
**КИЇВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА
ІНСТИТУТ МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИН**

**АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ
МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИН**

ВИПУСК 93

(ЧАСТИНА II)

КИЇВ – 2010

Актуальні проблеми міжнародних відносин: Збірник наукових праць.
Випуск 93. Частина II (у двох частинах).

К.: Київський національний університет імені Тараса Шевченка
Інститут міжнародних відносин, 2010. – 274 с.

У збірнику розглянуто актуальні питання розвитку сучасних міжнародних відносин,
міжнародного права, міжнародних економічних відносин та міжнародної інформації.

Розраховано на викладачів, наукових співробітників, аспірантів та студентів.

Редакційна колегія:

Губерський Л. В.,	д-р філософ. наук, проф., академік НАН України (головний редактор);
Вергун В. А.,	д-р екон. наук, проф.;
Дайнеко В. В.,	канд. філол. наук, проф.;
Денисов В. Н.,	д-р юрид. наук, проф.;
Довгерт А. С.,	д-р юрид. наук, проф., член-кор. АПрН України;
Кисіль В. І.,	д-р юрид. наук, проф.;
Копійка В. В.,	д-р політ. наук, проф.;
Коппель О. А.,	д-р істор. наук, проф.;
Крижанівський В. П.,	д-р істор. наук, проф.;
Крушинський В. Ю.,	д-р політ. наук, проф.;
Макаренко Є. А.,	д-р політ. наук, проф.;
Манжола В. А.,	д-р істор. наук, проф.;
Матвієнко В. М.,	д-р істор. наук, проф.;
Муравйов В. І.,	д-р юрид. наук, проф.;
Пахомов Ю. М.,	д-р екон. наук, проф., академік НАН України;
Перепелиця Г. М.,	д-р політ. наук, проф.;
Пирожков С. І.,	д-р екон. наук, проф., академік НАН України;
Пузанов І. І.,	д-р екон. наук, проф.;
Рижков М. М.,	д-р політ. наук, проф.;
Рогач О. І.,	д-р екон. наук, проф.;
Скороход Ю. С.,	д-р політ. наук, проф.;
Філіпенко А. С.,	д-р екон. наук, проф.;
Фурса С. Я.,	д-р юрид. наук, проф.;
Шемшученко Ю. С.,	д-р юрид. наук, проф., академік НАН України;
Циганов С. А.,	д-р екон. наук, проф.;
Шнирков О. І.,	д-р. екон. наук, проф. (заст. головного редактора).

Відповідальний редактор: **Римська Т.Ю.**

Адреса редакційної колегії: 04119, Київ, вул. Мельникова, 36/1,
Інститут міжнародних відносин; тел. 481-44-14.

Автори опублікованих матеріалів несуть повну відповідальність за підбір,
точність наведених фактів, цитат, економіко-статистичних даних, імен влас-
них та інших відомостей.

ПОЛІТИЧНІ ПРОБЛЕМИ МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИН

*Галака С.П. **

ІРАН ТА ЯДЕРНЕ НЕРОЗПОВСЮДЖЕННЯ

Іранська ядерна проблема відноситься до низки надскладних вузлів міжнародних відносин, розплутування яких є непростим завданням, а роз рубання - несе у собі ризик негативних наслідків у кількох сферах – безпековій (перш за все – щодо долі режиму нерозповсюдження ядерної зброї), економічній, внутрішньополітичній для низки держав, тощо.

Ситуація навколо іранської ядерної програми поетапно загострюється протягом останніх років. Незважаючи на тиск та приховані погрози з боку Заходу, Тегеран не йшов на радикальне обмеження своєї ядерної програми. Іранські лідери та дипломати кілька років успішно маневрували, граючи на протиріччях між США, Росією й КНР, а також між США та їх європейськими союзниками. Франція та Німеччина в ході багаторічних переговорів намагалися захистити свої економічні інтереси в Ірані, КНР була зацікавлена у зростаючих поставках іранської нафти, Росія розглядала усю проблему як складову великої геополітичної гри, пов'язуючи свою політику у цьому питанні з іншими, важливими для неї питаннями, як-от: ПРО, поширення НАТО на схід, тощо. Для Заходу, який надає вирішенню проблеми великого значення, ситуація ускладнювалась тим, що не було зафіксовано явного порушення Іраном жодного із зобов'язань, які він узяв на себе як держава-член ДНЯЗ, що не володіє ядерною зброєю. Тегеран постійно апелює до ст.4 ДНЯЗ, яка гарантує державам, що відмовились від ядерної зброї, право на використання ядерної енергії у мирних цілях, акцентуючи на намірах розвивати ядерну енергетику та виробництво медичних препаратів, тощо.

У кінці серпня 2009 року відбулась активізація зусиль провідних держав щодо врегулювання іранської ядерної проблеми. Заступник міністра закордонних справ Російської Федерації зустрівся з послами Ірану та США в Росії. 20 серпня міністр закордонних справ Росії С.Лавров мав телефонну розмову із держсекретарем США Х.Клінтон з питань взаємодії країн «шістки» щодо врегулювання ситуації навколо іранської ядерної програми. Вимога США ввести «травмуючі» санкції проти Ірану не отримала підтримки Москви, яка продовжує маневрувати, використовуючи зацікавленість США у вирішенні іранської проблеми. Ця активність була підготовчою стадією до обговорення проблеми під час вересневих заходів в рамках ООН. США, згідно повідомлень, прагнули введення жорстких санкцій проти Ірану за невиконання рішення Ради Безпеки ООН щодо призупинення ядерної діяльності. Ці санкції мали включати, зокрема, заборону на поставки очищеного бензину до Ісламської Республіки. Прийняття ж нової резолюції РБ ООН, яка мала створити для цих санкцій юридичні підстави, гальмувалась позиціями двох постійних членів Ради Безпеки – Росії та КНР, що виступали за продовження переговорів з Іраном[1].

* доктор політичних наук, професор кафедри міжнародних відносин та зовнішньої політики Інституту міжнародних відносин Київського національного університету імені Тараса Шевченка

У серпні 2009 року МАГАТЕ заявила, що Іран уповільнив роботи з атомного проекту і пішов назустріч у деяких аспектах моніторингу, але вказала, що підозри стосовно розробки ядерної зброї Тегераном виглядають «вірогідними». В Ірані працюють понад 5 тисяч центрифуг, але із нововстановленими їх кількість сягне 8300. Загальна кількість напрацьованого Іраном низько-збагаченого урану перевищила 1,5 тонни. Водночас, Іран погодився на вдосконалення камер спостереження та системи збору інформації на фабриці в Натанзі. Важководний реактор в Араку готовий на 63%. Цей об'єкт, як підозрюють експерти, може бути задіяний для виробництва збройового плутонію[2].

Вересневі заяви офіційного Тегерана, що декларує свою готовність до діалогу зі світовим співтовариством, виключаючи з порядку денного проблему ядерної програми Ірану, здавалося, заганяли ситуацію у глухий кут. Для Заходу, який прагне прийняття пакету більш жорстких санкцій проти тегеранського режиму, ситуація ускладнювалась відмовою Росії та Китаю підтримати проект відповідної резолюції Ради Безпеки ООН, що може надати юридичні підстави для введення цих санкцій[3].

Сполучені Штати на офіційному рівні висловлювали попередження, що Іран вже має достатню кількість низько-збагаченого урану для виготовлення, у разі його збагачення до збройового рівня, атомної бомби. Однак міністр закордонних справ Росії С.Лавров заявив у відповідь, що спроби Ірану довести наявний у нього ядерний матеріал до збройового рівня будуть зафіксовані МАГАТЕ і це дасть достатньо часу для реагування[4].

Іран намагався послабити ефект від оприлюднення даних щодо нового ядерного об'єкту поблизу міста Кум і, водночас, продемонструвати твердість у своїй принциповій позиції щодо права на мирне використання ядерної енергії. 12 вересня 2009р. міністр закордонних справ Ірану М.Моттакі заявив, що Іран не виключає переговорів щодо своєї ядерної програми із великими державами на справедливих засадах і що для цього «повинні визріти умови». Цій заяві передувала іранська пропозиція відносно «всеосяжних» переговорів щодо безпеки, включно із глобальним ядерним роззброєнням. У цій пропозиції не згадувалась ядерна програма Ірану та резолюція Ради Безпеки ООН, що вимагає від Тегерану зупинити збагачення урану. У свою чергу, президент Ірану М.Ахмадінежад заявив, що Тегеран не зупинить збагачення урану та не вестиме переговорів щодо власного права на використання ядерної енергії[5].

Ключовою у цій ситуації була позиція Сполучених Штатів, які жорстко критикували іранську політику у ядерній галузі. Президент Б.Обама погодився на прямі переговори з Іраном, незважаючи на відмову Тегерану обговорювати свою ядерну програму. Фактично, США погодились легітимізувати новообраного президента М.Ахмадінежада і підключились до переговорів за участю Великобританії, Франції, Росії, КНР та ФРН. Це рішення почасти витікає і з критики Б.Обамою політики адміністрації Дж.Буша(мол.) щодо Ірану, яка завела, на його думку, ситуацію у глухий кут і дала Тегерану можливість продовжувати збагачення урану[6].

Представники МАГАТЕ повідомили адміністрацію Б.Обами, що Іран визнав існування «невеликого» ядерного об'єкту, який він раніше не декларував. Це дало нові аргументи президенту США для переконання Д.Медведева у необхідності нових санкцій проти Тегерану. Водночас, Б.Обама утримався від оприлюднення позиції США на засіданні РБ ООН, у результаті якого було прийнято резолюцію на підтримку ядерного нерозповсюдження. Лише наступного дня, у Пітсбурзі, стоячи поряд із лідерами союзних ядерних держав – Н.Саркозі та Г.Брауном, президент США оголосив, що новий іранський ядерний об'єкт є «прямим викликом основним засадам режиму нерозповсюдження». При цьому представники американської розвідки визнавали, що вони не мають прямих доказів того, що Іран робить останні кроки на шляху до створення бомби. Інформацію ж про підозрілий об'єкт біля міста Кум розвідка США отримала ще за часів адміністрації

Дж.Буша (мол.). У 2009 році було зафіксовано завезення на цей об'єкт устаткування, що дасть можливість у 2010 році ввести у дію 3.000 центрифуг, здатних щорічно збагачувати до збройового рівня достатню для виготовлення однієї бомби кількість урану[7].

24 вересня 2009 року на надзвичайному засіданні РБ ООН на найвищому рівні, п'ятому з часів заснування цієї організації, було прийнято резолюцію №1887, проект якої було внесено Сполученими Штатами. Резолюція закликає держави-члени ДНЯЗ поважати свої зобов'язання, а інші держави – приєднатися до Договору. Хоча резолюція прямо не вказує на КНДР та Іран, але згадує про «великі недоліки існуючого режиму нерозповсюдження». В ході двосторонньої зустрічі президента Б.Обами із Д.Медведевим

президент Росії вперше заявив про можливі нові санкції проти Ірану. Однак позиції Росії бракувало чіткості, а Китай вважає санкції неефективними, що перешкоджало прийняттю резолюції Ради Безпеки ООН[8].

Для президента Б.Обами це був важливий акт у просуванні ідеї ядерного роззброєння у поєднанні із посиленими заходами нерозповсюдження ядерної зброї, спрямованими на перешкоджання використанню мирних ядерних технологій у військових цілях. На засіданні РБ ООН Б.Обама наголосив на необхідності «продемонструвати..., що договори повинні виконуватись». Резолюція дозволяє державам, які постачали ядерні матеріали чи устаткування згідно із ДНЯЗ, вимагати їх повернення у випадку, якщо держави-реципієнти не дотримуються умов Договору, або виходять із нього. Резолюція закликає держави-члени ДНЯЗ під час оглядової конференції 2010 року шукати шляхи до «колективної відповіді на повідомлення про вихід» держави-члена з Договору[9]. Це пояснюється необхідністю зміцнення режиму нерозповсюдження ядерної зброї, хоча у цьому делікатному питанні важливо не перегнути палицю, бо це може призвести до порушення хиткої рівноваги між державами, що володіють ядерною зброєю згідно ДНЯЗ, та державами, що підписали ДНЯЗ як без'ядерні. Фактично, резолюція стала юридичною базою для можливих каральних дій проти таких держав, як КНДР, що вже вийшла з ДНЯЗ, та Іран, який підозрюють у намірах створити ядерну зброю на порушення зобов'язань згідно Договору.

Водночас, можливості тиску Вашингтону на Тегеран обмежувались небажанням КНР та Росії вводити додаткові санкції проти Ірану, що означало блокування будь-якого можливого рішення РБ ООН з цього питання. Ці заперечення, а також недостатня рішучість з боку союзників США змушували Вашингтон використовувати власні можливості для тиску на Тегеран. Обмеження на торгівлю з Іраном планували поширити також на іноземні компанії, бізнес яких пов'язаний зі Сполученими Штатами, якщо вони не дотримуватимуться рекомендацій уряду США щодо згортання зв'язків з Іраном. У той же час, США не прагнули ввести повне ембарго на експорт іранської нафти, - не тільки тому, що від її поставок залежали країни ЄС, Японія та КНР, але й побоюючись різкого підвищення цін на нафту в умовах світової економічної кризи[10].

Після скандалу із виявленням другої іранської фабрики зі збагачення урану, яку Тегеран приховував, уряд Ірану погодився допустити іноземних інспекторів на цей раніше секретний ядерний об'єкт. На зустрічі у Женеві у кінці вересня 2009 року представник Євросоюзу Хав'єр Солана заявив, що Іран зобов'язався «невідкладно та у повному обсязі співпрацювати» з МАГАТЕ, дозволивши візит інспекторів на новий об'єкт. Держсекретар Х.Клінтон висловила, що перспектив вирішення іранської ядерної проблеми більш обережно. «Ми чекаємо і побачимо, що вирішить робити Іран», - заявила вона[11].

Тегеран також дав згоду на подальші переговори. Міністр закордонних справ Ірану М.Моттакі заявив під час виступу в ООН про готовність підвищити рівень переговорів аж до найвищого і висловився за повне та всеосяжне ядерне роззброєння[12].

Наступним розділом саги про іранську ядерну програму стала пропозиція Росії та Франції збагачувати іранський уран до рівня, необхідного для використання у дослід-

ницькому реактору у Тегерані, тобто до 20%. Іран дав свою попередню згоду, що породило нові сподівання на зняття гостроти проблеми. Х.Солана також підтвердив, що Іран погодився направляти свій низько-збагачений уран з фабрики у Натанзі за кордон для подальшого збагачення з метою отримання ізотопів для медичної галузі. Однак Сполучені Штати продовжували наполягати на припиненні Іраном збагачення урану як умові початку серйозних переговорів[13].

Росія та Франція сподівалися не тільки на фінансові вигоди, але й на посилення своїх позицій у відносинах зі США. Однак у кінці жовтня 2009 року Іран заявив, що йому потрібно більше часу для детального вивчення раніше узгодженого міжнародного плану, що передбачав збагачення іранського урану за межами країни. Тегеран запідозрив спробу Заходу обдурити його. Згідно плану, узгодженого країнами «шістки»(США, РФ, Великобританія, Франція, КНР, Німеччина) за посередництва МАГАТЕ, збагачення урану для дослідницького реактору у Тегерані мало відбуватися у дві стадії. Спочатку Іран мав передати 1,2 тонни низько-збагаченого урану, отриманого в ядерному центрі в Натані, для подальшого збагачення на російському підприємстві. Потім цей матеріал мав передаватися до Франції для виготовлення паливних стрижнів, оскільки реактор у Тегерані споруджувався за французькою технологією. В результаті Тегеран мав отримати ядерний матеріал, який буде неможливо використати для виготовлення ядерної бомби. Це зняло б підозри щодо намірів Ірану створити ядерну зброю. Іранський дипломат, що бере участь у переговорах щодо ядерної програми Тегерану А.Зохреванд заявив, що Захід забере понад 70% низько-збагаченого урану, для відновлення запасів якого Ірану необхідно 18 місяців. Весь цей час Захід зможе тиснути на Іран. Інші іранські посадовці хотіли б обумовити обладку зняттям усіх санкцій з Ірану. Вашингтон вважає, що Тегеран просто затягує час. Президент Б.Обама провів телефонні консультації з Д.Медведєвим та Н.Саркозі з питання іранської ядерної програми, намагаючись узгодити подальші кроки учасників переговорів з Тегераном[14].

Для Сполучених Штатів іранська проблема не зводиться до ядерної програми Ірану, хоча це й найбільш гостра її складова. Для США все ускладнюється намаганнями вписати вирішення іранської проблеми у контекст близькосхідного врегулювання. При цьому адміністрації Б.Обами доводиться стримувати Ізраїль, який неофіційно висловлює готовність нанести авіа-удари по іранських ядерних об'єктах, що може призвести до дестабілізації усього регіону. Вашингтон розглядає Тегеран як джерело підтримки радикальних рухів у Палестині (Хамас), Лівані (Хезболла) та Іраку, де його вплив на шиїтів на південному сході країни здатен значною мірою дестабілізувати безпекову ситуацію. Це стало б перешкодою для реалізації політики адміністрації Б.Обами щодо виводу військ США з Іраку. Не варто забувати і про взаємозв'язок іранської ядерної проблеми із ситуацією у сусідньому Афганістані, який адміністрація Б.Обами проголосила своїм головним зовнішньополітичним пріоритетом. Вплив Ірану на ситуацію у цій країні, як продемонструвала його допомога афганським моджахедам у 1980-х роках, також може бути вельми суттєвим. Розширення зони збройного конфлікту ще й на Іран вимагатиме подальшої мобілізації воєнних ресурсів Сполучених Штатів, які і так вже розтягнуті у регіоні великого Близького Сходу, а витрати на ведення війн у Афганістані та Іраку лягають важким тягарем на дефіцитний бюджет країни.

Нарешті, нафтовий чинник. Хоча Сполучені Штати останніми роками зменшили обсяги закупівлі нафти на Близькому Сході, а іранської майже не отримують, але будь-яке загострення ситуації навколо Ірану, не кажучи вже про збройний конфлікт у регіоні – негативно вплине на світовий нафтовий ринок, призводячи до зростання цін на нафту та загальної дестабілізації на ринку. Для економіки США та їх союзників, яка тільки починає виходити з кризового стану, це неминуче матиме негативні економічні наслідки, а для ад-

міністрації Б.Обами – небезпечні політичні ризики у рік виборів у конгрес Сполучених Штатів. Такий конфлікт неодмінно зачепить інші країни Перської затоки, створюючи ефект доміно як в економічній, так і у безпековій сфері.

Авіаційний удар по іранських ядерних об'єктах, яким погрожує Ізраїль, або наземна військова операція збройних сил США несуть ризики дестабілізації всього великого Близького Сходу, спалаху терористичної активності по всьому світу. Не варто забувати і про критичну залежність від близькосхідної нафти економік Японії та Китаю (що має право вето у Раді Безпеки ООН).

Тому США та їх союзники, вірогідно, на даному етапі не підуть далі впровадження більш жорстких економічних санкцій проти Ірану, хоча демонструватимуть готовність до здійснення авіа-ударів та наземної військової операції.

Список використаної літератури

1. Андрей Терехов. Персидские секреты МАГАТЭ. Тема иранской ядерной программы выходит на первый план в российско-американских контактах // Независимая газета. – 2009. – 28 августа.
2. Iran Slows Nuclear Work But Pressed on Bomb Suspicions // N.Y. Times. – 2009. – Aug.28. – P.A1.
3. Mark Champion and Jay Solomon. Russia Says No to Iran Nuclear Sanctions // The Wall Street Journal. – 2009. – Sept.11. – P.A1.
4. Ibid.
5. Ali Akbar Dareine. Iran Says Nuclear Talks With West Are Possible // <http://Associated Press.com>. – 2009 - Sept.12.
6. Mark Lendler and David E.Sanger. U.S. to Accept Iran`s proposal to Hold Face-to-Face Talks // The N.Y.Times. – Sept 12. – 2009. – P.A1.
7. Helene Cooper and Mark Mazzetti. Cripic Iranian Note Ignited an Urgent Nuclear Strategy Debate // NY Times. – 2009. – Sept.26. – P.A1.
8. Le Conseil de Securite Prene un Monde Denuclearise // Le Monde. – 2009. – Sept.24.
9. Jonathan Weisman, Jay Solomon. Security Council Unanimously Backs Nuclear-Safeguards Resolution // The Wall Street Journal. – 2009. – Sept. 24.
10. Joe Lauria, Jay Solomon and Farnaz Fassihi. U.S., Allies Seek New Ways to Sanction Iran // The Wall Street Journal. – Sept. 29. – 2009. – P.A6.
11. Iran Agrees to More Nuclear Talks with U.S. and Allies // The New York Times. – 2009. – Oct.1.
12. Ibid.
13. The Wall Street Journal. – 2009. – Oct. 1.
14. Олександр Реутов. Ирану нужно особое обогащение // Коммерсант. – 2009. – 26 октября.

Коппель О.А. , Пархомчук О.С.***

ДЕЯКІ ПИТАННЯ ГНОСЕОЛОГІЇ МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИН В КОНТЕКСТІ ПАРАДИГМАЛЬНОЇ ЕВОЛЮЦІЇ НАУКИ

The article examines the theoretical models of investigation of international relations. Special attention is paid to scientific paradigms, methods and up-to-date status of this problem.

Наука про міжнародні відносини являє собою системно організований образ існування певної сфери об'єктивної реальності, теоретично організовану систему знань, що перебуває у безперервному розвитку. Виходячи з цього, розвиток науки про міжнародні відносини можна розглядати як процес приведення системності уявлень у відповідність з системністю об'єкта досліджень.

Явище міжнародних відносин виникає на ранніх етапах історії людства і в процесі свого розвитку зазнає значної еволюції [1]. Міжнародні відносини посідають унікальне місце за своїми соціальними масштабами, тривалістю за часом, за зв'язками з історією, соціологією, політологією та іншими суспільними науками, зв'язками з основоположними, принциповими питаннями теорії суспільних наук. Існує тісний взаємозв'язок міжнародних відносин та філософії.

В сучасній українській науці з'явилося чимало досліджень, в яких аналізуються різні аспекти гносеології міжнародних відносин. Ними плідно займаються українські вчені В.Бебик, Л.Губерський, Є.Камінський, В.Манжола, Ю.Павленко, Ю.Пахомов, С.Шергін та інші. В той же час поза увагою дослідників залишилось питання взаємозв'язку гносеології міжнародних відносин з парадигмальною еволюцією науки загалом. Виходячи з цього, вважаємо за необхідне зосередити увагу на історії становлення та основних етапах розвитку науки про міжнародні відносини в контексті парадигмальної еволюції науки, що дає змогу визначити основні напрями подальшої наукової розвідки.

Перед будь-якою наукою, як і перед наукою про міжнародні відносини, постійно постають центральні і найбільш складні для неї питання власних методології та теорії. Відповідно, мова йдеться про філософію науки, філософію суспільних наук, складовою частиною якої є і філософія міжнародних відносин.

Філософія в якості самостійної науки утворює і основу, і завершення всіх часткових або спеціальних наук. Вона являє собою інтегральну форму наукових знань, в тому числі знань про суспільство, культуру, історію, міжнародні відносини.

Розвиток науки про міжнародні відносини свідчить про зростання ролі та значення її гносеологічної складової. В своєму загально-філософському значенні гносеологія (від грецького гносіс – знання та логос – вчення), тобто теорія пізнання, являє собою вчення про пізнання як практичний процес, про закономірності його еволюції, природу та сутність знання як явища, принципи та межі, форми і закономірності переходу від поверхо-

* доктор історичних наук, професор кафедри міжнародних відносин і зовнішньої політики Інституту міжнародних відносин Київського національного університету імені Тараса Шевченка

** доктор політичних наук, доцент кафедри міжнародних відносин і зовнішньої політики Інституту міжнародних відносин Київського національного університету імені Тараса Шевченка

вого уявлення про об'єкт дослідження до досягнення його сутності, а також розглядає питання про шляхи досягнення істини, її критерії. Являючись складовою частиною філософії, гносеологія міжнародних відносин досліджує умови та можливості достовірного знання в галузі міжнародних відносин, загальні передумови пізнання явища міжнародних відносин, проблеми природи пізнання міжнародної реальності та його потенційних можливостей, відносини науки про міжнародні відносини до об'єктивної реальності.

Методологія науки про міжнародні відносини, як і будь-якої науки, базується на принципах, що впливають із первинних уявлень про міжнародні відносини як об'єкт дослідження. Під принципом (від лат. *principium* – початок, основа) розуміємо головне, вихідне твердження будь-якої теорії, вчення, науки або дії, яке відображає найзагальніші закономірності процесу розвитку предметів і явищ об'єктивної дійсності, виконує методологічну функцію у науковому і філософському пізнанні.

У філософському розумінні основні закони діалектики виступають як основоположні, фундаментальні принципи і буття, і усвідомлення об'єктивної дійсності, зокрема явища міжнародних відносин. Найважливішими з принципів діалектики можна назвати принципи єдності діалектики буття і діалектики мислення і загального зв'язку і загального розвитку явищ у світі. Саме визнання загального зв'язку явищ у природі, суспільстві і мисленні і вимагає системного дослідження цих явищ. Визнання принципу загального розвитку відображає глибинну сутність процесу руху матерії як саморуху, формоутворення нового, як саморозвитку матерії. У пізнанні цей принцип вимагає дослідження предметів і явищ об'єктивно, у русі, розвитку, саморусі, саморозвитку, тобто через дослідження суперечностей предметів і явищ, розвитку цих суперечностей і, таким чином, з'ясування внутрішніх джерел руху і розвитку. Діалектика спирається на принцип єдності і боротьби протилежностей, на принцип переходу кількісних змін у якісні, на принцип заперечення заперечення.

Отже, дослідження міжнародних відносин потребує сполучення підходів, що спираються на філософію як на теоретичний світогляд, який досліджує світ як цілісність, дає найбільш загальні уявлення про світ, про принципи буття, закономірності розвитку природи, суспільства, властивості мислення людини. В той же час визнання загального зв'язку і загального розвитку явищ у світі, у природі, суспільстві і мисленні вимагає системного дослідження цих явищ на противагу метафізичному методу, якій розглядає світ у сукупності ізольованих явищ. Дослідження явища міжнародних відносин потребує і підходів, що спираються на теорію, що дає можливість дослідження суті, специфіки та головних рушійних сил розвитку цього особливого виду суспільних відносин; на соціологію, що передбачає дослідження закономірностей, які визначають зміни та еволюцію міжнародних відносин; на політологію, що дає змогу дослідження політичних аспектів розвитку системи міждержавних відносин, методи, форми і способи формування реалізації та оцінки політики, яка здійснюється державами; на історію, що надає можливість вивчення фактичного розвитку міжнародних відносин, дає змогу знаходити аналогії та виключення; на праксеологію, що дозволяє піддати науковому аналізу процес підготовки, прийняття та реалізації міжнародно-політичного процесу. Історизм розуміється як процес системостворення, функціонування та розвитку міжнародних відносин, є однією з найголовніших характеристик їх життєдіяльності саме як системи. Адже складність дослідження міжнародних відносин полягає в тому, що саме явище постійно еволюціонує. Принцип історизму є органічно включеним до системного підходу, являє собою один з найголовніших його аспектів. Дотримання цього підходу є особливо важливим для побудови теоретичних знань про складні об'єкти, що історично розвиваються, якими і є міжнародні відносини.

Таким чином, приходимо до висновку, що комплексне дослідження міжнародних відносин вимагає сполучення цих підходів в їх діалектичній єдності, тому що вони органічно взаємопов'язані, доповнюють один одного. Протиставлення одного з підходів іншому не має під собою підстав в дослідженні будь-яких соціальних об'єктів, особливо таких, як міжнародні відносини. Кожен з цих підходів зосереджує увагу на одній з сторін міжнародних відносин – або на їх структурі в статичності, або на генезі в їх динаміці.

Наукове відображення явища, зокрема явища міжнародних відносин, починається тоді, коли в природі та характері його функціонування знаходяться певні константи, якості, які незмінно притаманні даному явищу на протязі всіх етапів його трансформацій, є його невід'ємними складовими.

Важливе наукове значення має як проблема «початку» науки про міжнародні відносини, її виникнення та розвитку в контексті парадигмальної еволюції науки як специфічної діяльності з виробництва та отримання нових знань. Нагадаємо, що критерії формування будь-якої науки є загальними. Це визначення предмету дослідження, вироблення понять, які відповідають цьому предметові, формування категоріально-понятійного апарату, встановлення фундаментальних законів, властивих цьому предметові, відкриття принципу чи створення теорії, які дають змогу пояснювати величезну кількість фактів. Наукова діяльність має і чітко визначену структуру: суб'єкт дослідження; об'єкт, тобто те, на що спрямована пізнавальна діяльність суб'єкта; предмет - ті якості та закономірності, які вивчаються суб'єктом в об'єкті дослідження, засоби та методи пізнання; результати пізнання (наукові факти, емпіричні узагальнення, наукові гіпотези та теорії).

Існування декількох предметів дослідження в межах одного об'єкта поступово призводило до диференціації наукового знання . Темпи прироста знань в процесі наукової творчості прискорювали створення нових галузей наукового знання, виникненні нових наук, зокрема науки про міжнародні відносини.

Передумовою теоретичної діяльності в науці, умовою будь-якого виду теоретичної діяльності з пояснення та систематизації емпіричного матеріалу є існування особливого типу знання, що не виконує безпосередньо пояснювальної функції, але є умовою цієї діяльності . Існування такого особливого типу знання фіксується в методологічних концепціях Т.Куна і І.Лакатоса і в методологію науки вводяться поняття «парадигми» (Т.Кун) і майже аналогічне йому «дослідницька програма» (І.Лакатос), які є своєрідними мета-теоретичними утвореннями, що містять набір вихідних ідей та методологічних установок, на які спирається наукове пізнання, сукупністю принципів, які на конкретному історичному етапі розвитку науки загалом задають певний спосіб теоретичної діяльності, визначають вибір засобів цієї діяльності [2].

Поняття парадигми як базового елемента структури науки, яке розкриває революційний характер структури її розвитку, увів у 1962 р. Т.Кун. Він визначав парадигму як «міждисциплінарну матрицю» різного роду впорядкованих компонентів, які утворюють єдине ціле і функціонують як єдине ціле, забезпечуючи відносну повноту професійної комунікації та відносну однаковість наукових суджень. Поняття «парадигма» фіксує існування особливого типу знання, що не виконує безпосередньо пояснювальної функції, а є умовою певного виду теоретичної діяльності з пояснення та систематизації емпіричного матеріалу. Це означає, що парадигма містить сукупність загальновизнаних уявлень, чи модель, яка зайняла в науці провідне положення, сукупність фундаментальних елементів, які утворюють єдине правило, яке визнається в науці чи в суспільстві впродовж певного часу.

Залежно від наукової сфери, у рамках якої застосовується це поняття, його визначення відрізняються сукупністю компонентів, але загальний зміст залишається. Парадигма є еталонним розв'язанням дослідницької проблеми.

В процесі історичного розвитку людства змінювались функції самої науки в системі культури та суспільства. Це конкретизувалось в парадигмальних установах.

З кінця ХУП в європейській науці домінуючою була звільнена від теології механістична парадигма. Її характерними рисами стає відмова від апеляції до теології для пояснення наукових фактів, визнання можливостей розуму, озброєного методом (емпіризм Ф.Бекона або раціоналізм Р.Декарта) пізнати закони природи [3]. Механістична картина природи розглядалась як загальнонаукова картина світу.

Одним з найвищих досягнень цієї парадигми стає марксизм. Формаційна теорія мала солідне наукове обґрунтування, яке дано в працях класиків марксизму, особливо для того періоду розвитку капіталізму, в який жили К.Маркс та Ф.Енгельс, коли технологічні і техніко-економічні процеси дійсно в значній мірі визначали функціонування і розвиток суспільства.

З останньої чверті ХІХ століття домінуючою стає енергетична парадигма. Її характерною рисою стає відмова від точки зору Р.Декарта про наявність єдиного методу, визнання того, що методи мають враховувати особливості об'єкту дослідження, що призводить до диференціації наукового знання, багатодисциплінарності. Еволюція наукового знання проходила під знаком диференційної тенденції, яка знаходила своє відображення в виокремленні нових предметних галузей, що призводило до формування все більшої кількості наукових дисциплін та субдисциплін.

З цього періоду розпочинається і систематизоване та цілеспрямоване дослідження міжнародних відносин в межах відносно самостійної дисципліни. Міжнародні відносини (International relations) розумілись як відносини між державами певного соціально-історичного та політико-економічного типу, сам термін нація (nation) являв собою цілу концепцію і в цій якості означав не народ або націю, а певний тип держави [4]. Безпосередньо перед Першою світовою війною і протягом міжвоєнних років домінуючим був їх історичний та правовий аналіз. Увагу було зосереджено в основному на дипломатичній історії, ця тенденція характеризувалась вивченням окремих деталей та застосуванням історичного методу, ретельним дослідженням документів. Друга тенденція характеризувалася зверненням до проблематики міжнародного права і міжнародних організацій. Вважалося, що створення сильної і авторитетної міжнародної організації сприятиме становленню стабільного миру. Третя тенденція сфокусувалася на вивченні поточних подій.

Як навчальна дисципліна «міжнародні відносини» (International relations) вперше з'являється в університетах США і Великої Британії після Першої світової війни, тоді ж виникають перші дослідницькі центри та університетські кафедри.

В процесі накопичення знань про міжнародні відносини як явище відбувається поступове розширення змісту цього терміну. Так, Р.Арон в своїй відомій праці «Мир і війна між націями» підкреслює, що судячи з визначення, міжнародні відносини є відносинами між націями, точніше державами як політичними одиницями і величинами. Але, розширюючи зміст терміну, він зазначає, що розуміє під ним будь-яку політичну величину, політичну спільноту, тобто певну колективну державно-політичну організацію на певній території всіх часів[5]. Отже, поняття нація у Р.Арона охоплювало вже не тільки певний тип держав, але й і грецькі міста-держави, і Римську імперію, єгипетську державу, європейські монархії і республіки. Міжнародні відносини почали розглядатись як відносини між будь-якими політично організованими спільнотами, державно-політичними організаціями на певній території всіх часів.

Наукова думка розглядає історію людського суспільства як єдиний процес, що поділяється на дві послідовні стадії організації: потестарну (дополітичну) і державну, з різними формами політичної організації суспільств. На стадії дополітичної організації

першими формами зовнішньої взаємодії були обмін/торгівля та збройні сутички. Ще на стародавніх етапах історії етнічні спільноти стикалися одна з одною, наслідком чого стає початок поділу всіх взаємодій на внутрішні та зовнішні. Але хоча збройні сутички відбувались і в період неоліту, а навіть і раніше, війна як суспільно-політичне явище, як функція, яка здійснюється професійними військами, виникла лише разом з державами та локальними цивілізаціями. На стадії державної організації остаточно формується об'єктивно і відрізняється суб'єктивно поділ відносин на внутрішні (ті, що підпорядковані державі) та зовнішні (ті, що їй не підпорядковані).

Подальше накопичення наукової інформації і зміни у трансляції наукових знань сприяли формуванню інформаційної парадигми. В її межах відбувається диференціація наук про міжнародні відносини. В умовах поступового розмивання кордонів між внутрішньою та зовнішньою політикою в дослідженнях міжнародних відносин посилюється політична компонента. Говорячи про міжнародно-політичну науку, мається на увазі більш політологічна, ніж історична чи правова орієнтація дисципліни. Крім цього, з'являються певні національні традиції в використанні термінів, на які звертає увагу М.М.Лебедева [6]. Так, у Франції найбільш вживаним є використання терміну «міжнародні відносини» як назви наукової та навчальної дисципліни. В англomовній літературі використовуються як найбільш нейтральний термін «міжнародні дослідження» (international studies), так і «світова політика» (world politics) чи «міжнародна політика» (international politics), а пізніше «глобальна політика» (global politics) для акцентування уваги на взаємозв'язку з глобальними проблемами сучасного світу.

Ускладнення суб'єкта функціонування науки як соціального інституту, пов'язаного з іншими підсистемами держави, суспільства, з економікою, освітою, політикою, культурою сприяло формуванню організаційної парадигми. Інформаційна та організаційна парадигми отримали оформлення в відповідних наукових теоріях, зокрема системній. Наука концентрує увагу на таких типах об'єктів, як складні системи, які самоорганізуються і в які включена людина. Системна теорія, як знання про системи, накопичує їх, упорядковує й використовує для пояснення систем різної природи, в тому числі міжнародних.

Головним популяризатором системних ідей виступила науково-технічна революція, яка забезпечила бурхливий розвиток системного підходу. Ідеї теорії систем розвивали такі вчені, як Р.Акофф, О.Ланге, Р.Мертон, М.Месарович, Т.Парсонс, У.Росс Ешбі та ін. Системний підхід широко поширився в економіці, соціології, психології й ін. Політологічному застосуванню системного підходу посприяли роботи М.Вебера.

З другої половини ХХ ст. різні види системних теорій почали інтегруватися у системологію, інтегральну науку про системи, яка об'єднала загальну теорію систем, приватні й галузеві теорії систем. Відбувається найбільш амбіційна спроба досягти синтезу наукового знання з усіх до цього зроблених.

Системний підхід до міжнародних відносин виявлявся у їх трактуванні як цілісного явища, де існують закономірні зв'язки між його елементами, чітка ієрархія та сталі взаємозалежності. Він базується на визнанні того, що практично всі питання міжнародного життя виявляють свою сутність в дослідженні їх в контексті системи міжнародних відносин як відносно відособленої підсистеми суспільних відносин. В методологічному плані аналіз міжнародних систем визнається необхідним для розуміння основних закономірностей та динамічних універсалій розвитку міжнародних відносин. Тому центральну ланку науки про міжнародні відносини починає складати теоретичне дослідження міжнародних систем, властивих їм структури та функцій, процесів їх розвитку. Аналіз міжнародних систем визнається ключем до розуміння міжнародних відносин, до пошуку об'єктивних закономірностей їхнього існування та еволюції, з'ясування їх сутності, вважається найбільш комплексним та повним дослідженням міжнародних відносин.

Починаючи з 50-х рр. XX ст. з'являються теоретичні розробки вчених, перш за все американських, в яких положення загальної теорії систем і системний підхід використовувались в дослідженні сфери міжнародних відносин. Вони базувались на відмінній теоретико-методологічній базі, різнилися і їх мета та висновки. Перш за все вони відрізнялися за вибором предмету дослідження – «світова політика» (А.Органські, Ч.Кеглі, Ю.Вітткопф, Б.Рассетт, С.Харвей), «система міжнародних відносин» або «міжнародна політика» (М.Каплан, К.Дойч, Дж.Розенау, Ч.Маклелланд, Р.Хопкінс, Р.Мансбах, Дж.Бертон), «міжнародна система» (К.Дойч, Дж.Д.Сінгер, К.Уолтц, Ч.Олджер, А.Джордж, О.Холсті, Дж.Розенау, К.Норр, С.Верба, Г.Моделски).

В 60-70-ті рр. XX ст. головна увага була спрямована на дослідження структури міжнародної системи, проблем «біполярності» та «мультиполярності» (К.Дойч, Д.Сінгер, Р.Роузкранс, К.Уолтц); на дослідження функціонування міжнародної системи (Е.Скотт), еволюції міжнародних систем (О.Холсті, Р.Сіверсон, А.Джордж). Американські дослідники К.Дойч і Дж.Д.Сінгер зробили спроби пов'язання стабільності системи з її багатополарністю, що викликало активну наукову дискусію[7]. З критикою такої точки зору виступив К.Уолтц, який в своїй статті «Стабільність біполярного світу», надрукованій в 1964 р. і більш пізній праці «Теорія міжнародної політики» (1979 р.) доводив, що біполярна структура є більш сприятливою для збереження миру та підтримання стабільності системи[8].

Дискусії з цього приводу призвели до появи значної кількості нових праць, в яких підтримувались або спростовувались погляди К.Уолтца. Особливого значення набуває аналіз структури міжнародної системи. Саме поняття структури вважається головним показником її сталості та змінності, співробітництва та конфліктності, саме вона відображає закони функціонування та трансформації системи. Отже, залежність політики акторів, перш за все держав, від структурних характеристик системи визнавалась найбільш загальною закономірністю міжнародних систем.

В дослідженнях Р.Роузкранса «Міжнародні відносини: мир та війна», М.Хааса «Міжнародний конфлікт», Ф.Біра «Мир проти війни: екологія міжнародного насильства» аналізується зв'язок між структурними вимірами міжнародної системи та проблемою її стабільності.

С.Браун в своїй праці «Причини та попередження війни» теж висуває гіпотезу щодо зв'язку імовірності виникнення і масштабів війни з типами міжнародної структури. Американський історик Дж.Л.Геддіс звинуватив К.Уолтса в абсолютизації ролі міжнародної структури, акцентуючи увагу на політиці окремих держав[9].

Популярність системного методу була пов'язана з використанням найновіших досліджень у галузі математичного аналізу, комп'ютерного моделювання і соціології [10]. Американські теоретики Дж. Розенау, М.Каплан, Р. Роузкранс пропонували систематизувати усі процеси міжнародного життя у вигляді моделей і аналізувати їх на основі поведінки акторів, тобто держав, що діють в межах загальної системи. В їх працях система розглядається як визначена сукупність відносин, що знаходиться у стані постійної взаємодії із зовнішнім середовищем завдяки механізмам «входу» та «виходу» відповідно до базових ідей кібернетики.

Розгляду особливостей функціонування та еволюції міжнародних систем присвячені праці таких дослідників, як Б.Бузан, М.Каплан, Р.Літл, М.Мерль, А.Багатуров, П.Циганков, Е.Поздняков, в яких висвітлюються теоретико-методологічні основи системного підходу та особливості функціонування та розвитку міжнародних систем.

С.Хоффман, М.Каплан і А.Раппорт внесли вирішальний вклад у розробку «теорії міжнародних систем». Дж.Моделські, С.Амін, К.Кайзер розробили «теорію взаємодії» (the

theory of interaction) в межах міжнародних систем. Дж.Розенау є автором «теорії зчіплення» (the theory of coupling) і «теорії турбулентності» (the theory of turbulence) [11].

Але в той же час вироблення чіткого наукового визначення поняття системи залишалося невирішеним. В науці про міжнародні відносини затвердився широкий спектр розуміння поняття «система», серед яких найголовнішими були розгляд системи як комплексу взаємовідносин в одній площині (концепції «балансу сил», геополітики); як ієрархічного комплексу взаємозв'язків єдиного цілого (практичний варіант – аналіз процесів прийняття рішень у зовнішній та загальній політиці, державному управлінні, військовій сфері, питаннях безпеки, аналіз процесів формування та реалізації зовнішньої політики держави); як багаторівневого комплексу взаємодій ряду (множини) ієрархічних комплексів – суб'єктів міжнародних відносин (концепції інтеграції, стабільних структур міжнародних відносин, взаємозалежного світу); як процесу формування нової ієрархічної цілісності з відносно менш складних, але в той же час внутрішньо достатньо складних цілісностей вищого порядку (концепції світового співтовариства, «глобального селища») [12].

Таким чином, дослідження міжнародних систем сформувалась як сукупність спеціалізованих напрямів та шкіл, єдиних в об'єкті, які спиралися в цілому на спільні філософські й теоретико-методологічні засади, але розрізнялися за предметом та методами дослідження. Методи дослідження тих чи інших сторін об'єкта даної теорії виступали в якості більш конкретних концептуальних побудов, тобто в якості часткових теорій двох типів – міжпарадигмальних та парадигмальних. На статус загальних теорій можуть претендувати парадигми (реалізм, лібералізм та радикалізм) а також теорії міжнародного співтовариства і світового (глобального) співтовариства, тому що всі вони прагнули надати уяву про міжнародні відносини в цілому, представити узагальнене бачення їх стану та основних тенденцій розвитку. Деякі з часткових теорій, як правило, висунутих в межах однієї з парадигм, знаходили підтримку у прибічників іншої парадигми.

Серед перших дослідників міжнародних відносин, які подолали методологічні бар'єри політичного реалізму та політичного ідеалізму й спробували застосувати системний метод у вивченні міжнародних конфліктів, були М.Каплан, С.Хоффман, Ч.Маклелланд, К.Дойч. Їх моделі, як правило, використовували положення і категорії загальної теорії систем Л.фон Берталанфі, або особливі системні моделі У.Росс Ешбі та Н.Вінера.

Наприкінці ХХ ст. разом з видатними успіхами системності, в ній стали проявлятися кризові процеси. Основна причина цього полягала не стільки в кризі системності як такої, скільки в кризі її методології.

Принципове оновлення системної методології відбулося завдяки формуванню І.І.Пригожиним концепції хаосу й перехідних процесів. Подальший розвиток ідеї системності призвів до виникнення концепції синергетики Г.Хагена та принципу синергізму, що сформувався на початку 80-х рр. ХХ ст., коли системність струснули перші кризи. Принцип синергізму, або мультиплікаційний підхід, відокремився від системного й вийшов на перший план серед інших методологічних принципів [13]. Синергетика стала міждисциплінарним науковим підходом, який досліджує процеси утворення та поведінку відкритих систем, які взаємодіють між собою складним нелінійним шляхом.

Класична діалектика була заснована на лінійності, розвиток розумівся як рух від простого до більш складного, від нижчого до вищого, від старого до нового якісного стану. Але глобальні процеси – це перш за все процеси нелінійні. Нелінійне мислення спрямоване на дослідження складних систем і є більш гнучким, припускає і навіть передбачає неоднозначність рішення, варіантність істини. З точки зору нелінійної діалектики визнається циклічність в розвитку, що і спостерігається в глобальних процесах, спростовується їх прямолінійна спрямованість. Розвиток визначається як складний, багатогранний процес, інколи з результатами, які складно передбачити.

Нелінійна діалектика орієнтована не на алгоритм, а на творчий підхід в дослідженні, на інноваційність, являє собою таким чином метод планетарної філософії як нового напрямку в пізнанні, який має пояснити глобальні проблеми сучасності, проблеми сталого розвитку, розвитку міжнародних відносин. Адже зміст світової політики та міжнародних відносин в ХХІ столітті значною мірою визначають проблеми глобального розвитку.

Враховуючи фактор нелінійності, ризиковий і складно передбачуваний характер розвитку людства, однією з головних проблем глобального розвитку є необхідність політичного регулювання глобальних процесів, тобто реалізації політики забезпечення глобальної безпеки. Отже, в такому аспекті під глобальною безпекою розумілося політичне регулювання глобальних процесів, а під політикою глобальної безпеки – політика зменшення глобальних ризиків. Вона має забезпечувати безпеку глобальної системи та її структур, що передбачає з'ясування джерел загроз, визначення особливості політичного процесу в умовах посилення глобальних проблем, визначення політичних форм та засобів адаптації як окремих суспільств і цивілізацій, так і світового співтовариства в цілому до імперативів виживання, пошук механізмів, методів та напрямів регулювання взаємозалежності.

Політика глобальної безпеки може бути структурована в залежності від рівня та сфери діяльності. В залежності від сфер діяльності, на які вона спрямована, вона поділяється на політичну, економічну, екологічну, інформаційну, соціокультурну. Вона може проявлятися на різних просторових рівнях: глобальному, регіональному, національному.

Для забезпечення глобальної безпеки засобами політики особливо важливим є розуміння механізмів функціонування світу глобальної політики і політичного світу в цілому. Необхідність політичного регулювання глобальних політичних процесів, забезпечення глобальної безпеки призводить до формування глобальної політичної культури, яка має визначати норми та принципи політичної поведінки, які відповідають вимогам збереження суспільного життя в умовах посилення глобальних ризиків, визначають умови його збереження, межі, вихід за які може призвести до загибелі світової цивілізації.

Інтернаціоналізація політичної сфери, її глобалізація призводить до формування глобальної політичної культури як системи відносин та процесів виробництва її складових елементів в процесі зміни поколінь, важливим елементом якої є планетарне політичне мислення. Воно повинно мати гетерогенний характер, тобто не визнавати якийсь один з варіантів планетарного політичного мислення в якості універсального чи спроби тієї чи іншої країни, групи країн або цивілізації видавати свої цінності в якості універсальних і включати найбільш досконалі структури всіх ідейних і політичних течій, в яких визначаються шляхи збереження людства. В той же час, як слушно зауважує І.Пригожін, людство поки що не має значних успіхів в становленні «нового планетарного мислення», хоча досягло певних якісних змін на шляху зближення двох культур - гуманітарного та природничого знань, однакового розуміння ними того, що являє собою інформація [14].

Нормативна модель глобальної міждержавної міжнародної системи включає такі елементи, як механізми та засоби забезпечення міжнародного порядку, підтримання міжнародної стабільності, закони, зафіксовані в міжнародному праві, зокрема заборона використання сили; скорочення звичайних озброєнь та зброї масового знищення, успішне моделювання та прогнозування глобального розвитку, реалізація стратегії сталого розвитку людства.

Постіндустріальна революція на Заході, яка почалася в останню чверть ХХ століття, фактично ознаменувала перехід до вищого щабля цивілізаційного прогресу - стадії інформаційно-інтелектуального розвитку, яка за своїми можливостями й наслідками не має собі рівних в історії людства. Розвиток процесів глобалізації призводить до зламу класичних парадигм та формуванню нового наукового світогляду, до суттєвої трансформації поглядів на роль науки в сучасному суспільстві. Ще з другої половини ХХ століття

деякі філософи та представники інших наук (Дж.Хорган, В. Гейзенберг, Ж. Делез, Ф.Ліотар, І. Пригожин, П.Фейрабенд, М.Фуко та ін.) приходять до висновку щодо трансформації значення терміну «наука», розпочавши дискусію відносно «кінця науки». Вони вважали, що наука переміщується в принципово новий соціокультурний контекст, в основі якого ідея цілісності, тобто ідея холістичної моделі, що включає до себе поняття «корінного міфу», рівні прасвітогляду та праїдеології. Світ розглядається як єдине ціле, тому наука вже не може виконувати свої функції, що потребує наукової революції, яка має вийти за межі самої науки.

Інший напрям пошуків нових парадигмальних установ науки – це зближення філософії науки і філософії гуманітарного пізнання, в межах якого виникає плюралістична філософія науки .

Література

1. Barry Buzan, Richard Little. International Systems in World History/ Remaking the Study of International Relations/ Oxford University Press, 2000. Н/115-122. Косолапов Н.А. Явление международных отношений: историческая эволюция предмета исследования // Богатуров А.Д., Косолапов Н.А., Хрусталева М.А. Очерки теории и методологии политического анализа международных отношений. М.: Научно-образовательный форум по международным отношениям, 2002. – С. 36-68.
2. Кун Т. Структура научных революций. М., 1977.
3. Бекон Р. Вторая часть сочинения, называемая «Новый органон» или истинные указания для использования природы // Сочинения: В 2 т. М., 1972, Т.2; Декарт Р. Рассуждения о методе // Избранные философские произведения. М., 1950. С. 257-318.
4. Богатуров А.Д., Косолапов Н.А., Хрусталева М.А. Очерки теории и методологии политического анализа международных отношений. М.: Научно-образовательный форум по международным отношениям, 2002. – С. 37.
5. Арон Р. Мир і війна між націями. - К., Юніверс, 2000. – С.32-34.
6. Лебедева М.М. Мировая политика / М.М.Лебедева. – М., Аспект Пресс, 2003. – С.58-59.
7. Deutsch K., Singer D. Multipolar Power Systems and International Stability // Analyzing International Relations: a Multimethod Introduction / Ed. by W. Coplin and Ch. Kegley. N.Y.: Praeger, 1975.
8. Waltz K. Political Philosophy and the Study of International Relations // Fox W.T.R. (ed) Theoretical Aspects of International Relations. Notre Dame, 1959. Waltz K. The Emerging Structure of International Politics // International Security. Vol. 18. № 2 (Fall 1993). Waltz K. The Stability of the Bipolar World // Daedalus. Vol. 13. 1964 (Summer 1964). Waltz K.N. Theory of International Politics. Reading: Addison-Wesley, 1979. Waltz, Kenneth. Structural Realism after the Cold War // International Security. – 2000. – no.25. P.5-41.
9. Gaddis J.L. The Long Peace: Element of Stability in the Postwar International System // International Security. Vol. 10. № 4 (Spring 1986). P. 99-142.
10. Ожиганов Э.Н. Моделирование и анализ политических процессов. М.: РУДН, 2009.
11. Giddens A. The Constitution of Society. An Outline of the Theory of Structuration. Cambridge, 1984; Chicago, 1990. Barry Buzan, Richard Little. International Systems in World History/ Remaking the Study of International Relations/ Oxford University Press, 2000. Kaplan M. The System Approach to International Politics // New Approach to International Politics / Ed. by M. Kaplan. N.Y.: Sharpe, 1968. Rosenau J. International Politics and Foreign Policy.- N.Y., 1969. Rosenau J. Turbulence in World Politics: A Theory of Change and Continuity. Princeton, N.J., 1990. Modelski G. Long Cycles in World Politics. Seattle, 1986; Wash., 1987. Morgan P. International Security: Problems and Solutions. – Washington DC:

- CQ Press, 2006. Molly Cochran. Normative Theory in International Relations. A Pragmatic Approach/ Cambridge University Press, 1999.
12. Богатуров А.Д., Косолапов Н.А., Хрусталеv М.А. Очерки теории и методологии политического анализа международных отношений. М.: Научно-образовательный форум по международным отношениям, 2002. – С. 83.
 13. Пригожин И., Стенгерс И. Порядок из хаоса: Новый диалог человека с природой: Пер. с англ. Ю.А.Данилова / Общ. ред. В. И. Аршинова, Ю. Л. Климонтовича и Ю. В. Сачкова // <http://spkurdyumov.narod.ru/Ppigogin/PriOglavl.htm>; Хакен Г. Синергетика. Иерархии неустойчивостей в самоорганизующихся системах и устройствах. Пер. с англ. В. И. Емильянова - М.: Мир, 1985.
 14. Синергетическая парадигма. Нелинейное мышление в науке и искусстве. – М., Прогресс-Традиция, 2002. – С.9.

Андрущенко С.В.*

ВПЛИВ ІРАНСЬКОГО Й АФГАНСЬКОГО ПИТАНЬ НА ГЕОПОЛІТИКУ БЛИЗЬКОГО Й СЕРЕДНЬОГО СХОДУ

***Annotation.** The article is devoted to the present day geopolitical environment in the region of Middle East and Central Asia. The vast region called «the arc of instability» is in the center of the strategic approaches of the most prominent actors of the modern international relations — USA, Russia, China and the EU as well. The Iran and Afghanistan problems define geopolitical situations in the Central Asia and Southern Caucasus.*

В сучасних міжнародних відносинах боротьба за доступ до енергетичних ресурсів та шляхи їхнього транспортування виступає вагомим фактором активізації військової політики держав та груп держав. Забезпечення енергетичної безпеки перетворилося на одне з найважливіших завдань розвинених держав. Прагнення контролювати багаті на енергетичні ресурси регіони стимулює до використання військової сили в тому чи іншому вигляді, починаючи від воєнної інтервенції, завершуючи створенням військових союзів та коаліцій. Такі держави як США, Росія, Китай, група країн ЄС, Індія активізують свою військову політику заради створення більш сприятливих умов володіння й використання енергетичними ресурсами планети. Військово-політичне супроводження виступає важливою передумовою для гарантування безпеки доступу до енергоресурсів й шляхів їх транспортування. В даному контексті зростає боротьба за сфери впливу в регіонах Близького Сходу, Центральної Азії, Латинської Америки, Африки та Арктичний регіон.

Метою даної статті є дослідження впливу інтересів США, Росії, Китаю та ЄС в сфері енергетичної безпеки на військово-політичну та геополітичну ситуацію в регіонах Близького й Середнього Сходу із проектуванням на регіони Південного Кавказу та Центральної Азії. Досягнення окресленої мети потребує визначення проміжних завдань для аналізу: визначення рівнів впливу інтересів енергетичної безпеки на геополітичну ситуацію в світі й в окремих регіонах; провести порівняльний аналіз геополітичних стратегій США, Росії, Китаю й ЄС щодо регіонів Близького, Середнього Сходу, Південного Кавказу та Центральної Азії; надати можливі сценарії розвитку ситуації навколо іранської та афганської проблематики в міжнародних відносинах на глобальному та регіональному рівнях.

Предмет дослідження, окреслений в статті, є доволі широким. Для здійснення аналізу автором використано широкий спектр наукових та експертних оцінок з проблематики енергетичної безпеки та геополітики в регіонах Близького і Середнього Сходу, Південного Кавказу й Центральної Азії. Серед таких автор хотів би відзначити Д. Треніна, Ю. Морозова, Е. Лозанського, Р. Легвольда, Е. Румера, Хуашен Чжао, Ю. Сігова, Н. Гегелашвили, С. Конопатова, П. Бьюкенена, К. Холлинен, Ніту Лал тощо.

Окреслені географічні рамки дослідження, що охоплюють такий великий простір Близького та Середнього Сходу, Південного Кавказу й Центральної Азії, можуть викликати скептицизм окремих науковців. Водночас, спільність підходів до визначених регіо-

* кандидат політичних наук, доцент кафедри міжнародних відносин та зовнішньої політики Інституту міжнародних відносин та зовнішньої політики Київського національного університету імені Тараса Шевченка

нів у стратегіях провідних акторів сучасних міжнародних відносин дозволяє авторів зробити висновок про взаємозв'язок даних регіональних просторів. В рамках визначених регіонів чітко прослідковується тенденція, коли геоекономіка визначає геополітичну розстановку сил, а використання військової сили в такий ситуації стає дуже ймовірним, оскільки сприяє отриманню домінування над ключовими для економічного розвитку регіонами. В таких умовах цінність складає не сама територія, а ресурси, інфраструктура, комунікації — те, від чого залежить добробут багатьох країн. І нарешті, автор погоджується із пакистанським дослідником Імран Ханом, який переконаний, що «прагнення держави віднайти важелі впливу за межами своєї території, використовуючи елементи географії, геології, геоекономіки, політики та геостратегії, і використання цих інструментів в стратегії будівництва або протидії будівництву трубопроводів» [1] складає сутність сучасної геополітики.

Вже зараз поступово розробляються стратегії енергетичного домінування, коли будь-яка країна отримує під свій контроль визначені нафто- й газовидобувні центри. Потім в залежності від своїх політичних уподобань розподіляє ці ресурси, у такий спосіб ставлячи інші країни у енергетичну залежність.

Геополітичні стратегії США, Росії, Китаю й ЄС все більше ув'язують Близький і Середній Схід із Південним Кавказом та Центральною Азією. Так, з 2005 р. США проголосили концепцію «Великої Центральної Азії», що має об'єднатися із «Великим Близьким Сходом» в єдине військово-стратегічне й геополітичне ціле з передачею функцій контролю над цим простором Заходу (через механізми НАТО). Іншою метою проекту є відособлення цього широкого регіонального простору й вивід його з-під впливу інших держав — Китаю та Росії. Кінцевим результатом має стати створення «поясу відчуження» вздовж південних кордонів Росії від Туреччини до Монголії. Такий розподіл відділяє Китай і Росію, посилюючи загрози цим державам й ізолюючи від них Індію. В економічному відношенні це ставить під контроль НАТО прикаспійський та центрально-азійський нафтогазові райони, а в політичній площині додає важелів впливу на ситуацію в Центральній та Південно-Східній Азії.

Близький Схід виступає одним з критично важливих регіонів світу. Боротьба за контроль над ресурсним потенціалом даного регіону між США, Росією, Китаєм та в ЄС виступає основним фактором військово-політичної дестабілізації. Як відмічає Тодд Е.: «Америка не бажає врегулювати ізраїльсько-палестинське питання, хоча має для цього всі необхідні можливості»[2]. В цьому контексті Близькосхідний конфлікт: відіграє роль генератора й постачальника джерел тероризму й напруги; дестабілізує ситуацію в світі, особливо в життєво важливих регіонах для США. Відповідно, для США Близькосхідний регіон виступає геостратегічним плацдармом у забезпеченні інтересів енергетичної безпеки в межах всієї Євразії. За словами З.Бжезинського, «...небажання визнати історичний зв'язок між зростанням тероризму та присутністю Америки на Близькому Сході надзвичайно ускладнює вироблення формули ефективної стратегічної відповіді на терористичний виклик»[3]. Далі: «...у Америки є значні економічні та стратегічні інтереси на Близькому Сході, що обумовлені наявністю тут колосальних енергетичних ресурсів... Тому її ключова роль в забезпеченні «безпеки» цього регіону надає їй непрямі, але в політичному сенсі вирішальні важелі впливу на економіку європейських та азійських країн, яка... залежить від експорту енергоносіїв з цього регіону»[3].

Отже, військові операції в Іраку, Афганістані й напруження відносин з Іраном виглядають етапними складовими мети на реалізації основного завдання США — стримування Китаю й вирішення проблем, пов'язаних із Росією. Свого часу боротьба із тероризмом стала свого роду стержнем зовнішньої політики для низки розвинених держав й гаслом для відстоювання перш за все економічних інтересів.[4]

Так, численними експертами висловлюються думки про те, що військова операція США проти Іраку сприяла підвищенню енергетичної уразливості Китаю, який сильно залежить від постачання вуглеводнів з Близького Сходу. З цим пов'язаний факт затягування з боку США виводу іракської нафти на світовий ринок. З одного боку, це дозволить стабілізувати ціни на сильно здешевлену нафту, а з іншого — остаточно позбавити Китай доступу до енергоресурсів Іраку.

Іншим прикладом, є так звана «трубопровідна війна», що пов'язана із ситуацією навколо Афганістану. Вашингтон використав антиталібську компанію для посилення своєї присутності в Центральній Азії, що багата на вуглеводні. Більше того, встановлення контролю США над Афганістаном дає можливість реалізувати ідею будівництва трансфганського газопроводу з Туркменістану до Індійського океану через Афганістан й Пакистан (газ з туркменського родовища Довлетабад із запасами від 1,7 до 4,5 трлн.куб газу мав постачатися до Південної Азії; загальна довжина трубопроводу — близько 1680 км, територією Туркменістану — 170 км, Афганістану — 830 км, Пакистану — 400 км; вартість проекту — близько 4 млрд.дол.[5] У 1995 р. США не мали протиріч з правлячим режимом Талібану в Афганістані, тому у жовтні 1995 р. між Туркменістаном, американською компанією Unocal й саудівською Delta Oil Co. був підписаний контракт на будівництво Трансфганського газопроводу. Тоді ж було підписано угоду про будівництва нафтопроводу проектною потужністю до 259 млн. т нафти на рік, який мав проходити паралельно газопроводу. Однак, пізніше питання про транспортування нафти, в першу чергу, казахської, було відкладено на невизначений термін. У 1998 р. таліби надали притулок лідеру ісламістської терористичної організації Усамі бен Ладену. Внаслідок чого, засновницька компанія Unocal була вимушена вийти з консорціуму. Навесні 2002 р. на зустрічі лідерів Туркменістану, Пакистану й Афганістану було підписано угоду про будівництво Трансфганського трубопроводу. У якості спонсора виступив Азійський банк розвитку, а у 2006 р. у якості спостерігача до проекту приєдналася Індія. Однак практична реалізація проекту так і не почалася дотепер через надзвичайно складу ситуацію в сфері безпеки в Афганістані, посилення активності ісламістів в пакистанському Белуджистані, а також через небажання одного з інвесторів в особі Індії потрапляти у залежність від Пакистану.

Енергетичних цілей в Ірані у США також доволі багато. Перш за все, США зацікавлені в довготривалій перспективі отримувати серйозні обсяги нафти й газу з Ірану. По-друге, як і у випадку з Іраком, США намагаються позбавити Китай постачання нафти з потужного нафтовидобувного району. До цього можна додати небажання допустити Індію до здійснення планів щодо будівництва газопроводу для отримання газу з Ірану, а також прагнення зруйнувати плани Росії по створенню газового ОПЕК. Крім того, Іран, який наділений значним військовим та економічним потенціалом, здатен в будь-який момент дестабілізувати ситуацію в важливому енергетичному регіоні, що є неприпустимим для США.

У цьому зв'язку загострення відносин США з Іраном виглядають виправданими. Періодичні вимоги не припустити появу ядерної зброї вкладаються в загальну військово-політичну лінію щодо зміни режиму в цій країні й встановлення контролю над її енергетичними ресурсами.

Суперечливою виглядає стратегія США щодо Центральної Азії й Південного Кавказу: з одного боку, очевидні серйозні успіхи (особливо в контексті нарощування військово-політичної присутності в регіонах), з іншого — США витісняються з регіону Росією та Китаєм, для яких ЦА являє собою один з важливих регіонів докладання геополітичних зусиль. З появою Південного Кавказу, замість колишнього радянського Закавказзя, США й Європа отримали зручний плацдарм на кордонах Росії та Ірану, а також доступ до енергетичних ресурсів Каспію. Політика США щодо Південного Кавказу обу-

мовлена інтересами досягнення переваги в басейні Чорного моря і встановлення стратегічного контролю над значною частиною півдня Росії. Військове співробітництво США і НАТО з Азербайджаном й Грузією спрямоване на захист економічних інтересів США й підготовку до операції проти Ірану.

Так, для Росії регіони Південного Кавказу й ЦА є зонами привілейованих інтересів, через які для Росії відкриваються можливості по розбудові «південної стратегії» й проєктування регіональної ваги на глобальний рівень. З 2005 р. Росія активно посилила економічні та військові позиції в ЦА. За результатами війн серпня 2008 р. Росія зберегла військову присутність на Південному Кавказі у формі чотирьох військових баз й отримала комунікаційний коридор з військовою базою в Гюмрі на території Вірменії. Щодо останньої також розгортається геополітична гра в контексті пошуку США нових союзників в регіоні з огляду на погіршення американо-турецьких відносин й прагненнями Росії зберегти Вірменію у якості стратегічного плацдарму в регіоні Південного Кавказу. Нагірно-Карабаський конфлікт, а точніше його неврегульований стан створює можливості як для США, так і для Росії зберігати осередок впливу й можливість для нарощування військової присутності (для Росії — в інтересах витіснення США з регіону, для США — як територія для можливої військової акції проти Ірану). У такій розстановці збереження напруженого стану відносин Грузії і Росії відкриває для США можливості щодо створення військової інфраструктури на території Грузії в цілях можливих військових операцій в регіоні Близького і Середнього Сходу.

Для Китаю Центральна Азія виступає важливим регіоном в контексті отримання доступу до ресурсного потенціалу ЦА через участь у розробці природних ресурсів регіону, просування в ЦА своїх товарів й активну участь у розвитку трансконтинентальних транспортних коридорів. Підходи Росії й Китаю щодо ЦА можна оцінити подвійно: з одного боку, в регіоні ЦА Росія і Китай виступають спільно в сфері використання регіону для поширення ідеї багатополюсного світу, підтримки стабільності режимів, з якими активно співпрацюють в рамках ОДКБ (з Росією) та ШОС (з Росією та Китаєм). З іншого боку, тут Росія і Китай виступають і у якості конкурентів, особливо в сфері економіки; в гуманітарній сфері завдяки активному фінансуванню існуючих програм співробітництва, КНР є більш привабливою для країн ЦА (асиміляційний проєкт КНР), а у військово-технічній сфері співпраця з Росією для країн ЦА залишається більш привабливою, ніж із Китаєм.

Таким чином, очевидно, що в такому контексті ситуація навколо іранської й афганської проблематики визначатиме геополітичну розстановку сил як на регіональному рівні у взаєминах країн регіонів Близького, Середнього Сходу й Південного Кавказу й Центральної Азії, так і на глобальному — у взаєминах між США, Росією, Китаєм і країн ЄС.

Саме іранський газ є предметом геополітичної гри. Європейці розуміють, що без іранських ресурсів азербайджанський газ відіграє обмежену роль, туркменський газ залишається сумнівним варіантом через боротьбу за його транспортування Росії й Китаю. До того ж, зростає недовіра до Туреччини як до партнера в енергетичних проєктах: для Туреччини газопровід Набукко (постачання туркменського та іранського газу до Європи) є спробою закріпитися у якості міжконтинентального вузла транспортування ресурсів. США не зацікавлені у транспортуванні іранського газу до Європи. Завданням США є недопущення транспортування іранського газу ані до Європи, ані до Росії, ані до Китаю. В цьому контексті Зб.Бжезинський пропонує вирішити іранську проблему США мирним шляхом і газова тема може сприяти врегулюванню американсько-іранських відносин. Він переконаний, що транспортування іранського газу в Європу не зашкодить енергетичній безпеці європейських країн, Іран не шантажуватиме Європу, якщо цей проєкт контролюватимуть Сполучені Штати [6].

В іранській проблематиці виділяється декілька складових: ядерна програма й лідерські позиції ІРІ в регіоні Близького і Середнього Сходу в комплексі із протистоянням Ізраїлю у формі підтримки анти ізраїльських рухів.

Після оприлюдненої 18 лютого 2010р. доповіді МАГАТЕ із висновком про те, що МАГАТЕ не може підтвердити, що весь іранський ядерний матеріал використовується у мирних цілях, а відтак, ІРІ можливо розробляє ядерну зброю, потенційними варіантами вирішення іранської ядерної проблеми можуть виступати:

- 1) продовження мирних переговорів із паралельним введенням нового пакету санкцій з боку РБ ООН;
- 2) нанесення точкових ракетно-бомбових ударів по чітко визначеним цілям або часткова окупація території Ірану, де розташовані основні нафтогазові родовища (наприклад, провінція Хузистан);
- 3) запровадження широкомасштабної військової операції проти Ірану.

З огляду на участь американських військ у компаніях в Іраку та Афганістані, початок нової повномасштабної операції, яка передбачатиме окупацію всієї країни, на сучасному етапі вбачається малоімовірним. Навіть запровадження точкових ударів по об'єктах ядерної інфраструктури Ірану матиме наслідком з боку Ірану вдатися до тактики танкерної війни, яка ефективно використовувалася Іраном під час ірано-іракської війни, й заблокування Ормузької протоки (20% споживання нафти) шляхом її мінування, а також здійснення нападів на нафтові родовища в Перській затоці. Подібні кроки призведуть до різкого зростання цін на нафту та завдадуть потужного удару світовій економіці, з іншого боку, захоплення родовищ Ірану дозволяє США на випадок військової операції отримати значний контроль над світовим ринком нафти та диктувати умови ціноутворення, у такий спосіб підтримати знецінений долар.

Крім іншого, у випадку запровадження нових санкцій РБ ООН проти Ірану можна очікувати нову хвилю антиізраїльських виступів з боку радикальних ісламістських угруповань Хамас та Хізболла, які будуть спрямовані на дестабілізацію ситуації на Близькому Сході (Сектор Газа, Ліван, ізраїльсько-сирійський кордон) та відволікання уваги світового співтовариства від Ірану і його ядерної програми.

Проти запровадження суворих санкцій виступають Росія та Китай. Зокрема, Москва не підтримує їх через значні економічні (Росія займає першу сходинку серед зовнішньоторговельних партнерів Ірану), а також спрямованість санкцій, а першу чергу, на блокаду фінансово-банківської системи та ембарго вуглеводнів. На думку керівництва Росії, проєкт нових санкцій має на меті не припинення реалізації Іраном своєї ядерної програми, а спрямований на підлив економіки країни, дестабілізацію соціально-економічної ситуації, що сприятиме зміні режиму на більш проамериканський.

Росія наразі схиляється до поміркованої позиції стосовно режиму санкцій та не підтримує будь-які плани навколо військового сценарію вирішення іранської проблеми. Росія підтвердила свої зобов'язання щодо виконання Бушерського контракту (в якому свого часу замінила Україну). Росія не зацікавлена у поваленні режиму в Ірані, а також у нанесенні ударів по ядерних об'єктах, оскільки це загрожує дестабілізувати південні кордони Росії через території країн Кавказу та ЦА. Крім того, в інтересах Росії — збереження Ірану в якості регіональної держави, оскільки лише за цієї умови він може відігравати стримуючу роль на шляху посилення позицій сунітських монархій Перської затоки, при чому не тільки на Близькому Сході, але й в мусульманських регіонах СНД.

З іншого боку, для Росії в іранській проблемі важливим є не економічні зиски (Іран складає близько 1% зовнішньоторговельного балансу РФ), а переважно політичні аспекти. Посилення Ірану у якості регіональної держави складатиме конкуренцію Росії в регіонах Південного Кавказу і Центральної Азії, а отримання Іраном ядерної зброї дозволить йому

перейти до розряду світових держав, що неминуче призведе до зростання амбіцій Ірану в південній периферії Росії. Таким чином, Росія ризикує опинитися оточеною з півдня та сходу азійськими ядерними та тоталітарними державами, які прагнуть посилювати свій вплив в зоні історичних інтересів Росії. Все частіше Іран виступає конкурентом Росії: в ході таджиксько-узбецького протистояння 2009р. через будівництво Рогунської ГЕС, Росія підтримала Узбекистан, а Іран демонстративно зайняв бік Таджикистану; Іран фактично замінив Росію в енергозабезпеченні Грузії, січневий візит 2010 р. міністра закордонних справ Грузії до Тегерану зміцнив ірано-грузинське стратегічне партнерство; конкурування Ірану та Росії щодо маршрутів постачання природного газу до Європи (проект Набукко в обхід території Росії).

В даному контексті Росія затягує виконання укладеного у 2005 р. контракту на постачання до Ірану ЗРК С-300, що може значно підвищити обороноздатність Ірану, насамперед у контексті протидії можливого ракетно-бомбовому удару. За оцінками експертів, дане питання може бути предметом компромісів у переговорах із США щодо розміщення в Польщі, Чехії та Туреччині (яка відмовилась) елементів національної системи ПРО США або ув'язування положень договору СНВ, що наразі обговорюється між США та РФ, із планами розгортання системи ПРО в Східній Європі.

Загострення ситуації навколо ядерної програми Ірану призвело до початку гонки озброєнь на Близькому Сході, а також ініціювання розгляду урядами низки країн регіону питання про початок власних ядерних досліджень. Зокрема, протягом 2009 р. США та Росія уклали низку контрактів на постачання сучасної військової техніки до країн Близького Сходу (Єгипет, Йорданія) та Перської затоки (ОАЕ, Саудівська Аравія). Крім того, з метою захисту від можливої атаки з боку Ірану, США розмістили на військових базах в Бахрейн, Катарі, Кувейті та ОАЕ по 2 батареї ЗРК «Патріот» загальною сумою у 25 млрд. дол. Вашингтон також надає допомогу уряду Саудівської Аравії у підготовці сил швидкого реагування кількістю до 30 тис. осіб для захисту нафтових веж та транзитної інфраструктури в акваторії Перської затоки.

Серед експертів переважає думка про те, що введення нових санкцій як і нанесення ударів по іранським ядерним об'єктам не змусить Іран відмовитись від ядерної програми, а лише продовжить у часі термін її реалізації [7, 8]. Аргументами на користь збереження існуючого статус-кво в регіоні можна зазначити наступні фактори: по-перше, у політичному плані США не визначилися яким чином діяти на випадок, якщо санкції не вплинуть на плани Ірану набути статус ядерної держави; у військовому плані США не завершили розробку перших 15-тонних бункерних бомб — GBU-57A/B Massive Ordnance Penetrator [9] та переобладнання бомбардувальників Stealth B2A для доставки глибинних бомб; ізраїльська сторона не завершила розробку системи ПРО «Залізний щит», без прийняття на озброєння якої він не вдасться до нового конфлікту.

Найбільше занепокоєння ядерна програма Ірану викликає у Ізраїлю, уряд якого одним з важливих завдань зовнішньої політики вважає формування міжнародної коаліції для протидії іранській загрозі. Ізраїль закликає до введення жорстких санкцій щодо Ірану, зокрема, нафтового ембарго (80% прибутків ІРІ від експорту нафти). В даному контексті відзначається ескалація напруженості у геополітичному трикутнику Ізраїль-Сирія-Ліван. Поряд із войовничою риторикою, сторони вживають практичних заходів, спрямованих на підготовку до можливої конфронтації. Сирія оголосила «четвертий рівень» мобілізації частини військово-службовців-резервістів з бронетанкових та десантних частин, підрозділи яких дислокуватимуться у безпосередній близькості до Голанських висот; протягом останнього місяця двічі підвищувалась бойова готовність підрозділів «Хізбалли» у Південному Лівані. На ліванській стороні відзначається активізація інженерних робіт з укріплення лінії кордону з боку підрозділів «Хізбалли» та ліванської армії. Занепокоєння

ізраїльської сторони викликає також розгортання «Хізбаллою» ракетних комплексів М-600 сирійського виробництва, високоточної керованої зброї, що ставить під удар військові об'єкти та густозаселені райони усієї центральної частини Ізраїлю, а також постачання «Хізбаллі» Дамаском комплексів «земля-повітря» SA-2 та «земля-море» SS-N-26. У свою чергу, Армія оборони Ізраїлю провела чотириденні військові навчання з ведення бойових дій одночасно на трьох фронтах (сирійському, ліванському та палестинському (Сектор Газа) в умовах можливої іранської ракетної атаки. [10]

Непросто формується позиція ЄС щодо іранської проблеми в міжнародних відносинах. Так, Великобританія та Франція наполягають на запровадженні жорстких санкцій. Водночас, бізнесові кола Італії та Німеччини занепокоєні ускладненням умов здійснення зовнішньоекономічної діяльності даної країни через можливі санкції. Європейські експерти, попри певні політичні застереження, наголошують на сприятливих умовах для розвитку економічних взаємин із Іраном в машинобудівельній, електронній галузях в сфері новітніх інформаційних технологій тощо.

Таким чином, з огляду на вищевикладене в контексті певних складностей із запровадженням суворих санкцій (чітка відмова Китаю підтримувати їх, стримана позиція Росії, протиріччя між політичними та діловими колами окремих європейських країн) можна очікувати на запровадження більш м'яких санкційних обмежень проти Ірану на фоні продовження переговорного процесу.

В березні 2010 р. Іран погодився на обмін 1200 кг низькозбагаченого урану (до 3,5%) на 120 кг високозбагаченого (до 20%) палива, що має бути вивезений до Росії із наступною передачею Франції для створення з цього матеріалу паливних елементів для Тегеранського дослідницького реактору [11].

В цілому можна зробити висновок про те, що ядерне питання використовується Іраном для досягнення мети на домінування в регіоні Близького та Середнього Сходу.

В контексті афганської проблематики наразі визначається низка питань, що демонструють неможливість забезпечення стабільності в даній країні суто військовими/силовими методами: поширення партизанської війни не лише проти сил коаліції, але і проти місцевих представників влади; закриття військових баз НАТО на території країн ЦА (термін оренди яких складав до 30 років: дуже довготермінові перспективи для вирішення афганської стабілізації); контингенти сил ISAF діють переважно автономно й не здійснюють належного обміну інформацією, що призводить до посилення бойової активності на території країни; зростання виробництва та збуту наркотиків (виробництво опіуму з 2001 р. зросло у 44 рази, у сферу виробництва наркотиків залучено 13% населення, знайти конкурентоздатну альтернативу даній сфері важко) тощо. Складається ситуація, коли фінансова й економічна основа терористичної активності залишається недоторканою. До того ж нова фаза військової операції по стабілізації ситуації в Афганістані вимагає вторгнення сил коаліції до пакистанської провінції Північний Візірістан з метою знищення інфраструктури талібів на даній території. Пакистан сам побоюється цього екстремістського руху, але і перспектива вторгнення військ коаліції не є прийнятною. Пакистан обговорює можливості мінування зони афгано-пакистанського кордону: даний крок не дозволить вільно пересуватися талібам через «лінію Дюранде» і водночас не дозволить натівському контингенту увійти до Пакистану.

В таких умовах намічається тенденція до налагодження збалансованого діалогу між США/НАТО та Росії/ОДКБ/ШОС в інтересах протидії тероризму та екстремізму з території Афганістану. Основними напрямками зближення інтересів є спільне забезпечення охорони кордонів аж до створення поясів по контролю над фінансовими та наркотичними потоками з цієї країни при координуючій ролі ООН (пропозиція В.Путіна, 2007 р.), закриття кордонів новітніми технічними засобами. В цьому напрямку Росія і США підпи-

сали в липні 2009 р. угоду «Про транзит озброєнь, військової техніки, військового майна й персоналу через територію Російської Федерації у зв'язку з участю збройних сил США в посиленні щодо гарантування безпеки, стабілізації й відновлення ІРА». Відповідно до Угоди, щорічно через територію РФ проходитиме близько десяти американських військово-транспортних літаків, а відкриття так званого «північного маршруту» дозволяє скоротити Вашингтону більше 100 млн. дол. щороку на транспортні витрати. Активізується обговорення можливостей співпраці в рамках Ради Росія — НАТО.

Цікаво виглядає позиція Китаю, який наполягає на координації стабілізації в Афганістані через механізми «ШОС—Афганістан» (створена у 2005р.). Китай наголошує на доцільності вкладання інвестицій, з огляду на низьку ефективність економічної допомоги (лише 15-20% допомоги доходить до призначених отримувачів, решта йде на утримання неурядових організацій), а також через налагодження безпосередніх торговельних контактів у сферах зацікавленості країн ШОС та Афганістану. Дана позиція формулюється на противагу американському підходу, що ґрунтується на суто військових методах забезпечення стабілізації з можливостями надання економічної допомоги.

Наразі не відпрацьовані конкретні домовленості між НАТО та ШОС щодо стабілізації ситуації навколо Афганістану. В основі обережного підходу НАТО до такої координованої співпраці лежить, на думку автора, побоювання щодо можливості витіснення сил США й НАТО. Відкритим залишається питання про участь сил країн ШОС у військових місіях в даній країні, оскільки представники Китаю та Росії висловлюють позицію, яка полягає в участі збройних сил країн в мирних місіях ООН (це підкреслюється і в спільній декларації про співпрацю між секретаріатом ООН та ОДКБ від 18 березня 2010 р. [12]). У зв'язку з вищезазначеними факторами, НАТО робить акцент на розвиток відносин не з ШОС, а окремими державами-членами ШОС і ОДКБ. Наступним кроком розвитку співпраці із НАТО стала нова стратегія США, оголошена 27 березня 2009 р., в якій Б.Обама пропонує створити контактну групу по Афганістану в складі США, НАТО, Росії, Китаю, Індії q Ірану.

Очевидно, що афганська проблематика є одним з ключових факторів, що визначають геополітичну геометрію Китай — Індія — Пакистан — Росія — США. Як вже зазначалося США в даному регіоні з 2005 р. роблять ставку на оформлення союзницьких відносин із Індією, яка б могла скласти противагу Китаю у економічній, політичній, енергетичній, культурній сферах. Для Індії ж активна підтримка Сполученими Штатами Пакистану (особливо надання фінансової допомоги в розмірі 1,5 млрд. дол. у 2010 р., яку Пакистан переважно використовує для нарощування військової сили в боротьбі із Індією), спільність американо-пакистанського підходів до врегулювання афганської проблеми, стагнація із реалізацією американо-індійських угод в сфері ядерної енергетики 2008 р., стали факторами зближення із Росією (за результатами візиту В.Путіна до Індії у квітні 2010 р.)[13]. Росія й Індія занепокоєні посиленням позицій США в Центральній та Південно-Східній Азії, щодо яких у них є свої інтереси. Так, Росія не має намірів створення в особі Індії оплоту проти Китаю, з яким у Індії і так не прості відносини, а умови співпраці в ядерній енергетиці і обороні з Росією є більш вигідними. Водночас, ані Росія, ані Індія не зацікавлені у погіршенні взаємин із США: наразі для Росії важливим є вирішення питання стратегічних озброєнь та ПРО на прийнятних умовах із США, Індія ж зацікавлена у співробітництві із США в сфері високих технологій тощо.

Висновки. На сучасному етапі військово-політичне супроводження виступає важливою передумовою для гарантування безпеки доступу до енергоресурсів й шляхів їх транспортування. В даному контексті зростає боротьба за сфери впливу в регіонах Близького Сходу, Центральної Азії, Латинської Америки, Африки та Арктичний регіон.

З огляду на цей факт, військово-політична нестабільність в регіонах Близького та Середнього Сходу (іранська та афганська проблеми) виступає важливою передумовою для реалізації енергетичних стратегій США, Росії, ЄС та Китаю, що і обумовлює геополітичні взаємини й конфігурації як в межах Близького та Середнього Сходу, а і в суміжних Південного Кавказу й Центральної Азії.

Стратегічною метою США є стримування Китаю (китайський фундаменталізм, коли всі великі геоекономічні проекти світового значення проломлюються на інтереси Китаю й загрози, що виходять з цієї держави).

Іранська проблематика сьогодні визначає лінії напруженості у регіоні Близького та Середнього Сходу (Ізраїль-Сирія-Ліван) і є фактором гонки озброєнь в регіоні.

Наразі не спостерігається єдності підходів США, Росії, Китаю та групи країн ЄС до потенційних варіантів вирішення ядерної проблеми Ірану. Водночас, запровадження широкомасштабної військової операції визначається автором як малоімовірне; введення суворого санаційного режиму проти Ірану не підтримує Китай, з обережністю визначається позиція Росії, наявні суперечки у політичних та бізнесових колах країн ЄС щодо обмеження фінансово-економічного та торговельного потенціалу Ірану; дотримання стратегії точкових ударів може спричинити посилення антиізраїльських операцій з боку Хамас і Хізболли.

Ймовірним варіантом є продовження переговорного процесу при запровадженні поміркованих санкцій проти Ірану з огляду на згоду останнього здійснити обмін низькозбагаченого на високозбагачений уран.

Афганська проблема потребує поєднання силових і соціально-економічних засобів стабілізації, за наявності такого інтересу. Очевидною є тенденція до налагодження співпраці між США/НАТО й Росії/Китаю/ШОС. Однак переважає співпраця США по лінії двосторонніх контактів. Наявними є розходження у геополітичній розстановці Росія — США — Китай — Індія — Пакистан.

Для України доцільним є зосередження зусиль на економічних можливостях в даних регіонах через дотримання поміркованих позицій щодо суворих санкцій проти Ірану й силових акцій в Афганістані.

Література

1. Imran Khan. Eurasia: The New Geopolitics of Pipelines // World Security Network. — 2006. — Sept.6
2. Тодд Э. После империи... — М.: Международные отношения, 2004. — С.9
3. Бжезинский З. Выбор. Глобальное господство или глобальное лидерство / Пер. с англ., М.: Международные отношения, 2004. — С.50
4. Конопатов С.Н. Военно-политическая ситуация в современном мире. — М.: КомКнига, 2005. — С.123-128
5. Морозова М. Трансафганский газопровод: причины и перспективы реанимации проекта // www.iimes.ru/rus/stat/2008/04-04-08.htm
6. Иран и стратегия США в Центральной Азии и на Кавказе // <http://www.inosmi.ru/world/20091106/156494321.html>
7. Бьюкенен П. Что означает война с Ираном («The American Conservative», США) // <http://www.inosmi.ru/asia/20100405/159038464.html>
8. Несерьезный подход к Ирану («The Wall Street Journal», США) // <http://www.inosmi.ru/asia/20100405/159034669.html>
9. Пентагон ускорит производство гигантских бомб-разрушителей бункеров в связи с озабоченностью по поводу ядерных амбиций Ирана и Северной Кореи («Debka», Израиль) // <http://www.inosmi.ru/world/20090804/251292.html>

10. Холлинен К. Новая война на Ближнем Востоке? Израиль угрожает Ливану // <http://www.inosmi.ru/asia/20100402/158966259.html>
11. Иранское ядерное досье // Ядерный контроль. — 2010. — № 4(385) // <http://www.pir-center.org/data/publications/yki04-2010.html>
12. Совместная декларация о сотрудничестве секретариатов ООН и ОДКБ // <http://www.dkb.gov.ru/start/index.htm>
13. Нита Лал. Индия, Россия, США. Третий лишний? («World Politics Review», США) // <http://www.inosmi.ru/india/20100407/159090251.html>

Миронова М.А.*

ЕВОЛЮЦІЯ ПОЛІТИКИ ЄС ЩОДО КРАЇН ЗАХІДНИХ БАЛКАН

The article deals with the issues of forming the EU strategy towards Western Balkans in the format of the Stabilisation and Association Process. Special attention is paid to analysis of perspectives and challenges of European integration of the Balkan states.

Вступ у силу Лісабонського договору 1 грудня 2009 р. завершив період трансформації Європейського Союзу, розпочатий у 80-ті рр. ухваленням Єдиного європейського акта. В результаті інституційної перебудови та формування політичного союзу внутрішньо зміцнений ЄС є більш підготовленим до ефективних відповідей на нові виклики, переходу до ролі глобального центра сили в постбіполярній системі міжнародних відносин. Проте однією з найвразливіших складових європейської інтеграції залишається розширення об'єднання, здатність абсорбувати нових членів із збереженням поступальності інтеграційного будівництва. Розширення 2004-2007 рр. стало лише проміжним етапом на шляху подолання розподільчих ліній в Європі, оскільки наразі офіційно визнані перспективи членства в ЄС країн Західних Балкан та Туреччини. Саме наступне розширення в найближчі десятиліття визначатиме як місце ЄС в системі міжнародних відносин, так і його загальні обриси: цивілізаційний вибір, географічні межі, готовність країн-членів знаходити консенсус.

Становлення політики ЄС щодо країн Західних Балкан приходить на період розпаду Югославії та перегляду країнами Європейських Співтовариств відносин з Белградом. На думку лідерів Західної Європи, початок югославської кризи відкривав можливість для піднесення авторитету Європи на міжнародній арені: поширення набув вислів міністра закордонних справ Люксембургу Ж.Пооса про те, що настав «час Європи, а не час Америки». [1] І дійсно, звернення Словенії та Хорватії до Співтовариств з проханням забезпечити присутність спостерігачів для нагляду за припиненням вогню та виведенням федеральних військ з республік, проведення переговорів на рівні «трійки» ЄЕС в Белграді влітку 1991 р. мали слугувати цій меті.

Першочерговим дипломатичним завданням ЄС вважалося недопущення регіональної ескалації конфлікту: виступивши посередником у переговорному процесі, ЄС організував дві постійні конференції з врегулювання конфлікту – Конференцію Європейського Співтовариства з колишньої Югославії в Гаазі (вересень 1991р. - серпень 1992 р.) і спільну з ООН Міжнародну конференцію з колишньої Югославії в Женеві (вересень 1992 р. - грудень 1995 р.). Саме дипломати ЄС розробили основні плани врегулювання конфлікту, включаючи план Ж.Кутіль'єро, план Венса-Оуена, план Оуена-Столтенберга та план дій ЄС. Проте слабкість механізмів Європейського політичного співробітництва призвела до неефективності координування політик під час югославського конфлікту, основною причиною чого було домінування національних інтересів держав над інтересами Співтова-

* кандидат політичних наук, доцент кафедри міжнародних відносин та зовнішньої політики Інституту міжнародних відносин та зовнішньої політики Київського національного університету імені Тараса Шевченка

риств. Британський дослідник К.Хілл пояснює це тим, що коли на карту поставлені національні інтереси, не можна очікувати поважання дисципліни спільної політики. [2]

Політика ЄС з врегулювання конфлікту формувалася на основі зовнішньополітичних стратегій основних європейських гравців – Великої Британії, Франції та ФРН. Однак з самого початку виявилися суттєві розбіжності в аналізі причин та ставленні до сторін конфлікту. Так, Велика Британія та Франція займали поміркованішу позицію, на початковому етапі виступаючи за збереження територіальної цілісності Югославії. Одностороннє визнання Бонном незалежності Словенії та Хорватії 23 грудня 1991 р. стало своєрідним каталізатором дезінтеграції СФРЮ та нанесло удар по системі політичного співробітництва Дванадцятки і сподіванням щодо можливого ефективного подолання розбіжностей у впровадженні спільної зовнішньої політики.

Югославській конфлікт став першою серйозною зовнішньополітичною проблемою ЄС після прийняття Маастрихтського договору та створення власне Європейського Союзу, проте відсутність консенсусу унеможливила вироблення єдиної позиції та проведення ефективних самостійних кроків для запобігання поширенню конфлікту. Іншими причинами неефективності політики ЄС на югославському напрямку стали обмежена компетенція Союзу у питаннях безпеки та оборони, відсутність бази та власних інструментів для проведення операцій (операційні структури, логістика, розвідка тощо). Ряд дослідників особливо підкреслює й відсутність на початковому етапі політичної волі для проведення військової інтервенції. [3] Визначальним виявився й американський чинник: політика адміністрації Б.Клінтона, що ґрунтувалася на стратегії глобального лідерства США в постбіполярний період, призвела до підриву переговорного процесу під егідою ООН та ЄС та переходу до інтерпретації конфлікту як «сербської агресії».

Відкидання воюючими сторонами пропозицій мирного врегулювання та подальша ескалація конфлікту призвели до більш активного втручання Вашингтона та підпорядкування ініціатив ЄС стратегії США на Балканах. Одним з небагатьох прикладів безпосередньої участі ЄС у процесі кризового врегулювання став достатньо невдалий досвід Адміністрації ЄС у м. Мостар (Боснія й Герцеговина), запровадженій у червні 1994 р., та залучення поліцейського контингенту Західноєвропейського союзу. Проведення операції НАТО в Боснії та Герцеговині та підписання Дейтонських угод у грудні 1995 р. продемонстрували неможливість ЄС самостійно, без участі США, вирішувати конфлікти подібного масштабу. Проте очевидною стала зосередженість ЄС на «м'яких ризиках безпеки», на гуманітарній сфері (постконфліктна стабілізація, відбудова інфраструктури, допомога біженцям, примирення сторін), що, на нашу думку, створило передумови для ефективного розподілу праці між ЄС та США.

Головною метою, що постала перед ЄС та США після завершення боснійського конфлікту та, пізніше, операції НАТО в Косово, стало забезпечення стабільності в регіоні та його інтегрування в західні економічні, політичні та військові структури. Ключовим чинником у реструктуризації балканських країн став комплекс безпекових та економічних питань. В той же час в процесі виконання цього завдання об'єктивним став розподіл відповідальності між партнерами та використання різних, але взаємодоповнюючих стратегій. ЄС зосередив увагу на економічному блоці, політика Вашингтона, в цілому, була спрямована на вирішення військово-політичних завдань, враховуючи безумовне лідерство США в НАТО.

До сьогоднішнього дня єдиною американською ініціативою зі співробітництва та реконструкції регіону була запроваджена в 1996 р. Ініціатива співробітництва для Південно-Східної Європи (SECI), спрямована, в основному за рахунок приватних внесків, на інвестиції в проекти у сфері інфраструктури, торгівлі, транспорту, енергетики, охорони навколишнього середовища та розвитку приватного сектора. Проте основні ініціативи США

були зосереджені на військово-політичній сфері: окрім визначальної ролі США у проведеному військових кампаній НАТО у Боснії й Герцеговині та Косово, інструментами стабілізації Західних Балкан стали програма «Партнерство заради миру» та перспективи членства в НАТО. До сфери відповідальності ЄС були віднесені політичні та економічні реформи в країнах регіону. Саме ЄС виступив головним донором у зовнішній допомозі Боснії та Герцеговині: близько 55 % (3,07 млрд. дол. США) допомоги в період з 1996 по 2002 рр. було надано ЄС та країнами-членами, в той час як частка Сполучених Штатів становила 18.7% (1,05 млрд. дол. США). [4]

На засіданні в Люксембурзі 30 жовтня 1995 р. міністри закордонних справ затвердили Звернення Європейської Комісії «Реконструкція колишньої Югославії: управління допомогою ЄС та міжнародна співпраця з надання допомоги» [5], в якому Союз зобов'язувався зробити внесок в імплементацію цивільних аспектів Дейтонської угоди та брати участь у міжнародних зусиллях з реконструкції та стабілізації регіону. На першому етапі пакет заходів включав імплементацію 4 проектів для Боснії на суму 4.5 млн. ЕКЮ. Активну роль ЄС відіграв й під час організації зустрічей конференції донорів, перша з яких була проведена у грудні 1995 р. у Брюсселі. Технічна допомога країнам колишньої СФРЮ поступала як через механізми програми ФАРЕ (програма технічної допомоги країнам ЦСЄ), так і запровадженої у 1996 р. спеціально для регіону програми «Обнова» (1996-2000 рр.). Всього, у період 1991-1999 рр. допомога у реконструкції регіону з боку ЄС та країн-членів разом склала 7,46 млрд. євро. [6] З часом питання постконфліктної стабілізації були доповнені наданням допомоги для розвитку державних інституцій, проведення структурних реформ та зміцнення системи правосуддя.

Однак на першому етапі політики ЄС щодо регіону Західних Балкан європейська перспектива як інструмент стабілізації не застосовувався. На відміну від значно структурованішої політики в регіоні Центральної та Східної Європи (укладання Європейських угод, надання перспективи членства) та на пострадянському просторі (формування стратегії «партнерства» та укладання з країнами колишнього СРСР Угод про партнерство та співробітництво) стратегія щодо Балканського регіону залишалася невизначеною, в силу його гетерогенності та не сформованості внаслідок силового варіанту розпаду Югославії та етнічних конфліктів. Свідченням цього є включення в цей період країн регіону до групи «країн Середземномор'я та Близького Сходу» разом з Мальтою, Кіпром та Туреччиною. [7] Жодних правових відносин з країнами регіону, крім Словенії, ЄС в 90-ті рр. не встановив. На відміну від решти колишніх республік СФРЮ не втягнуту у боснійський конфлікт Словенію було віднесено до групи країн ЦСЄ, відповідно підписано з нею Європейську Угоду (10 червня 1996 р.) та за рішенням Люксембурзького саміту Європейської Ради у грудні 1997 р. включено до «першої хвилі» розширення.

Перші спроби перегляду стратегії ЄС щодо регіону були здійснені в 1996 р. після завершення боснійської війни. Так, у грудні 1996 р. за ініціативи французької дипломатії був запроваджений «Процес Райямон» - ініціатива зі стабілізації та добросусідства, сфокусована на регіональних проектах у сфері громадянського суспільства, культури та захисту прав людини. У квітні 1997 р. Рада ЄС запровадила регіональний підхід, що встановив політичні та економічні умови для розвитку двосторонніх відносин з 5 країнами регіону (Албанія, Боснія та Герцеговина, Хорватія, СРЮ та колишня Югославська Республіка Македонія), а саме: повага до демократичних принципів, прав людини, верховенство права, захист національних меншин, реформи у напрямку ринкової економіки, регіональне співробітництво. [8] Остаточне концептуальне визначення регіону як «регіону Західних Балкан» та оформлення механізмів та інструментів політики ЄС відбулося у 1999 р. із запровадженням Процесу стабілізації та асоціації.

Саме наприкінці 90-х рр. нарізла необхідність впровадження ЄС комплексної програми для країн регіону. В першу чергу, це було пов'язано з ініційованим в період після проведення операції НАТО в Косово курсом на європеїзацію Балкан, який передбачав збільшення ролі ЄС у забезпеченні безпеки регіону та поступове заміщення НАТО. Ця ініціатива була тісно пов'язана зі становленням Європейської безпекової та оборонної політики, що в результаті призвело до започаткування в 2003 р. перших військових та поліцейських місій ЄС у Македонії й Боснії та Герцеговині. Іншим наслідком трансформації політики ЄС в регіоні стало ухвалення рішення про надання країнам Західних Балкан перспективи членства, що розглядалося як інструмент примирення та стабілізації регіону, гарантія незворотності демократичних реформ.

Так, в 1999 р. Європейський Союз взяв активну участь у підготовці багатосторонньої ініціативи для Південно-Східної Європи з метою запровадження довгострокової превентивної стратегії запобігання конфліктам на Балканах. 10 червня 1999 р. під час Кельнського засідання міністри закордонних справ країн-учасниць ініціативи та представники міжнародних організацій ухвалили Пакт стабільності для Південно-Східної Європи – рамкову угоду, спрямовану на співпрацю з метою принесення в регіон миру, стабільності, поважання прав людини та економічного процвітання. Остаточного юридичного оформлення програма набула 30 липня 1999 р. на саміті в Сараєво шляхом підписання Декларації главами держав та урядів країн Південно-Східної Європи (балканські країни, Молдова, Румунія, Болгарія), ЄС, США, Росії, Японії, Туреччини, Канади, Норвегії, Швейцарії, регіональних й міжнародних організацій та фінансових інституцій (ООН, НАТО, ОБСЄ, Рада Європи, Центральноевропейська ініціатива, ОЧЕС, ОЕСР, МВФ, ЄБРР тощо). Особливістю ініціативи стали вперше чітко сформульовані європейська та євроатлантична перспективи для країн регіону [9] та поділ комплексу проблем на три групи (т.зв. «робочі столи»): демократизація та права людини; економічна відбудова, співпраця та розвиток; проблеми безпеки (безпека та оборона й правосуддя та внутрішні справи).

Власним внеском ЄС у багатосторонній Пакт стабільності стала розроблена Європейською Комісією рамкова ініціатива, представлена на розгляд Європейської Ради 26 травня 1999 р. (Звернення Європейської Комісії «Процес стабілізації та асоціації для країн Південно-Східної Європи») [10]. Так, були сформульовані три основні завдання стратегії ЄС у регіоні: стабілізація країн регіону та стимулювання переходу до ринкової економіки, забезпечення регіонального співробітництва та посилення міждержавних зв'язків, та, як наслідок, входження до ЄС. Перспектива членства в ЄС була підтверджена й на засіданні Європейської Ради у м. Санта-Марія-да-Фейра (Португалія) 19-20 червня 2000 р. Основними інструментами політики ЄС в регіоні мали стати: асиметрична лібералізація торгівлі; економічна, фінансова та бюджетна допомога; допомога у демократизації та становленні громадянського суспільства; гуманітарна допомога (підтримка та повернення біженців та переміщених осіб); співпраця у сфері правосуддя та внутрішніх справ; розвиток політичного діалогу.

24 листопада 2000 р. на саміті у Загребі держави ЄС та Західних Балкан підписали фінальну Декларацію саміту, що офіційно розпочала Процес стабілізації й асоціації та запровадила фінансовий інструмент допомоги регіону – програму КАРДС. Країнами ЄС було підтверджено, що механізмом оцінювання готовності потенційних кандидатів до членства в ЄС буде їхня відповідність Копенгагенським критеріям. Інструменти передвступної допомоги були доповнені на саміті країн Західних Балкан та ЄС у Фессалоніках (червень 2003 р): варіант колективного вступу відкидався та запроваджувався індивідуальний підхід [11] (готовність кожної країни регіону до вступу мала перевірятися індивідуально). Фактично, на країни Західних Балкан було поширено «принцип регати», апробований на ЦСЄ, відповідно до якого перспектива та строки вступу до ЄС віднині

залежали від виконання індивідуальних домашніх завдань, що мали оцінюватися Європейською Комісією у щорічних звітах.

Наслідком такої політики ЄС стали внутрішньополітичні реформи в країнах регіону: протягом 1999-2000 рр. в Хорватії, і пізніше у Сербії відбувся відхід від влади націоналістичних партій та формування широких коаліцій, що склалися з проєвропейських сил, орієнтованих на демократизацію політичного життя в країнах. Регіональна ініціатива ЄС відкрила шлях й до пожвавлення політичного діалогу між країнами, у 2000-2001 рр. було завершено процес встановлення дипломатичних відносин між країнами регіону (у грудні 2000 р. встановлено відносини між СРЮ та Боснією й Герцеговиною, СРЮ та Словенією) та укладено Угоду про питання правонаступництва колишньої СФРЮ.

В цілому, Процес стабілізації та асоціації включає в себе два виміри: двосторонній, з метою пожвавлення торгівельно-економічних, політичних відносин ЄС з кожною країною регіону, та багатосторонній, спрямований на стимулювання регіонального співробітництва. Так, інструментами зміцнення двосторонніх зв'язків з ЄС стали:

1. Надання країнам торговельних преференцій – запровадження Автономних торговельних заходів, що надавали безмитний доступ на ринки ЄС товарів, включно з сільськогосподарською продукцією, за винятком продукції виноробства та рибальства;

2. Укладання Угод про стабілізацію та асоціацію – аналогів Європейських угод про асоціацію з країнами ЦСЄ. На сьогоднішній день ЄС підписав Угоди з кожною країною регіону: Македонією (9.04.2001), Хорватією (29.10.2001), Албанією (12.06.2006), Чорногорією (15.10.2007), Боснією та Герцеговиною (16.06.2008), Сербією (29.04.2008). В той же час з трьома країнами (Чорногорія, Біг та Сербія) угоди не вступили в дію, процес ратифікації має завершитися у 2010 р.

Структурно Угоди про стабілізацію та асоціацію побудовані у вигляді розділів, за якими зазвичай ведуться переговори з кандидатами. Перелік завдань для досягнення відповідності критеріям членства в ЄС включає в себе такі сфери, як політичний діалог, регіональна співпраця, положення про запровадження зони вільної торгівлі та поширення принципу чотирьох свобод (вільний рух капіталу, товарів, послуг та осіб), правосуддя та внутрішні справи (в тому числі, питання реадмісії) тощо. Угодами запроваджено і спеціальні механізми співпраці з країнами – створено Ради стабілізації та асоціації, спеціалізовані комітети та підкомітети. Відповідно до положень Угод про стабілізацію та асоціацію ЄС поступово вводить безвізовий режим з країнами регіону: у 90-ті рр. з Хорватією, з 19 грудня 2009 р. аналогічний режим запрацював у відносинах з Чорногорією, Македонією та Сербією (не поширюється на Косово).

3. Надання країнам регіону економічної та фінансової допомоги.

У грудні 2000 р. ЄС започаткував спеціальну програму КАРДС - допомогу в реконструкції, розвитку та стабілізації країн Західних Балкан. Програма передбачала фінансування політичних, економічних та адміністративних реформ, допомогу у європейській інтеграції та була спрямована на реалізацію наступних цілей: 1) реконструкція, демократична стабілізація, примирення та повернення біженців; 2) інституційний та правовий розвиток, включаючи гармонізацію законодавства з законодавством ЄС, підтримка демократії та верховенства права, прав людини та національних меншин, громадянського суспільства та незалежних ЗМІ, боротьба з організованою злочинністю, функціонування вільної ринкової економіки; 3) сталий економічний та соціальний розвиток, включаючи структурні реформи; 4) стимулювання тісних зв'язків і регіональної й міжнародної співпраці між країнами регіону, ЄС та країнами-кандидатами з Центральної Європи. В 2000-2006 рр. в рамках програми країнам регіону було виділено 4.6 млрд. євро. [12]

З 1 січня 2007 р. програма КАРДС була замінена Інструментом передвступної допомоги, що об'єднала фінансові ресурси програм КАРДС, ФАРЕ, САПАРД, ІСПА та пе-

редвступний інструмент для Туреччини. Однак з п'яти компонентів Інструменту, кожен з яких відображає пріоритети у співпраці з партнерами, лише два поширюються на всі західнобалканські країни: підтримка транзиту та інституційного будівництва, транскордонне співробітництво. Попри невдоволення країн регіону та критику з боку експертів, [13] решта три компоненти (регіональний розвиток, розвиток людських ресурсів та розвиток сільськогосподарських регіонів) поширюються лише на офіційних кандидатів (Хорватію, Туреччину та Македонію), оскільки спрямовані на підготовку країн до імплементації політики згуртованості та управління Структурними фондами ЄС (Європейським фондом регіонального розвитку та Європейським соціальним фондом), Європейським фондом сільськогосподарського розвитку та Фондом згуртування ЄС.

Іншим виміром Процесу стабілізації та асоціації є стимулювання регіональної співпраці як інструменту відновлення регіону та запобігання виникнення конфліктів в майбутньому. Роль ЄС в цьому зв'язку полягає у запровадженні та підтримці власних балканських ініціатив та проектів співробітництва з сусідами (Болгарія, Румунія, країни Центрально-Східної Європи тощо). Успішними прикладами такої співпраці є участь країн регіону у Центральноєвропейській ініціативі, ОЧЕС, Адріатичній та Іонічній ініціативі, Європейському спільному авіаційному просторі, створення регіональної транспортної мережі у регіоні ПСЄ, переформатування у 2006 р. Угоди про центральноєвропейську зону вільної торгівлі та включення до неї країн Західних Балкан. Показовим стало й формування країнами регіону єдиної платформи у питанні входження до ЄС. Так, у травні 2003 р. напередодні саміту у Фессалоніках був оприлюднений спільний лист президентів Хорватії, Македонії та прем'єр-міністрів Албанії та Сербії із закликом до ЄС надати імпульс країнам регіону для продовження їх європейського шляху, оскільки «завдання із будівництва об'єднаної Європи може бути завершено лише із вступом до ЄС всіх країн Південно-Східної Європи». [14]

Пріоритетними сферами регіональної співпраці визначені розвиток регіональної інфраструктури (транспорт, енергетика, зв'язок), туризм, охорона навколишнього середовища, постконфліктна відбудова. У лютому 2008 р. наступницею Пакту стабільності для Південно-Східної Європи стала новостворена Рада регіонального співробітництва (штаб-квартира – Сараєво)- ініціатива для Західних Балкан на підтримку європейської та євроатлантичної інтеграції за участі 45 країн, міжнародних фінансових інституцій та організацій, в тому числі ЄС. Ініціатива передбачає фінансування програм та проектів у шести пріоритетних напрямках: економіка та соціальний розвиток, енергетика та інфраструктура, правосуддя та внутрішні справи, співпраця у сфері безпеки, зміцнення людського капіталу, міжпарламентське співробітництво. Регіональна інтеграція і в ЄС, і в країнах регіону розглядається як головна передумова членства, оскільки лише на регіональному рівні можуть бути вирішені такі проблеми постконфліктної стабілізації, як примирення, вирішення гуманітарних проблем, зокрема проблеми біженців та переміщених осіб, відбудова інфраструктури. З іншого боку, у зв'язку з посиленням останніми роками в ряді країн ЄС скепсису щодо подальшого розширення, з'являються побоювання, що заклики до посилення регіональної співпраці у Західних Балканах розглядаються в ЄС лише як засіб відкладання повноцінного членства чи навіть альтернатива членству. [15]

Серед країн Західних Балкан лише дві визнані ЄС офіційними кандидатами – Хорватія (червень 2004 р.) та Македонія (грудень 2005 р.). Решта країн регіону відносяться до т.зв. «потенційних кандидатів», проте Чорногорія, Албанія та Сербія вже подали заявки на вступ до ЄС. Невирішеність греко-македонської суперечки через офіційну назву Македонії не дає можливості ЄС перейти до офіційних переговорів щодо вступу. Порядок денний переговорів з Хорватією, розпочатих 3 жовтня 2005 р., включає 35 розділів (chapters). На сьогоднішній день завершено переговори по 17 розділах, невідкритими залиша-

ються три розділи – «політика конкуренції», «правосуддя та основні права», «зовнішня, безпекова та оборонна політика». Суттєвою перешкодою для укладання Договору про вступ виявилася невирішеність статусу державного кордону Хорватії та Словенії, що дало Люблянці привід для блокування переговорного процесу у грудні 2008 р. Серйозність проблеми змусила Європейську Комісію та головуючу в ЄС Швецію виступити в ролі посередників. Створення Міжнародної арбітражної комісії та тиск на Словенію призвели до поживавлення двосторонніх переговорів та укладання між сторонами Угоди про міжнародний арбітраж кордонів (Стокгольм, 4 листопада 2009 р.), відповідно до якої сторони зобов'язалися передати проблему на розгляд арбітражної комісії, в той час як Словенія розблокувала наступний раунд переговорів з Хорватією.

В цілому, проблема членства країн Західних Балкан представляє для ЄС менший виклик, ніж потенційне членство в ЄС Туреччини. Проте існує ряд об'єктивних проблем на їхньому шляху до ЄС.

По-перше, останніми роками в ЄС поживавилися дискусії щодо т.зв. «приймальної спроможності» ЄС (absorption capacity) - здатності ЄС абсорбувати країни-кандидати, зберігши поступальність євроінтеграційного руху. Цей термін є, в більшій мірі, суб'єктивним компонентом та відображає позицію країн-членів щодо готовності до подальших розширень. З одного боку, ця хвиля розширення значно менше навантажуватиме ЄС, ніж розширення 2004-2007 рр. Населення всього регіону складає близько 23,6 млн., що приблизно дорівнює населенню однією Румунії (21,6 млн.) [16]. Завдання з адаптації інституційної системи ЄС до процесу розширення успішно вирішене із вступом в силу Лісабонського договору. В той же час, позиція політичного істеблішменту в ряді країн ЄС значною мірою визначається позицією громадської думки. На сьогоднішній день 43% населення ЄС виступає за розширення, в той час як 46% - проти, причому найбільшими противниками розширення є громадяни Австрії (67%), Люксембургу (67%), Німеччини (66%) та Франції (63%). [17] Загальна втома від розширення 2004-2007 рр., пропозиції «привілейованого партнерства» Туреччині з боку Франції та ФРН, викликають в країнах регіону занепокоєння щодо послідовності політики ЄС.

Другим викликом для країн регіону є відповідність політичним критеріям членства в ЄС, що складає наступний комплекс проблем:

- Проблема верховенства права та становлення громадянського суспільства.

У Зверненні Європейської Комісії Європейському Парламенту та Раді ЄС «Стратегія розширення та основні виклики на 2009-2010 рр.» основними проблемами регіону, в цілому, називаються проблема корупції та організованої злочинності (незаконний обіг наркотиків, торгівля людьми), підвищення ефективності функціонування правової системи, проблема реформи судочинства, свободи слова, в тому числі ЗМІ, демократичне врядування безпекового сектора (реформа армії, силових структур), становлення громадянського суспільства.

Найсерйозніше занепокоєння, на сьогоднішній день, викликає цілісність Боснії та Герцеговини. Наполягання ряду міжнародних організацій, в тому числі Венеціанської комісії Ради Європи, щодо необхідності якнайшвидшого вирішення статусу країни, нагальності проведення конституційної реформи для централізації влади викликають протести з боку боснійських сербів та погрози застосувати прецедент Косово. Зростання напруження всередині країни, скорочення рядом фінансових установ обсягів фінансування для БіГ призводить до уповільнення державного будівництва. В цих умовах, як вважає ряд європейських експертів, роль ЄС стає ключовою [18]: лише надання чіткого сигналу щодо майбутнього членства у поєднанні з фінансовою допомогою гарантуватиме продовження реформ.

- Проблеми двосторонніх відносин (територіальні спори, інтенсифікація регіонального співробітництва).

Кіпрська проблема, блокування Словенією переговорів про вступ до ЄС Хорватії загострили дискусії щодо можливості входження до Союзу країн при наявності невирішених територіальних проблем із сусідами. Недосконалість механізмів перетворення адміністративних кордонів між колишніми республіками СФРЮ у міждержавні кордони посилює територіальні спори (проблема демаркації сербсько-хорватського та сербсько-боснійського кордонів, сербсько-македонський спор через повернення Македонії прикордонного монастиря Прохора Пчинського, загострений конфліктом між двома православними церквами). У 2009 р. у щорічній доповіді Європейської Комісії щодо країн-кандидатів вперше заявлено, що територіальні спори можуть стати перешкодою на шляху членства західнобалканських країн в ЄС. [19] І, навпаки, вирішення територіальних спорів, стане чинником для відновлення консенсусу всередині ЄС щодо наступної хвилі розширення.

- Співпраця з Міжнародним трибуналом ООН з колишньої Югославії.

Приклад Хорватії та Сербії демонструє пряму залежність глибини відносин з ЄС від ефективності співпраці кожної з країн регіону з Міжнародним трибуналом. Так, арешт провідних політичних фігур СРЮ та Хорватії часів боснійської війни (С.Мілошевича та Р.Караджича, хорватського генерала А. Готовини) прискорили переговори з ЄС, відкривши Хорватії шлях до початку переговорів про вступ, а Сербії – до повномасштабної співпраці у Процесі стабілізації та асоціації ЄС. На сьогоднішній день головною проблемою співпраці Сербії з трибуналом залишається арешт та видача Р.Младича та Г.Хаджича.

Іншим викликом на шляху європейської інтеграції країн регіону є проблема Косово. Одностороннє проголошення незалежності Косово 18 лютого 2008 р. ставить під питання не лише процедуру входження до ЄС Сербії, але й збереження стабільності в регіоні, в цілому. Серед країн регіону лише Боснія й Герцеговина через позицію боснійських сербів не визнала незалежність Косово.

Неоднозначність ситуації посилюється відсутністю консенсусу щодо косовської проблеми всередині самого ЄС. Спроби виробити спільну позицію ЄС щодо Косово на позачерговій зустрічі міністрів закордонних справ ЄС 19 лютого 2008 р. завершилися поразкою. Лише 5 країн ЄС (Кіпр, Греція, Іспанія, Словаччина, Румунія) відмовилися визнати косовську незалежність, решта країн встановили з ним дипломатичні відносини. Головним питанням залишається, чи буде визнання Сербією Косово умовою для її вступу в ЄС. Так, М.Ахтисаарі в інтерв'ю іспанській газеті «Ель Мунда» наполягає на необхідності саме такого варіанту. Очевидно, що без нормалізації відносин Косово та Сербії, стимулом для якої може бути лише європейська інтеграція, балканська політика ЄС може провалитися.

Об'єктивною проблемою входження країн Західних Балкан до ЄС є й їхня невідповідність економічним критеріям членства. Вступ країн регіону до ЄС матиме, в цілому, несуттєві наслідки для економіки ЄС, враховуючи незначну питому вагу їхніх економік (ВВП країн регіону складає лише 0,9% від ВВП ЄС). Саме ЄС є основним торговельним партнером західнобалканських країн: більше половини їхньої торгівлі приходить на країни ЄС (93% - Албанія, 61% - Хорватія та Чорногорія, 59% - Македонія, 55% - БіГ, 54% - Сербія). Проте економіки балканських країн потребують серйозних перетворень: очевидно є необхідність структурних змін у зв'язку з переходом до ринкової моделі; високою залишається питома вага сільського господарства як у структурі зайнятості (порівняно з 5,6% в ЄС-27 найкращими є показники у Сербії (8,3%) та Хорватії (13,4%), близько 20% у Чорногорії, Македонії та БіГ, найбільша кількість зайнятих у сільському господарстві в Албанії (58%)) [20], так і ВВП (20% - Албанія, 12,6% - Македонія, 11,2% - Чорногорія,

10% - Сербія та БіГ, 6,8% - Хорватія, порівняно з 1,9% в ЄС-27). В ряді країн регіону надзвичайно високим є рівень безробіття (40,6% - БіГ, 40% - Косово, 33,8% - Македонія [21]), відповідно низьким є й рівень прибутків на душу населення, при збереженні суттєвої різниці між країнами регіону (Хорватія - 43% від середнього по ЄС, Сербія - 16%, БіГ - 13,1%, Македонія - 11,2%, Албанія - 10%), що створюватиме додаткове навантаження на структурну політику Союзу. За приблизними підрахунками, з структурних фондів ЄС країни регіону отримуватимуть від 2 до 2,7 млрд. євро щорічно. [22]

Економічне зближення ЄС та країн регіону відбувається через поступове впровадження механізмів зони вільної торгівлі. Так, з 2000 р. через систему двосторонніх угод між країнами регіону відбулося скорочення тарифів на 90% у торгівлі товарами, ліквідовано нетарифні бар'єри, відбувається гармонізація із стандартами ЄС. З червня 2005 р. після зустрічі міністрів торгівлі країн ПСЄ у Софії розпочався процес трансформації системи двосторонніх Угод про вільну торгівлю у регіональну зону вільної торгівлі, включно з торгівлею послугами, а в квітні 2006 р. у Бухаресті прийнято рішення про поступове входження країн Західних Балкан у модернізовану Угоду про Зону вільної торгівлі в Центральній Європі (CEFTA). Іншим варіантом прискореної інтеграції Західних Балкан до ЄС є пропозиції щодо їхнього входження до митного союзу ЄС, Туреччини та Андорри. Проте значно складніший процес функціонування митного союзу та негативний досвід у відносинах з Туреччиною, яка у торгівлі з третіми країнами не завжди застосовує єдиний зовнішній тариф, створює негативні умови для впровадження другого сценарію.

В той же час, в цілому, євроінтеграційна перспектива для країн Західних Балкан виступає в ролі консолідуючого для регіону чинника. Якщо наприкінці 90-х рр. через домінування дестабілізуючих, центробіжних тенденцій, очевидно була штучність новоутвореного регіону «Західні Балкани», досвід десятирічної діяльності Процесу стабілізації та асоціації свідчить про успіхи такої стратегії: відбувається покращення внутрішньополітичного життя в країнах регіону, поступово нормалізуються міждержавні відносини. Особливо успішною виявилася стратегія ЄС, спрямована на стимулювання регіонального співробітництва як інструменту постконфліктної стабілізації та запобігання конфліктам. В той же час складний процес державного будівництва та економічного відновлення балканських країн далекий до завершення. Від того, якою буде подальша регіональна стратегія ЄС після вступу до нього Хорватії (відкритість процесу розширення чи його призупинення та модифікація відносин у формат привілейованого партнерства), залежатиме як подальша стабілізація регіону, так й успішність практичної реалізації механізмів та інструментів спільної зовнішньої політики та політики безпеки ЄС.

Література

1. Edwards G. The Potential and Limits of the CFSP: The Yugoslav Example in Foreign Policy of the European Union /From EPC to CFSP and Beyond/ ed. by Regelsberger E., de Schoutheete de Tervarent. -Boulder, London: Lynne Rienner publishers, 1997.-p.176.
2. Toward Political Union. Planning a Common Foreign and Security Policy in the European Community/ Ed. by Rummel R. Boulder, San Francisco, Oxford: Westview Press, 1992.-p.155.
3. Kintis A. The EU's Foreign Policy and the War in Former Yugoslavia/Common Foreign and Security Policy. The Record and Reforms. /Ed. by Holland M. -London.: Pinter, 1997.-p.164.
4. Bosnia and Herzegovina – Post-Conflict Reconstruction and the Transition to a Market Economy: an OED Evaluation of World Bank Support.-Wash. DC:World Bank, 2004.-p.46.
5. Communication from the Commission «Reconstruction in former Yugoslavia: EU aid administration and international aid cooperation. COM (95) 582 final.–Brussels, 20.11.1995.

6. Communication from the Commission to the Council and the European Parliament on the Stabilisation and Association Process for Countries of South-Eastern Europe.- COM (1999) 235 final.-Brussels, 26.05.1999
7. Section the «Role of the Union in the World»// Bulletin of the EU.-1995.-No.11.
8. Council Conclusions on the Principle of Conditionality Governing the Development of the European Union's Relations with Certain Countries of South-East Europe//Bulletin of the EU.-1997.-No.4/ <http://europa.eu/bulletin/en/9704/p202001.htm#anch0514>.
9. Stability Pact for South-East Europe.-Cologne.-10 June 1999 / www.stabilitypact.org/constituent/990610-cologne.asp
10. Communication from the Commission to the Council and the European Parliament on the Stabilisation and Association Process for Countries of South-Eastern Europe.- COM (1999) 235 final.-Brussels, 26.05.1999
11. Declaration.-EU-Western Balkan summit.-Thessaloniki.-21 June 2003.-10229/03 (Presse 163).
12. http://ec.europa.eu/enlargement/how-does-it-work/financial-assistance/cards/index_en.htm
13. Delevic M. Regional Cooperation in the Western Balkans//Chaillot Paper.-2997.-July.-No.104.-p.37.
14. Joint open letter by President of Croatia Stjepan Mesic, President of the Former Yugoslav Republic of Macedonia Boris Trajkovski, Prime Minister of Serbia Zoran Zivkovic and Prime Minister of Albania Fatos Nano «The EU and the South-eastern Europe need each other»// International Herald Tribune. -22 May 2003.
15. Delevic M. Regional Cooperation in the Western Balkans//Chaillot Paper.-2997.-July.-No.104.-p.36.
16. Candidate and potential candidate countries. Economic developments.- Luxembourg: European Commission, Eurostat, 2010.
17. Public opinion in the European Union//Eurobarometer.-2009.-September.-No.71.-p.160.
18. Junkos A. The EU's Post-conflict Intervention in Bosnia and Herzegovina: (re)Integrating the Balkans and/or (re)Inventing the EU?//Southeast European Politics.-2005.-Vol.VI.-No.2.-p.93.
19. Communication from the Commission to the European Parliament and the Council «Enlargement Strategy and Main Challenges 2009-2010.- COM (2009) 533.-Brussels, 14.10.2009.-p.6.
20. Candidate and potential candidate countries. Economic developments.- Luxembourg: European Commission, Eurostat, 2010.
21. EU Candidate and Pre-Accession Countries Economic Quarterly.-Brussels: European Commission, ECFIN Unit D-1, October 2009.-p.4.
22. Emerson M. Recalibrating EU Policy towards the Western Balkans//CEPS Policy brief. - 2008, October.-No.175.-p.6.

Гнатюк М.М.*

УКРАЇНА ПОТРЕБУЄ НОВОЇ СТРАТЕГІЇ ЄВРОПЕЙСЬКОЇ ІНТЕГРАЦІЇ: МОТИВИ ТА СТРАТЕГІЧНІ ЗАВДАННЯ ЩОДО ВИХОДУ НА НОВИЙ РІВЕНЬ ВІДНОСИН З ЄС

After identification of the basic framework for a new enhanced agreement on association, which does not include membership perspective, Ukraine faces the task of forming a new strategy, taking into account the policy without prospects of joining the EU in the medium term. The article emphasizes the need to establish a new strategy for European integration of Ukraine with two separate stages: the strategy of acquiring official candidate status and a separate strategy for acquiring membership.

Україна проголосила інтеграцію до Європейського Союзу (ЄС) стратегічною метою і одним із ключових національних та суспільних пріоритетів. Багатьма дослідниками наближення до ЄС розглядається як необхідний крок на шляху виконання основних завдань держави в сфері безпеки, економічного та соціального розвитку та історичний шанс утвердження українського суспільства в сім'ї європейських демократичних держав [8]. Увага до проблематики європейської інтеграції України значно зросла в останній час, коли ведуться перемовини із ЄС стосовно підписання угоди про асоціацію.

Результати перемовин і рівень стосунків між Україною і ЄС засвідчують необхідність корегування наявного підходу до стратегії європейської інтеграції України. Метою даної статті є окреслення необхідних змін у стратегічному плануванні політики набуття членства в ЄС після підписання угоди про асоціацію із Європейським Союзом.

Переваги та привабливість інтеграція до Європейського Союзу для України є очевидними. Однак, з огляду на те, що мотиви, які лежать в її основі, безпосередньо впливають на подальше визначення пріоритетів і формування стратегії варто дати їм коротку характеристику. На початковому етапі незалежного існування України в основі її стосунків із ЄС лежали географічні, безпекові та історичні мотиви, які і визначили характер відносин більш ніж на десятиріччя.

Без сумніву історична спорідненість і географічна близькість формують міцний фундамент для розвитку відносин. У цьому плані Україна географічно відчуває себе частиною Європи і визначення Віденським географічним товариством в 1911 р. центру Європи в українському Закарпатті є беззаперечний тому доказ. Як незаперечною є приналежність України до європейської сім'ї народів з давніх часів Київської Русі.

Однак, на відміну скажімо від країн Центрально-Східної Європи, зокрема Польщі де ідея «повернення до Європи» стала рушійною силою радикальних економічних реформ, Україна виявилась втягнутою в процес «цивілізованого розлучення» на пострадянських теренах і змушена була вибудовувати свої відносини із Європейською Спільнотою за принципово іншою партнерською моделлю. Визначальною рисою зовнішньої політики на єв-

* кандидат політичних наук, доцент кафедри політології Національного університету «Києво-Могилянська академія»

ропейському напрямку, як зазначалось в «Основних напрямках зовнішньої політики України» 1993 р., стало встановлення відносин політичного і військового партнерства.

Як наслідок, з часу отримання незалежності Україною переважними мотивами і рушійними силами формування її євроінтеграційних прагнень були геополітичні і безпекові. Незалежність України, під котрою тривалий час розумілась незалежність від Росії, вимагала політики наближення до євроатлантичних структур, що було наслідком неспроможності Росії сприйняти Україну як незалежну і окрему державу. З середини 1990-х рр. реалізуючи політику багатовекторності Україна проголосила про стає прагнення приєднатись до ЄС, а згодом до НАТО. Однак ці міжнародні організації обумовлюють перспективу членства України не стільки геополітичними міркуваннями, скільки необхідністю проведенням внутрішніх реформ, які б зробили її спроможною взаємодіяти в рамках цих структур. Через надмірну зосередженість на геополітичних мотивах українській еліті було важко усвідомити, що демократичний розвиток України і економічні реформи мають набагато більше значення, ніж її розмір та геополітичне розташування.

Здобутки «Помаранчевої революції» були суттєвими, як і її наслідки для взаємин України і ЄС. Однак як і раніше, інтеграція до ЄС є швидше бажаним станом, ніж завданням практичної політики. Проблема тут полягає в першу чергу в відсутності достатніх мотивів, які б могли стати ідеологічною основою для політики в цьому напрямку.

З точки зору реалізації політики входження України до ЄС її політика потребує суттєвої зміни. Україна, як відомо, взаємодіє із ЄС в рамках Європейської політики сусідства, яку вважає лише проміжними кроками на шляху до повноправного членства. Угода про асоціацію, текст якої без частини про зону вільної торгівлі вже узгоджено на рівні делегацій, також не передбачає значного прориву в питанні набуття членства. Українська сторона вимагала закріплення перспективи членства, однак наразі вже є очевидним, що вона не буде містити у собі положення про можливість членства.

Формат асоціації, на основі якого побудовано нову угоду України і ЄС, жодним чином не виходить за рамки партнерських відносин, а лише пропонує переваги від поглиблення взаємин. Аналіз тексту показує, що ключову роль в новій угоді відіграє закріплений рівень залучення України до системи Союзу – тобто поширення на неї політик ЄС, включно із вільним пересуванням громадян, крім того, велике значення має закріплений інституційний механізм, зокрема те, що спільні органи матимуть повноваження на прийняття обов'язкових до виконання рішень, що сприятиме розвитку і поглибленню взаємин. Для виконання положень цієї угоди України має адаптувати законодавство Європейського Союзу з питань, що стосуються імплементації досягнутих домовленостей¹.

Наскільки є прийнятною для України участь в спільному ринку ЄС без перспективи приєднання до нього? Є кілька причин тому, чому економічні переваги, що їх пропонує угода про асоціацію не відповідають інтересам України. По-перше, угода про асоціацію не дає достатніх стимулів для проведення необхідних реформ. Для того, щоб мобілізувати внутрішню підтримку реформам в Україні, Європа повинна стати політичним, а не просто економічним проектом [4, 7]. Зосередження виключно на технологічних аспектах задля отримання економічних переваг не стимулюватиме політичну еліту в Україні розпочати необхідні реформи задля «входження до Європи». Мало ймовірно, що створення ЗВТ у короткостроковій перспективі, як це передбачає майбутня угода із ЄС, і входження до спільного ринку в довгостроковій зможе переконати еліти і суспільство подолати внутрішні бар'єри для реформ.

¹ Подібна система прийняття рішень застосовується в Середземноморських угодах (наприклад стаття 80 угоди із Марокко).

По-друге, у цьому випадку баланс витрат і переваг для України є менш привабливим, а ніж для країн із перспективою членства, наприклад Балканських країн. Стратегія ЄС побудована на отриманні переваг країнами-сусідами від доступу на внутрішній ринок ЄС. Однак, оскільки цей доступ залежить від відповідності правилам і стандартам внутрішнього ринку, то ЄС пропонує країнам сусідам прийняти значну частину *acquis*, яке регулює функціонування внутрішнього ринку. У випадку України така пропозиція становить значний виклик не лише через потребу зміни усталеної практики ведення бізнесу, брак правової і адміністративної здатності прийняття і впровадження *acquis*, але й через необхідність значних видатків [7]. ЄПС передбачає створення всебічної і поглибленої ЗВТ, що наразі відповідає бізнесовим інтересам, які прагнуть доступу до ринку ЄС. Інші сектори, внаслідок зниження конкурентних переваг і регуляторних змін, які неминучі, навряд чи підтримають євроінтеграційні прагнення. Для слабкої економіки лише доступ до ринку ЄС без отримання інших переваг має загрозу як зменшення прибутків, так і зменшення прагнення приєднатись до ЄС. Країни ЦСЄ, що приєдналися до ЄС йшли на такі затрати заради переваг членства. Отже, баланс витрат і переваг участі в спільному ринку без перспективи членства може бути не на користь бідних країн, якою є Україна.

З огляду на вже сформовану мету відносин України і ЄС стимул входження до внутрішнього ринку навіть на асиметричні основі із поступками ЄС не відповідає очікуванням української еліти, яка прагне повторити шлях країн ЦСЄ. Крім того, угода про асоціацію не дає ЄС достатніх важелів впливу на Україну для відслідковування процесу реформ в такій мірі, як це було в країнах ЦСЄ перед вступом.

Критично оцінюючи модель європейської інтеграції на основі угоди про асоціацію, разом з тим потрібно не відкидати її спроможність у середньостроковій перспективі, сприяти просуванню необхідних реформ на шляху наближення до ЄС.

Такий стан справ мало корегується із задекларованою стратегічною метою України приєднатись до ЄС. Варто зазначити, що український уряд прагнув скорегувати свою євроінтеграційну політику відразу після Помаранчевої революції, заклавши ЄС переглянути ПД, який було розроблено в рамках ЄПС, і адаптувати його до зміни політичної ситуації в Україні. Неспівпадіння очікувань української сторони, яка сподівалась на прискорене поглиблення інтеграції, і ЄС, який сподівався на прискорення внутрішніх реформ в Україні, стало джерелом втрачених надій і розчарування. Як наслідок, «відносини України і ЄС є невдалим прикладом взаємин двох сторін, які реалізують дуже різні програми дій» [2].

За такої ситуації стає зрозуміло, що в середньостроковій перспективі Україна буде реалізовувати свою євроінтеграційну політику без будь-якої перспективи членства. Отже, постане потреба у формуванні стратегії України до ЄС, яка б враховувала цей чинник.

Питання вироблення стратегії інтеграції України до ЄС актуально і в силу того, що незважаючи на численні зрушення в політиці України на європейському і євроатлантичному напрямку, зокрема завершення етапу багатовекторності у зовнішній політиці та усвідомлення важливості внутрішньої складової євроінтеграційної стратегії, реалізація національного пріоритету вступу до ЄС сьогодні відбувається за відсутності концептуальних рамок, які надають сенс цій стратегії. Більше того, країна не має орієнтира для стратегічного планування соціально-економічного розвитку у вигляді національної стратегії розвитку. За таких умов важко стверджувати, що нова посилена угода (угода про асоціацію), яка стане за висловом переговорника із української сторони А. Веселовського конституцією відносин України і ЄС, буде дієвим знаряддям і орієнтиром реалізації євроінтеграційних пріоритетів України [5].

Україна потребує сьогодні в першу чергу коригування своїх ціннісних орієнтирів, які лежать в основі її європейської політики і чіткої відповіді на питання чому своє майбутнє вона бачить у Європі. Лише розуміння ролі ЄС для внутрішнього розвитку країни спрможне створити достатнє підґрунтя для її подальших кроків в цьому напрямку.

Україна має зрозуміти, що як і для багатьох європейських країн ЄС є сприятливим середовищем із можливостями для розвитку і мирного співіснування. Досвід існування Європейського Союзу та співпраці його держав-членів свідчить, що таке об'єднання є прогресивною формою політичного та економічного розвитку суспільства, її ефективність базується на розвиненій правовій системі, демократичних інституціях, загальноприйнятній системі вироблення рішень та їх імплементації.

Формуючи свої інтереси на європейському напрямку, Україна в першу чергу має виходити із тих політичних, економічних і соціальних переваг, які постають в результаті наближення і входження до ЄС. Найбільш важливий аргумент на користь покращення відносин із ЄС полягає в тому, що процес асоціації та членства створюватиме основи для соціально-економічного розвитку. Рухаючись до ЄС, Україна отримає об'єктивного арбітра внутрішньої трансформації соціально-економічної системи через співпадіння в часі і по змісту внутрішніх перетворень і виконання вимог членства в ЄС.

Приєднання до ЄС дасть змогу вирішити низку ключових проблем розвитку як держави, так і суспільства: покращення міжнародної конкурентної позиції країни (внаслідок використання більш дешевих факторів виробництва і зменшення витрат як результат усунення тарифів); збільшення обсягів торгівлі (зміни внутрішнього попиту внаслідок зменшення тарифів і цін на імпорт); позитивний бюджетний ефект; зростання ВВП внаслідок поліпшення доступу до ринків ЄС, прискорене економічне зростання, можливість запровадження інноваційної моделі розвитку; покращення соціальних і екологічних умов у наслідок запровадження асқіс; створення нових робочих місць тощо. Членство в ЄС надає Україні додатковий захист її національного суверенітету, формує підтримку стабільності та демократії, збільшує спроможність України на рівноправній основі взаємодіяти із Росією, зменшує можливість внутрішньої нестабільності.

У цьому українська мотивація значною мірою має бути подібна до тих рушійних сил, які підштовхували посткомуністичні країни до їх «повернення до Європи», зокрема історичні і культурні мотиви, а також безпекові і економічні переваги. Разом з тим, потрібно зробити декілька застережень. По-перше, суттєво відмінні вихідні умови реалізації Україною стратегічної мети вступу до ЄС від ситуації періоду звернення «холодної війни», початку і середини 1990-х рр., коли розпочався процес наближення країн ЦСЄ до ЄС. По-друге, в контексті реформування країн ЦСЄ і їх наближення до ЄС провідною ідеєю виступало «повернення до Європи», яка відтворювала не лише прагнення добробуту, але й мала ідеологічне навантаження і заповнила ідеологічний вакуум, який утворився після розпаду радянської системи. Однак, головна відмінність мотивації України від країн ЦСЄ, які приєдналися до ЄС, полягає в тому, що вони були більш схильні виконувати багатовимірні і жорсткі критерії членства в ЄС.

Формуючи пріоритети європейської інтеграції, на наш погляд, варто виокремлювати таку стратегічну перспективу, яка була б внутрішньо не суперечлива і в котрій наступний етап виходив б з попереднього. У досягненні цілей євроінтеграційної стратегії України такими етапами повинні бути стратегії набуття офіційного статусу кандидата та окрема стратегічна логіка щодо підготовки до членства. Хоча ці два етапи є взаємопов'язані їх логіка суттєво відрізняється з точки зору тих якісних змін у відносинах з ЄС, які наступають після прийняття рішення Європейською Радою про надання країні офіційного статусу кандидата.

Така стратегічна логіка вимагає від України поряд із довгостроковою метою вступу до ЄС також ставити і виконувати проміжні завдання як зовнішньої, так і внутрішньої політики. Алгоритм приєднання України до ЄС сформований політичними рішеннями визначено наступним чином: 1) вступ до СОТ, 2) створення зони вільної торгівлі, 3) підготовка укладення нової посиленої угоди з ЄС, 4) створення митного союзу, 5) набуття статусу асоційованого, а згодом і 6) повноправного члена ЄС [8,186], однак він є швидше баченням бажаних інструментів регулювання взаємин ніж алгоритмом, який визначає етапи вступу України до ЄС. Проблема в часовому плануванні пріоритеті на основі цього алгоритму полягає в тому, що створення, наприклад, митного союзу необов'язково потребуватиме попереднього підписання угоди про ЗВТ, статус асоційованого члена може не потребує створення митного союзу тощо.

Нажаль, Україна не може імітувати стратегію приєднання, яка базована на наявності офіційного статусу кандидата, поки ЄС не визнає за нею цього статусу, тому перехідна стратегія щодо інтеграції з ЄС має виходити із того рівні відносин, який є між Україною та ЄС, та враховувати результати переговорного процесу стосовно нової угоди про асоціацію. Основним завданням цієї стратегії має бути отримання статусу країни-кандидата. Виконання цього завдання значною мірою буде залежати від досягнутого рівня інтеграції за угодою про асоціацію, наслідками для ЄС прийняття Балканських країн, а можливо і Туреччини. Це завдання повинно бути розраховане на середньострокову перспективу - 5-7 рр. та включати подання офіційної заявки на вступ відразу після укладання угоди про асоціацію.

Вироблення Національної програми підготовки до членства необхідне після визнання за Україною офіційного статусу кандидата. Основним завданням цього етапу має стати проведення внутрішніх перетворень у країні у відповідності із критеріями членства, запровадження *acquis* в тих сферах, які не охоплені угодою про асоціацію.

Список використаних джерел.

1. Communication from the Commission to the Council and the European Parliament «Wider Europe- Neighbourhood: A New Framework for Relations with our Eastern and Southern Neighbours Brussels, 11.3.2003 COM(2003) 104 fin.
2. EU urges stability in Ukraine for closer ties. – Режим доступу: <<http://uk.reuters.com/article/oilRpt/idUKL2839974620080128?pageNumber=1&virtualBrandChannel=0>>
3. GAERC conclusions, 14 June 2004 [10189/04; Presse 195]. - P. 11.
4. Wolczuk K. Integration without Europeanisation: Ukraine and its Policy towards the European Union // EUI Working Paper, RSCAS. - No. 2004/15. – 25 с.
5. Веселовський А. У пошуках нового формату взаємовідносин Україна-ЄС: особливості переговорного процесу щодо укладення нового базового договору (2007). – Режим доступу: http://usps.org.ua/uploads/docs/Veselovskyu_1.pdf
6. Гаврилишин Б. Україна між Сходом та Заходом, Північчю та Півднем: геополітичні можливості і обмеження Хоффман Н., Мюллерс Ф. Україна на шляху до Європи/пер. з нім. – Київ: Фенікс, 2001. – С. 17-26
7. Гнатюк М.М. Відносини з Європейським Союзом та процес європейської інтеграції України / Relations Between Ukraine and the EU and European Integration Process/ М.М. Гнатюк, Я.Й. Малик, Л.Л. Прокопенко; за заг. ред. М.Бойцуна, І.Грицяка, Я.Мудрого, О.Рудіка, Л.Прокопенка та В. Стрельцова. К.: Мілленіум, 2009. – 782 с.
8. Україна в 2007 році: внутрішнє і зовнішнє становище та перспективи розвитку: Експертна доповідь. – К. : НІСД, 2007. – 264 с.

Седляр Ю.О.*

ЕВОЛЮЦІЯ АНАЛІЗУ ЗОВНІШНЬОЇ ПОЛІТИКИ ЯК НАУКОВОГО НАПРЯМУ

This article surveys the development of foreign policy analysis. It opens with a review of three main periods of foreign policy analysis' evolution and then goes on to explore the impact of globalization on the field. It is stressed what global processes mean for the making and conduct of foreign policy. In conclusion, we discuss the suggestions for perspectives that can improve foreign policy analysis in the future.

Key words: foreign policy analysis, method, theory of international relations, foreign policy decision-making, comparative analysis.

У статті розкривається еволюція аналізу зовнішньої політики. Виклад розпочинається з висвітлення основних трьох етапів формування даного наукового напрямку, з'ясовується вплив глобалізації на зовнішньополітичний аналіз. Оцінюються перспективні напрями подальшого розвитку аналізу зовнішньої політики.

Ключові слова: аналіз зовнішньої політики, метод, теорія міжнародних відносин, прийняття зовнішньополітичних рішень, компаративний аналіз.

В статье раскрывается эволюция анализа внешней политики. Изложение материала начинается с рассмотрения трех основных этапов формирования данного научного направления, выявляется влияние глобализации на внешнеполитический анализ. Оцениваются перспективы дальнейшего развития анализа внешней политики.

Ключевые слова: анализ внешней политики, метод, теория международных отношений, принятия внешнеполитических решений, компаративный анализ.

В умовах «нестационарної» міжнародної системи (І. Дудко, Є. Камінський), що характеризується посиленням глобальних загроз, підвищенням напруги у політичних взаєминах між учасниками світових процесів, низькою ефективністю міжнародних інститутів, особливого значення набуває оптимізація зовнішньополітичної діяльності, а разом з тим і поглиблення наукового знання у сфері аналізу зовнішньої політики. Вирішення даного завдання обумовлює вивчення становлення даного наукового напрямку, диктує необхідність окреслення основних проблем, що постають перед зовнішньополітичним аналізом на початку ХХІ ст., з'ясування перспектив його подальшого розвитку.

Серед усього масиву літератури, що присвячена дослідженню даної теми необхідно виділити роботи, насамперед, О. Богатурова, В. Копійки, М. Косолапова, М. Лебедєвої, В.

* кандидат політичних наук, доцент кафедри міжнародних відносин та зовнішньої політики Чорноморського державного університету ім. П. Могили

Манжоли, Г. Перепелиці, Д. Фельдмана, М. Хрустальова, П. Циганкова. Водночас доцільно зазначити, що у працях вітчизняних фахівців теорія зовнішньої політики посідає незначне місце, трапляються, як правило, поодинокі публікації у даному напрямі. У свою чергу, у зарубіжній науковій літературі аналіз зовнішньої політики нараховує тривалу історію, спирається на фундаментальні наукові роботи і характеризується достатньою ступеню автономності по відношенню до теорії міжнародних відносин, порівняльної політології, хоча і враховує їх здобутки, особливо у методологічному плані. Отже, з'ясуємо становлення аналізу зовнішньої політики.

Експерти Оксфордського університету Т. Данн, С. Сміт, А. Хедфілд виділяють три етапи становлення аналізу зовнішньої політики як наукового напрямку: I – 1950-і рр. – перша половина 1960-х рр.; II – друга половина 1960-х рр. – перша половина 1980-х рр.; III – охоплює хронологічні межі з другої половини 1980-х рр. і до теперішнього часу [1].

Для першого періоду характерні спроби виокремлення аналізу зовнішньої політики з предметного поля теорії міжнародних відносин, зміщення акцентів на особистісний фактор лідера, що приймає зовнішньополітичні рішення, як головний елемент для розуміння зовнішньої політики держави. У цей час виходять такі фундаментальні роботи, що закладають основи теорії зовнішньої політики: Г. Брук, Б. Сепін, Р. Снайдер «Прийняття рішень як підхід до вивчення міжнародної політики» (1954 р.); спільна робота Гарольда та Марагарет Спраут «Гіпотези індивідуального рівня взаємин у контексті міжнародної політики» (1956 р.); Дж. Розенау «Передтеорії та теорії зовнішньої політики» у колективному дослідженні «Підходи в порівняльній і міжнародній політиці» під редакцією Р.Б. Фаррелла (1966 р.). У першій роботі автори звертають увагу на те, що зовнішня політика існує не лише на державному рівні, але й на індивідуальному – політиків, які формують зовнішньополітичний курс країни. Г. Спраут та М. Спраут обґрунтовують доцільність вивчення психологічних особливостей осіб, що приймають зовнішньополітичні рішення. На думку дослідників, існує два фактори, які впливають на вироблення рішень у сфері зовнішньої політики: міжнародне та операційне середовище (внутрішнє). Дж. Розенау виділив п'ять рівнів аналізу зовнішньої політики (особистість лідера, його роль, специфіка державно-політичного устрою, суспільного ладу, системні ознаки міжнародних відносин) [2].

Однак у даному періоді зародження зовнішньополітичного аналізу співмірною популярністю користувався політреалістичний підхід до вивчення зовнішньої політики, який втім не міг задовольнити фахівців-міжнародників, котрі прагнули, з одного боку, розширити методологічну базу аналізу зовнішньої політики, а з іншого, розуміти, що зовнішня політика будь-якої держави не може бути пояснена лише у контексті природи національних інтересів, силового виміру світової політики тощо. І дійсно, зовнішня політика у роботах представників політичного реалізму фактично зводилася до вироблення воєнно-політичної стратегії (ядерна стратегія – школа стратегічного аналізу), що поперше, прив'язує теорію зовнішньої політики до воєнної теорії; і по-друге, ігнорує можливість коливань у зовнішньополітичному курсі держави, звужує форми та методи зовнішньополітичної діяльності, не враховує тип політичної системи, культуру тощо. Але водночас не слід применшувати внесок політреалістів у становлення нового наукового напрямку, досвід яких цінний передусім тим, що дозволив закласти елементи аналізу зовнішньої політики в дискурсі до класичних шкіл в теорії міжнародних відносин. Як зауважує Д. Гернер: «Аналіз зовнішньої політики виник з традиційного розуміння зовнішньої політики, оснований на *realpolitik* з його тезою про унітарну природу держави... Він є продуктом взаємовпливу класичного реалізму і біхевіористської революції» [3].

Другий етап характеризується двома основними тенденціями: пошуком багаторівневої теорії пояснення змісту зовнішньої політики (структурно-функціональний підхід), розширенням методологічної бази аналізу зовнішньополітичної діяльності (варто пригадати її велику дискусію в теорії міжнародних відносин, яка увела у міжнародні дослідження практику застосування експлікативних методів).

Структурно-функціональний підхід відбився в теорії прийняття зовнішньополітичних рішень, що починає заявляти про свою автономність.

Теорія прийняття зовнішньополітичних рішень зводить сутність зовнішньої політики до аналізу процесу прийняття рішень у сфері зовнішніх зносин. У свою чергу, вивчення процесу прийняття зовнішньополітичних рішень є динамічним виміром системного аналізу зовнішньої політики. Дослідження детермінант зовнішньої політики без урахування цього процесу виглядає неповним, оскільки саме він є тим самим «фільтром», крізь який проходять найбільш важливі (з точки зору особи/осіб, що виробляють рішення) чинники, що визначають специфіку зовнішньої політики.

Перед тим, як розглядати сутність сформульованих концепцій прийняття зовнішньополітичних рішень, слід вказати на дві методологічні проблеми їх формування. В першу чергу, мова йде про два головні підходи до розуміння процесу прийняття зовнішньополітичних рішень: нормативно-прескриптивний та дескриптивно-експлікативний. Ці підходи виходять із протилежних способів розуміння проблеми: прескриптивний підхід зорієнтований на побудову формальних, нормативно оптимізованих моделей; дескриптивний – на створення емпірично обґрунтованих моделей реальних практик процесу прийняття зовнішньополітичних рішень (націлений на розкриття глибинної мотивації суб'єкта, що приймає те чи інше рішення) [4].

Теорія прийняття зовнішньополітичних рішень розрізняє два рівня вироблення рішення – індивідуальний та бюрократичний. Якщо у першому випадку ключова роль належить особі, що приймає рішення, то у другому – зовнішньополітичне рішення є результатом складної взаємодії бюрократичних структур (Р. Аксельрод, Ч. Бернард, Д. Дейвіс, Г. Кіссінджер, Дж. Марч, Г. Саймон, Д. Стейнбрюннер). У даному випадку зовнішньополітичне рішення є результатом «політичного торгу» між бюрократичними структурами, кожна з яких має власні (часто відмінні) погляди, позиції щодо розстановки пріоритетів у зовнішній політиці держави. Відносною автономією характеризується операційна модель, що розуміє процес прийняття зовнішньополітичних рішень як послідовність фаз/ операцій (Г. Аллісон).

У третьому періоді формується комплексний підхід до розуміння сутності зовнішньої політики, автори звертаються до проблеми інформаційного забезпечення зовнішньополітичної діяльності («ефект CNN») (Д. Грабер, В. Дадлі, Л. Джеффрєс, Р. Перлофф), набувають популярності теорії лідерства (Б. Корані, Д. МакНіл, А. Мінтц, Д. Мітчелл, П. Петерсон, Т. Престон, Л. Сігельман, М. Херманн, Т. Шо), вивчається роль соціокультурного середовища, національного ядра у формуванні зовнішньої політики, зустрічаються спроби виокремити критерії оцінки ефективності зовнішньої політики (Г. Брук, Ф. Зеліков, Ч. Кеглі-мол., Б. Сепін, Р. Снайдер, Е. Уїткопф). З іншого боку, у теорії зовнішньої політики розпочалася дискусія між представниками класичного підходу і так званим «другим поколінням». Класичний підхід (Г. Аллісон, Г. Брук, М. Іст, Ч. Кеглі-мол., Дж. Розенау, Б. Салмор і С. Салмор, Б. Сепін, Р. Снайдер, Ч. Херманн) фокусує увагу переважно на теорії прийняття зовнішньополітичних рішень, інституційному вимірі зовнішньої політики та компаративістиці, «друге покоління», у свою чергу, представлене більш широким спектром концепцій, як наприклад, національної ідентичності, інформаційного

забезпечення зовнішньої політики (Ф. Зеліков, П. Катценштейн, І. Прізел) чи соціальної основи національного інтересу (М. Фіннермор).

Продовжується дискусія навколо проблеми співвідношення впливу внутрішніх (domestic sources) і зовнішніх (international environment) чинників на формування зовнішньої політики. Водночас робляться спроби об'єднати ці два напрями, наприклад у теорії взаємопроникнення Дж. Розенау (linkage politics) чи в теорії «дворівневої гри»/»two-level-game» (П. Еванс, Р. Путнем, Г. Якобсон) [5]. З іншого боку, аби примирити два напрями деякі дослідники намагаються відштовхуватися від класичних шкіл у теорії міжнародних відносин. У даному плані цікавим виглядає підхід К. Елмана, який звертається до неореалізму [6]. Проте однобічність такого аналізу відразу виявилася. Так, за словами К. Уолтса, теорія міжнародних відносин виходить з унітарності держави як актора. І навпаки, зовнішньополітичний аналіз пояснює, чому країни з рівними ресурсами поведуть себе по-різному на світовій арені. Відмінності у поведінці виходять з відмінностей у внутрішньому устрої. Зовнішня політика ж є продуктом діяльності уряду [7].

У 90-х рр. XX ст. – на початку XXI ст. в академічних колах з новою гостротою розгорнулися дебати навколо проблеми впливу процесів глобалізації на зовнішню політику і зовнішньополітичний аналіз. Глобалізація часто використовується як аналітичний термін, але «фактично є концепцією». Виходячи з того, що глобалізація є явищем кількісним і якісним, але не «кінцем історії»¹, з'ясуємо її основні риси, аби обміркувати, як і якою мірою позначається її вплив на традиційній концепції зовнішньої політики.

Існує чимало визначень глобалізації, які часто підкреслюють різні аспекти цього явища. Водночас, найширша дефініція глобалізації, можливо, належить Д. Хелду, який визначає її як процес трансформації просторової організації соціальних відносин, що характеризується інтенсивністю зв'язків, посиленням взаємовпливу та взаємозалежності і спричиняє трансконтинентальні або міжрегіональні мережі активності [8].

Це визначення виокремлює те, що може вважатися основною рисою глобалізації. По-перше, глобалізація подається в часовому вимірі – вона не є статичною, не є раптовою подією, а довготривалим процесом в напрямку до «транспланетарного зв'язку» (Дж. Шолте) [9]. По-друге, – що є фундаментально новим – глобалізація тягне за собою поступову трансформацію соціальних відносин від територіально-зв'язаних форм організації (наприклад, держави) до, що називає Дж. Шолте, «супертериторіальності» і, що інші називають «детериторизацією» соціального життя, наприклад, виникнення нових соціальних і політичних утворень не прив'язаних до певної території (М. Байсхайм, Г. Уолтер) [10]. З точки зору Д. Хелда, ці нові утворення називаються «потокми» і «мережами», перші визначаються як рух людей, символів, інструментів тощо в просторі і часі, а останні визначаються як «регульована і чітко визначена взаємодія між незалежними агентами, осередками активності та центрами сили». По-третє, глобалізації притаманні: посилення економічної, соціальної і політичної активності через кордони; інтенсивність, наприклад, зростання взаємопов'язаності в різних сферах; швидкість, з якою міжнародні явища і процеси прискорюються; і впливовість, яка використовується для оцінки ефективності глобалізації.

Глобалізації притаманні чотири головні каталізатори (У. Бек, М. Елброу, А. МакГрю, Д. Хелд, Дж. Шолте):

¹ Наш підхід до глобалізації може бути віднесений до так названого «трансформаційного підходу» (Е. Гідденс, Д. Хелд), що є серединою між противниками глобалізації (Г. Томпсон, П. Х'юбст) з одного боку, і «гіперглобалістами», які або святкують (Ф. Фукуяма), або висловлюють співчуття (Е. Альтфатер, М. Елброу, В. Манкопф) щодо «кінця людської історії», з іншого боку.

1. Політичні рішення: глобалізація частково є продуктом свідомих чи несвідомих наслідків національних та міжнародних політичних рішень, а також продуктом зростаючої тенденції до перенесення суверенітету чи делегування функцій держави міжнародним та наддержавним організаціям, чия кількість та значущість зросла із плином часу (Е. Гранде, Т. Піссе);

2. Технологічний розвиток: глобалізація стала можливою завдяки швидкій еволюції комунікацій, інформації та транспортних технологій, які зменшують значущість відстані і, таким чином, стискають простір та час (М. Кастеллс);

3. Економічний експансіонізм: «глобалізація має розглядатися як частина щонайменше результату ідеї, а точніше ідеї вільного ринку; «вільного», у сенсі звільненого, від політичних, соціальних обмежень (А. Скотт)²;

4. Культурні обміни: глобалізація, на думку деяких експертів, поглиблює процес культурної трансформації: «матеріальний обмін локалізується, політичні обміни інтернаціоналізуються, символічний обмін глобалізується» (М. Уотерс).

У свою чергу, як тренд глобалізації позначається на аналізі зовнішньої політики?

Розпочнемо з того, що глобалізація кидає виклик самій сутності зовнішньої політики, оскільки розмиває відмінності між внутрішнім та зовнішнім, а це є центральним питанням у визначенні зовнішнього у зовнішній політиці³. Однак ніщо не змушує нас думати, що визначення зовнішньої політики зникне. З одного боку, серед усіх тверджень про поступову ерозію територіальної організації соціального життя, держава-нація встояла проти змін і зникне не так скоро [11]. З іншого боку, навіть у все більш детериторіальному світовому порядку, різниця між поняттями «ми» та «інші» буде залишатися до тих пір, доки існують культурні, лінгвістичні та інші відмінності. І ніщо не вказує на зникнення усіх відмінностей, оскільки існує небагато прикладів втілення ідеї, що глобалізація дорівнює універсалізації чи, як стверджують інші автори, вестернізації [12].

Глобалізація також кидає виклик інтерпретації того, як виробляється зовнішня політика - не тільки відповідно до локалізації, типу та формулювання інтересів та цілей зовнішньої політики, а також стосовно способів та інструментів, необхідних для її здійснення у глобалізованому світі.

Змінюється підхід до розуміння інструментів, необхідних для здійснення зовнішньополітичної діяльності, що передбачає вихід за межі традиційного фокусу на матеріальній базі. Безперечно, глобалізація невіддільна від силових структур, асоційованих з міждержавними відносинами, але водночас, трансформації, які вона приносить, змушують звернути увагу на «м'яку силу» у зовнішній політиці (Дж. Най) [13]. У контексті глобалізації сила зосереджується в структурах, і розглядається як здатність держави формувати «правила гри», норми поведінки у міжнародній системі. Структурна сила забезпечується через формування режимів міжнародного співробітництва, які зменшують невизначеність у зовнішньополітичній діяльності держав (С. Стрендж) [14].

Щодо акторів, які формують зовнішню політику, то під впливом глобалізації вони більше не будуть (виключно) територіально організованими. На цьому фоні, глобалізація також передбачає відкриття внутрішньої сфери (У. Бек) [15]. Інтереси не будуть визначатися ані через традиційну ієрархію у міжнародній системі, ані через виключно внутрішні

² Невелика кількість теоретиків навіть зводять глобалізацію до зростання економічної взаємозалежності (для критики цієї точки зору дивись, наприклад, роботи У. Бека)

³ Саме це розмивання між внутрішнім і зовнішнім частково змусило науковців замислитись, чи є зовнішньополітичний аналіз «зайвим» у глобалізованому світі

суперечності між соціальними силами. Скоріше можна очікувати, що інтереси та цілі стануть у рівній ступені продуктом внутрішніх та зовнішніх впливів.

Отже, глобалізація зумовлює формування нової парадигми (С. Койкеляйр, С. Шунц) у зовнішньополітичному аналізі (Див.: табл. 1).

Табл.1. Співвідношення традиційної та нової парадигм у зовнішньополітичному аналізі

Групи	основні одиниці аналізу	традиційна парадигма (класичні теорії міжнародних відносин)	нова парадигма (конструктивізм, глобальне управління)
внутрішнє середовище	актори	держави, еліти, урядові актори	державні актори, неурядові актори, громадські актори
	інтереси та цілі	(обмежена) раціональність: визначення національних інтересів на основі «внутрішніх» переваг	більш варіативні інтереси, специфічні проблеми, менш «егоїстичні» цілі у структурах, глобальний суспільний добробут
	прийняття рішень	конкуренція суспільних сил у територіально обмеженому просторі	багатостороння конкуренція всієї сукупності внутрішніх та зовнішніх суспільних сил
	можливості та інструменти	відносна могутність; традиційна дипломатія: примус та переговори	відносна та структурна могутність; демократія, комунікативна діяльність: дискусії та обговорення/«м'яка сила»
зовнішнє середовище	актори	держави, міжурядові організації, недержавні актори	множинність типів та рівнів: держави, міжурядові та неурядові організації, академічні спільноти, релігійні рухи, ЗМІ, суспільство, індивіди
	структури	міжнародні інституції, міжнародне право	багатовимірною геометрією: формальні та неформальні інституції, мережі та правила
реалізація зовнішньої політики	цілі	інші актори (держави)	множинність акторів на різних рівнях, управлінські структури

Таким чином, глобалізація не робить зовнішньополітичний аналіз застарілим, проте вносить свої корективи у розуміння сутності зовнішньої політики: ускладнюється її структура, з'являються нові сфери її реалізації, які, у свою чергу, зумовлюють розширення інструментів зовнішньополітичної діяльності, збільшується число агентів зовнішньої політики. З цього приводу В. Хадсон зазначає: «Інтерес до зовнішньополітичного аналізу зростатиме, оскільки питання, що в ньому досліджуються, є наразі найважливішими за відсутності стабільної передбачуваної глобалізованої системи» [16].

В умовах використання такого широко набору інструментів зовнішньополітичного аналізу та, враховуючи діапазон концептуального забезпечення даного наукового напрямку, ускладнюється можливість окреслення ймовірних шляхів розвитку аналізу зовнішньої політики. При диференціації підходів щодо вирішення даної проблеми, спробуємо виділити параметри можливостей для подальших наукових розвідок.

Зрозуміло, у контексті постійної динаміки міжнародних процесів необхідним виявиться моделювання зовнішньої політики із застосуванням емпіричних показників, оновлення баз даних, що націлені на підвищення ефективності й оперативності зовнішньополітичного процесу. Отже, перспективними поставатимуть вузькоспеціалізовані наукові дослідження із використанням широкого статистичного матеріалу, залученням методик компаративістики. Особливо гостро розв'язання даного завдання може постати в країнах пострадянського простору, де академічне знання, обтяжене радянським минулим, зобов'язане синхронізуватися у розвитку із зарубіжною науковою думкою через Болонський процес, аби задовольнити потребу у високопрофесійних кадрах.

Маловивченим залишається зовнішньополітичний процес транзитивних країн. Складність розв'язання даного завдання зумовлюється такими обставинами: 1) значними коливаннями у зовнішньополітичному курсі транзитивних держав; 2) турбулентністю внутрішньополітичної сфери, що відбивається на характері розстановки акцентів у зовнішніх зносинах; 3) необхідністю чіткого розуміння дослідником, який вектор транзиту у тій чи іншій країні. Через це аналіз зовнішньої політики даних країн здійснюється на підставі використання емпіричних показників, що дозволяють експерту змоделювати політичну ситуацію в окремо взятій державі (К. Боришполець) [17]. Також, досі не було жодної комплексної спроби з'ясувати вплив державотворчих процесів на зовнішню політику у посткомуністичних країнах. Моделі Ч. Еткінсона є першою фундаментальною роботою у даному напрямі, проте їх недоліком є те, що вони не апробовані на посткомуністичних країнах [18]. Зі свого боку, Д. Хеген розробив теорію так званої «політичної опозиції». Головний її висновок – показати, що політична опозиція у певному режимі, що розглядається як змінна, впливає на специфіку політичної діяльності режиму, у тому числі і у зовнішньому оточенні [19].

Задля обговорення проблем подальшого розвитку аналізу зовнішньої політики за ініціативою Філіпа Шродта було проведено симпозиум, який пройшов у 2001 р. у Чикаго в межах щорічних засідань Асоціації міжнародних досліджень. Дискусії розгорталися навколо двох підходів в аналізі зовнішньої політики: психологічного та інституційного. Як стверджує Дж. Геррісон, перспективними напрямками у зовнішньополітичному аналізі ймовірно виявляться такі: дослідження ролі національної ідентичності у зовнішній політиці; методологічний дискурс; вивчення когнітивних особливостей особи/осіб, що приймають рішення; формування зовнішньополітичного процесу в умовах криз; звернення до компаративістики [20].

Підсумовуючи вище викладене, зазначимо, що кожна теорія, що пояснює сутність зовнішньої політики, надає зовнішньополітичному аналізу нових імпульсів, дозволяє відкрити принципово нові виміри об'єкту пізнання, тим самим збагачуючи і методологічні надбання міжнародно-політичної науки.

Література:

1. Smith S., Hadfield A., Dunne T. (Ed.) *Foreign Policy: Theories, Actors, Cases*. - Oxford: Oxford University Press, 2007.
2. Ibid. – PP. 34-63.

3. Gerner D. «The Evolution of the Study of Foreign Policy». In Foreign Policy Analysis. Continuity and Change in Its Second Generation. ed. Laura Neack, Jeanne A.K. Hey, and Patrick Haney. New Jersey:Englewood Cliffs, Prentice Hall, 1995.— P. 19.
4. Див.: Дегтярев А. Принятие политических решений: учеб. пособие для вузов. — М.: Кн. дом «Университет», 2004. — 414 с.
5. Evans P., Jacobson H., Putnam R. Double-Edged Diplomacy. International Bargaining and Domestic Politics. - Berkeley: University of California Press, 1993.
6. Elman C. Hourses for Courses: Why Not Realist Theories of Foreign Policy? // Security Studies. - 1996. - №6. — PP. 7-53.
7. Waltz K. International Politics is Not Foreign Policy. // Security Studies. - 1996. - № 6. — PP. 54-57.
8. Held D., McGrew A., Goldblatt D., Perraton J. Global Transformations, Politics, Economics and Culture. Cambrige: Polity Press, 1999. — P. 16
9. Scholte J.A. Globalization - a critical introduction. 2 ed. Houndmills: Palgrave Macmillan., 2005.— P. 60
10. Beisheim M., Walter G. «Globalisierung» - Kinderkrankheiten eines Konzeptes. //Zeitschrift für Internationale Beziehungen. - 1997. - №4 (1). — PP. 153-180.
11. Див.: Sorensen G. The Transformation of the State: Beyond the Myth of Retreat. Basingstoke: Palgrave Macmillan, 2004.

Божко С.О.*

ОРГАНІЗАЦІЙНІ ОСНОВИ ЗОВНІШНЬОЇ ПОЛІТИКИ ШВЕЦІЇ

В статті розглядаються роль і місце державних інституцій Швеції в процесі прийняття зовнішньополітичних рішень. З'ясовуються найголовніші фактори впливу на зовнішню політику Швеції.

Ключові слова: Швеція, зовнішня політика, зовнішньополітичний процес, уряд, парламент, партії, групи інтересів, громадська думка.

Швеція пригортає зростаючу увагу дослідників в силу різноманітних причин. Про цю країну у широкої світової спільноти склалася думка як про модель політичного і економічного розвитку, зразок участі у світовій політиці. Крім того, в міжнародних відносинах Швеція грає роль значно перевищуючу її політичні, військові та економічні параметри.

Актуальність авторського дослідження пояснюється тим, що досвід Швеції у конструюванні власної моделі організації зовнішньополітичного процесу може виявитись корисним в умовах розбудови Україною демократичних засад здійснення зовнішньої політики. Крім того, аналіз теорії і практики зовнішньої політики Швеції може допомогти у визначенні зовнішньополітичної поведінки тієї чи іншої держави, в тому числі і України.

Мета статті полягає в тому, щоб з'ясувати найголовніші фактори впливу на зовнішню політику Швеції і у загальних рисах описати, яким чином державні інституції Швеції включені в процес прийняття зовнішньополітичних рішень.

Організаційні основи зовнішньої політики Швеції, а також фактори впливу на зовнішню політику розглянуто У. Б'єрельдом [4, 5], Ф.Бюндером [6], К. Вальбеком [10], Ю.І. Лавровим [1, 2], Б. Сунделіусом [8, 9] та ін.

Зовнішня політика будь-якої держави є продуктом як внутрішніх, так і зовнішніх впливів і викликів. Їхня специфічна природа та відносна вага різняться від країни до країни та в залежності від характеру зовнішньополітичної проблеми.

В цілому державні органи є офіційно відповідальними за втілення в життя і підтримку зовнішньополітичних рішень. В той же час існують і різні «зовнішні» групи, які намагаються вплинути на ці рішення. «Внутрішні» групи, тобто склад державних органів, формуються з осіб та державних інституцій, на які через закон та політико-адміністративну практику покладена відповідальність за втілення в життя політики, що стосується сфери визначеної проблеми. Це – уряд, міністр, його департамент і в певних випадках парламент або один з його комітетів. Обсяг їхнього впливу залежить частково від їхніх повноважень та формальних законів і природи питання [8, с. 34].

Скандинавські політологи І. Фаурбі, Н. Андрен і К. Вальбек вважають, що, розглядаючи проблеми організації зовнішньополітичного процесу в Швеції, можна виділяти два основні канали впливу громадськості на цій процес. По-перше, це «кількісний (або демократичний) канал» впливу, під яким розуміється ланцюг зв'язків: виборці – партії –

* кандидат політичних наук, науковий співробітник науково-дослідної частини Інституту міжнародних відносин Київського національного університету імені Тараса Шевченка

парламент – прем'єр-міністр. По-друге, «корпоративний канал»: учасники організацій «груп інтересів» – державні чиновники (бюрократія) – уряд. Доцільність використання того чи іншого, або відразу двох каналів визначається як змістом питання, так і суб'єктами зацікавленими в його рішенні. Чим більше специфічним є інтерес, і чим більш вузькою є зацікавлена група, тим привабливішим є «корпоративний канал» і менш – «кількісний». І, навпаки, чим більш інтенсивними і глибокими є розбіжності з якого-небудь питання політики, тим більш привабливим є «кількісний канал» впливу [1, с. 19].

В той же час, підкреслюють Я. Якобсен і П. Рісагер, на процес формування зовнішньої політики здійснює вплив і інша група факторів, умовно кажучи – ситуаційно-політичних. Мається на увазі, по-перше, внутрішньополітичне становище в країні, і, по-друге, ситуація на міжнародній арені. Внутрішні фактори, в свою чергу, поділяються на чотири групи: позиція парламенту, зовнішньополітичні платформи партій, позиції організацій «груп інтересів» і громадська думка [7, с. 41].

Відповідно до Конституції Швеції головою держави є монарх. Роль монархів у післявоєнний період обмежується переважно представницькими адміністративними функціями.

Виконавча влада

Історично здійснення зовнішньої політики трактувалось як виключний привілей виконавчої влади. Традиційне її домінування у формуванні зовнішньої політики звичайно є відображенням у Конституції Швеції та політичній практиці. Навіть, сьогодні зовнішня політика розглядається як особлива сфера, де виконавча влада має домінуючу позицію.

Розроблення та втілення в життя зовнішньої політики покладається, перш за все, на уряд. Зовнішньополітичні рішення приймаються Кабінетом міністрів в цілому, а не окремими міністрами. Він несе колективну відповідальність за реалізацію зовнішньополітичного курсу. Тому передбачається, що члени уряду повинні виражати в публічних виступах спільно розроблену лінію [1, с. 21].

Хоча шведська політична культура передбачає наявність ефективного колективного процесу прийняття консенсусних рішень, протягом останніх десятиріч найвищий урядовий орган не представляв собою згуртовану робочу групу. Скоріше Кабінет у складі приблизно 20 міністрів був фрагментований у підсекції, засновані на різноманітних ідеологічних поглядах. Така ситуація спостерігалась під час правління соціал-демократичних кабінетів Улофа Пальме (1969 – 1976, 1982 – 1986), Інгвара Карлссона (1986 – 1991, 1994 – 1996) і Йорана Перссона (1996 – 2006). Так, у дискусійних питаннях членства Швеції в Європейському валютному союзі, військового співробітництва в межах ЄС і з НАТО прем'єр-міністр був змушений втручатись у суперечки між його міністрами. Карлссон і Перссон зміщували тоді політичний баланс то в один, то в інший бік. Критерії такого постійного балансування визначались внутрішньопартійними міркуваннями або прагненням зберегти парламентську більшість і зовсім не якоюсь принциповою позицією щодо самого питання [9, с. 237].

Безпосереднім розробником зовнішньої політики є міністерство закордонних справ на чолі з міністром, відповідальним перед прем'єр-міністром. Щоденне адміністрування зовнішньої політики здійснюється міністерством закордонних справ та іншими міністерствами. Тут готуються та виконуються зовнішньополітичні рішення. Велика кількість рішень, які стосуються рутинних справ, приймаються цивільними службовцями без прямого впливу політичної влади.

Звичайно, що й інші міністерства вступають у зовнішні зносини. Відтак, одним з основних завдань міністерства закордонних справ є координування їхньої діяльності.

Вступ Швеції до ЄС у 1995 р. спричинив великі адміністративні зміни в структурі МЗС і уряду Швеції в цілому. В 1996 р. у МЗС були скасовані традиційні функціональні департаменти з політичних, правових і комерційних справ. Замість них були засновані підрозділи з географічною спеціалізацією і декілька департаментів з орієнтацією на певні проблеми або завдання. Координація відносин з ЄС між всіма міністерствами покладається на спеціальний Секретаріат координації (an EU-Correspondence unit) і Правовий секретаріат з питань ЄС. Крім того, були сформовані підрозділи з європейської інтеграції і європейської безпеки. Для політичного керування був призначений державний секретар з питань ЄС [9, с. 239–240].

Концепції цивільної служби та цивільних службовців у Швеції базуються на класичному європейському уявленні про політично нейтрального адміністратора, який старанно служить уряду. Швеції невідома т.зв. «спойлз» система, яка широко представлена в США і що передбачає розподіл державних посад між прибічниками партії, яка отримала перевагу на виборах. Це, однак, не означає, що та чи інша партійна приналежність у Швеції не впливає на призначення державних службовців на певні посади [8, с. 39].

Іншою характерною рисою є суворий розподіл компетенції та повноважень між міністерством та досить незалежними агенціями, які знаходяться на сходинку нижче. Ці агенції, з одного боку, відповідальні за виконання законів та декретів, з іншого, можуть бути лише проінструктованими зверху шляхом формальних рішень, які приймає уряд. Відтак, цивільні службовці є досить відповідальними в питаннях адміністрування зовнішньої політики.

Крім МЗС, іншими міністерствами, які активно залучаються до здійснення зовнішньої політики є міністерство торгівлі та міністерство оборони. Якщо спочатку МЗС мало традиційну монополію, то зараз воно дуже успішно координує діяльність всіх міністерств, які включені в зовнішньополітичний процес. В області безпеки існує добре встановлений розподіл відповідальності та процедура координації. Зовнішньоекономічна політика здійснюється об'єднаним бюро міністерства закордонних справ та міністерства торгівлі Швеції [1].

В цілому зовнішня політика і особливо політика безпеки є напівзакритими сферами державного регулювання в Швеції. Б. Сунделіус, досліджуючи політику безпеки Швеції, стверджує, що аналіз публічних декларацій і рішень Кабінету тільки відображають поверхневий рівень політичного процесу формулювання і втілення в життя такої політики. Низка зацікавлених органів державної влади «грають гру» за фасадом заяв про політичний і бюрократичний консенсус. Шведська політика безпеки і оборони є яскравим прикладом того, як організаційна політика до і після схвалення офіційного рішення визначає політичний результат. Політика безпеки протягом багатьох років є полем битви між міністерством закордонних справ і оборони [9, с. 238].

Парламент та партії

Роль парламенту у зовнішньополітичному процесі почала швидко підвищуватися після першої світової війни. Це було пов'язано з розвитком ідей парламентаризму та критикою секретної дипломатії, яка здійснювалась урядом.

В парламенті відбувається обговорення різних питань пов'язаних із зовнішньою політикою, робляться запити міністрам, регулярними є виступи з докладом прем'єр-міністра, міністра закордонних справ. Безпосередньо питаннями зовнішньої політики в парламенті займається зовнішньополітичний комітет (utrikesnämnden), що був утворений у 1921 р. Він виконує роль консультуючого органу. Відповідно до Конституції Швеції («Форма правління», прийнята Риксдагом 27 лютого 1974 року; параграф 7 розділу 10) «Комітет

складається з тальману, а також дев'яти інших, як правило, впливових членів парламенту. Комітет скликається на засідання урядом. Уряд зобов'язаний його скликати, якщо не менше чотирьох членів комітету вимагають обговорення якого-небудь питання. Головує на засіданні прем'єр-міністр. Член зовнішньополітичного комітету або той, хто має відношення до комітету, повинні дотримуватися обережності щодо передачі кому-небудь відомостей, які стали відомими йому в силу його становища. Голова може прийняти рішення про обов'язок дотримуватись повної таємниці» [3, с. 49]. «Комітет засідає за закритими дверима» (Акт про Риксдаг від 28 лютого 1974 року, параграф 8 розділу 8), або [3, с. 135].

Отже, зовнішньополітичний комітет, на якому відбуваються наради перед прийняттям зовнішньополітичних рішень, є досить вагомим органом, який задіяний у розробку зовнішньої політики. Крім того, зовнішньополітичний комітет є формальним каналом, через який його члени обговорюють з урядом питання зовнішньої політики. Багато шведських дослідників називають через це його «золотою мишоловкою». Через комітет опозиція стає своєрідним заручником, коли вона володіє певною інформацією і не має права використати її для публічної критики [8, с. 43].

Серед інших парламентських комітетів, що займаються питаннями зовнішньої політики, особливу вагу має комітет у справах оборони. Члени комітету оборони підтримують регулярні контакти з армією і промисловими підприємствами військового призначення.

Також у шведському парламенті є комітет з питань ЄС. Він складається з досвідчених депутатів. Комітет не володіє керівними повноваженнями щодо міністрів уряду і може тільки формулювати поради стосовно позицій, які Стокгольм збирається відстоювати на переговорах у Брюсселі.

Традиційно уряди володіють більшим впливом у формуванні зовнішньої політики, ніж парламенти. Однак зовнішньополітичний процес значно ускладнюється, коли до влади приходить уряд меншості. В цьому випадку активізується парламентська опозиція і через рішення парламенту встановлює зовнішньополітичні рамки діяльності уряду [2, с. 140].

Швеція має багатопартійну політичну систему з широким спектром ідеологічних поглядів. В сучасній Швеції більш типовим є двоблочне суперництво: з одного боку, соціал-демократична партія, а з іншого – блок правих партій. На парламентських виборах 2006 р. перемогла Соціал-демократична партія, однак уряд сформував правоцентристський Альянс: Поміrkована партія, Центристська партія, Народна партія і Християнсько-демократична партія.

На партійній конференції чи у виконавчому комітеті можуть обговорюватися та затверджуватися різні зовнішньополітичні рішення.

В процесі прийняття рішень у сфері зовнішньої політики і оборони беруть участь також експерти з питань міжнародних відносин з університетських і дослідницьких центрів Швеції.

Групи інтересів та зовнішня політика

Швеція є однією з найбільш структурованих у соціальному відношенні країн світу. Майже кожний аспект соціального, економічного, політичного і культурного життя має свої формальні організації. Одними з найважливіших груп інтересів є організації наймачів та профспілки робітників. Банки та окремі галузі промисловості мають власні групи інтересів. Всі виробники сільськогосподарської продукції мають свій орган загальнонаціонального характеру – Центристську партію. Крім цих організацій великі фірми можуть відігравати незалежну роль у формуванні зовнішньоекономічної політики. Це, насампе-

ред, стосується транснаціональних корпорацій (Вольво, Ерікссон та ін.), які формують значну частку експорту країни.

Всі вище перелічені групи інтересів є насамперед соціо-економічними організаціями (або організаціями з соціально-економічними інтересами). Але існує і інший тип організацій інтересів, це т.зв. групи підтримки, сформовані навколо певного питання. Групи підтримки мають досить вільну організаційну структуру і такого ж роду «членство» тих, хто є зацікавленим в участі. Такі групи також існують і відносно питань зовнішньої політики. Найбільш яскравими прикладами є кампанія за ядерне роззброєння, організована в кінці 1950-х – поч. 1960-х років, в 1980-х рр. дебати стосовно оборонних програм США, можливостей для загальної безпеки в Європі і перспектив утворення зон вільних від ядерної зброї в різних частинах світу, включаючи Балтику. Одна з найстарших і найбільш оформлених організацій є «Асоціація Півночі», яка сприяє Північноєвропейській інтеграції [8, с. 55].

Організації груп інтересів соціально-економічної спрямованості є тісно інтегрованими в політико-адміністративну структуру і політичний процес. Розмір цього інтегрування колись, навіть, був предметом жвавої політичної дискусії, але, в принципі, він вже є формалізованим у правилах і практиці. Взагалі, це залучення є сприйнятим не тільки як легітимне та корисне, а як необхідне в політичному та адміністративному плані. В Швеції цей процес отримав назву «Гарпсундської демократії», за назвою місця відпочинку прем'єр-міністра, де відбуваються багато зустрічей між урядом та лідерами організацій. Таке включення організацій інтересів у політичний процес отримало назву «корпоративного плюралізму».

Таким чином, організації з соціально-економічними інтересами є тісно включеними в процес вироблення зовнішньополітичних рішень. Їхній вплив насамперед досягається через різні громадські комітети і через регулярний процес консультацій з державними установами. Такі організації впливають на законодавчий процес на його ранній стадії. Різні групи підтримки, які не мають прямого доступу до процесу прийняття рішень, намагаються вплинути на парламент шляхом мобілізації громадської думки та преси [8, с. 56].

Багато дослідників часто підкреслюють вплив преси на процес формування зовнішньої політики. За кількістю газет, виходячи з чисельності населення, Швеція займає одне з перших місць у світі. Радіо і телебачення також присвячують велику увагу міжнародній проблематиці. Шведські засоби масової інформації грають значну роль у визначенні тематики політичних дебатів і виступають важливим каналом спілкування між основними діючими особами у внутрішній і зовнішній політиці [2, с. 147].

Громадська думка

Шведська доктрина «позаблоковості в мирний час задля нейтралітету під час війни», як це офіційно заявлено, є ідеологічним базисом для всієї зовнішньої політики Швеції і підтримується майже всіма верствами населення. Таким чином, будь-яка зовнішня політика, яка реалізується урядом, повинна співпадати з доктриною для того, щоб здобути підтримку та довіру.

З огляду на тему статті, науковий інтерес становлять результати дослідження шведських вчених Ульфа Б'єрельда та Анни-Марії Екенгрена «Виміри зовнішньої політики: порівняння між Швецією та США»[4]. Ними проводиться щорічний загальнонаціональний огляд громадської думки шляхом опитування-листування.

В основу дослідження була покладена теоретична схема американського дослідника громадської думки Євгена Р. Віткопфа. Останній виділяє такі виміри, навколо яких слід структурувати громадську думку щодо зовнішньої політики:

1) «опозиційний-підтримуючий кооперативний інтернаціоналізм»;

2) «опозиційний-підтримуючий військовий інтернаціоналізм»;

Далі Вітткопф виділяє чотири категорії населення:

1) прибічники жорсткої лінії (підтримка військового інтернаціоналізму, опозиція кооперативному інтернаціоналізму);

2) інтернаціоналісти (підтримка військового інтернаціоналізму, підтримка кооперативного інтернаціоналізму);

3) ізоляціоністи (опозиція військовому інтернаціоналізму та кооперативному інтернаціоналізму);

4) пристосуванці (опозиція військовому інтернаціоналізму, підтримка кооперативного інтернаціоналізму) [4, с. 505].

В загальному плані шведи як група є ізоляціоністами: майже половина населення підтримує «позаблоковість та нейтралітет». Жінки є більш сильними прибічниками «позаблоковості», ніж чоловіки. Старше покоління є більш ізоляціоністськи налаштоване, ніж молодше. Рівень освіти є іншим важливим детермінантом: серед шведів з низькою та середньою освітою кількість ізоляціоністів становить більшість, тоді як серед високоосвічених шведів переважають «пристосуванці». Прибічники Лівої партії, Зеленої партії, Центристської партії, СДП, Консервативної партії є переважно ізоляціоністами, прибічники Ліберальної партії є «пристосуванцями» [4, с. 511-512].

Швеція в етнічному сенсі є гомогенною країною, а можливо, однією з найбільш гомогенних країн світу в соціальному та культурному відношенні. Однак існують розходження і деякі з них є важливими стосовно питань зовнішньої політики.

Швеція дозволила собі прийняти велику кількість іммігрантів з Південної Європи та Близького Сходу. З майже 9 млн. населення близько 1 млн. становлять іммігранти. Це явище викликає активні політичні дебати про те, яким чином ці іммігранти повинні бути включеними до соціальної структури шведського суспільства. Який ефект це справить на зовнішню політику Швеції та на міжнародні відносини – про це ще рано казати.

Висновок

Таким чином, роблячи висновок, зазначимо про виявлені дієвість і стабільність механізму прийняття зовнішньополітичних рішень у Швеції, а також довготривалий характер національних компромісів, в тому числі в питаннях зовнішньої політики. Незважаючи на наявність великої кількості політичних партій та об'єднань і активні політичні дебати – як навколо зовнішньополітичних, так і внутрішньополітичних питань – базові цінності та орієнтири шведського суспільства і держави залишаються незмінними протягом десятиліть. Громадянське суспільство в Швеції володіє досить ефективними важелями демократичного впливу на прийняття державних рішень у зовнішній політиці попри традиційно напівзакритий характер цієї сфери.

Перспективним напрямком дослідження в межах тематики статті вбачається вивчення впливу європейської інтеграції на зовнішньополітичну і воєнну доктрину Швеції, а також зовнішньополітичний процес у цій країні.

Література

1. Лавров Ю.И. Международные аспекты скандинавской модели общественно-политического развития: Автореф. дис...д-ра полит. наук: 23.00.02 / Ин-т обществ. наук при ЦК КПСС. – М., 1991. – 43 с.
2. Лавров Ю.И. Внешнеполитические аспекты «скандинавской модели» // «Скандинавская модель» общественного развития: Реферативный сборник ИНИОН АН СССР. – М., 1988. – 157 с.

3. Могунова М.А. Швеция: Конституция и законодательные акты: пер. со швед. – М, 1983.
4. Bjereld U., Ekengren A.-M. Foreign Policy Dimensions: A Comparison Between the United States and Sweden // *International Studies Quarterly*. – 1999, Volume 43, No. 3. – P. 503-518.
5. Bjereld U., Demker M. *Utrikespolitiken Som Slagfält: den Svenska Partierna och Utrikesfrågorna*. – Stockholm: Nerenius & Santerus, 1995.
6. Bynander F. *Crisis Analogies: a Decision-making Analysis of the Swedish Hårsfjärden Submarine Incident of 1982*. – Stockholm: Swedish Institute of International Affairs, 1998.
7. Jacobsen J.V., Risager P. *Dansk udenrigspolitik: Selvbestemmelse eller tilpasning?* – Herning, 1984. – S. 41 процитовано з Лавров Ю.И. Указанный труд. – М, 1988. – С. 138.
8. Sundelius B., ed. *Foreign Policies of Northern Europe*. – Colorado: Westview press, 1982. – 225 p.
9. Sundelius B. *The Makers of Swedish Security Policy // Finnish and Swedish Security: Comparing National Policies* / edited by Huldt B., Tiilikainen T., Vahtoranta T., Helkama-Rågård. – Stockholm: Swedish National Defence College, Finnish Institute of International Affairs, 2001. – P. 232-258.
10. Wahlbäck K. *The Roots of Swedish Neutrality*. – Uppsala: Ord-Form AB, 1986. – 80 p.

Бовсунівський П.В.*

ПРОБЛЕМА РОЗПОДІЛУ ВОД НІЛУ У ЗОВНІШНІЙ ПОЛІТИЦІ АРАБСЬКОЇ РЕСПУБЛІКИ ЄГИПЕТ

This article covers one of the most urgent problems for Arab Republic of Egypt – division of waters of Nile River. Solving this problem Egypt faces interest of other African countries, which also want to implement own projects with regard to use of waters of the biggest in Africa river. The article elucidates Egyptian activities in order to save existing status quo.

Проблема нестачі води – одна з найважливіший елементів регіональної безпеки на Африканському континенті. У цьому контексті останнім часом все помітніше стала ускладнюватися проблема розподілу вод другої за довжиною у світі (6,67 тисяч км, Амазонка з її довжиною 7,1 тисяч км — перша) та найбільшої африканської річки Нілу. У першу чергу, вона зачіпає найпотужнішу в економічному і військовому сенсі державу басейну цієї річки – Єгипет.

До причин загострення нільської проблеми слід віднести швидке зростання чисельності населення країн басейну річки, дезертизацію, нерозвиненість внутрішньої водної інфраструктури [1]. Сучасний Єгипет майже повністю залежить від вод Нілу, в той час як 95 відсотків нільської води стікає з інших країн басейну цієї великої річки: Судану, Ефіопії, Кенії, Уганди, Руанди, Бурунді, Танзанії і Демократичної Республіки Конго, Еритреї. Сама ж АРС є замикаючою, останньою ланкою в цьому ланцюзі, що складається з десяти держав із загальною кількістю населення понад 300 мільйонів осіб.

Проте проблема забезпечення водою виявляється в Єгипті в найбільш гострій формі. Ніл для Єгипту – головна життєва артерія, і те, що відбувається вище за течією річки не може не викликати в Каїрі найпильнішого інтересу, а в низці випадків і серйозного занепокоєння. За заявою колишнього міністра водних ресурсів АРС Махмуда Абу Зейда, нинішнього ресурсу нільських вод скоро не вистачатиме Єгипту. Квота, що діє, за його оцінкою, забезпечуватиме населення кількістю в 90 мільйонів чоловік, але вже в 2025 році, за прогнозами, кількість жителів Єгипту досягне 100 мільйонів осіб [2].

Одночасно слід зазначити, що швидке зростання населення та інтереси економічного розвитку інших країн басейну, в першу чергу Ефіопії і Судану, вимагають все більшої кількості води, оскільки, держави нільського басейну вкрай зацікавлені у використанні вод річки і її приток в різних цілях: для іригації, виробництва електроенергії, рибальства, судноплавства, туризму тощо. Сьогодні основну частину нільської води споживають Єгипет і Судан. При цьому найуразливішим, що стосується забезпечення прісною водою є Єгипет, де 98 відсотків населення проживає в долині Нілу. На річку сьогодні припадає 85 відсотків прісної води, що споживається в країні. Решту дають ґрунтові води, повторне використання дренажних вод після зрошування та очищення каналізаційних вод [3]. У приморських районах все більш широке розповсюдження набуває опріснення морської води.

* асистент кафедри країнознавства Інституту міжнародних відносин Київського національного університету імені Тараса Шевченка

Науковий керівник: д. політ. н., проф. В. І. Головченко

В той же час реальної альтернативи Нілові у Єгипту немає і в осяжній перспективі не буде. Водні потреби Єгипту постійно зростали і продовжують зростати. У 2001 році АРЕ спожила 62,33 мільярди кубічних метри води, з них 55,5 мільярдів – з Нілу. За розрахунками, до 2012 року потреба країни у воді зростуть на 30 відсотків. Критичним порогом вважається споживання на душу населення на рівні 1 мільйона. кубічних метрів води на рік. У 1998 році в Єгипті цей рівень дотримувався на 98 відсотків.

У зв'язку зі зростанням кількості населення в 2025 році споживання населення води складе 637 тисячі кубічних метри [4]. Якщо це відбудеться, то переважна частина населення АРЕ фактично опиниться за межею бідності, а це, у свою чергу, може спричинити соціальні потрясіння, наслідки яких складно передбачити. Життя єгиптян абсолютно неможливе без нільської води. Річка являє собою фактично стовідсоткове джерело зрошування сільськогосподарських угідь, використовується для побутових і комунальних потреб, річкового судноплавства, туризму і відпочинку. Води Нілу служать для створення запасів прісної води і вироблення електроенергії (Асуанський гідротехнічний комплекс), яка забезпечує, в першу чергу, підприємства важкої індустрії. Найбільший споживач води – сільське господарство, на яке припадає понад 2/3 водозабору. Однак зростання потреб у воді в сучасних умовах відбувається головним чином за рахунок промислового сектора, динамічного процесу урбанізації та освоєння нових земель на Синаї і в Західній пустелі.

Реалізація «Проекту розвитку південної долини» (проект «Тошка») передбачає зрошування великих площ Західної пустелі, для чого буде потрібно приблизно 5,5 мільярдів кубічних метри води з озера Насер (Асуанського водосховища) [5]. Поява цього проекту в значній мірі пов'язана з тим, що за прогнозами в найближчі 25–30 років населення Єгипту майже подвоїться і складе близько 120 мільйонів осіб.

Значущість Нілу для Єгипту визначається не тільки демографічним і економічним чинниками. Дуже важливе значення має також геополітичний чинник. Адже негативні процеси в соціальній сфері через брак води, які швидше за все можуть з'явитися в країні, торкнуться не тільки самого Єгипту, але негативно відіб'ються на стабільності всього регіону Близького Сходу та Північної Африки.

Проблема забезпечення країни водами Нілу належить до вищого ступеня національної безпеки АРЕ. Будь-яка загроза надходженню до Єгипту необхідної кількості нільської води може послужити приводом для негайного початку єгиптянами військової акції до країни, що порушила водний баланс. Сьогодні практика, що склалася, і міжнародно-правова база відносно водозабору повністю захищає монополію Єгипту і частково Судану на використання вод Нілу. За єгипетсько-суданською угодою від 8 листопада 1959 року АРЕ має право використовувати 55,5 мільярдів кубічних метрів води, а Судан – 18,5 мільярдів, також ця угода дозволила розпочати будівництво Асуанської висотної дамби.

Згадана угода доповнила інший документ, підписаний в 1929 році між Єгиптом і Великобританією, що представляла у той час інтереси Уганди, Кенії, Танганіки (нині Танзанії) і Судану, згідно якої Каїр може ветоувати плани будь-якої країни басейну Нілу щодо використання вод цієї великої ріки. Існують угоди 1889, 1891 та 1902 років між британським та італійським урядами, а згодом і ефіопським, що визнають єгипетське природне й історичне право на води Нілу.

Каїр і Хартум цілком задоволені умовами угоди, тому створюють непереборні перешкоди для вироблення нової угоди про використання вод басейну Ніла всіма його країнами на рівних правах. Адже сьогодні інші держави долини Нілу позбавлені офіційно закріпленого та юридично оформленого права використання водних ресурсів річки для реалізації власних проектів економічного розвитку, перш за все пов'язаних із забезпеченням продовольством чисельно зростаючого населення і зі створенням гарантій від сти-

хійних лих, включаючи засухи та голод. Офіційний Каїр з неприхованим роздратуванням реагує на ініціативи щодо перегляду наявних угод.

Питання про воду для єгиптян стоїть вельми гостро, і, як вважає виконавчий директор Асуанської висотної дамби Мухаммед аль-Амір Осман, «порушення договору 1959 року рівносильне порушенню нашого кордону» [6]. Але, не дивлячись на небажання Каїра вести переговори про зниження своєї водної квоти на користь країн розташованих у верхній течії Нілу, вирішення цієї проблеми уникнути не вдасться. На думку експерта Центру політичних і стратегічних досліджень «Аль-Ахрам» Магді Собхі Юсеф, Єгипту рано чи пізно «доведеться поділити річку Ніл» [7].

Найбільший супротив АРЄ виявляє Ефіопія, що контролює 85 відсотків витоку Нілу і планує побудувати ГЕС на Блакитному Нілі, що може призвести до зменшення стоку вод річки на дев'ять відсотків. Сьогодні Ефіопія споживає у середньому 1 мільярд. кубічний метрів води, хоча її внесок в загальний потік Нілу в десятки разів більше. До 2050 року кількість населення країни може скласти 183 мільйонів осіб, а це потребуватиме значного збільшення споживання нільської води. Ефіопський уряд, в зв'язку з цим, підготував генеральний план розвитку басейну Блакитного Нілу на найближче десятиліття [8].

Прагнення Ефіопії грати помітнішу роль у процесі управління водними ресурсами Нілу і реалізувати власні програми та ідеї йде врозріз із принципами єгипетсько-суданської співпраці щодо Нілу. Ефіопія, Танзанія, Уганда та Кенія все рішучіше виступають за перегляд угоди 1959 року. Більше того, Ефіопія взяла на себе роль лідера «ображених» країн верхньої течії Нілу, наполягає на встановленні фіксованої частки водних ресурсів для кожної держави на підставі норм міжнародного права. Аддис-Абеба пропонує переглянути єгипетсько-суданську угоду. У країні з цього приводу ведеться відповідна пропагандистська кампанія.

У Каїрі вважають, що ефіопська позиція щодо перегляду угоди 1959 року і бажання Аддис-Абеби в односторонньому порядку використовувати води річки, особливо у світлі здійснення єгипетських проектів на Синаї і в Західній пустелі, небезпечна для Єгипту. Керівництво АРЄ побоюється також, що у випадку, якщо Ефіопія оголосить заявку на власну квоту нільської води, то Єгипту доведеться зменшити свою. АРЄ пропонує врегулювати спірні проблеми шляхом конструктивного діалогу з тим, щоб Аддис-Абеба могла здійснювати свої проекти тільки у разі отримання згоди інших країн, в першу чергу, Єгипту.

Енергійно заявляючи про свою готовність відстоювати «історичні права» на наявну водну квоту, Єгипет у той же час використовує гнучку тактику переговорів, ставлячи питання про надання Ефіопії економічної і технічної допомоги, пропонує забезпечувати її електроенергією в обмін на збереження своєї частки вод Нілу.

Каїр не зацікавлений у поглибленні конфлікту з Ефіопією, оскільки це може привести до більшої поляризації сил і дестабілізації обстановки в регіоні Північно-Східної Африки, а також обмежити єгипетський вплив на регіональні процеси в майбутньому.

У 1993 році Єгипет і Ефіопія уклали рамкову угоду, в якій зобов'язалися не діяти проти інтересів партнера, а також здійснювати сумісні проекти з скорочення скидання відходів у річку і збільшення притоку води. Крім того, тепер низка угод, серед яких і ті, що стосуються судноплавства по Суецькому каналу і розподілу стоку Нілу між десятками країнами, забезпечується міжнародними донорами, перш за все Всесвітнім банком [4].

Багато в чому саме завдяки залученню міжнародних структур Єгипет погоджується на багатосторонні та двосторонні переговори з розподілу вод Нілу, демонструє стриманість стосовно питання про перегляд існуючої угоди 1959 року. На думку Каїра, справедливий розділ нільської води означає, перш за все, найбільш ефективне використання вод Нілу державами басейну відповідно до потреб кожного з них. Виходячи з цього, єгиптяни

виступають за створення механізму колективного управління Нілом, покликаного пом'якшити гостроту проблеми. І хоча Єгипет не бажає йти шляхом розростання конфлікту з Ефіопією, проте у разі непоступливості Аддис-Абеби він готовий піти і на радикальніші заходи. У червні 1980 року Садат ледь не розпочав війну з Ефіопією, коли остання пригрозила відводити води Блакитного Нілу, що ставило під загрозу виконання плану іригації Синайської пустелі, про що було домовлено з Ізраїлем у рамках Кемп-Девідської угоди.

У 1999 році єгиптяни теж пригрозили застосувати зброю, якщо Ефіопія зловживатиме своїм положенням у верхів'ях річки. Каїр використовує й інші засоби протидії ефіопським планам. Зокрема, єгиптяни створюють перешкоди у справі отримання Аддис-Абебою іноземною фінансовою допомоги. В цілому налагодженню плідного діалогу між двома країнами в значній мірі заважає давня ворожнеча між ними, а також взаємна підозрілість і недовір'я.

Своє обурення щодо ситуації, що склалася, висловлюють також Танзанія, Уганда (на території яких розташоване озеро Вікторія, з якого бере початок Ніл) і Кенія. Зокрема, президент Уганди Йовері Мусевені неодноразово наголошував на необхідності перегляду домовленостей колоніального періоду, що монополізує права Єгипту на води Нілу [9]. Танзанія розпочала проект побудови каналу по відведенню води з озера Вікторія до районів Кахама та Шиньянгу у 2004 році без дозволу АРС, формально відмовившись визнавати угоди підписані ще до отримання незалежності [10]. Міністр закордонних справ Кенії Мозес Ветангула ще в 2003 році заявив, що Кенія не визнає більше угоду по Нілу 1959 року стороною в якій вона не є [11]. Названі країни ставлять питання про створення власних системи іригаційних споруд, хоча і не мають необхідності в таких.

Тим часом будівництво дамб і формування штучних водосховищ може спричинити катастрофічні наслідки для країни, що лежать нижче за течією. Втім, і для країни-власниці дамби неминучі негативні наслідки. Відомо, наприклад, що в результаті будівництва Асуанської дамби була остаточно втрачена така складова врожайності в Єгипті, як надзвичайно плодоносний мул – незамінне природне органічне добриво.

Ще однією ланкою в нільській проблемі є Судан, з яким у Єгипту давні та складні відносини. Вважалося, що той, хто контролює течію Нілу в Судані, неминуче домінуватиме над Єгиптом. Подібного змісту постулати й історичний досвід не могли не позначитися на формуванні єгипетської концепції національної безпеки та її економічної складової, де південному сусідові відводиться роль «стратегічного тилу».

Міжнародно-правове регулювання стоку Нілу залишається найважливішим елементом у двосторонніх відносинах. У Каїрі виступають проти розділу Судану на арабомусульманській Північ і негроїдний Південь, що вірогідно створить додаткові труднощі у водному питанні, та і в інших сферах двосторонніх відносин, але АРС не виключає варіант, при якому Південний Судан може проголосувати за відокремлення від Півночі і проголосити незалежність. Виходячи з цього єгипетська влада встановлює контакти з мешканцями Півдня: будує електростанції, сучасні лікарні, школи, надає інформаційні та освітні послуги, відкрила генконсульство в місті Джуба – адміністративному центрі Південного Судану.

Суданське керівництво виразно розуміє виняткову важливість і хворобливу чутливість єгиптян до нільської теми, особливо коли мова заходить про зміну статусу кво. Саме тому в пошуках шляхів врегулювання конфліктних ситуацій з Єгиптом суданці роблять акцент на спільності стратегічних інтересів двох держав, намагаються, розігрувати «нільську карту», але поки без особливого успіху. Використовують в Хартумі і суперечності між АРС та Ефіопією.

Офіційно і на практиці Судан послідовно і неухильно дотримується всіх пунктів угоди 1959 року, підкреслює його правовий характер. Для цього у Хартума є низка серйозних

підстав: по-перше, зараз реальне споживання Суданом нільської води не перевищує 14,5 мільярдів кубічних метрів, тобто чотири мільярди щорічно залишається невикористаними; по-друге, укладення будь-якої нової угоди за участю всіх держав басейну Нілу напевно чи дозволить збільшити нинішню суданську квоту. Не викликає сумніву і той факт, що єгиптяни добровільно ніколи не погодяться переглянути свою частку на чийсь користь. Навпаки, будь-яка спроба, і це розуміють в Хартумі, порушить в односторонньому порядку угоду, що діє й викличе негайну реакцію Каїру, до того ж найрішучішу.

Єгипет, зі свого боку, звичайно ж, не зацікавлений у збільшенні водозабору Суданом і повному використанні ним водної квоти, хоча запланована Суданом програма будівництва нових гідротехнічних споруд і не припускає порушення умов угоди, що діє. Адже у випадку, якщо Судан буде в змозі здійснювати водозбір у повному обсязі, то це, без сумніву, створить додаткові труднощі для Єгипту, де вже звикли до існуючого режиму водокористування. Саме тому реалізація Хартумом нових значних іригаційних проектів швидше за все викличе додаткові тертя у відносинах між двома державами.

У Каїрі продовжують уважно стежити за водною ситуацією в Судані. Враховуючи стратегічну важливість цього питання для Єгипту, зі столиці АРЕ неодноразово лунали погрози застосувати силу у випадку, якщо Судан вчинить які-небудь дії, що ущемляють інтереси Єгипту в справі розподілу нільських вод. Нині уряд країни намагається понизити непродуктивні витрати води в сільському господарстві і ширше упроваджувати програми з опріснення води. У цьому контексті Єгипет і Судан планують побудувати канал Гонглі, який дасть ще два мільярди кубічних метрів води і одночасно дозволить уникнути втрат води в результаті заболочування земель [12].

Таким чином, проблема розподілу водних ресурсів Нілу серйозно впливає як на двосторонні та багатосторонні відносини, так і на загальну ситуацію в Північно-Східній Африці і навколо неї. Проблема розподілу водних ресурсів Нілу, на думку міжнародних експертів, загрожує потенційними конфліктами, в основі яких лежить низка об'єктивних чинників. Про це свідчать гострі дискусії і заяви принільських держав та зростаюча увага до цієї проблеми з боку світової спільноти. Основний акцент при цьому робиться на політичних, еколого-економічних і правових аспектах, пов'язаних з практикою водокористування, особливо при реалізації нових широкомасштабних проектів у басейні річки.

Складність нільської проблеми полягає і в тому, що всі її складові потрібно вирішувати одночасно і за можливістю негайно. Наростання ж кола проблем багато в чому зумовлене саме відсутністю взаємоприйнятної угоди, а також узгоджених заходів щодо комплексного використання ресурсів водного басейну.

Позитивне значення для врегулювання питань, пов'язаних з використанням ресурсів річки, можливо, матиме «Ініціатива басейну Нілу», що реалізується з 1999 року за підтримки МБПП (Nile Basin Initiative, скорочено NBI). Цей грандіозний проект дістав схвалення дев'яти країн басейну Нілу (окрім Еритреї), передбачає співпрацю держав-учасників у рамках окремих проектів з виробництва і експорту гідроелектроенергії, організації усестороннього контролю за станом навколишнього середовища, запобігання спільними зусиллями наслідків засухи та повеней. Станом на листопад 2009 року, цю організацію очолює міністр водних ресурсів та іригації АРЕ Мохамед Насреддін Аллаха, що змінив на посаді Хосе Ендундо Бононге, міністра охорони навколишнього середовища, природи і туризму Республіки Конго.

Портфель перспективних планів NBI включає іригаційні проекти вартістю близько 800 мільйонів доларів США в Західній дельті (Єгипет) і в Ефіопії (регулювання стоку між Ефіопією і Суданом), а також регіональні проекти, що стосуються реконструкції Екваторіальних озер. Ще 600 мільйонів доларів США призначено для розвитку гідроенергетики в Русумо і втілення проектів у зоні Східного Нілу (готовність до повеней і двоетапна сис-

тема раннього сповіщення про них). Інші проекти стосуються іригації в регіоні Бугесера, рибальства на озерах Едварда і Альберта. В цілому прибуток від кооперації в басейні Нілу оцінений в 1 трильйон доларів США [1].

В липні 2009 року в єгипетському місті Олександрії відбулася конференція присвячена проблемі розподілу вод Нілу. Проте, за свідченням експертів, переговорний процес зайшов в безвихідь настільки, що суданський міністр водних ресурсів та іригації Камаль Алі Мохамед Саїд песимістично позначив його перспективи навіть на найближчі півроку.

При будь-якому розвитку подій проблема нільських вод і далі буде залишатися потенційним джерелом розбіжностей, передусім між Єгиптом, Ефіопією і Суданом. Країни нільського басейну, прагнучи збільшити свою квоту, неминуче зачіпають інтереси інших держав, а це рано чи пізно може привести до конфліктів. І те, що конфлікти до цих пір не відбувалися – це тільки тому, що Ефіопія та інші країни все ще споживають мінімальну кількість води.

Пошук формули «справедливого розподілу» вод Нілу – загального надбання країн басейну – вимагає постійного діалогу, проведення двосторонніх і багатосторонніх переговорів, розробки правової концепції використання прибережними державами вод річки.

Очевидно, що розумне і раціональне використання нільських вод немислиме в односторонньому порядку, а можливе лише в рамках співпраці держав басейну річки на багатобічній і двосторонній основі. Трибічні зустрічі представників Єгипту, Судану та Ефіопії, що проходять періодично, щодо розподілу вод Нілу, дають певні шанси на досягнення прогресу у вирішенні цієї надзвичайно складної проблеми.

У ситуації, що склалася, арабські країни говорять про необхідність консолідації зусиль для вирішення проблеми браку водних ресурсів у регіоні. На конференції з проблем водопостачання, що відбулася навесні 2003 року, в Каїрі було вирішено створити Арабську водну раду, яка займатиметься проблемами впровадження нових технологій отримання і заощадження прісної води, пошуками нових водних ресурсів, а також боротьбою з дезертизацією. На ній же була прийнята «Каїрська декларація про арабські водні ресурси», що визначає проблеми і шляхи їх вирішення у постачанні арабського світу водою, 65 відсотків якої зараз поступає з-за кордону, і вироблення загальної стратегії в цій області. Активну роль у просуванні даного проекту зіграв Єгипет.

І хоча ситуація у сфері розділу водних ресурсів не загрожує найближчим часом виникненням прямого збройного зіткнення, на пам'ять приходять слова, сказані ще в 1988 році колишнім міністром закордонних справ Єгипту Бутросом Бутросом Галі, який з тривогою передрікав, що наступна війна у регіоні буде за воду, а не з політичних причин [13].

Список використаних джерел

1. Шабесзон А.Б. Проблемы водообеспечения Египта глазами немецких экспертов [Електронний ресурс] / А.Б. Шабесзон. – Режим доступу: <http://www.iimes.ru/rus/stat/2008/17-12-08.htm>
2. Узір альра місрі: таляба альлібі уа рафадат кагіра урр а мушкіла аль ніл альахіра//аш шарк аууасат. -2004. – абріл 8 (арабською мовою).
3. Офіційний сайт Міністерства водних ресурсів та іригації АРЕ [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.mwri.gov.eg/En/information.html>
4. Айман Сайїд Ваххаб. Ніл фі сіяса місрія суласія танмія уа альсіяса уа мірат у таріхі / Айман Сайїд Ваххаб.- Каїр: Центр політичних й стратегічних досліджень «Аль-Ахрам», 2005.-254 (арабською мовою)
5. Toshka Project - Mubarak Pumping Station / Sheikh Zayed Canal, Egypt [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.water-technology.net/projects/mubarak/>

6. Юрченко В. П. Проблема распределения вод Нила: трудности и перспективы [Електронний ресурс] / В. П. Юрченко. – Режим доступу: <http://www.iimes.ru/rus/stat/2003/19-03-03.htm>
7. Магді Собхі Юсеф. Аль нагру нїл фі хаяту аль міср [Електронний ресурс]/ Магді Собхі Юсеф. – Режим доступу: <http://weekly.ahram.org.eg/2006/788/books788.htm> (арабською мовою)
8. Мухамад Абд Хаснін. Сїраа аля міа алніл / Мухамад Абд Хаснін // Ашшарк Ауасат.- 2009.-іуліу 17. (арабською мовою)
9. Uganda calls for equitable use of Nile waters [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.accessmylibrary.com/coms2/summary_0286-20902678_ITM
10. Tanzania Ignores Nile Treaty, Starts Victoria Water Project [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ntz.info/gen/n01799.html>
11. Kenya: ... will no longer honour Nile Treaty [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://mostlyafrica.blogspot.com/2003/12/kenya-will-no-longer-honour-nile.html>
12. Ісмат Абдель Магїд. Мута мар аль-амн аль-мія аль-арабі / Ісмат Абдель Магїд // Аль-Алам аль-Мія. – Кагіра: Марказу бахіса арабі-урубї, 2000.- 236 с. (арабською мовою)
13. Мамед-заде П.Н. О проблеме водных ресурсов на Ближнем Востоке и в Африке [Електронний ресурс] / П.Н. Мамед-заде. - Режим доступу: <http://www.iimes.ru/rus/search.html>

Варенко А.О.*

ВІЙСЬКОВО-ПОЛІТИЧНЕ СПІВРОБІТНИЦТВО В РАМКАХ ЛІГИ АРАБСЬКИХ ДЕРЖАВ

Досліджується військова співпраця держав-членів Ліги арабських держав. Стаття торкається чотирьох військових операцій у яких ЛАД була задіяна. Особлива увага приділена потенціалу діяльності цієї регіональної міжурядової організації у сфері спільної безпеки та спільної оборони.

The military cooperation between member states of the League of Arab States is examined. The article touches upon four military operations in which LAS has been involved. The special attention is paid to the potential of success of the regional intergovernmental organization activity in the field of common defense and common security.

Регіон Близького Сходу є одним із найбільш конфліктогенних у сучасному світі. В контексті інтенсифікації інтеграційних процесів у світі, у тому числі і військово-політичних, доцільним уявляється аналіз співпраці арабських держав у військовій сфері.

В українській історіографії варто виділити праці Ю.С.Скорохода та С.Є.Гуцала, в яких ґрунтовно досліджуються зусилля ЛАД спрямовані на врегулювання конфліктів в близькосхідному регіоні. В російській історіографії можна виокремити дослідження Д.Малишевої, А.Фурсова, А.Єгоріна, які присвячені аналізу співпраці арабських держав у світі посилення глобалізаційних процесів. Серед арабських вчених варто відзначити роботи Мухаммада Саліма з його теоретичними напрацюваннями стосовно військово-політичної співпраці у рамках Ліги арабських держав (ЛАД), Каріма Ель-Саламоні, Мухаммада Махмуд Аль-Амама, Сайеха Файеза Абдулла, Мухаммада Шихаба, Хуссейна Хасана, Махмуда Сулеймана, основною ідеєю праць яких є недостатній рівень військово-політичної співпраці на Близькому Сході, а також різновекторність регіональних моделей безпеки.

Метою даної статті є висвітлення основних військово-політичних тенденцій в рамках ЛАД як міжурядової регіональної організації.

Ліга арабських держав, як регіональна організація міжарабського співробітництва, утворена 22 березня 1945 року (тобто ще до створення ООН) у складі семи держав (Єгипет, Ємен, Ірак, Ліван, Трансйорданія, Сирія та Саудівська Аравія). Основними документами, які регулюють діяльність ЛАД у сфері військово-політичного співробітництва є – Статут від 22 березня 1945 року, Олександрійський протокол 1944 року, а також Договір про спільну оборону та економічне співробітництво від 13 квітня 1950 року. Договір набув чинності 23 серпня 1952 р. Однак дві країни ратифікували його неповністю. Ємен вніс застереження до Договору, а Ірак зробив окрему «заяву». [16, с.148]

У відповідності з Договором про спільну оборону та економічне співробітництво арабських держав від 13 квітня 1950 року були створені 3 органи у військовій сфері:

* аспірант кафедри міжнародних організацій і дипломатичної служби Інституту міжнародних відносин Київського національного університету імені Тараса Шевченка
Науковий керівник: д.політ.н., проф. Скороход Ю.С.

- Рада Спільної оборони відповідно ст. 6 Договору, до складу якої входять міністри закордонних справ та міністри оборони арабських країн. Рішення Ради прийняті з питань спільної оборони 2/3 голосів є обов'язковими для всіх держав - учасниць Договору;

- Постійний військовий комітет з представників Генеральних штабів країн – учасниць;

- Консультативна військова організація. [2, с.106-107]

У статті 2 Договору про спільну оборону та економічне співробітництво зазначається, що держави – члени Договору вважатимуть акт збройної агресії, вчиненої проти одного з її членів такою, яка спрямована проти всіх його членів. У відповідності зі ст. 6 Пакту Ліги, Рада Ліги та Рада Безпеки ООН мають бути повідомлені про акт агресії, наміри та заходи, спрямовані на перевірку фактів. Відповідно до ст. 5 Договору створювалась Постійна Військова Комісія, яка мала складатись з представників Генеральних Штабів армій країн – членів і займатись складанням планів спільної оборони та їх втіленням на практиці. Постійна Військова Комісія підпорядковувалась Раді спільної оборони. Відповідно до ст. 6 Рада спільної оборони під наглядом Ради Ліги мала діяти на виконання Договору та складатися з міністрів закордонних справ та міністрів оборони країн – членів. Рішення, прийняті двома третинами голосів мали бути обов'язковими для країн – членів. [11]

Угода 1950 р. сама по собі стосується загроз всередині арабського світу, а не зовнішньої агресії.

З точки зору реалістичної парадигми, Ліга арабських держав гіпотетично використовує засоби та ієрархічний порядок норм, які узгоджуються з інтересами більшості потужних членів або коаліції членів так і їхніми глобальними союзниками, перед тим як вирішити чи застосувати і як застосовувати колективні заходи безпеки. З конструктивістської точки зору, тим не менш, ЛАД розглядається як така, що діє на основі колективної волі всіх її членів (крім визначеного агресора) та слугує інтересам її керівників (особливо Генерального Секретаря), та у відповідності з поточними заходами та ієрархічним порядком її норм. Іншими словами, реалізм та конструктивізм сильно різняться в оцінках як використання Лігою теоретичних засад заходів безпеки так і практичного застосування. [25, с.51]

У той же час Ліга арабських держав ніколи не контролювалась державою-гегемоном. ЛАД, за визначенням, обмежена в членстві, оскільки включає держави, які ідентифікують себе як арабські. [23, с.59-67]

Неефективність ЛАД у вирішенні ірако-кувейтської кризи 1991 р. висвітлила слабкість організації. Генеральний Секретар Ліги Амр Муса в березні 2001 р. висловлював деякі ідеї стосовно реформування Ліги. В січні 2003 р. саудівський коронний принц Абдалла виступив з ініціативою під назвою «Хартія реформування ЛАД» в додаток до катарських, лівійських та суданських ініціатив. Після іракської кризи виникли три підходи щодо реформування організації:

1) розпуск ЛАД та формування альтернативної інституції, більш оснащеної для сучасних умов;

2) реформування ЛАД та її Статуту;

3) проблеми організації пов'язані з особистістю головуєчих.

Ще однією проблемою є «іджма», тобто консенсус, який потребує заміни прийняття рішень на голосування в дві третини голосів. Розглядається можливість залучення неурядових організацій до діяльності ЛАД та надання неарабським країнам регіону статусу спостерігача, створення Арабського парламенту, формування Арабських сил стримування, Арабської Ради з оборони та Арабського Суду справедливості. 26 липня 2003 р. єгипетський президент Х.Мубарак запропонував власну ініціативу, відповідно до якої лише за лідируючої ролі Єгипту можна буде розбудувати «спільний арабський дім». [15, с.62-63]

М.Захер виділяє 17 видів війн, криз та військових акцій між арабськими державами з 1946 р. по 1977 р. [18, с.192], в той час як М.Салім - 13 спорів, військових та невійськових, в яких ЛАД певним чином була задіяна від до проведення військових операцій. [22, с.170]

На думку представників школи реалізму, ЛАД була неефективною, тому що система колективної безпеки не діє, якщо агресор не ідентифікований, а також через те, що члени завжди були розділені на групи за інтересами, оскільки кожна держава, за виключенням держави-агресора може накласти вето на резолюцію. [18, с.192-197] Таким чином, деякі конфлікти (між двома Єменами у 1972 р. та 1979 р., між Лівією та Єгиптом у 1977 р., між Марокко та Мавританією у 1981 р.), виявились не вирішеними через те, що ЛАД не спромоглась визначити агресора, що є необхідною умовою для запуску в дію механізму колективної безпеки. ЛАД також не засудила як агресію військову інтервенцію Єгипту, Саудівської Аравії та Йорданії в громадянській війні у Північному Ємені в 1960 рр. та Південного Ємену в громадянській війні в Омані в 1965-1976 рр. [10, с.179-201]

Рада не є верховною владою ЛАД. Саміти Ліги стали нею де-факто, рішення яких супроводжуються автоматичною підтримкою Ради ЛАД після січневого саміту 1964 р. (саміт в січні 1964 р. загальновідомий як перший арабський саміт. [19, с.163-179]

Саміти ЛАД, а не Рада Спільної оборони вирішує справи, пов'язані із застосуванням Договору про спільну оборону, а тому фактично ст.6 Договору не застосовується.

Статті, які стосуються колективної безпеки в міжарабських конфліктах, були розроблені невдовзі після поразки арабів у Палестині у війні 1948-1949 рр., і були зорієнтовані в більшій мірі на формування системи колективної оборони для протистояння зовнішнім загрозам, особливо Ізраїлю, а не як система колективної безпеки, щоб боротися з агресією одних арабських країн проти інших. Зокрема, ці статті стали наслідком Потрійної Декларації між США, Великою Британією та Францією 1950 р. про протистояння будь-яким військовим діям між Ізраїлем та арабськими країнами, що араби інтерпретували як домовленість захищати Ізраїль. [24, с.103]

Загалом, кожна арабська країна має свою власну воєнну доктрину та принципи ведення війн. В будь-якому разі воєнна доктрина кожної арабської країни була розроблена для протистояння ізраїльській воєнній доктрині, в якій йдеться про те, що будь-які війни з арабськими державами повинні бути короткими, вирішальними та вестися на арабській території. Деякі арабські держави, однак, не мають ані технічних, ані фінансових ресурсів для досягнення стратегічного паритету з Ізраїлем. Для невеликих країн, таких наприклад як Йорданія, не є легким завданням одночасно виконувати зобов'язання по Договору про спільну оборону і забезпечувати потреби власної безпеки. [9, с.48-49]

У Перській Затоці Ліга мала обмежений вплив оскільки більшість малих держав Затоки не отримували, незалежність від Британії до 1971 р. В цей час Тегеран, Лондон, Вашингтон, Анкара, Ісламабад та Москва серед інших мали свої інтереси в регіоні, несумісні з інтересами Ліги.

Кувейтська криза 1961-1963 рр. була цікавим прикладом намагань ЛАД вирішити міжарабські суперечності. 19 червня 1961 р. Кувейт проголосив незалежність від Британії. У відповідь Генерал Абдель Керим Касем, що вчинив переворот в Іраку в 1958 р., у посланні Шейху Абдаллі Саліму Аль-Сабаху не визнав незалежності Кувейту. 21 червня 1961 р. Ер-Ріяд висловив відкриту підтримку Кувейту. 26 червня 1961 р. Ірак зосередив війська на кувейтському кордоні. Шейх Абдалла Салім Аль-Сабах закликав союзників до захисту Кувейту. Реакція арабського світу була переважно про-кувейтською. Шейх Аль-Сабах запросив військову підтримку з Лондону. За 2 тижні 5000 особистого складу ВМС Британії були готові підтримати Кувейт. Ліга арабських держав, яка зіштовхнулась з незручною ситуацією, коли одна арабська держава звернулась до «імперіалістичної дер-

жави» за допомогою проти таких же братів-арабів, все ж змогла врегулювати конфлікт. Під час дискусій в Раді ЛАД та в Політичному Комітеті Ліги було досягнуто компромісного рішення. 20 липня 1961 р. Рада ЛАД ухвалила ряд відповідних резолюцій, що містили наступні основні положення:

- Уряд Кувейту має докласти максимум зусиль для якнайшвидшого виводу британських військ із своєї території;
- Уряд Іраку має не вдаватися до застосування сили для здійснення анексії Кувейту;
- будь-яке бажання висловлене Кувейтом щодо об'єднання або федерації з іншою державою-членом ЛАД, буде схвалено у відповідності з Пактом Ліги;
- Кувейт вітається як член ЛАД;
- Ліга надасть необхідну допомогу для сприяння вступі Кувейту до складу членів ООН;
- Арабські держави беруть на себе зобов'язання по здійсненню ефективної допомоги в справі незалежності Кувейту на його прохання.

Коли Кувейт був прийнятий до ЛАД 20 липня 1961 р. (відбулося засідання Ради Ліги) – британські сили поступово були замінені на 3300 осіб з країн-членів ЛАД: Саудівської Аравії, Об'єднаної Арабської Республіки, Судану, Йорданії та Тунісу. Склад корпусу був санкціонований резолюцією 1777/35, яка була ухвалена одноголосно. Командував ними саудівський офіцер, генерал-майор Абдалла Аль-Іса. [12, с.9] [5, с.160] [8, с.182]

Ще одним прикладом діяльності ЛАД є розв'язання спірної ситуації, коли 30 листопада 1971 року іранський флот та сухопутні війська захопили три острови ОАЕ: Великий Томб, Малий Томб та Абу – Муса. Рада ЛАД на позачерговій сесії 6 грудня 1971 р. звинуватила Великобританію за провал місії в рамках взятих нею зобов'язань з врегулювання конфлікту. Крім того на засіданні була підтверджена арабська приналежність островів, як декларативне рішення. [17, с.14-15]

Ліга арабських держав не протидіяла сирійській інтервенції до Лівану під час громадянської війни в Лівані в 1975 – 1990 рр. та сприяла приєднанню збройних сил Судану, Лівії та Саудівської Аравії разом з сирійцями до «Арабських сил стримування». Однак згодом лише сирійські війська лишилися у Лівані.

В вересні 1989 року після 9 місяців консультацій, комітет ЛАД забезпечив припинення вогню та проведення зборів Національної Асамблеї Лівану в Таїфі (Саудівська Аравія). [14]

З ініціативи Кувейту 15 жовтня 1975 року в м. Каїр відбулася позачергова сесія Ради ЛАД на рівні міністрів закордонних справ, на якій було розглянуто ситуацію, що склалася у Лівані. 8 червня 1976 року Рада ЛАД на позачерговій сесії в Каїрі прийняла резолюцію з 7 пунктів, де окрім усього іншого йшлося про формування Міжарабських сил безпеки (МАСБ) під керівництвом Генерального секретаря ЛАД, які мали сприяти виводу сирійських військ з Лівану. Передбачалось, що МАСБ будуть сформовані контингентами військ з Алжиру, Саудівської Аравії, Лівії, Судану, Сирії та ОВП. На міні – зустрічі за участю Єгипту, Сирії, Лівану, Саудівської Аравії, Кувейту та ОВП 17 жовтня 1976 року МАСБ було трансформовано у МАСС (Міжарабські сили стримування), як шляхом розширення кількості міжарабських сил (з 2,5 тис. до 30 тис. осіб) так і шляхом переорієнтації їхніх функцій.[4, с.84-91]

1976 р. миротворча операція в Лівані була дещо проблематичною, оскільки «легітимізувала» сирійську військову присутність. Арабські сили стримування (з Єгипту, Саудівської Аравії, Марокко та Судану) були допоміжними, в т.ч. як Сирія встановила свій диктат в центрі Лівану. На відміну від випадку 1961-1963 рр., в 1976 р. Ліга зазнала поразки через сирійське вето у ЛАД. [12]

26 червня 1982 року після ізраїльського вторгнення до Лівану 6 червня 1982 року, під час зустрічі в Тунісі міністрів закордонних справ держав – членів ЛАД не були прийняті пропозиції Сирії та ОВП про спільні дії арабів у боротьбі проти ізраїльської агресії в Лівані, так і про запровадження політичних та економічних санкцій проти США внаслідок їх підтримки Ізраїлю. ЛАД обмежилась створенням комітету, на який було покладено функції проведення необхідних консультацій з США, Великобританією, Францією, КНР та СРСР. [4, с.98-99] 12 січня 1989 року Рада ЛАД сформувала Комісію з примирення в Лівані з представників Кувейту, ОАЕ, Алжиру, Йорданії, Тунісу та Судану за участю Генерального секретаря Шадлі Клібі. А на зустрічі у Касабланці 23 травня 1989 року був сформований спеціальний орган ЛАД «Комітет трьох з Лівану» у складі короля Саудівської Аравії Фахда, короля Марокко Хассана II та Президента Алжиру Шадлі Бенджедида. [4, с.170, 180]

За цей період ЛАД тричі формувала власні миротворчі війська. В 1961 році в Кувейті та двічі в 1976 році в Лівані, однак в Кувейті це була повноцінна миротворча операція, а в Лівані – символічні «Арабські сили безпеки». Мандат «арабських сил стримування» в 1976 році в Лівані не містив на відміну від попереднього використання зброї для підтримання миру. Тим не менш остання операція була скоріше «примусом до миру», ніж «підтриманням миру». Рада Безпеки ООН хоча й інформувалася про проведення операцій, але не реагувала на відправлення арабського миротворчого контингенту. [8, с.230] Ірано – іракський конфлікт сприяв вигідному для США розколу в рядах арабських країн, частина з яких зайняла позицію підтримки Іраку в той час, як деякі інші (в першу чергу Сирія та Лівія) встали на сторону Ірану, надавши йому допомогу зброєю. Пристрасті всередині арабського світу загострились до такої міри, що Ірак розірвав дипломатичні відносини з Сирією та Лівією, а Саудівська Аравія з Лівією. Ускладнилось становище і в Організації Визволення Палестини, оскільки Ірак та Іран, дві держави, які надавали їй найбільшу фінансову підтримку, знаходились у стані війни. [3, с.16-17]

10 серпня 1990 року у зв'язку з іракською окупацією Кувейту ЛАД прийняла Резолюцію 195. Єгиптяни та саудити зібрали більшість з 12 країн, які підтвердили наявність загрози країнам РСАДПЗ. Крім того стаття 6 Резолюції оголошувала про намір членів відповісти на запит Саудівської Аравії та інших держав Затоки і розгорнути міжарабські сили для відсічі іноземної агресії. До них належали Єгипет, 6 держав Затоки, Сирія, Ліван, Марокко, Сомалі та Джібуті). Три держави проголосували проти – Ірак, Лівія та ОВП (яка наступного дня змінила свій голос на таку, що утрималась), Алжир та Ємен утримались, а Йорданія, Судан та Мавританія висловили застереження. Туніс не брав участі. Жодного разу в історії ЛАД не було такої суперечливої резолюції. До сформованих міжарабських сил увійшли: Єгипет (30 000 осіб), Марокко (1000-1200), Сирія (17 000), Кувейт (3000-3500), інші разом узяті маленькі країни РСАДПЗ (приблизно 3100), і разом із саудівським контингентом загальна чисельність антиіракської коаліції склала 100 000 осіб. [13, с.9-10] Резолюція 195 підтримала рішення Міністрів закордонних справ Організації Ісламська Конференція від 3 серпня 1990 року і резолюції 660, 661 і 662 ООН. [8, с.204] Відносини між Багдадом та Каїром були деякий час напруженими. 800 тис. єгиптян працювали в Іраку протягом ірано-іракської війни. Їхня кількість скоротилась до 500 тис. влітку 1990 року, та стала джерелом напруженості. Грошові перекази в 1989 р. до Єгипту склали майже 550 млн. дол. США. 2 серпня 1990 р. ці надходження припинились одночасно з переказами 185 тис. єгипетських робітників, працюючих у Кувейті. Щорічно Єгипет втрачав від 400 до 600 млн. дол. Сирія, давній суперник Іраку, засудила вторгнення до іншої арабської країни. В Дамаску пройшли демонстрації на підтримку кувейтської правлячої династії та проти Західної інтервенції. Сирійці приєднались до антиіракської коаліції та забезпечили розгортання Спеціального підрозділу в Саудівській Аравії. Перші

сирійські війська прибули в Саудівську Аравію в середині серпня 1990 р. на вимогу саудівського уряду. Сирія також наблизила два армійських підрозділи до іракського кордону. В жовтні Дамаск почав розгортання 9 Броньованого підрозділу у Саудівській Аравії. Король Марокко Хасан теж надав війська для операції. Інші держави Союзу арабського Магрибу не підтримали вторгнення в Ірак і не приєднувались до коаліції. [7, с.63-64] Лише на саміті ЛАД, який відбувся в Бейруті 28 березня 2002 року, Ірак почав повільно повертатися у русло загальноарабських справ. [20] Під загрозою військового удару США по Іраку 14 сесія ЛАД на найвищому рівні (27-28 березня 2002 рік, Бейрут) в своїй підсумковій резолюції заявила про «повне відкидання будь-якої атаки проти арабської країни, особливо Іраку». Резолюція також закликала зняти санкції ООН, накладені на Багдад, підкреслюючи при цьому необхідність поважати всі резолюції ООН. [1, с.165] Відповідно до резолюції 243 від 1 березня 2003 р., прийнятої на 15 сесії ЛАД, на Бахрейн покладался обов'язок створити президентський комітет за участю Генерального Секретаря ЛАД. Цей Комітет був організований задля вираження спільної точки зору та роз'яснення позиції ЛАД постійним членам Ради Безпеки ООН і для консультацій з іракським урядом. [21]

Технічно, Спільна Рада Оборони, діяла як координатор арабської оборонної політики. В реальності, зовсім мало військової співпраці було на рівні ЛАД з жовтня 1973 р. (після арабо-ізраїльської війни) та після іракського вторгнення в Кувейт 2 серпня 1990 р. Після цих подій, фактично, Ліга поляризувалась. [12, с.10]

Короткотривалим, але значним пожвавленням арабської солідарності перед іракським вторгненням в Кувейт та фундаментальні зміни міжнародної системи, завершення холодної війни, зробило розпад арабського регіонального порядку ще більш драматичним. З Єгиптом, який приєднався до антиіракського альянсу на чолі з США, Рада арабського співробітництва, в яких Ірак та Єгипет були двома основними акторами, припинила своє існування. Після цього ЛАД хоча і не розпалася, але стала розділеною. [6]

Отже, підводячи підсумок слід зазначити, що військово-політичне співробітництво і підтримання миру та безпеки не стало основною сферою у реалізації цілей діяльності ЛАД. Організація 4-х спільних арабських контингентів було скоріше винятком; однак їх діяльність мала відносну ефективність через неоднозначність підходів всіх арабських країн до вироблення політичних рішень.

Серед причин низької ефективності механізму колективної безпеки є та, що ЛАД має занадто складну структуру і ставить перед собою забагато цілей, щоб у результаті ефективно захищати інтереси безпеки. Кількість і частість суперечок теж не дає зміцнитись механізму через складну динаміку ситуативних альянсів країн ЛАД. Стаття 6 Договору говорить про те, що Рада застосує всі «необхідні заходи» для відбиття будь-якої агресії, але уникає пояснення що це за необхідні заходи. Відтак необхідне документальне забезпечення переліку заходів, які можуть бути вжиті для функціонування згаданого механізму. Також не визначений ступінь відповідальності кожної із країн за колективну безпеку. Отже, виникає питання інвентаризації щодо необхідності конкретизації та внесення змін у договірно-правовій бази ЛАД. І також не виписаний механізм як саме має відбуватись мирне і військове вирішення конфліктів.

Система є недосконалою через декілька чинників:

- різноспрямованість моделей військово-політичного співробітництва на тлі субрегіоналізації на Близькому Сході та в Північній Африці;
- Ліга була створена до утворення Ізраїлю і араби не мали прямих загроз власної безпеки;
- арабські держави виявились неспроможними забезпечити військову силу, новітнє обладнання, підготовку кадрів, організувати спільні збройні сили.

Список використаних джерел:

1. Жданов Н.В. Исламская концепция миропорядка. – М.: Междунар. отношения, 2003. – 568 с.
2. Міжурядові регіональні організації. Навч. посібник / За ред. Б.І. Гуменюка. - К.: Київський університет, 2001. – 199 с.
3. Омар Абдалла Абдалла. США, исламский Ближний Восток и Россия. - М., 1995. – 96 с.
4. Скороход Ю.С. Міжнародний аспект урегулювання ліванського конфлікту (80-90-ті роки). – К.: Київський університет, 2000. – 264 с.
5. Фурсов А.И. Залив // Арабо-мусульманский мир на пороге XXI в. - М.: ИНИОН РАН, 1999. – С.155-195
6. Chomsky Naom. After the Cold War: US Middle East Policy // Bennis Phyllis, Moushabeck Michel Ed. /Beyond the Storm: A Gulf Crisis Reader. – New York: Olive Branch Press. – P.75-87
7. Conduct of the Persian Gulf War: final report to Congress. Washington DC: Dept. Of Defense, 1992. – 909 p.
8. El-Salamoni Karim. Die Liga der Arabischen Staaten und die Vereinten Nationen. – Heidelberg, 2003. – 306 S.
9. Feldman Shai, Toukan Abdullah. Bridging the gap: a future security architecture for the Middle East. – Lanham: Rowman and Littlefield Publishers, 1997. – 126 p.
10. Hassouna Hussein A. The League of Arab States and Regional Disputes: A Study of Middle East Conflicts. - New York: Oceana Publishers, 1975. – 512 p.
11. Joint Defense and Economic Cooperation Treaty. - 17.06.1950. - Arab League Document.
12. Kechichian Joseph A. Security Efforts in the Arab World: A Brief Examination of Four Regional Organizations. – Santa Monica: RAND, 1994 – 25 p.
13. Maddy-Weitzman Bruce. The Inter-Arab system and the Gulf War: continuity and change. – Atlanta: The Carter Center, 1991. - 19 p.
14. Mark Clyde R. Lebanon. CRS issue brief for Congress. August 25, 2003.
15. Podeh Elie. Between stagnation and renovation: the Arab system in the aftermath of the Iraq War // Middle East Review of International Affairs. – 2005. - Vol. 9. - № 3. – P. 52 – 74
16. Sayegh Fayez Abdullah. Arab unity: hope and fulfillment. - New York: Devin-Adair, 1958. – 272 p.
17. Sheikha Shamma bint Mohammed bin Khalid al Nahayan. Political and social security in the Arabian Gulf region and the United Arab Emirates after the Second Gulf War. – Bratislava, 2000. – 61 p.
18. Zacher Mark. International Conflicts and Collective Security, 1946-1977: The United Nations, Organization of American States, Organization of African Unity, and Arab League - London: Praeger Publishers, 1979. – 309 p.
19. 271. ليم ج فراع. ةيدوعسلا و ايروس و رصمردول ةيرسلا قئاثولا . - مره اقل ، 1995. ص 271
Аріф Джаміль. Секретні документи щодо сирійської, єгипетської та саудівської ролей. - Каїр: Ад-Давлія ліль Іяму Ан-Наср, 1995. – 271 с.(араб.мов.)
20. ةينانبلل ةيروهمجل - توريب (14) ةيداعل ةرودل ةمقلل ةوتسم ةل ةيبرعل لودل ةعماج سلجم
م 2002اذا/سرام 28 و 27 قفاومل هـ 1423 مرحم 14 و 13 (توريب نال-ع)
Заключне комюніке самміту ЛАД. Бейрут. 27 – 28 березня 2002 р. (араб.мов.)
21. 28 : خيشل مرش - (15) ةيداعل ةرودل - ةمقلل ةوتسم ةل ةيبرعل لودل ةعماج سلجم تارارق
2003رذا/سرام 1 قفاومل هـ 1423 ةججل و
Резолюції самміту ЛАД. Шарм – ель – Шейх. 1 березня 2003 р. (араб.мов.)
22. لودل ةعماج :يف ءاضأل نيب تا عزانل ا قرا دل يف ةيبرعل لودل ةعماج رود ،ميس ديسلا دمجم
1983، توريب ،ةيبرعل ةدحول تاسارد زكرم :توريب ،حومطل او عقال ةيبرعل

- Салім Мухаммад. Роль Ліги арабських держав у врегулюванні спорів між її членами // Ліга арабських держав: сучасний стан та перспективи. – Бейрут: Центр досліджень арабської єдності, 1983. – С.167-185 (араб.мов.)
23. تاسار دل او ثوح بل ده عم : مره اقل – امتاز اجن او افاقا ثي م : هي بر عل لودل ده عم اج . دوم حم دي فم بامش . 1978. – 402 с.
- Шихаб Муфід Мухаммад. Ліга арабських держав: її статут та досягнення. – Каїр: Інститут арабських досліджень, 1978. – 402 с. (араб.мов.)
24. // نامي لس دي محل دبع دوم حم د . اماع ني عب ر ا ي ف حال ص إل تا و ط خ و ي بر عل لودل ده عم اج . 2005. - №161. – ص.102-109
- Сулейман Махмуд. Ліга арабських держав та кроки по її реформуванню протягом 40 років // Міжнародна політика. - 2005. - №161. - С.102-109 (араб.мов.)
25. .ةيساي سل اةيلودل // د. دمحم ديسل اميلس. روطت راطل ا يرظنل مل عل ةيساي سل اةيلودل . 2005. – N 161. – P. 46-51
- Салім Саїд Мухаммад. Розвиток теоретичних основ міжнародно-політичної науки // Міжнародна політика. – 2005. - № 161. – С.46-51 (араб.мов.)

Романова В.О.*

«СВІТОСИСТЕМНИЙ АНАЛІЗ ІММАНУЇЛА ВАЛЛЕРСТАЙНА»

У статті дається аналіз основних ідей світосистемного підходу І. Валлерстайна, категоріального апарату теорії, виникнення капіталістичного світ-економіки, особливості його еволюції, складові частини та характер взаємовідносин між ними. Розкривається погляд Валлерстайна на ідеологію лібералізму та наводяться футурологічні прогнози соціолога щодо розвитку глобальної світ-системи.

Ключові слова: світ-система, світ-економіка, капіталізм, лібералізм.

The article is dedicated to analysis of principal ideas of I. Wallerstein's world-system approach, categorical framework of the theory, origin of capitalist world-economy, peculiarities of its evolution, constituent parts and character of relations among them. The view of Wallerstein on the ideology of liberalism is considered and futurological prognoses of the sociologist regarding the development of global world-system are cited.

Keywords: world-system, world-economy, capitalism, liberalism.

Іммануїл Валлерстайн — американський соціолог, один з провідних теоретиків сучасного наукового напрямку, відомого як світосистемний аналіз.

Народився в Нью-Йорку 28 вересня 1930 року. Закінчив Колумбійський університет із ступенем доктора соціології (1959 р.). Працював в Колумбійському університеті (1958-1971), Університеті Мак-Гіла (1971-1976), Бінгемтонському університеті (1976-1999). З 1976 по 2005 рік керував організованим ним Центром Фернана Броделя по вивченню економік, історичних систем і цивілізацій при Бінгемтонському університеті. В 1994-1998 рр. був президентом Міжнародної соціологічної асоціації. З 2000 року І. Валлерстайн — старший науковий співробітник Єльського університету.

Одним з провідних понять, що характеризують світову історію в цілому, і особливо сучасність в її онтологічному, екзистенціальному, аксіологічному, етичному, соціальному, геополітичному та інших аспектах є «образ світу» (О. Шпенглер) або «картина світу» (М. Гайдеггер). Картина світу — мозаїчне утворення, можна говорити про релігійно-міфологічну, наукову, естетичну, соціальну, політичну, а також економічну картину світу.

В основі сучасної картини світу лежить поняття світового порядку (World Order) як розуміння певної розстановки і динаміки сил на світовій арені (World Arena). Існує безліч концепцій, що відображають собою справжній і прогнозований світовий порядок. В рамках даної статті автор зупиниться на розгляді концепції світосистемного аналізу у викладі Іммануїла Валлерстайна, яка в останні два десятиліття перетворилась на впливовий напрямок сучасної соціальної теорії.

* аспірант кафедри міжнародних відносин та зовнішньої політики Інституту міжнародних відносин Київського національного університету імені Тараса Шевченка
Науковий керівник: д. і. н., проф. Манжола В.А.

Цей підхід був розроблений в 1970-ті роки А.Г. Франком, І. Валлерстайном, С. Аміном, Дж. Аррігі. Якщо А. Р. Франк вивчав досвід Латинської Америки, а С. Амін – арабських країн, то І. Валлерстайна цікавила світосистема як така, як певний концепт, що відображає певне положення справ у світі, в його генезисі, становленні та заході. Ядром його теоретичного аналізу виступає, по-перше, історія, оскільки мова йде про справді безпрецедентну за ступенем детальності спробу проаналізувати історію та суть капіталізму від витоків до наших днів. По-друге, економіка: економічна система як специфічна галузь буття, що синтезує в собі як матеріальні, так і духовні елементи. Звідси зрозуміло, що культурно-онтологічною основою світосистемного аналізу виступає як марксизм, так і західний неомарксизм, особливо в особі представників франкфуртської школи – Т. Адорно, М. Хоркхаймер, Г. Маркузе та ін. Нарешті, по-третє, теорії розвитку складноорганізованих структур (школа циклізму, загальна теорія систем, синергетика), які забезпечили І. Валлерстайну понятійний та пізнавальний апарат. Сукупність позначених аспектів зумовили той факт, що світосистемний підхід став важливою соціально-економічною, історичною та політологічною моделлю з високою, що дуже важливо, пояснювальною здатністю.

Ключовим і в той же час найскладнішим аспектом будь-якої наукової доктрини виступає її понятійний або категоріальний апарат, і це особливо виявляється при перекладі даної доктрини іншою мовою. Теорія І. Валлерстайна тут не виключення. Центральними поняттями світосистемного аналізу І. Валлерстайна виступають: 1) world-system, що перекладається як «світосистема» або «світ-система», наявність в якій певних економічних, політичних, культурних процесів забезпечує її цілісність; 2) world-empire – «світоімперія» або «світ-імперія» як спосіб існування світу-системи, відмінний від міні-системи як первісного примітивного протосоціуму; 3) world-economy, відносно якого переклад «світова економіка» не відображає його специфіки, звідси подвійне трактування: а) «світ-економіка» як універсальне поняття, що розкриває світ як певну економічну цілісність, де економіка виступає провідною сферою суспільної діяльності – ланцюги виробничих структур, взаємодія яких здійснюється шляхом нерівного обміну між периферією та ядром; б) «світоекономіка» – це термін, який характеризує географічне розповсюдження світу-економіки на всю земну кулю; 4) core – серцевина, ядро, центр світосистеми, ринкова монополія; 5) periphery – периферія, околиця світсистеми, що є великою зоною, найбільш бідною і чисельною, такою, що займає підлегле положення в прийнятій системі розподілу праці; 6) semiperiphery – напівпериферія – посередницька зона між ядром і периферією, що займає за рівнем свого розвитку проміжне положення; 7) developmentalism – девелопменталізм, тобто використовується транслітерація, оскільки варіант «концепція розвитку», на думку перекладачів, дуже широко і неточно передає сенс того, про що пише І. Валлерстайн; 8) geoculture – геокультура як система цінностей та основних правил, які свідомо і несвідомо, керують заохоченнями та покараннями в суспільстві і створюють систему ілюзій, які повинні переконувати членів суспільства в її легітимності; 9) ideology – ідеологія як загальна довгострокова політична програма, направлена на мобілізацію більшої кількості людей; 10) status group – статусна група як певна соціальна одиниця; 11) class – клас як певний спосіб організації статусних груп відповідно заданим цілям та завданням [5, с.211].

З корпусу перекладених і опублікованих праць І. Валлерстайна [1-6] робота «Аналіз світових систем і ситуація в сучасному світі» [2] є свого роду пропедевтикою або введенням, оглядом того, що представляє собою «світосистемний аналіз». З погляду концептуального осмислення даної книги має сенс зупинитися на чотирьох ключових віхах: 1) зміст роботи; 2) суть світ-системного аналізу; 3) основні риси генезису, становлення і заходу капіталістичної світ-системи; 4) виникнення, специфіка та криза лібералізму.

Змістовно робота складається з серії нарисів, розбитих на два великих розділи. Перший – «Сучасна світосистема: політична економія та геокультура», де розглядається генезис сучасної капіталістичної світосистеми, дається характеристика класоутворення в капіталістичній світоekonomіці, наводиться типологія криз у світосистемі, розкривається бінарна опозиція «національне/універсальне», показуються суперечності лібералізму. Другий – «Дилеми світового політичного розвитку та суспільні науки», де на основі критичного осмислення марксизму та марксизму-ленінізму проводиться аналіз феномена революції в світосистемі, розглядаються політико-економічні аспекти позиціонування Америки у світі, обґрунтовується агонія та крах лібералізму.

У Введенні до російського видання І. Валлерстайн дає коротку характеристику світосистемного аналізу [2, с.13-18]. Відправне питання – що є відповідною «одиницею аналізу»? Відповідь така – «історична система», існування та межі якої в довгостроковому плані визначаються розподілом праці в ній, тобто економічними показниками. Це розділення розкривається у двох площинах. Перша – капіталістичний світ-економіка, що зародився в XVI ст., і який зі своїм специфічним способом виробництва, логікою внутрішніх потреб, можливостями і породженою технологією до XIX ст. увібрав в себе весь світ. І тут якщо не особливість, то специфіка позиції І. Валлерстайна, що викликала численні суперечки в науковому світі: Радянський Союз розглядається ним не в рамках класичної бінарної опозиції «капіталістична/комуністична система», яка носить більше ідеологічний, ніж сутнісний характер, а як органічна і невід'ємна частина капіталістичної світекономіки. Друга площина – світ-імперії як фундаментальні економічні центри, що визначають та задають собою образ світу-системи. І. Валлерстайн в якості основних таких центрів бачить три: Сполучені Штати Америки, Європейський Союз і Японію, по відношенню до яких Росія і Китай як виробники і споживачі можуть бути якщо не конкурентами, через специфіку геополітичних чинників (величезні території, сепаратистські настрої, військово-промисловий комплекс та ін.), то зонами сприятливими для інвестицій.

Головною особливістю світ-системного аналізу є виділення одиниць більших, ніж окреме суспільство, що споріднює його з «цивілізаційним підходом». При цьому, в основі виділення цих утворень лежить не культура, а економіка, що, як вже було вказано, споріднює І. Валлерстайна з марксистським матеріалістичним розумінням історії.

Виникнення капіталістичного світу-економіки відноситься до XVI ст. Він базується на великому розподілі праці, обумовленому більше соціально, ніж географічно. Для капіталістичного світ-системи характерним є «осьовий поділ праці» – його складовими частинами виступають – ядро, напівпериферія, периферія. Ядро в результаті нееквівалентного обміну виграє, периферія – програє, а напівпериферія займає проміжне положення. В ядрі знаходяться високорозвинені держави, які домінують в економічних відносинах та отримують додатковий прибуток з всесвітнього поділу праці та визначають світову політику (в сучасному світі – це високорозвинені країни). Периферію світ-економіки складають країни, які постачають сировину країнам ядра і тому економічно та політично вони є залежними від останніх. Країни периферії керують слабкими корумпованими урядами (це слаборозвинені країни Азії, Африки, Латинської Америки). Напівпериферійні країни світ-економіки (держави Центральної, Східної Європи, країни Південно-Східної Азії, що швидко розвиваються) займають проміжне положення між державами ядра та периферії. Вони виробляють менш технологічну продукцію та є залежними від високих технологій країн ядра, але використовують свої переваги під час торгівлі з країнами периферії [2, с.43-44].

Відсталість країн периферії пояснюється за Валлерстайном цілеспрямованою політикою країн ядра – вони нав'язують підкореним країнам таку економічну спеціалізацію, яка зберігає лідерство розвинених країн. В ядрі існує історично змінний світовий лідер або

гегемон. Так, в XVII-XVIII ст. гегемоном виступала Голландія, в XIX ст. – Великобританія, в XX ст. – США. Проміжки між періодами гегемонії були заповнені економічним та політичним протиборством найсильніших в економічному відношенні держав (англо-французькі війни XVIII ст. Перша та Друга світова війни в XX ст.). На думку Валлерстайна, в сучасну епоху Америка втрачає статус абсолютного лідера: «США поки найсильніша держава в світі, – пише він – але це держава, що марніє» [3, с.11].

В застосуванні до сучасності світ-системний підхід І. Валлерстайна являє собою один із різновидів концепцій залежності (залежного розвитку). Критикуючи концепції модернізації з чисто практичної точки зору, він говорив: «Велика ілюзія теорії модернізації полягала в обіцянці зробити всю систему «ядром» без периферії. Сьогодні є очевидним, що це неможливо» [7, с.42].

Капіталістичний світ-економіка є неминуче поляризований на центр та периферію, і розрив між ними не лише не зменшується, а навпроти, безперервно посилюється. Перш за все відображається це в зростаючому зубожінні робочих мас периферійних країн [7, с.42].

Навколо капіталістичного світу-економіки знаходилися інші світи-системи – світарени, які ним поступово поглинулися. Капіталістичне суспільство складають «статусні групи» і «класи». Класи – такі статусні групи, які усвідомлюють свої інтереси і борються за них. Класів, згідно І. Валлерстайну, може бути не більше двох.

На противагу класичній марксистській позиції капіталізм, з точки зору І. Валлерстайна, виник не в результаті перемоги буржуазії над феодалами, а перетворення феодалів в буржуа. Включення в капіталістичну світ-систему йде поступово від більш близьких (Східна Європа) до віддалених (Америка, Кариби), і означає, по-перше, переорієнтацію виробництва для роботи на світовий ринок, по-друге, політичні зміни. Держструктури, класи і статусні групи уніфікуються відповідно до стандартів капіталізму. Час політичної трансформації кожної нової зони – 50-75 років. Основних напрямів розвитку капіталістичного світу-економіки два: 1) територіальне розширення, що означало периферизацію підпорядкованих зовнішніх арен; 2) боротьба за гегемонію в ядрі. Обидва процеси протікали відповідно до економічних циклів – за періодом експансії (А-фаза) слідував період застою (Б-фаза). Періоди розширення капіталістичного світу-економіки: 1) 1620-1660 pp.; 2) 1750-1815 pp.; 3) 1880-1900 pp. [4, с.134].

Схематично еволюція капіталізму складалася таким чином. У XVI ст. в його склад входить більша частина Європи (окрім Росії і Туреччини) та Іберійська Америка. У XVII ст. включається Північна Америка та Кариби. У XVIII ст. – Росія, Туреччина, Індія, узбережжя Західної Африки. У другій половині XIX ст. – решта Азії, Африка, Океанія.

Результатом останньої боротьби за гегемонію (1914-1945 pp.) стало панування США, що з 1967-1973 pp. хилиться до кінця. Найбільш вірогідний майбутній гегемон – Японія. США стануть її молодшим партнером, а Китай – їх загальною напівпериферією. Об'єднана Європа залишиться на другій позиції в ядрі, її напівпериферією буде Росія [4, с.156].

Лібералізм для І. Валлерстайна – ідеологія, створена для мобілізації людей і направлення їх в русло певної поведінки та життєвої позиції. Ключова властивість лібералізму – прагнення інституціоналізувати стихійний протест мас, експлуатованих капіталістичним світом-економікою, але при цьому, направити його так, щоб він не порушував нормального функціонування капіталізму, і більш того, навіть сприяв йому. Іншими словами, лібералізм – свого роду «пастка», в якій гасло «реформ існуючих структур» відволікає від очевидного висновку, що безжальна експлуатація закінчиться тільки зі світом-системою, який її породив. Це завдання, згідно І. Валлерстайну, лібералізм виконував впродовж двох сторіч: від Великої Французької революції (1789 р.) до падіння Берлінської стіни (1989 р.).

Цікава думка автора про те, що народжені разом з лібералізмом консерватизм і соціалізм виступають не опонентами або супротивниками, а його «аватарами» (модне нині словце) або втіленнями. Лібералізм одразу проявив себе як системостворююча та системоскріплююча течія: з держав створюються нації і всі, хто проживає в межах держави вважають себе її громадянами шляхом юридичного визначення і закріплення даного поняття, мовної єдності на всій території країни, а також єдності освітньої системи, збройних сил, та расизму як проголошення однієї раси вищою. Консерватизм і соціалізм зазнали істотної трансформації. Представники консерватизму (Е. Берк, де Местр, де Бональд та ін.) прийшли до висновку, що в окремих випадках зміни в суспільстві є бажаними, коли виникає загроза настання інших, більш серйозних соціальних недуг. Так, в XIX ст. консерватори стали ліберал-консерваторами. Соціалізм же, як відомо, не тільки сприйняв світогляд змін, принесений Французькою революцією, але і висунув ідею або тезу про перманентну революцію (від К. Маркса та Ф. Енгельса до Л. Троцького та Е. Манделя) [6, с.103].

Лібералізм XX ст. від попереднього відрізняється тим, що класичні вимоги створення держави загального добробуту, введення загального виборчого права, дозволу робітникам обмежено брати участь в політичному житті та розподілі додаткової вартості виявилися недостатніми. Настала необхідність інтеграції широких сегментів працюючих класів в периферійних та напівпериферійних зонах світосистеми. Звідси, доктрини В. Вільсона і Ф. Рузвельта «про самовизначення націй». На їх основі можливі політична рівність націй, а також «девелопменталізм» – допомога розвинених країн економічному розвитку відсталіх регіонів. Опонентом нової програми лібералізму спочатку виступив ленінізм, але коли світова революція відклалася на невизначений термін, було вирішено будувати соціалізм в «окремо взятій країні». А це вело в соціальному аспекті до рівноправної інтеграції СРСР в політичне співтовариство, індустріалізуючого економічного розвитку, а в ідеологічному – до антиімперіалізму, підтримки національно-визвольних рухів, тобто, по суті, революційного вираження ідеї В. Вільсона про самовизначення нації, а також створення системи націоналістичних і соціалістичних режимів, тобто до тієї ж доктрини девелопменталізму. І. Валлерстайн завершує, що ленінізм як великий опонент ліберал-соціалізму на національному рівні почав нагадувати його на рівні всесвітньому. Схожість же ленінізму та вільсоніанства він бачить в: 1) принципі самовизначення націй; 2) економічному розвитку всіх держав шляхом урбанізації, пролетаризації та індустріалізації; 3) вірі в наявність універсальних цінностей; 4) позитивізмі та цінності наукового знання; 5) вірі в прогрес людства для якого необхідна сильна централізована держава; 6) прихильності до народовладдя або демократії у формі, що дозволяє ухвалювати рішення фахівцям в області реформ [6, с.54].

Вказана ідеологія, згідно І. Валлерстайну, вичерпала себе до середини XX ст. Сигналом краху лібералізму та капіталістичного світу-економіки став 1968 р., що охарактеризувався серією соціальних хвилювань і конфліктів в усьому світі (Чехословаччина, Франція, Китай та ін.). Довіра ж до нього загублена в 1989 р. при демонтажі соціалістичної системи. Але це видимі наслідки, внутрішні ж причини крилися в сутнісних суперечностях, закладених в самій структурі капіталістичного світу-економіки: 1) розширення механізації виробництва; 2) зняття просторових обмежень на обмін товарами та інформацією; 3) деруралізація (спустошення сільськогосподарського сектора) світу; 4) виснаження екосистеми; 5) високий рівень досягнення процесів праці грошовими відносинами; 6) конс'юмеризм або перетворення на товар самого процесу споживання [6, с.248]. Основні соціальні показники краху лібералізму: 1) застосування силових методів політики, провокаційна політика з боку країн «третього світу», що випробовує на міцність здатність центру підтримувати свою гегемонію; 2) небувалий розмах міграції з Півдня на Північ

завдяки сучасному рівню розвитку транспорту, глибина всесвітньої економічної та демографічної поляризації, розповсюдження демократичної ідеології, що не дозволяє країнам центру чинити ефективний опір; 3) посилення соціального хаосу та безладу в процесі поглиблення процесу демократизації [2,с.241].

Що стосується футурології та прогнозів американського вченого на майбутнє, то на його думку, сьогодні, коли завершилась двохсотлітня епоха лібералізму, глобальна світ-система до 2025-2050 рр. вступила в фазу зтяжної економічної і, як наслідок, політичної та соціальної кризи. Сучасна криза, згідно І. Валлерстайну, є біфуркативною, тобто, один невеликий імпульс може призвести до величезних та непередбачуваних наслідків, оскільки перетворення можуть йти в діаметрально протилежних напрямках. Ідеальний варіант він бачить в перебудові сучасного світу-системи на основі егалітарної та демократичної системи. І тут провідна роль належить інтелектуалам, задіяним у сфері соціальних і гуманітарних наук. Повинна бути раціональна дискусія з приводу створення нової утопістики – нового демократичного та егалітарного ладу – дискусія, з одного боку, максимально твереза, вільна від ілюзій старого світу, європоцентристської зарозумілості, з іншого, – альтернативна, така, що вбирає якомога більше нових і різних варіантів подальшого розвитку [2,с.322]. В тактичному плані дії І. Валлерстайн пропонує наступні імперативи: 1) відмова від боротьби шляхом захоплення державної влади, що містить в собі ризик нової легітимації світопорядку, що руйнується; 2) небажання брати участь в зусиллях пануючих шарів з «ремонт» системи з метою уникнення її реанімації; 3) політична інтеграція диференційованих соціальних груп на найрізноманітніших рівнях та в найрізноманітніших сферах життя для забезпечення максимальної участі всіх зацікавлених в результаті боротьби суб'єктів; 4) вимога від захисників статус-кво повного виконання всіх благ, що проголошувалися системою як невід'ємні, для того, щоб наочно оголосити те, що ці права на ділі є вельми обмеженими [2,с.319].

В якості короткого висновку вбачається доцільним сказати на дві суттєві обставини, які характеризують ідейно-теоретичну спадщину І. Валлерстайна:

I. У світосистемній концепції американського соціолога центральним елементом аналізу виступають масштабні конструкції (світ-системи), реальність яких далеко не очевидна.

II. Особливістю вчень І. Валлерстайна є пріоритет, який віддається економіці на шкоду решти факторів соціальних змін.

Хоча багато суспільствознавців не погоджуються з Валлерстайном, світосистемна теорія здійснила великий вплив на зростання інтересу до історії як єдиного глобального процесу та сприяла народженню історичної глобалістики.

Список використаних джерел

1. Балибар Э., Валлерстайн И. Раса, нация, класс. Двусмысленные идентичности / Общая редакция Д. Скопина, Б. Кагарлицкого. – М.: Логос-Альтера, Ессе Номо, 2003. – 272 с.
2. Валлерстайн И. Анализ мировых систем и ситуация в современном мире / Пер. с англ. П.М. Кудюкина под общей ред. Б.Ю. Кагарлицкого. – СПб.: Университетская книга, 2001. – 416 с.
3. Валлерстайн И. Закат американского могущества. США в нестабильном мире. — Космополис, 2004, № 1.
4. Валлерстайн И. Конец знакомого мира: Социология XXI века / Пер. с англ. под ред. Б.Л. Иноземцева; Центр исследований постиндустриального общества. – М.: Логос, 2003. – 368 с.
5. Валлерстайн И. Миросистемный анализ: Введение / пер. Н. Тюкиной. – М.: Издательский дом «Территория будущего», 2006. – 248 с.

6. Валлерстайн И. После либерализма / Пер. с англ. М.М. Гурвица, П.М. Кудюкина, Л.В. Феденко под ред. Б.Ю. Кагарлицкого. – М.: Едиториал УРСС, 2003. – 256 с.
7. Валлерстайн И. Россия и капиталистическая мир-экономика, 1500 — 2010 // СМ. 1996. № 5. С. 42.

Цибуляк А.Г.*

РОЛЬ ОДКБ І ШОС У СТРАТЕГІЇ ВІЙСЬКОВО-ПОЛІТИЧНОЇ БЕЗПЕКИ РОСІЙСЬКОЇ ФЕДЕРАЦІЇ

***Annotation.** The article is devoted to the study of the role of regional organizations — OCST and ShOC — for Russia's military security interests. The article presents different approaches to the possible co-relation between these structures in security cooperation with Central Asia countries and China.*

Протягом 2000-х років спостерігається посилення політики Росії в напрямку військово-політичного супроводження економічних та енергетичних інтересів. Це особливо відчутно щодо регіону Центральної Азії, що оголошується ключовим регіоном для політики безпеки Росії й щодо можливостей впливу на міжнародні відносини з іранської та афганської проблематики. Військово-політичне співробітництво, поряд з механізмами двосторонньої військово-політичної співпраці, виступає важливою формою реалізації інтересів РФ в сфері військово-політичної безпеки.

Метою даної статті є дослідження ролі регіональних структур Організації Договору колективної безпеки (ОДКБ) та Шанхайської організації співробітництва (ШОС) для реалізації інтересів військово-політичної безпеки РФ на сучасному етапі. Визначена мета вимагає вирішення наступних завдань:

- проаналізувати інструменти ОДКБ в сфері колективної оборони;
- провести порівняльний аналіз механізмів й цілей співробітництва ОДКБ й ШОС;
- визначити тенденції й фактори реалізації інтересів Росії в сфері військово-політичної безпеки через механізми ОДКБ і ШОС.

Дослідження проблематики ролі ОДКБ та ШОС потребувало аналіз установчих документів даних організацій, а також низки підходів російських, китайських та західних науковців та експертів з проблематики функціонування ШОС та ОДКБ. Так, автор хотів би зазначити таких дослідників як Ю.Морозов, Ф.Бейлс, В.Барановский, П.Дунай, Д.Тренін, А. Каукенов, З.Чотаєв, Н.Гегелашвілі, І. Комісіна, А. Куртов, Е.Лозанський. Хуашен Чжао, Гао Шуцинь тощо.

Основним інтересом військово-політичного співробітництва Росії в ЦА є намагання консолідації системи безпеки під власним керівництвом через ОДКБ та ШОС.

Російський дослідник Ю.Морозов вважає, що інтересам Росії на середньострокову перспективу відповідає розбудова дихотомічної системи регіональної безпеки [1]. Її основними опорами могли б стати, з одного боку, ОДКБ, в якій беруть участь всі країни ШОС за винятком Китаю і яка спрямована на спільну оборону країн-учасниць (перший радіус безпеки), а з іншого — ШОС, стратегічне партнерство в якій спрямовано на нейтралізацію загроз в більш широкому районі у взаємодії із Індією, Пакистаном, Афганістаном та Іраном (другий радіус безпеки) й базується на розвитку діалогу із США та НАТО з питань, що складають спільний інтерес (третій радіус безпеки).

* апірантка кафедри міжнародних відносин та зовнішньої політики Інституту міжнародних відносин Київського національного університету імені Тараса Шевченка
Науковий керівник: д.політ.н., проф. Копійка В.В.

Першою опорою у військово-політичній сфері забезпечення національних інтересів Росії в регіоні виступає ОДКБ. Визначеним етапом у становленні військово-політичного співробітництва було підписання Вірменією, Казахстаном, Киргизстаном, Росією, Таджикистаном та Узбекистаном у Ташкенті 15 травня 1992 р. Договору про колективну безпеку. Згодом приєдналися Азербайджан, Білорусь та Грузія. Ключовими статтями Договору є стаття 2, що передбачає зобов'язання безвідкладно приводити в дію механізм спільних консультацій на випадок виникнення загрози безпеці, територіальній цілісності й суверенітету одного або декількох учасників, або загрози міжнародному миру та безпеці, а також стаття 4, що передбачає «...якщо одна з держав-учасниць зазнає агресії з боку будь-якої держави або групи держав, то це розглядатиметься як агресія проти всіх держав-учасниць» і « всі решта держав-учасниць надають їй необхідну допомогу, включаючи військову». Про такі дії щодо права на колективну оборону у відповідності до статті 51 Статуту ООН держави-учасниці повідомляють РБ ООН. Відповідно до статті 6 ДКБ «рішення про використання збройних сил з метою відбиття агресії у відповідності до статті 4 Договору приймається Головами держав-учасниць», їхнє використання за межами держав-учасниць може здійснюватися виключно в інтересах міжнародної безпеки і у відповідності до Статуту ООН й законодавством держав-учасниць даного Договору» [2]. ДКБ робить акцент на політичних, не військових, методах укріплення безпеки й стабільності, при збереженні потенціалу стримування, але такого, що носить не глобальний, а регіональний характер.

У 1999 р. Грузія й Азербайджан не приєдналася до подовженого варіанту Договору, а у 2000 р. Узбекистан вийшов зі складу. Очевидно, що в діяльності СНД в сфері військово-політичної інтеграції намітився розрив між завищеними очікуваннями від інтеграції в цій сфері та практикою відносин між країнами Співдружності, що демонстрували все більше відцентровий характер. В цьому зв'язку складає інтерес мотивація Міністром оборони Азербайджану А. Абівим виходу цієї країни з ДКБ: «Визначені сподівання Азербайджану були пов'язані із Договором про колективну безпеку. Однак, на великий жаль, даний Договір, що декларував систему колективної безпеки, виявився нездатним зняти внутрішні протиріччя між його учасниками, не говорячи вже про зовнішні глобальні загрози, й призвів до розчарування в ньому низки держав...» [3]. Тобто, Азербайджан, Грузія та Узбекистан не вважали механізм Договору достатньою гарантією безпеки, і головним аргументом був слабкий стан Росії у якості опори Договору. Свою роль відіграв і фактор проникнення зовнішніх гравців на пострадянський простір.

Переважаюча більшість експертів переконані, що ДКБ був лише політичною декларацією, не було налагоджено військово-технічного, військово-економічного співробітництва в рамках Договору. Головною перепорою на шляху повномасштабної реалізації основних положень договору стали дефіцит політичної волі учасників, а також в ньому не були зафіксовані такі важливі аспекти, як розподіл ризику та відповідальності за оборону територій країн-учасниць, не прописані механізми взаємодії їхніх збройних сил, оперативне планування, способи створення багатонаціональних формувань тощо.

Малоефективними виявилися механізми військової взаємодії СНД, особливо миротворчі, в результаті чого на саміті Співдружності в Казані було вирішено зосередитися на створеній у квітні 2002 р. на саміті в Душанбе ОДКБ. В рамках СНД функціонує створений у 2000 р. Антитерористичний центр СНД, який теоретично має 1500 осіб, а з 2002 р. Центр проводить щорічні навчання.

Наразі практично всі країни регіону в сфері захисту своїх національних інтересів та забезпечення безпеки тісно пов'язані із Росією у військовій галузі двосторонніми та багатосторонніми договорами й угодами. Цей фактор став основною причиною розвитку та поглиблення співробітництва країн ЦА та Росії в рамках ОДКБ, на додачу до інтересів

самої Росії переведення військово-політичного співробітництва в регіоні на новий рівень. Так, в статті 4 Статуту ОДКБ передбачено, що «у випадку здійснення акту агресії проти будь-якої з держав-учасниць всі решта держави-учасниці нададуть їй необхідну допомогу, включаючи військову, а також нададуть підтримку тими засобами, що є в них у розпорядженні, в порядку здійснення права на колективну оборону у відповідності до статті 51 Статуту ООН»[4]. На теоретичному рівні в основу діяльності ОДКБ закладені такі принципи структури колективної безпеки як:

- неподільність безпеки: агресія проти однієї держави-учасника розглядається як агресія проти всіх держав-учасників;
- рівна відповідальність держав-учасниць за гарантування безпеки;
- колективність оборони на регіональному рівні;
- виключно оборонний та відкритий характер Договору й системи колективної безпеки, пріоритет політичних заходів, акцент на ролі Договору як фактору стримування загроз життєво важливим інтересам держав-учасниць);
- здійснення права на колективну оборону виключає втручання у внутрішні справи (колективні військові заходи можуть бути застосовані після законного прохання держави-учасника, що зазнала напад, і лише за рішенням вищого політичного органу — Ради колективної безпеки, з обов'язковим повідомленням РБ ООН);
- готовність до співробітництва з іншими міжнародними організаціями, яким притаманні подібні принципи та підходи до вирішення проблем в практичних сферах спільної зацікавленості.

В Організації є колективна Рада безпеки, постійно діючий Об'єднаний штаб й колективні сили швидкого розгортання (КСШР) чисельністю 4 тис. осіб. Казахстан і Киргизстан виділили для сил по два батальйони, а Таджикистан і Росія — по три.

Наявна нормативно-правова база ОДБК дає можливість формувати регіональну систему колективної безпеки в ЦА. Першою фазою цього процесу стало створення Колективних сил швидкого розгортання (КСШР), які призначені для використання зокрема в контртерористичних операціях. В результаті рішень саміту ОДКБ в Москві 13 червня 2009 р. чотири держави Організації (за винятком Білорусі та Узбекистану) вирішили сформувати на базі КСШР Колективні сили оперативного реагування (КСОР) у складі десантно-штурмових й повітрянодесантних підрозділів і частин. Закладена також основа для тимчасового перебування військових формувань держав-учасниць Організації на територіях один одного. Наприклад, на північному-заході від о.Іссик-Куль розташований анти-терористичний авіаційний центр у складі російських винищувачів, штурмовиків та військово-транспортної авіації, що дозволяє в екстрених ситуаціях оперативно реагувати на можливе виникнення кризових явищ [1].

Разом з тим, автор хотів би звернути увагу на місце даних механізмів для військової політики Росії в регіонах ЦА та на Кавказі. Так, переважна більшість дослідників розглядають ОДКБ як форму утвердження системоутворюючого статусу Росії на пострадянському просторі, тобто статусу держави, що домінує в політичних процесах в рамках СНД [5]. Звертаємо увагу на формулювання Статуту ОДКБ «у випадку здійснення акту агресії проти будь-якої держави-учасниці». Очевидно, що в даному регіоні викликає питання джерело імовірного акту агресії. Учасники ОДКБ, створюючи КСОР, визначили у якості завдань відбиття зовнішньої агресії, проведення спецоперацій по боротьбі із міжнародним тероризмом, транснаціональною організованою злочинністю, наркотрафіком, ліквідацією наслідків надзвичайних лих. Для країн ЦА і Кавказу, як вже відмічалось, важливим є уникнення кардинальних змін влади зсередини, а механізми ОДКБ-КСОР допомоги у внутрішньополітичних конфліктах не передбачають. Російський президент заявив, що нарешті у ОДКБ з'явилися сили, що співмірні із натівськими за своїми бойовими якостями [6; 7].

Хоча із вищезазначеного навряд чи можна зробити прямий висновок про те, що саме НАТО розглядається російською стороною як загроза її національній безпеці, яку спільними зусиллями КСОР необхідно нейтралізовувати. Більше того, якщо розширення НАТО своєї активності на пострадянському просторі розглядається Росією у якості небезпеки, то її партнери по ОДКБ налагоджують співробітництво із НАТО з широкого спектру питань, і цей їхній напрямок розглядається як такий, що відповідає національним інтересам. Відповідно, протистояти НАТО ОДКБ не збирається. Більш реалістично виглядає загострення відносин, аж до військових дій, між самим учасниками Організації, враховуючи перманентні конфлікти між членами щодо територіальних, водних, транспортних, енергетичних ресурсів. Таким чином, єдиного розуміння спільного зовнішнього ворога у держав-членів Організації і КСОР ми також не спостерігаємо. Не менше питань щодо відображення терористичних загроз силами Організації, адже не існує гарантій, що ті або інші терористичні загрози в одних країнах ОДКБ не будуть стимулюватися іншими країнами, що входять до складу цієї ж Організації.

Наскрізним положенням Статуту ОДКБ є пріоритетність військово-політичних відносин між державами-членами Договору у їхніх відносинах з третіми країнами. Держави-члени Організації мають зобов'язання щодо інформування партнерів по Договору про цілі й характер своїх військово-політичних контактів з третіми сторонами й міжнародними організаціями з питань міжнародної та регіональної безпеки, узгоджувати важливі військово-політичні кроки, в тому числі щодо розміщення іноземних військових контингентів на своїй території, розвитку систем ППО та інших оборонних структур.[4] У такій формі Російська Федерація отримує можливість формування підконтрольного оборонного простору, з одного боку, а з іншого — налагодження співробітництва із іншими організаціями в сфері безпеки за участі держав пострадянського простору набуває особливо важливого значення для військово-політичного співробітництва Росії.

Таким чином, ОДКБ виступає переважно політичним інструментом посилення Росією своїх статусних позицій. Щодо такого потенціалу Росії в науковій літературі також не спостерігається єдності. Так, Тренін Д. переконаний, що військові можливості Росії є обмеженими, щоб взяти відповідальність за безпеку всього регіону [8], а от Гегелашвілі Н. переконана у виключному потенціалі Росії як гаранта безпеки в Центрально-азійському регіоні [9]. Можна припустити, що на зразок тези про високу ефективність участі конфліктуючих сторін у військово-політичних блоках з метою мінімізації конфронтації між сторонами (участь Греції та Туреччини у НАТО тощо), механізми спільних політичних консультацій складуть платформу для врегулювання. Такий підхід є відображенням прагнення інтегруватися не проти будь-якого ворога, а заради здійснення внеску у власну безпеку, у безпеку регіону. В будь-якому випадку Росія визначає ОДКБ у якості військово-політичного блоку, спрямованого на миротворчу діяльність та сприяння військово-технічному співробітництву держав-учасниць.[10] До сильних сторін російського співробітництва відносять відсутність мовного бар'єру, постачання техніки та озброєнь для країн-учасниць ОДКБ за російськими цінами, високий рівень російських інструкторів з підготовки й веденню бойових дій в гірських умовах.

Другою опорою забезпечення національної безпеки РФ у регіоні виступає ШОС. Специфіка центрально-азійського виміру ШОС полягає в тому, що чотири держави ЦА у відносинах із Росією та Китаєм одночасно виступають як суб'єкти політики у сфері економіки і безпеки, так і об'єктами російсько-китайських ініціатив. Подібний суб'єктно-об'єктний характер відносин обумовлений, з одного боку, незалежним статусом держав ЦА, що мають право на власну зовнішню політику, з іншого — відмінністю економічного й політичного потенціалу цих держав у порівнянні з Росією й Китаєм.

Тема безпеки країн ШОС набуває більшої актуальності. ШОС не має цілей створення військового союзу, але разом з тим, в Декларації про її створення підкреслюється, що Організація «надає пріоритетного значення регіональній безпеці й доклататиме необхідних зусиль для її забезпечення»[11]. Принципове значення має положення Декларації п'ятиріччя ШОС про те, що «визначення конкретних форм і механізмів регіональної безпеки — прерогатива й відповідальність розташованих в даному регіоні держав»[11]. Додамо, що членами Організації була підписана важлива Угода про проведення військових навчань, а також створена правова база для їх підготовки в подальшому на регулярній основі [12]. У 2005-2007 рр. були проведені спільні навчання в рамках ШОС «Мирна місія – 2005» та «Мирна місія – 2007», метою яких було відпрацювання відповіді на терористичні атаки. Природним ядром співробітництва ШОС з питань оборони й безпеки є російсько-китайські військові та військово-технічні зв'язки.

Відповідно до ст.2 Статуту, ШОС є універсальною організацією забезпечення регіональної безпеки, в тому числі й військовими засобами. Її завданням є «розвиток багатопрофільного співробітництва з метою укріплення миру, безпеки та стабільності в регіоні», а також «заохочення ефективного регіонального співробітництва в політичній, торговельно-економічній, оборонній... й інших галузях»[13]. Це положення створює правову основу, а загострення військово-політичної ситуації — можливість для створення в рамках ШОС механізму співробітництва по всьому спектру проблем військової безпеки. Автор погоджується і з твердженням казахського дослідника А. Каукенова, що методологічно ШОС будується на концепції коопераційної безпеки (*cooperative security*), а дана модель «характеризується урахуванням різноманітних вимірів міжнародної безпеки, інтересів недержавних акторів міжнародних відносин... не виключає використання військової сили, припускає поряд із співробітництвом на основі взаємодоповнюючих один одного інтересів суперництво за ресурси та вплив»[14].

Таким чином, традиційним для ШОС є вектор співробітництва в сфері безпеки, що включає протидію тероризму, екстремізму та сепаратизму. На сучасному етапі в рамках даного напрямку на перше місце вийшла боротьба з тероризмом, в цьому зв'язку відбувається процес розширення повноважень Регіональної антитерористичної структури (РАТС), розширюється правова база співробітництва оборонних відомств, включаючи й згадувані вище військово-контртерористичні вчення [15]. Другим актуальним напрямком співробітництва в рамках ШОС в сфері безпеки є боротьба із виробництвом, транзитом й поширенням наркотичних засобів, що виступають джерелом фінансування терористичної діяльності. Крім того, необхідність посилення співпраці держав-членів ШОС в сфері безпеки також обумовлюється інтенсифікацією торговельно-економічного співробітництва. В меншій мірі піднімається питання протидії сепаратистським тенденціям, що пов'язано із визнанням Росією незалежності Південної Осетії та Абхазії.

В рамках предмету даного дослідження важливим є аналіз потенціалу реалізації інтересів Російської Федерації у військово-політичній сфері через механізми ШОС/ОДКБ. Відзначимо декілька важливих аспектів щодо значення ШОС для військової політики Росії: по-перше, з 2001 р. в рамках ШОС відбувається зближення Росії із Китаєм в економічній сфері та на стратегічному рівні (підтримка членами ШОС на саміті в Астані у 2005 р. позицій щодо американської військової присутності в ЦА, а положення цієї позиції були затвердженні напередодні на двосторонньому рівні під час китайсько-російському саміту [16; 17]); по-друге, співпрацюючи з США під час антиталібської компанії у 2001-2002 роках, Росія використала ШОС для вирівнювання відносин із Китаєм та центрально-азійськими країнами; по-третє, за словами казахського аналітика З.Чотаєва, «структура дозволяє Москві контролювати й обмежувати діяльність Пекіну в ЦА...Організація важлива для залучення Китаю до регіональної безпеки та для контролю й спря-

мування зовнішніх політик центрально-азійських держав», при цьому, Росії навряд чи вдається посилювати свій вплив через механізми ШОС [18].

Все ширше в російських наукових та експертних колах обговорюється питання про важливість створення розширеної системи безпеки навколо Росії з тим, щоб союзницькі відносини в ОДКБ з країнами СНД на Півдні, військове співробітництво з Китаєм в рамках ШОС створили можливості по мінімізації невиправданих витрат на утримання потужних угруповань військ на всіх стратегічних напрямках.[19] Результати аналізу робіт американських, російських та китайських дослідників, дають автору можливість стверджувати, що по-перше, співробітництво Росії та Китаю, рівно як і співпраця з іншими центрально-азійськими державами, виступає необхідною умовою досягнення цілей безпеки Росії в її південній стратегії; по-друге, постійне суперництво Росії та США може набути форм розумного співробітництва в даному регіоні, що безсумнівно сприятиме стабілізації обстановки в навколоросійському просторі.

Росія і Китай визначаються як конкуренти в регіоні на довготривалу перспективу, побоювання з приводу американської військової присутності в ЦА викликають занепокоєння як в Росії, так і в Китаї в короткотерміновій перспективі [20]. Китай і Росія артикулюють дві спільні галузі стурбованості в ЦА: по-перше, обидві держави розглядають регіон як потенційне поле для реалізації ідеї створення багатополюсного світового порядку, що базується на «демократичному» баченні міжнародних справ, в якому численні держави наділені впливом і врівноважують американський вплив. У спільній заяві від 23 травня 2008 р. Росія і Китай стверджують, що «міжнародна безпека є всебічною й не може поділятися, безпека окремих держав не може бути гарантована за рахунок якихось інших держав, включаючи розширення військових і політичних союзників».[21] Російські й китайські лідери регулярно закликають до співробітництва й координації в ШОС між двома країнами в контексті їх більш широкої мети по просуванню багатосторонньої дипломатії. По-друге, Росія і Китай розподіляють стурбованість щодо безпеки режимів і визначають пріоритетом стабільність перед демократичними змінами. Відповідно, вони підтримують невтручання у внутрішні справи держав ШОС й проголошують право суверенних держав обирати їх власну модель розвитку, вільного від зовнішнього тиску.

Тим не менш, Росія і Китай виступають конкурентами в контексті економічного впливу в Центральній Азії й мають відмінні пріоритети щодо розвитку ШОС. Так, зокрема Росія з підозрою ставиться до зацікавленості Китаю розвивати багатостороннє економічне співробітництво в ЦА й стурбована планами Китаю створити зону вільної торгівлі до 2023 р., віддаючи перевагу співробітництву в сфері безпеки в рамках ШОС. Економічне ж співробітництво Росії більш вигідніше вбачається розвивати в двосторонньому форматі або через ЄврАзЕС, яка є засобом відновлення російського економічного впливу на пострадянському просторі. Навіть російська зовнішньополітична концепція 2008 р. чітко визначає пріоритет розвитку установ СНД, таких як ОДКБ, яка визначається як «ключовий інструмент для підтримки стабільності й гарантування безпеки в СНД», й ЄврАзЕС, яку називають «основним елементом економічної інтеграції»[22]. На відміну від них, головною метою ШОС визначається координація багатосторонніх ініціатив СНД і азійських організацій.

На відміну від Росії, Китай вбачає економічне співробітництво й взаємодію в сфері безпеки в ШОС як взаємопов'язані процеси й ставить пріоритетом економічний вимір. Деякі китайські аналітики розглядають спроби Росії відродити вплив в ЦА як перешкоду поглибленню економічної співпраці.[23] Російський дослідник О.Лукін переконаний, що Росія побоюється переваги Китаю в межах ШОС і вбачає за необхідне розширення складу Організації за рахунок середньо-азійських держав (тієї ж Індії, скажімо, не Іран)[24] Саме в такому ракурсі численні російські дослідники визначають ШОС як «китайську органі-

зацію», в якій Росія відіграє роль меншого партнера [25]. В той же час, саме в рамках ШОС для Росії відкривається перспектива військового співробітництва із Китаєм, виходячи із усвідомлення неможливості військового союзу Росії та Китаю.

Отже, для російської політики в сфері гарантування військово-політичної безпеки на зріла необхідність налагодження ефективної співпраці між ОДКБ, ШОС та СНД в світлі необхідності чіткого розподілу функцій кожної з організацій в сфері безпеки. На необхідність уникнення паралелізму вказують експерти Інституту Далекого Сходу РАН, а також Морозов Ю., Сафранчук І. тощо. Можна очікувати вироблення на експертному рівні питання інтенсифікації взаємодії між антитерористичними структурами ШОС, ОДКБ та Антитерористичного центру СНД з метою розширення обміну оперативною й аналітичною інформацією й налагодження практики взаємних запрошень для участі в певних заходах. При цьому протидія західній експансії не повинна розглядатися в якості основної мети об'єднання зусиль ШОС та ОДКБ.

Росія виступає ініціатором налагодження контактів між ОДКБ та ШОС, що здійснюється з 2003 р., коли генеральний секретар ОДКБ М.Бордюжа та генеральний секретар ШОС Цхан Дегуанг обговорили можливості об'єднання зусиль інституцій в сфері безпеки ЦА, а у серпні 2004 р. спостерігачі ШОС були присутні на військових навчаннях «Рубеж-2004». Однак контакти між ОДКБ та ШОС залишаються обмеженими, що здається відповідає інтересам Росії. До такого висновку приходять й аналітики Російського інституту стратегічних досліджень: «...Росія розглядає ШОС на рівні з ОДКБ в сфері боротьби із тероризмом, у якості одного з механізмів гарантування безпечного розвитку всього регіону ЦА»[27]. Водночас, Росія вбачає ці дві інституції у якості двох різних шляхів забезпечення розвитку взаємин в сфері безпеки як країнами ЦА та Китаєм одночасно.

В той час, коли ОДКБ являє собою традиційну структуру колективної оборони, ШОС не демонструє проєктів щодо поглиблення військового співробітництва ширше, ніж в рамках РАТС й обмежені спільні антитерористичні навчання. Для Росії більш важливим є той факт, що ОДКБ є блоком, в якому вона відіграє центральну роль в сфері колективної оборони та прийняття колективних рішень. В ШОС же Росія має рахуватися з певним домінуванням Китаю, або поділяти ведучі позиції з цією країною. І нарешті, фактор, на який звертає увагу М.Троїцький, Росія стримано ставиться до можливості входження Білорусі, східноєвропейської держави-члена ОДКБ, в склад ШОС. Оскільки в такій розстановці сил Росія не має жодних гарантій від формування вісі Білорусь – Китай в межах ШОС, яка б протиставлялася російській політиці й ставила під сумнів союзницькі відносини Росії та Білорусі [5].

Наразі проблема збереження стабільності й безпеки в регіоні ЦА, а отже і Росії, безпосередньо пов'язана із розвитком ситуації в Афганістані й в Пакистані. В цьому контексті ШОС і ОДКБ посилюють пошук шляхів співробітництва. В серпні 2007 р. на саміті ШОС в Бішкеку президент Киргизстану К.Бакієв висловився за укріплення позицій ШОС й за розширення співробітництва Організації з іншими регіональними інститутами, такими як ОДКБ. При цьому він додав про необхідність налагодження контактів і з такими європейськими структурами як ЄС та ОБСЄ, які проявляють інтерес до діяльності ШОС [28].

В жовтні 2007 р. в Душанбе було підписано Меморандум про взаєморозуміння між Секретаріатом ОДКБ й Секретаріатом ШОС. Аналіз змісту документу дозволяє передбачати, що країни-учасниці двох організацій мають намір поступово рухатись до співпраці з широкого кола питань в сфері оборони та безпеки. Це підтверджує і той факт, що з 2008 р. ШОС почала практичну роботу по об'єднанню свого потенціалу з ОДКБ з метою забезпечення політичної й військової стабільності в регіонах, а також підвищення їх спільної відповідальності в цій сфері.[19] Як вбачається, такими напрямками можуть бути:

формування миротворчого потенціалу; розвиток співпраці в сфері протидії незаконній міграції, нелегальній торгівлі зброєю; колективне реагування на надзвичайні ситуації; підвищення інформаційної безпеки.

Ще одним напрямком для докладання колективних зусиль ОДКБ й ШОС може виступати налагодження взаємодії в сфері безпеки з ЄС та НАТО. Головним напрямком діяльності ШОС та ОДКБ в Меморандумі визначено «реалізацію спільних заходів щодо протидії спільним загрозам та викликам»[29]. Такі ж цілі наразі визначають для себе і ЄС і НАТО, а також ООН. Важливо зазначити, що форми й методи досягнення цілей у різних міжнародних структур різняться, і вони часто трактують їх з різних позицій. Але усвідомлення необхідності співпраці з обох боків поступово проявляється все чіткіше. Більше того, наразі саме тенденція до пошуку механізмів взаємодії з НАТО та ЄС щодо афганської проблематики в більшій мірі підштовхують ОДКБ та ШОС до налагодження співпраці.

Наразі Росія готова співпрацювати із США у забезпеченні безпеки в Афганістані у боротьбі з афганським наркотрафіком. Президент Росії Д.Медведев за результатами візиту в Ташкент в січні 2009 р. Заявив, що «співробітництво Росії із США має бути рівноцінним й повномасштабним, Москва хотіла б відігравати в ньому більш масштабну роль»[30]. Висловивши готовність брати участь в транзиті невійськових вантажів для міжнародних миротворців в Афганістан, Росія у такий спосіб продемонструвала, що вона не підриває воєнних зусиль США і НАТО в Афганістані. На думку автора, для Росії це є кроком в напрямку посилення своїх позицій в регіоні й в світі, а в стабілізації в Афганістані зацікавлені як США, так і Росія.

З іншого боку, під час офіційного візиту президента США Б.Обами (6-8 липня 2009 р.) обидві сторони вже заявили про намір «активно задіяти транзитний маршрут через територію РФ для доставки майна й обладнання для потреб міжнародних сил» [31]. В цьому контексті 6 липня 2009 р. міністр іноземних справ С.Лавров та заступник держсекретаря У.Бернс підписали угоду між США та РФ «Про транзит озброєнь, військової техніки, військового майна й персоналу через територію Російської Федерації у зв'язку з участю збройних сил США в посиленні щодо гарантування безпеки, стабілізації й відновлення ІРА». Відповідно до Угоди, щорічно через територію РФ проходитиме близько десяти американських військово-транспортних літаків, а відкриття так званого «північного маршруту» дозволяє скоротити Вашингтону більше 100 млн. дол. щороку на транспортні витрати.

Дана тенденція до більш тісної взаємодії між НАТО з одного боку, та ШОС/ОДКБ, з іншого, стала можливою через відсутність прогресу в справі нормалізації обстановки в Афганістані, зростання активності ісламістів в Пакистані, складності в постачаннях для угруповань сил США і НАТО, що зростають, які поглиблюються закриттям військових баз США в регіоні ЦА. Очевидно, що якщо попередня стратегія США була спрямована на обмеження впливу Росії в регіоні ЦА та Середнього Сходу, то тепер, в світлі «перезавантаження» російсько-американських відносин, спроби США продовжити реалізацію такої стратегії може викликати лише ускладнення реакції російської сторони, що не сприятиме транзиту вантажів для військ в Афганістані.

Існує низка напрямків, що сприяли б розширенню співпраці ОДКБ/ШОС та НАТО в сфері забезпечення безпеки в регіоні, наприклад, інтенсифікація діалогу між ними й укріплення заходів довіри з приводу стабілізації ситуації в Афганістані через механізми взаємодії контактної групи ШОС — Афганістан (створена 4 листопада 2005 р.), а також через інтенсифікацію дискусій на форумах країн ОДКБ/ШОС і НАТО в рамках РПАП, а також через механізми Ради Росія – НАТО.

Найбільш поширеними сферами взаємного інтересу ОДКБ/ШОС — НАТО визначають: закриття каналів поширення тероризму, екстремізму й наркотиків з Афганістану на

території суміжних країн через перекриття кордонів, в тому числі новітніми технічними засобами [32]; в контексті взаємного співробітництва Москва і Вашингтон вирішили також розробити двосторонню ініціативу щодо «значного нарощування фінансової розвідки й правоохоронного інструментарію для припинення незаконних фінансових потоків, пов'язаних із здійсненням, в тому числі Талібаном, наркотрафіком, а також організованою злочинністю в Афганістані (що зріс в 4 рази після 2001 р.)»[9]; країни ШОС пропонують створити систему антитерористичних, антинаркотичних і фінансових поясів безпеки при координуючій ролі ООН, з ідеєю створення яких виступив на саміті ШОС в Киргизстані 16 серпня 2007 р. экс-президент Росії В.Путін.[5]

Важливою обставиною для ефективної співпраці ОДКБ/ШОС та НАТО є визнання західними акторами ОДКБ та ШОС у якості регіональних організацій, з якими варто налагоджувати конструктивний діалог, на що вказують дослідники проблем безпеки та вирішення конфліктів Клінгендейл-інституту, доктор Марсель де Хаас зокрема, який вважає, що «оскільки ОДКБ, ШОС і НАТО мають спільний інтерес до підвищення безпеки й стабільності в Афганістані, було б логічно об'єднати зусилля».[19]

Сутність російської позиції полягає в тому, що в Афганістані необхідна не лише військова перемога, але і вирішення складного комплексу соціальних та економічних проблем. Так, створення комплексної системи поясів безпеки матиме наслідком блокування можливостей продажу наркотиків в Європу через країни ЦА та Росії, що в свою чергу сприятиме послабленню терористичної активності на території Афганістану, оскільки зброю для цих цілей закупають на кошти, отримані від продажу наркотиків.

Зауважимо, що в основі налагодження співробітництва ОДКБ/ШОС і НАТО лежить відмінність підходів організацій до вирішення афганської проблеми. Так, останнім часом в рамках ШОС все більше уваги приділяється питанням економічного співробітництва з Афганістаном. При цьому підкреслюється, що ШОС буде вкладати інвестиції, а не надавати економічну допомогу. Недоцільність економічної допомоги була доведена на прикладі фінансових вкладень західних країн, за результатами яких 15-20% виділених коштів доходять до кінцевого отримувача. Країни ШОС мають намір спрямовувати інвестиції на розвиток тих галузей, що вигідні Афганістану й Організації через посилення торговельних та економічних зв'язків між Афганістаном й державами-членами ШОС. Іншої позиції щодо вирішення кризи в Афганістані дотримуються США, які наголошують на необхідності боротьби з міжнародним тероризмом війсьними способами. При цьому Вашингтон не відкидає важливість надання допомоги Афганістану, яка сприятиме відновленню економіки, але за 9 років операції суттєвих результатів покращення ситуації в країні не спостерігається, що і обумовлює розширення військової присутності.

Таким чином, ШОС наполягає на економічній співпраці з Афганістаном, а США і НАТО основний акцент роблять на військовому методі боротьби із тероризмом. Що стосується співпраці між організаціями, то ШОС заявляють про свою готовність співпрацювати з НАТО, але у ШОС є власне бачення параметрів спільних дій з НАТО. Наразі не відпрацьовані конкретні домовленості, що на думку автора, пояснюється: по-перше, на момент створення ШОС сприймалося країнами Заходу як антипод НАТО, оскільки членами Організації є Росія і Китай, здатні конкурувати інтересам США в центральній-азійському регіоні; по-друге, в рамках ШОС не визначено пріоритетного напрямку діяльності, що призводить до розпилення засобів ШОС; по-третє, для НАТО залишається питання цілі ШОС щодо співробітництва в Афганістані (при підкресленні важливості боротьби із тероризмом, на саміті ШОС в Астані у 2005 р. перед США було поставлене питання про терміни перебування військових сил НАТО в Афганістані), тобто наявні побоювання щодо можливості витіснення сил США й НАТО. Крім того, у країн ШОС відсутня чітка позиція відносно власної військової участі на території Афганістану. Так, скажімо, представ-

ники Китаю та Росії висловлюють позицію, яка полягає в участі збройних сил країн в мирних місіях ООН (це підкреслюється і в спільній декларації про співпрацю між секретаріатом ООН та ОДКБ від 18 березня 2010 р. [33]). Росія також не готова брати участь у військових контингентах міжнародних сил. Казахстан же готовий взяти участь в роботі підрозділів у військових шпиталях й штабі МССБ в Кабулі. Отже, в ШОС і ОДКБ відсутня спільна позиція щодо питання військової присутності в Афганістані. Ще одна важлива відмінність в принципах роботи НАТО і ШОС/ОДКБ: НАТО орієнтовані переважно на зовнішні ризики безпеки, а зусилля ШОС в основному сконцентровані на території її членів. В збереженні такої орієнтації наразі особливо зацікавлений Китай. Водночас, всі країни ШОС і ОДКБ співпрацюють із НАТО на двосторонній основі, включаючи Російську Федерацію. У зв'язку з вищезазначеними факторами, НАТО робить акцент на розвиток відносин не з ШОС, а окремими державами-членами ШОС і ОДКБ. Наступним кроком розвитку співпраці із НАТО стала нова стратегія США, оголошена 27 березня 2009 р., в якій Б.Обама пропонує створити контактну групу по Афганістану в складі США, НАТО, Росії, Китаю, Індії і Ірану.

Висновки: ОДКБ виступає переважно політичним інструментом посилення Росією своїх статусних позицій. Росія визначає ОДКБ у якості військово-політичного блоку, спрямованого на миротворчу діяльність та сприяння військово-технічному співробітництву держав-учасниць.

ШОС виступає платформою для зближення позицій Росії із Китаєм: в рамках ШОС для Росії відкривається перспектива військового співробітництва із Китаєм, виходячи із усвідомлення неможливості військового союзу Росії та Китаю; одночасно, Росія і Китай є конкурентами в ЦА щодо економічного впливу.

Співробітництво ОДКБ та ШОС в сфері безпеки носить обмежений характер, що відповідає інтересам Росії: ОДКБ є переважно військово-політичним блоком, в якому Росія виступає лідером, і є структурою колективної оборони проти зовнішньої загрози невизначеної природи; ШОС переважно спрямована на коопераційну модель безпеки й має на меті внутрішню всебічну безпеку.

Спостерігається тенденція до налагодження співпраці НАТО/ЄС й ОДКБ/ШОС щодо афганської проблематики. Це обумовлено, з одного боку, нарощуванням проблем вирішення питання стабільності Афганістану суто військовими методами, а з іншого — налагодженням співпраці Росії та США щодо афганської проблеми. Дана тенденція відкриває можливості зближення позицій ОДКБ та ШОС з акцентом на необхідність вирішення комплексу проблем економічного та соціального характеру. В стабілізації в Афганістані зацікавлена як РФ, так і США.

На сучасному етапі для Росії співпраця з афганської проблематики, яка вбачається стратегічною в контексті реалізації «південної стратегії» РФ, більш продуктивною є у форматі двосторонніх взаємин як із США, так і з партнерами в ЦА. Наразі в силу політичної й економічної ситуації в світі, що склалася, потенціал суперництва значно скорочується й в цілому є збитковим. На зміну йому має прийти «дозоване» співробітництво. В таких умовах Росія демонструє готовність розвивати повномасштабне співробітництво із Сполученими Штатами у забезпеченні безпеки в Афганістані й Ірані, йти на інші компроміси з Вашингтоном за умови визнання за нею ведучої ролі на пострадянському просторі з боку США.

Література

1. Морозов Ю. Влияние политики ведущих государств мира на трансформацию военно-политических отношений в Центральной Азии // Америка и Россия в XXI веке. — <http://www.rusus.ru/print.php?id=144>

2. Документы по вопросам формирования системы коллективной безопасности государств-участников Договора о коллективной безопасности. Выпуск №2. — М.: Арбат-Информ, 2000. — С.6-7
3. Цит. по Николаенко В.Д. Организация Договора о коллективной безопасности: стоки, становление, перспективы. — М.: Научная книга, 2004. — С.41-42
4. Устав Организации Договора Коллективной Безопасности от 7 октября 2002 г. // <http://www.dkb.gov.ru/start/index.htm>
5. Bailes F., Baranovsky V., Dunay P. Regional Security Cooperation in the Former Soviet area / SIPRI Yearbook 2007: Armaments, Disarmaments and International Security. — Oxford University Press: Oxford, 2007. — P.174-178
6. Узбекистан и Белоруссия не подписали соглашение о КСОР // <http://www.rian.ru/politics/20090614/174335237.html>
7. Медведев назвал учения КСОР «этапным событием» в развитии ОДКБ // <http://ru.trend.az/regions/casia/kazakhstan/1560702.html>
8. Тренин Д. Россия и Центральная Азия: интересы, политика, перспективы / Румер Е., Тренин Д., Хуашен Чжао. Центральная Азия: взгляд из Вашингтона, Москвы и Пекина. — М.: Новое издательство, 2008. — С.121
9. Гегелашвили Н. Процесс глобализации Центральной Азии и интересы России // Россия и Америка в XXI веке. — <http://www.rusus.ru/print.php?id=159>
10. Обзор внешней политики Российской Федерации / Министерство иностранных дел РФ. — 27 марта 2007. — http://www.ln.mid.ru/brp_4.nsf/106e7bfcd73035f043256999005bcbbbb/3647da97748a106bc32572ab002ac4dd?OpenDocument
11. Декларация пятилетия ШОС от 15.6.2006 // <http://www.sectsco.org/RU/show.asp?id=111>
12. Ташкентская декларация глав государств-членов ШОС от 17.06.2004 // <http://www.sectsco.org/RU/show.asp?id=96>
13. Хартия ШОС от 6.07.2002 // <http://www.sectsco.org/RU/show.asp?id=86>
14. Каукенов А.С. ШОС: внутренние противоречия и реальный потенциал сотрудничества // <http://www.easttime.ru> (13.01.2009)
15. Султанов Б. Россия и ШОС: взгляд из Казахстана // Аналитический центр для верных решений. — 2006. — 14 февраля. — <http://www.analitika.org/article.php?story=20006022223465335>
16. Декларация глав государств ШОС, Астана, 5 июля 2005 / <http://www.sectsco.org/html/00500.html>
17. Китайско-российское совместное заявление относительно международного порядка в 21 веке, Москва, 1 июля 2005 / <http://www.politicalaffairs.net/article/view/1455/1/108>
18. Чотаев З. Многосторонние структуры и правовые основы российской политики безопасности в Центральной Азии // Центральная Азия и Кавказ. — 2006. — №40. — С.145
19. Взаимодействие России с Китаем и другими партнёрами по Шанхайской организации сотрудничества / отв.ред. А.Болятко. — М.: Учреждение Российской академии наук Институт Дальнего Востока, 2008. — С.158
20. Лозанский Э. Россия между Америкой и Китаем. — М.: Международные отношения, 2007. — С.90-100
21. Канн М. Геополитика Центрально-азиатского региона и курс Пекина // Информационно-аналитическое агентство МИК. — <http://www.iamik.ru/?op=full&what=content&ident=502896>
22. Концепция внешней политики Российской Федерации // Международная жизнь. — 2008. — №8-9 // <http://www.ln.mid.ru/mg.nsf/ab07679503c75b73c325747f004d0dc2/5698e8f>

23. Гао Шучинь. Российско-китайские отношения в условиях глобализации. — М., 2005. — С.85
24. Хуашен Чжао. Центральная Азия в китайской дипломатии / Румер Е., Тренин Д., Хуашен Чжао. Центральная Азия: взгляд из Вашингтона, Москвы и Пекина. — М.: Новое издательство, 2008. — С.184-186
25. Лукин А. Шанхайская организация сотрудничества. Что дальше? // Россия в глобальной политике. — 2007. — №3. — С. 78-93
26. Мураталиева Н. Стратегическое партнёрство России и Китая: надолго ли? // Информационно-аналитическое агентство МиК. — <http://www.iamik.ru/?op=full&what=content&ident=501842>
27. Комиссина И., Куртов А. Шанхайская организация сотрудничества / под.ред. Кокарев К. Россия в Азии: проблемы взаимодействия — Российский институт стратегических исследований: М., 2006. — С.258-262
28. Лавров В. ШОС: право и безопасность XXI века // Международная жизнь. — 2008. — №1-2. — С.46-54
29. Меморандум о взаимопонимании между Секретариатом Организации Договора о коллективной безопасности и Шанхайской организацией сотрудничества // <http://www.sectsco.org/RU/show.asp?id=112>
30. Дмитрий Медведев прибывает с официальным визитом в Узбекистан // <http://www.vesti.ru/doc.html?id=244610>
31. Маннтойфель И. Визит Обамы в Москву - сближение, но не «перезагрузка» // <http://www.dw-world.de/dw/article/0,,4465128,00.html>
32. Морозов Ю. Перспективы сотрудничества России и Соединённых Штатов в рамках международной кооперации по нейтрализации вызовов и угроз в Центральной Азии // Россия и Америка в XXI веке. — 2009. — №3. — www.rusus.ru/print.php?id=164
33. Совместная декларация о сотрудничестве секретариатов ООН и ОДКБ // <http://www.dkb.gov.ru/start/index.htm>

Захаров В.В.*

АНАЛІЗ ДОСВІДУ США В ОРГАНІЗАЦІЇ СИСТЕМНОЇ ПРОТИДІЇ ТЕРОРИСТИЧНИМ ЗАГРОЗАМ

The article is devoted to actual issue - the analysis of the United States of America experience in the field of organization of counteraction against internal and external terrorist threats. In article analyzed antiterrorist mechanisms of different periods of the USA history as well as changes in approaches of US administrations in solution of the abovementioned problems after events of September 11, 2001. The analysis can be considered further for comparison with national complexes of measures in antiterrorist field.

Небезпека виникнення нових терористичних загроз глобального характеру значно зросла протягом останніх років. Ефективність вжиття національними урядовими структурами дій щодо попередження та запобігання терористичним проявам привертає увагу широких кіл світової громадськості. Причому, сформовано суспільне розуміння, що загрози терористичного характеру не мають обмеженого характеру і можуть виникати в регіонах зі стабільною соціально-економічною обстановкою.

З урахуванням суспільної важливості зазначеної тематики експертами надаються оцінки адекватності антитерористичних заходів, що вживаються урядовими структурами, відповідності їх фінансовим витратам, доцільності обмеженню прав громадян тощо: «Події, що відбулись 11 вересня та після цього, є випробуванням сучасної стратегічної стабільності і кризою традиційних механізмів міжнародної безпеки. По-суті, формується нове стратегічне середовище, відмінне від існуючого раніше» [1, 12].

Сполучені Штати Америки протягом всієї історії існування країни вирішували питання протидії терористичним загрозам. Тому досвід організації протидії тероризму в США заслуговує на додаткове вивчення.

Потрібно зауважити, що боротьба США з терористичними проявами змінювалась з урахуванням характеру наявних загроз.

Так, на західному кордоні в період 1870-х років діяли т.зв. віджилантез (vigilantes) – «члени комітетів пильності», які намагались встановлювати суспільний порядок в умовах беззаконня. Після громадянської війни в США активізувались дії Ку-Клус-Клану (Ku-Klux-Klan), послідовники якого декларують незмінність підходів організації.

У 1960-ті роки під час активізації лівих рухів розгорнулась активна діяльність Партії чорних пантер (Black Panther Party), Фронту звільнення нового світу (New World Liberation Front), бригади Джорджа Джексона (George Jackson Brigade), Симбйоністської армії звільнення (Symbionese Liberation Army), уезерменів (Weathermen). На етнічному підґрунті базувалась діяльність Єврейської оборонної ліги (Jewish Defense League), Рухів вірмен (Armenian movements), Пуерториканських збройних сил за національне звільнення (Puerto Rican Armed Forces of National Liberation), кубинського націоналістичного руху

* здобувач відділу глобальної безпеки та європейської інтеграції Національного інституту проблем міжнародної безпеки РНБО України

Науковий керівник: д.філос. н. Парахонський Б.О.

Омега – 7 (Omega-7 Cuban Nationalist Movement), Кубинського фронту національного звільнення (Cuban National Liberation Front).

У 1969 році попереджено низку терористичних актів, підготовлених Партією чорних пантер. Організацією планувалось здійснити вибухи в офісах поліції, магазинах та суспільних закладах Нью-Йорку. Червень 1974 року - уезермени розповсюдили повідомлення щодо наміру знищити офіс компанії Нафта Затоки у Пітсбурзі. Неодноразово у цей період Єврейська оборонна ліга здійснювала напади на об'єкти, резиденції, дипломатичний транспорт колишнього СРСР. 1976 рік – хорватська група Отпор (Отпор) захопила літак Боїнг-727, що виконував переліт за маршрутом Нью-Йорк – Париж. Вони ж 1978 року захопили Консульство ФРН в Чикаго. Організація Чорний вересень (Black September Organization) спільно з Фатах (Fatah) – основною групою Організації звільнення Палестини (Palestine Liberation Organization) в 1973 році організували вбивство ізраїльського аташе.

Протягом 1980-х років кількість терактів у США перевищувала аналогічний показник акцій за межами країни, спрямованих проти американських громадян чи об'єктів. Найвищий показник за цей період – 1980-82 рр., коли було скоєно 122 таких злочини. Натомість, у 1989 році лише 6 випадків визнано терористичними проявами.

У період 1990-1999 рр. близько шістдесяті терористичних нападів, проведених терористичними організаціями на території США, призвели до значних втрат населення - 182 вбитих та 1 932 поранених. Серед терактів цього періоду: вибух бомби біля Кубинського музею в Маямі, спроба скинхедів наповнити синагогу отрутним газом - ціанідом, вбивство Меіра Кахане – керівника Єврейської оборонної ліги.

Початок війни в Затоці 17.01.1991 року, незважаючи на серйозне посилення американськими урядовими установами заходів безпеки, призвів до активізації злочинної діяльності Американського фронту скинхедів (American Front Skinheads), Армії звільнення тварин (Animal Liberation Army), Фронту звільнення Землі (Earth Liberation Army), Лос Мачетерос (Los Macheteros).

Найбільш резонансні теракти на території США до 11.09.2001 року відбулися 26 лютого 1993 року, коли вибух у нью-йоркському Міжнародному торговельному центрі призвів до загибелі 6 та поранення 1 042 осіб, а також 19 квітня 1995 року, коли вибух у 9-поверховому Федеральному будинку Альфреда Мирра в Оклахомі пошкодив близько 25 об'єктів, призвів до загибелі 168 та поранення 674 осіб.

Після подій 11 вересня 2001 року у галузі протидії тероризму відбулися зміни принципового характеру, коли керівництво Сполучених Штатів усвідомило рівень наявних загроз та забезпечило якісно новий підхід до розв'язання завдань антитерористичної спрямованості. Тому вбачається за доцільне окремо вивчати антитерористичні заходи до подій 11.09.02 та після них.

На організацію антитерористичної діяльності у період 1960-70 рр. значний вплив здійснили такі фактори. По-перше, вважалося, що терористичні прояви «внутрішнього характеру» не становлять загрози існуванню США як країни. По-друге, практичні заходи адміністрацій та Конгресу вживалися як реакція на конкретні прояви і тому не носили упереджувального характеру. Крім того, увагу американського суспільства було зосереджено на «холодній війні» з СРСР, саме у цьому напрямі визначались основні загрози та відповідні заходи з протидії.

У 1970-х роках, коли у США розпочалися численні антисоціальні виступи, Уряд Сполучених Штатів заснував Національний дорадчий комітет з цілей та стандартів кримінального судочинства (National Advisory Committee on Criminal Justice Standards and Goals), який у 1976 році підготував «Доповідь спеціальної групи щодо безладу та тероризму».

Необхідність координації зусиль у цьому напрямі підтвердила подальша активізація терористичних проявів: захоплення літака Народним фронтом звільнення Палестини (Popular Front for the Liberation of Palestine) у 1969 році, у 1970 році були захоплені рейсові літаки у Франкфурті та Амстердамі.

Рішенням президента США Р.Ніксона було засновано Комітет з координації контртерористичної діяльності. Для вирішення поточних питань за цією проблематикою у Держдепартаменті створили Міжвідомчу групу з тероризму та Міжвідомчий розвідувальний комітет з тероризму.

Конгрес США розпочав посилення законодавчого підґрунтя для системної боротьби з тероризмом. Так, розділ 303 Акту з контролю експорту озброєнь та надання міжнародної безпекової допомоги (International Security Assistance and Arms Export Control Act) 1976 року передбачав припинення американської допомоги будь-якому урядові, який надає сприяння тероризму. У 1979 році Конгрес затвердив т.зв. «чорний перелік» країн, які підтримують тероризм, і на цій підставі повністю позбавляються всіх видів американської допомоги.

Під час президентства Дж.Картера у 1979 році Посольство США у Тегерані захопили озброєні «студенти», близько 60 дипломатів утримували 444 доби.

У відповідь було вжито традиційні заходи: заблоковано іранські банківські рахунки, застосовано політичні санкції в ООН, надіслано позов до Міжнародного Суду. Ці заходи не сприяли визволенню заручників, як і військова акція, яка ганебно провалилась. Нездатність керівництва країни вирішити питання звільнення дипломатів негативно вплинула на внутрішньополітичну ситуацію в США.

Принципова зміна підходів до організації протидії терористичній загрозі відбулася 1983 року, коли внаслідок бомбардування у Бейруті Посольства США та військово-морської бази ВМС США загинуло близько 270 осіб. Було створено дві комісії для вивчення наслідків теракту та напрацювання пропозицій з організації контртерористичних заходів.

Так, комісія Міністерства оборони США під керівництвом Л.Лонга підготувала рекомендації щодо імплементації упереджувальних заходів у цій галузі. У доповіді Комісії Лонга тероризм було визначено як форму ведення війни, тому рекомендовано надати боротьбі з ним найвищого пріоритету.

Керівник другої комісії - колишній директор ЦРУ США Б.Інман – пропонував значно змінити підходи до забезпечення безпеки закордонних установ США, включаючи захист персоналу, запровадити фізичне удосконалення – здійснити зміни дизайну та структур об'єктів.

Відповідно, у складі Держдепартаменту США для координації антитерористичних заходів було введено посаду Посла з питань контртероризму. Вже 1984 року згідно з Актом з протидії міжнародному тероризму було започатковано Програму контртерористичних винагород (Counterterrorism Rewards Program), виконання якої покладалося на Службу дипломатичної безпеки Держдепартаменту США. Згідно з програмою, Уряд США обіцяв до 5 млн. дол. як винагороду за інформацію, що попереджує терористичний акт або сприяє арешту та засудженню злочинців, які мали намір здійснити такі дії.

У відповідь на захоплення у 1985 році пасажирського літака компанії TWA та судна Achille Lauro президент Р.Рейган призначив віце-президента Дж.Буша керівником спеціальної групи з протидії тероризму. Доповідь цієї групи, виданої у 1985 році, передбачала здійснення низки заходів, спрямованих на поліпшення координації діяльності урядових структур, як започаткування цілодобового чергування персоналу Ради національної безпеки, створення єдиного центру розвідки з питань тероризму.

З урахуванням зростання протягом 1980-х років випадків захоплення заручників у Лівані терористами, що належали до руху Хізболла, згадана спеціальна група у лютому 1986

року підготувала доповідь, яка містила пропозиції з протидії і стала основою державної політики США у цій галузі.

Вдосконаленню створення законодавчого підґрунтя антитерористичної стратегії сприяло затвердження 1986 року Комплексного акта щодо дипломатичної безпеки та антитероризму (Omnibus Diplomatic Security and Antiterrorism Act), який закріпив визнання федеральним злочином загрози, захоплення, поранення або вбивство американського громадянина за кордоном. Акт дозволяв американським правоохоронним органам здійснювати кримінальні розслідування за межами країни, що сприяло створенню мережі представництв ФБР при посольствах США.

Під час президентства Р.Рейгана у квітні 1986 року у відповідь на терористичний акт у Берліні, що відбувся за підтримки Лівії, США здійснили бомбардування Тріполі та Бен-газі у контексті вибіркового використання військової сили проти країн, що підтримують тероризм.

Проте, військова сила не використовувалась після вибуху на борту літака авіакомпанії Пан Ам у Локербі (Шотландія), де внаслідок дій лівійських терористів загинули близько 270 осіб, тоді було посилено заходи, спрямовані на забезпечення безпеки цивільної авіації. Проти Лівії були вжиті заходи політичного та економічного характеру.

Збільшення кількості терористичних проявів призвело до значних змін у розробці контртерористичних стратегій США. Теракти, що відбулися у Всесвітньому торговельному центрі 1993 року та терористичний напад, скоєний двома роками пізніше у м.Оклахома, стали причиною підписання Б.Клінтоном у червні 1995 року президентської директиви №39 «Політика США проти тероризму» («U.S. Policy on Counterterrorism»). Документ визначив ФБР США як головне відомство по розслідуванню терористичних актів, спрямованих проти громадян США. Наголошувалося, що терористичний акт має розцінюватись як потенційна загроза національній безпеці країни. Тому, у відповідь можуть застосовуватись можливості армії США. Крім того, було задекларовано намір надавати допомогу урядам інших країн у розслідуванні терористичних актів або спроб їх здійснити.

Наступний документ, підписаний у цьому контексті президентом Б.Клінтоном – Антитерористичний акт 1996 року, який передбачав виділення 1 млрд. дол. для фінансування урядових антитерористичних заходів, запроваджував обов'язковість використання хімічного маркування вибухівки, посилив відповідальність за сприяння терористичній діяльності.

Крім того, Акт захисту від зброї масового знищення 1996 року започаткував підготовку фахівців (пожежників, поліцейських, медичних працівників) на випадок використання терористами зброї масового знищення (ЗМЗ) у 120 найбільших містах країни. Для цього адміністрацією засновано спеціалізовану установу – Офіс національного координатора з питань безпеки, захисту інфраструктури та контртероризму, якому доручено розробку відповідних програм на випадок використання терористами ЗМЗ. Причому, національного координатора було включено до складу Ради національної безпеки. Щорічно ним видавалась Доповідь щодо готовності в галузі безпеки, де пропонувався огляд контртерористичних програм з пропозиціями щодо їх фінансування.

У 1999 році Дорадча комісія з протидії терористичним викликам з використанням ЗМЗ (Advisory Panel to Assess Domestic Response Capabilities for Terrorism Involving Weapons of Mass Destruction) на чолі з губернатором штату Вірджинія Дж.Гілмором III запропонувала заснувати Офіс по боротьбі з тероризмом.

Після нападу терористичних угруповань на посольства США у Кенії та Танзанії у серпні 1998 року президент США У.Клінтон санкціонував використання військовими крилатих ракет для повітряних ударів по фармацевтичному підприємству, розташованому у

Судані (де, за оцінками експертів, вироблявся нервово-паралітичний реагент VX), та таборах терористів у Афганістані.

2000 року Комісія XXI сторіччя (Twenty-first Century Commission), створена на дво-партійній основі під керівництвом колишніх сенаторів США Уоррена Рудмана та Гарі Харта, закликала до створення урядової структури, відповідальної за захист країни від терористичних загроз - відповідно, передбачено створення Міністерства внутрішньої безпеки.

Національна комісія з питань тероризму – структура, сформована Адміністрацією під головуванням Пола Бремера III, у доповіді 2000 року «Протидія загрозі міжнародного тероризму, яка змінюється» (Countering the Changing Threat of International Terrorism) зазначала:

міжнародний тероризм становить все більшу загрозу Сполученим Штатам Америки; протидія терористичній загрозі, що зростає, потребує принципово інших підходів з боку суспільства;

першочерговим пріоритетом має бути попередження терористичних нападів. Тому розвідка та правоохоронні органи повинні використовувати всі наявні можливості для отримання упереджувальної інформації щодо планів і методів, які застосовують терористи;

США повинні розглядати як ворожі країни, що підтримують тероризм;

недержавні джерела фінансової та логістичної підтримки тероризму повинні бути виявлені для подальшого застосування норм внутрішнього права США та міжнародних правових норм;

президент і Конгрес США повинні реформувати систему фінансування контртерористичних програм таким чином, щоб діяльність та програми різних урядових структур складали єдиний загальнонаціональний план протидії терористичним загрозам.

Доповідь Бремера не виконала покладених авторами документа завдань – американське суспільство, незважаючи на постійну увагу, яка приділялася керівництвом країни попередженню терористичних проявів, виявилось неготовим до терористичного нападу 11 вересня 2001 року.

Події 11.09.2001р. достатньою мірою вивчалися урядовими структурами та науковцями США. Висновки призвели до формулювання та подальшого втілення в практику наступних рішень для посилення безпеки США:

прийняття Закону про патріотизм (Patriot Act),
створення Міністерства внутрішньої безпеки,
початок війни у Іраку,
підготовка доповіді Комісії 9/11,
реструктуризація національної розвідувальної спільноти [5].

Взагалі, вивчення державної стратегії США, спрямованої проти терористичних загроз внутрішнього характеру, виявляє надзвичайно різні підходи до вирішення цієї проблематики протягом 230-річної історії країни.

Загальною рисою досліджених терористичних проявів є намагання з боку окремих осіб, угруповань чи організацій шляхом залякування американського суспільства чи окремих його членів досягти реальних чи віртуальних цілей [6].

Висновки. У період після 11 вересня відбулась принципова зміна підходів до організації системної протидії терористичній загрозі на території США. Перш за все, американським суспільством центр боротьби з тероризмом перенесено з галузі міждержавних відносин до внутрішнього життя країни шляхом створення Міністерства внутрішньої безпеки (Department of Homeland Security), розробкою цілісної національної програми протидії тероризму у рамках виконання Закону про патріотизм (Patriot Act). Відповідно, затверджена Національна стратегія боротьби з тероризмом передбачала у рамках боротьби

з терористичними організаціями знищення їх баз, керівництва, джерел фінансової підтримки та засобів управління за кордоном.

Важливо, що введення суттєвих обмежень громадських свобод з боку держави отримало схвалення від суспільства. Також підтримано початок військових дій і направлення контингентів до Іраку та Афганістану. Хоча, при цьому відбулося значне зростання витрат на забезпечення безпеки країни за умов багаторічного бюджетного дефіциту.

Аналітиками США визнано, що уразливість сучасних суспільств, особливо у частині їх інфраструктур, з урахуванням можливостей наявної зброї, потребує вжиття заходів попередження терористичних проявів. Загрози національній безпеці, характер яких постійно змінюється, мають системно відстежуватись для забезпечення такого попередження та організації адекватної протидії.

Як вважають фахівці США, найбільш ефективна методика протидії терористичним загрозам – спільна з іншими країнами організація національних, регіональних та глобальних заходів, спрямованих на виявлення та знищення терористів, їх керівників, пунктів управління, систем зв'язку та джерел фінансування, покарання спонсорів та прихильників.

Взагалі, створення системи антитерористичних заходів протягом останніх років стало значним чинником, що здійснив вплив на визначення внутрішньо- та зовнішньополітичних пріоритетів США.

Використання сучасного досвіду інших країн, зокрема, Сполучених Штатів Америки у організації протидії тероризму має сприяти посиленню антитерористичної складової державної безпеки нашої країни.

Джерела

1. Нові міжнародні реалії: виклик глобального тероризму: Матеріали Круг. Столу (Київ, 11 жовт. 2001 р.) / Нац. ін.-т пробл. міжнар. безпеки, Ін-т міжнар. відносин Київського нац. університету ім. Тараса Шевченка. – К.: НППМБ, 2002. – 56 с.
2. Близький Схід: міжнародна безпека, регіональні відносини та перспективи для України: Монографія / Рада нац. безпеки і оборони України, Нац. ін.-т пробл. міжнар. безпеки; Відп. редактор Б.О.Парахонський. – К.: ПЦ «Фоліант», 2008. – 591 с.
3. Рижов І.М. Основи аналізу теророгенності соціальних систем: монографія/ І.М.Рижов. – К.: Магістр–XXI сторіччя, 2008.– 288 с.
4. Медиа, терроризм и евроатлантическая интеграция / Под редакцией Ю.Л.Гребенчука. - К.: ЦСЭИ «Диаматик», 2007. – 71 с.
5. Countering the Changing Threat of International Terrorism: Report of the National Commission on Terrorism. Pursuant to the Public Law? 105-th Congress // <http://www.ict.il/documentdet.cfm?docid=36>.
6. Terrorism in context / edited by Martha Crenshaw. - The Pennsylvania State University Press, 1995. – 633 p.
7. Wiewiorka, Michel. The making of terrorism / Translated by David Gordon White. – The University of Chicago Press, 2004. – 370 p.

СУЧАСНА СИСТЕМА МІЖНАРОДНОГО ПРАВА

*Криволапов Б.М.**

МІСЦЕ МІЖНАРОДНОГО ВАЛЮТНОГО ПРАВА В СУЧАСНІЙ СИСТЕМІ ПРАВА

This article is devoted to the role and place of International Monetary law in International law system. Author analyzes different approaches and theories about this field of law, compares International Monetary law with International banking and financial law and indicates distinguished features. Author also proposes its own definition of International Monetary law.

Данная статья посвящена роли и месту Международного валютного права в системе международного права. Автор анализирует разные подходы и теории данной отрасли права, сравнивает Международное валютное право с Международным банковским и финансовым правом и указывает на основные отличия. Автор также предлагает свое собственное определение Международного валютного права.

Дана стаття присвячена ролі та місцю Міжнародного валютного права в системі міжнародного права. Автори аналізує різні підходи та теорії стосовно цієї галузі права, порівнює Міжнародне валютне право з Міжнародним банківським та фінансовим правом та визначає основні відмінності. Автор також пропонує своє власне визначення міжнародного валютного права.

Ключові слова: Міжнародне валютне право, Міжнародне фінансове право, валютні операції, банківські операції.

Чи є місце для міжнародного валютного права в юридичній науці? По різному можна відповісти на це питання. Одні автори вважають, що міжнародне валютне право – це окремий інститут такої галузі як Міжнародне фінансове право (МФП), інші автори наполягають на тому, що це окрема галузь міжнародного публічного права. Деякі науковці відносять цю галузь до міжнародного приватного права, а інші до міжнародного публічного права. Багато теоретиків вважають її частиною Міжнародного банківського права. Тобто різних думок багато, але загальний висновок такий: така галузь права, або такий інститут права існує. Неважливо до якої галузі, або до якого інституту міжнародне валютне право відноситься. Сам факт існування такої галузі права вимагає повного глибокого дослідження.

Метою цієї статті є визначення тих відносин, які можуть складати предмет міжнародного валютного права (далі МВП).

* кандидат юридичних наук, доцент кафедри міжнародного приватного права Інституту міжнародних відносин Київського національного університету імені Тараса Шевченка

Перш за все хотілось би назавжди визначитись с визначенням таких категорій як «Міжнародне валютне право» та «Міжнародне фінансове право».

Для початку дамо визначення фінансового права. Згідно визначення Воронової Л.К., фінансове право – це сукупність правових норм, які регулюють відносини в сфері мобілізації, розподілу та використання централізованих та децентралізованих фондів та коштів з метою забезпечення задач та функцій держави [1; 29].

На думку автора, фінансове право регулює відносини, які виникають при використанні бюджетних коштів, при здійсненні кредитно-розрахункових операцій, а також відносини, предметом яких є банківські операції. Предметом фінансового права є також податкові відносини, інвестиційні відносини та відносини, які виникають також при проведенні валютних операцій.

Згідно визначення Шумілова В.М., фінансове право – це частина внутрішнього права, яка регулює суспільні відносини, що складаються в процесі фінансової діяльності держави. Причому автор констатує, що до складу фінансового права входять такі інститути як бюджетне право, банківське право, цінні папери, валютне регулювання і т. п. [2; 40]. По різному можна ставитися до цього визначення, але важливо те, що обидва автора виділяють правове регулювання валютних операцій в окремий інститут права.

Таким чином, валютне право – це підгалузь або окремий інститут фінансового права.

Тепер розглянемо визначення Міжнародного фінансового права та Міжнародного валютного права.

Згідно визначення того ж Шумілова, МФП – це система міжнародних правових норм, які регулюють міжнародні фінансові відносини. Прикладами таких відносин є відносини, що регулюють форми міжнародних розрахунків, надання міжнародних кредитів та позик, умови надання міжнародної фінансової допомоги, боротьба з відмиванням грошей і т. п. [2; 48-49].

Л.Л. Лазебник під міжнародним фінансовим правом розуміє галузь міжнародного права, предметом регулювання якого виступають відносини, що складаються між державами та іншими суб'єктами в процесі їх зовнішньої діяльності, об'єктом яких є гроші або грошові зобов'язання [3; 18]. Автор підкреслює, що цю галузь можна відносити як до міжнародного публічного, так і до міжнародного приватного права [3; 19].

Що ж в такому випадку можна віднести до міжнародного валютного права? В українській юридичній науці довгий час було відсутнє визначення терміну «валютне право». Дуже часто теоретики під тим, що ми називаємо валютним правом, використовували термін «правові засади валютного регулювання», або «правове регулювання валютного контролю». Відомий фахівець з банківського та фінансового права О.А. Костюченко в своїй останній праці взагалі використовує термін «валютні правовідносини», під якими розуміє врегульовані нормами валютного законодавства комплексні суспільні фінансові відносини, які мають владно-майновий характер і виникають з приводу утворення і використання валютних фондів та валютних операцій [4; 27].

Але останнім часом у вітчизняній науці все ж з'явилися публікації щодо валютного права. Так Ж.В. Завальна та М.В. Старинський під валютним правом розуміють самостійну частину системи права, що складається з правових норм, які регулюють відносини, що і відбуваються з приводу валюти або валютних цінностей, та процесу функціонування уповноважених державних органів з приводу валютного регулювання і валютного контролю з метою забезпечення, охорони і захисту прав та інтересів фізичних та юридичних осіб або держави [5; 58]. Це визначення, на погляд автора, є дуже вдалим тому що охоплює всі аспекти валютного регулювання. Але воно більш підходить для визначення внутрішнього валютного права та не враховує специфіку міжнародного регулювання валютних операцій.

Щодо міжнародного валютного права, то тут ситуація значно гірше, тому що у вітчизняній науці взагалі не було досліджень з цього приводу. Останнє фундаментальне дослідження щодо міжнародного валютного права було зроблено Вернером Ебке в 1993 році, яке так і називається «Міжнародне валютне право». Автор цієї монографії розглядає міжнародне валютне право з точки зору міжнародного приватного права. Згідно його концепції міжнародне приватне валютне право є сукупність колізійних норм, які визначають наявність та характер обмежень для поточних валютних операцій та транскордонного руху капіталів, які слід враховувати при застосуванні валютного законодавства. Якщо слідувати за такою логікою, то валютне право – це взагалі підгалузь міжнародного приватного права. До речі, автор далі сам схиляється до існування міжнародного публічного валютного права та міжнародного приватного валютного права. Це дискусійне питання, але важливо те, що Ебке визнає, що міжнародне валютне право – це частина МФП [6; 15]. З цим не можна не погодитись.

Перший висновок, який можна зробити, це те, що Міжнародне валютне право є підгалузь Міжнародного фінансового права.

Повернемося все-таки до визначення міжнародного валютного права. В підручнику відомого ще за радянських часів науковця А.Б. Альтшулера «Міжнародне валютне право» МВП визначено наступним: «Міжнародне валютне право — це сукупність юридичних норм (міжнародно-правових та національних правових), які регулюють специфічний комплекс виникаючих в міжнародному житті відносин між різними за своєю природою суб'єктів (держав, кредитних організацій, банків, інших юридичних та фізичних осіб) предметом яких є валюта та валютні цінності» [7; 32].

Незважаючи на те, що ця книжка ще вийшла в 1984 році, це визначення є найбільш універсальним та прийнятним. Але це визначення є достатньо широким. Якщо чітко виходити з цього визначення, то до міжнародного валютного права можна віднести і міжнародне банківське право, що є не зовсім вірним. Надання кредитів в іноземній валюті також є операцією з валютними цінностями. Теж саме стосується і відкриття валютного рахунку та залучення вкладних коштів в іноземній валюті. А якщо розглядати питання оподаткування? Податки також сплачуються у «валюті та валютних цінностях». Ми вже не беремо до уваги міжнародні інвестиції та угоди щодо купівлі-продажу іноземних цінних паперів в іноземній валюті. Все це свідчить про те, що це визначення потрібно трохи звужити. Яким чином?

В законодавстві багатьох країн існує таке поняття як «валютні операції». Оскільки на сьогоднішній день закріпленого в міжнародних договорах визначення «валютні операції» не існує, то є сенс звернутися до українського законодавства з цього приводу.

В українському законодавстві визначення терміну валютні операції передбачено в ч.2. ст.1 Декрету Кабінету Міністрів України Про систему валютного регулювання і валютного контролю 1993 року. Термін «валютні операції» охоплює:

- операції, пов'язані з переходом права власності на валютні цінності, за винятком операцій, що здійснюються між резидентами у валюті України;
- операції, пов'язані з використанням валютних цінностей в міжнародному обігу як засобу платежу, з передаванням заборгованостей та інших зобов'язань, предметом яких є валютні цінності;
- операції, пов'язані з ввезенням, переказуванням і пересиланням на територію України та вивезенням, переказуванням і пересиланням за її межі валютних цінностей [8].

Це визначення чітко вказує, що є валютні операції: правочини, об'єктом яких є валютні цінності, міжнародні розрахунки та ввіз і вивіз валютних цінностей.

Якщо сформулювати, що МВП є сукупністю міжнародних норм, які регулюють валютні операції, то таким чином можна виділити МВП в окрему галузь міжнародного фінансового права, яка регулює чітко визначені операції.

Другий висновок який можна зробити, це те, що міжнародне валютне право є сукупність міжнародно-правових норм, які регулюють відносини, пов'язані зі здійсненням валютних операцій.

Наступне питання, на якому необхідно зупинитися, це те, чи є МВП галуззю міжнародного публічного або міжнародного приватного права?

Розглянемо декілька прикладів: МВФ, МБРР та ОЕСР надають фінансову допомогу країнам-учасникам вищезазначених організацій. Цілком очевидно, що діяльність головних суб'єктів МВП є предметом регулювання міжнародного публічного права. Інший приклад: дві приватні компанії, які належать до різних правових систем, домовляються про порядок здійснення розрахунків за надані товари та послуги, тобто про порядок здійснення грошових зобов'язань. В більшості країн континентальної системи права ці питання регулюються міжнародним приватним правом. Причому безперечним є той факт, що обидві ситуації регулюються міжнародним валютним правом. Таких прикладів можна наводити багато.

Третій висновок, який можна зробити, це те, що МВП є полісистемною галуззю права, тобто предметом регулювання є як міжнародні публічно-правові відносини, так і міжнародні приватноправові відносини.

Доволі часто складно відрізнити МВП від Міжнародного банківського права (МБП). По-перше, слід зазначити, що МБП, як і МВП, є підгалуззю Міжнародного фінансового права. По-друге, предметом МВП є валютні операції, а предметом МБП є банківські операції. А.А. Вишневський розуміє під банківським правом ЄС ту частину права, яка направлена на регулювання сфери банківських послуг ЄС [9; 12]. Згідно визначення Єрпильової Н.Ю., об'єктом регулювання міжнародного банківського права є специфічна група суспільних відносин, предметом яких є банківська діяльність. А банківська діяльність складається з комплексу банківських операцій [10; 3]. Згідно додатку до Другої директиви Ради від 89/846/ ЄЕС від 15 грудня 1989 року, до банківських операцій слід віднести розрахунково-касові операції, депозитні операції, емісію цінних паперів, надання гарантій, факторингові операції, лізингові операції, послуги з надання сейфів і т.п. [11; 42]. Безумовно, деякі інститути регулюються як МБП так і МВП, а іноді й міжнародним приватним правом. Візьмемо в якості приклада міжнародні розрахунки. Якщо ми візьмемо будь-який підручник з міжнародного приватного права, то побачимо там окрему главу «Міжнародні кредитно-розрахункові відносини», де мова йде про порядок здійснення розрахунків за акредитивом, інкасо, чеком, векселем та банківським переказом.

Наступне питання, на яке хотілось би відповісти – чи є необхідність у викладанні такого курсу? Безумовно, необхідність у викладанні такої навчальної дисципліни є. Це обумовлено збільшенням кількості фахівців, які спеціалізуються в галузі МВП і які поглиблено вивчають банківське право.

Ця навчальна дисципліна важлива для тих, хто вивчає міжнародні економічні та фінансові відносини, а також для всіх тих, чия діяльність пов'язана з функціонуванням валютних та фінансових бірж. Слід зазначити, що в багатьох вищих навчальних закладах Російської Федерації така навчальна дисципліна активно викладається.

Що ж повинно входити до навчальної дисципліни МВП? В розглянутій нами вище праці Вернера Ебке, автор зупиняється на уніфікації МВП в рамках МВФ, ОЕСР, ЄС. Автор детально досліджує колізійні питання застосування іноземного валютного права, а також аналізує судову практику

Верховного Суду Німеччини, Англії та США з цих питань. Це дослідження є також цікавим тому, що автор окремо розглядає питання міжнародного публічного валютного права та міжнародного приватного валютного права.

А.Б. Альтшулер в згаданому нами підручнику в основному розглядає діяльність міжнародних фінансових установ.

Автор вважає, що даний курс повинен включати в себе поняття та предмет міжнародного валютного права, джерела міжнародного валютного права, питання функціонування світових валютних систем, суб'єкти валютного права, вивчення валютних угруповань (включаючи Європейську валютну систему), інститут валютних обмежень, правове регулювання конвертованості валют, валютні правочини, колізійні питання валютного права, а також валютні застереження у внутрішньому праві держав. В процесі викладання цієї навчальної дисципліни необхідно також висвітлити правові питання діяльності міжнародних валютних бірж та організацію торгівлі банківськими металами.

Сподіваємось, що попит на такий предмет є. Залишилось тільки запропонувати належний підручник.

Список використаних джерел та літератури

1. Фінансове право: навч. посібник для студентів юрид. вузів та факультетів /Воронова Л.К., Бекерська Д.А. — К.: Ветурі, 1995. — С.29.
2. Шумилов В.М., Международное финансовое право: учебник. М.: Международные отношения, 2005. — С.40.
3. Лазебник Л.Л. Міжнародне фінансове право: Навч. пос. — К: Центр учбової літератури, 2008. — С.18.
4. Костюченко О.А. Правові засади валютного регулювання в Україні: навчальний посібник. — К.: КНТ. 2009. С.27.
5. Завальна Ж.В., Старинській М.В. Валютне право України: Навч. посібник. — 2-ге вид., перероб. і допов. Суми: ВТД «Університетська книга», 2006. — С. 58.
6. Эбке В. Международное валютное право: Пер. с нем. — М: Международные отношения, 1997. — С. 15.
7. Альтшулер А.Б. Международное валютное право. М., ИМО, 1984. — С.32
8. Декрет Кабінету Міністрів України «Про систему валютного регулювання і валютного контролю». Відомості Верховної Ради (ВВР), 1993, N 17, ст.184
9. Вишне夫斯基 А.А. Банковское право Европейского Союза: Учебное пособие. — М.: «Статут», 2000. С.12.
10. Ерпылева Н.Ю. Международное банковское право: Учебн. пособие. — М.: Издательская группа «Форум» — «Инфра-М», 1998. С.3.
11. Official Journal L 311 , 14/11/1997 P. 0042

*Скринька Д.В.**

ПРОБЛЕМА ЕКСТЕРНАЛІЙ (ЗОВНІШНІХ ЕФЕКТІВ) В МІЖНАРОДНОМУ ПУБЛІЧНОМУ ПРАВІ

Дуже важливим питанням співвідношення та взаємодії міжнародного права та економіки є проблема екстерналій (т. зв. зовнішніх ефектів).

По суті, причиною існування зовнішніх ефектів є та обставина, що всі люди живуть в одному світі і використовують однакові ресурси. Кожна людина може переслідувати свої цілі, при цьому дії такої людини можуть мати побічний результат (що не входив до його цілей), який впливає на стан інших осіб.

Мовою економічної теорії це означає, що споживання або виробництво якогось блага може впливати на споживання або виробництво іншого блага. Такі впливи і називаються зовнішніми ефектами. Слід зазначити, що під зовнішніми ефектами мається на увазі безпосередній (фізичний) вплив одного процесу на інший. Зовнішніми ефектами не є вплив одного процесу на інший через систему цін.

Зовнішні ефекти за їхніми наслідками можна поділити на негативні та позитивні.

Вплив зовнішніх ефектів може бути негативним, якщо він виражається у зниженні корисності споживача або випуску фірми. У цьому випадку говорять про негативний зовнішній ефект, а зменшення корисності або випуску вважають зовнішніми витратами певного виду діяльності.

Найбільш очевидним прикладом негативних ефектів є забруднення навколишнього середовища. Якщо хімічний завод скидає свої відходи у річку, це приводить до зростання захворюваності людей через погіршення якості води. Якщо ж споживачі хочуть очистити воду, це вимагає витрат. І в тому і іншому випадку відбуваються збільшення грошових витрат споживачів і (або) зменшення їхнього рівня корисності.

Вплив зовнішніх ефектів може бути позитивним, якщо він виражається у збільшенні корисності стороннього споживача або випуску фірми. У цьому випадку говорять про позитивний зовнішній ефект, а приріст корисності або випуску вважають зовнішніми вигодами цього виду діяльності.

Цілий ряд важливих норм міжнародного права можна розглядати як результат зусиль держав, спрямованих на координацію їхньої поведінки з метою вирішення проблеми зовнішніх ефектів (екстерналій). Ці екстерналії можуть носити форму негрошову, і тоді вони будуть подібними до тих екстерналій, які призводять до неефективного використання ресурсів на внутрішніх ринках, та грошову, на зразок тих ситуацій, коли неефективність викликана відсутністю відповідних конкурентних умов.

Позитивістський економічний аналіз міжнародно-правових режимів, як правило, базується на концепції, згідно з якою держави діють як раціональні максимізатори, які роблять вибір з цілого ряду наявних альтернатив. Конкретні припущення, які можна зробити, виходячи з цього концептуального бачення важко піддаються обчисленню. Наприклад, можна виходити з того, що держави максимізують економічні блага, які їй належать, або максимізують блага однієї частини виборців, віддаючи їм перевагу перед іншою частиною

* кандидат юридичних наук, доцент кафедри міжнародного права Інституту міжнародних відносин Київського національного університету імені Тараса Шевченка

виборців. З іншого боку, можна вважати, що вподобаннями держави є вподобання її політичних лідерів, які можуть максимізувати голоси, внески на виборчу кампанію або персональне багатство. Цей перелік можна продовжувати досить довго.

Якими б не були конкретні припущення щодо природи таких вподобань, загальним місцем більшості концепцій є твердження про те, що держави віддають перевагу своїм інтересам, а не інтересам інших держав та їхніх політичних лідерів.

Насправді, припущення, згідно з яким держави діють як раціональні максимізатори благ, є деяким спрощенням. Держава являє собою складне об'єднання цілого ряду «акторів», чийі вподобання можуть досить серйозно відрізнятися одне від одного. З часом у рамках історичного розвитку можуть змінюватися як особи, що наділені владою приймати рішення від імені держави, так і юридичні норми, які обмежують таку владу.

Усвідомлення того факту, що припущення про наявність вподобань у держави як суб'єкта не є точним описом дійсної ситуації, а лише допомагає оптимальніше аналізувати емпіричні явища і робити більш точні висновки, є важливим кроком уперед при побудові моделі економічного аналізу норм міжнародного права.

Слід розрізняти позитивістський та нормативістський підходи до економічного аналізу міжнародного публічного права. Останній передбачає наявність науково обґрунтованих висновків про те, які саме блага держави повинні максимізувати.

Іншою сферою застосування економічних методів аналізу права є питання звичаєвого права та «м'якого» права. Як відомо, про існування міжнародного звичаю можна говорити тоді, коли має місце одноманітна практика держав, а також визнання того, що така практика формує юридично обов'язкове правило на майбутнє.

Більш глибоко зрозуміти природу міжнародного звичаєвого права можна, якщо спробувати зрозуміти основні причини формування одноманітної практики.

Першою з таких причин можна вважати простий збіг інтересів. Всі держави, які приримуються усталеної практики, чинять так через одностороннє бажання обрати саме такий варіант поведінки, незважаючи при цьому на поведінку інших держав.

Другою з можливих причин формування одноманітної практики є простий примус. Наприклад, звичаєва норма про заборону арештовувати будь-яке майно, яке міститься на борту судна нейтральної держави, навіть якщо майно належить державі-супротивниці під час війни, з'явилася тому, що могутні держави світу не хотіли витрачати час на такий арешт майна, а менш впливові держави побоювались заходів у відповідь від більш потужних держав [1, 28].

Третьою можливою причиною зближення практики окремих держав є вирішення повторюваної «дилеми ув'язненого». Наприклад, заподіяння шкоди послу іншої держави у довгостроковій перспективі є не вигідним, оскільки втрати для держави, яка так вчиняє, будуть більшими, ніж можливі переваги від такого заподіяння шкоди.

По-четверте, формування одноманітної практики можливе у разі коли для держав координація поведінки є більш важливою, ніж зміст самого правила, яке формується в результаті такої координації.

Американські дослідники Голдсміт та Познер твердять, що формування одноманітної практики відбувається виключно через бажання держав задовольнити власні інтереси. На їхню думку, *opinio juris* насправді не має самостійного значення для формування звичаєвої норми міжнародного публічного права.

Це є далеко не очевидним і викликає деякі заперечення.

Хоча не існує переконливих емпіричних доказів того, що держави дотримуються норм звичаєвого міжнародного права в силу існування *opinio juris*, немає і безперечних практичних доказів відсутності *opinio juris* як чинника, що впливає на поведінку держав.

Американський дослідник Гузман [2, 102] покладається на ідею про те, що порушення міжнародного права можуть завдати шкоди репутації держави. Він відзначає, що у довгостроковій перспективі бажання підтримати свою репутацію на належному рівні може спонукати її зробити свідомий вибір на користь дотримання звичаєвих норм міжнародного публічного права. Вартість репутації певної держави як суб'єкта, що дотримується норм міжнародного звичаєвого права, таким чином, може перевищувати короткострокові вигоди від недотримання міжнародно-правових норм.

Якщо виходити з припущення Гузмана, можна дійти висновку, що не має принципового значення формальна відмінність між *soft law* (м'яким правом) та міжнародним правом як такими. Залежно від обставин, держава може бути більш схильна до виконання норм, що належать до м'якого права, ніж до норм, що формально вважаються частиною міжнародного публічного права.

Здатність міжнародного звичаю допомагати у погодженні поведінки різних держав не слід перебільшувати. Проблеми, які вимагають складних рішень, навряд чи зможуть бути вирішені шляхом «мовчазної згоди» зацікавлених держав.

З економічної точки зору принципова відмінність процесу міжнародної нормотворчості в рамках міжнародних договорів від процесу формування норм в рамках звичаєвого міжнародного права полягає у їхній вартості. Традиційно вважається, що загалом поява нових міжнародних договорів коштує суб'єктам міжнародного права більше, ніж поява міжнародних звичаїв. З цієї причини коло економічних причин, що обумовлюють появу міжнародних договорів, відрізняється від причин появи міжнародних звичаїв. Наприклад, простий збіг інтересів не може пояснити рішення держави витратити кошти на створення нового міжнародного договору. Простий примус також не завжди може пояснити появу нового міжнародного договору, хоча іноді держави віддають перевагу формальному закріпленню результатів застосування примусу.

Натомість міжнародні договори є зручним способом вирішення проблем міжнародних відносин, коли дії держав створюють екстерналії для інших держав, причому децентралізоване, неформальне співробітництво держав неспроможне забезпечити розв'язання проблеми.

Окрім кращої придатності для вирішення складних проблем міжнародних відносин є ще дві умови, за яких міжнародні договори є більш ефективним способом вирішення проблеми. По-перше, формальна згода на обов'язковість міжнародного договору може бути сигналом для інших сторін переговорів про «серйозність» такої держави у прагненні дотримуватися його положень. По-друге, необхідно, щоб репутаційні втрати від недотримання норм формального, юридично обов'язкового міжнародного договору були вищими, ніж репутаційні втрати від недотримання норм звичаєвого або м'якого права.

Іншим чинником вибору формальних або неформальних способів врегулювання проблем міжнародних відносин може бути бажання керуватися нормами Віденської конвенції 1969 року про право міжнародних договорів або бажання вивести норми, що визначають відносини між відповідними державами, за межі сфери дії цієї конвенції.

Також слід враховувати чинники внутрішньодержавного права та внутрішньої політики. На вибір між різними формами нормотворчості можуть впливати такі міркування, як: необхідність залучати до процесу прийняття рішень інші державні органи та гілки влади, бажання створити норму, що матиме більш довгостроковий вплив на міжнародні відносини тощо.

Цей перелік факторів за всієї своєї цікавості не дає відповіді на одне з ключових питань, яке виникає у зв'язку з аналізом договірної практики у міжнародному публічному праві: чому в рамках одних галузей міжнародного права більшість проблемних питань вже знайшла своє врегулювання в універсальних або принаймні регіональних міжнарод-

них договорах і чому в інших галузях проблемні питання майже не врегульовані на рівні міжнародних договорів або врегульовані частково.

Відповідно до теореми Коуза [3, 85], міжнародний договір може допомогти вирішити проблему екстерналій лише у випадку, якщо вигоди від такого вирішення переважають відповідні трансакційні витрати.

Таким чином, для розуміння того, чому галузі міжнародного права так відрізняються за ступенем договірної урегульованості, слід брати до уваги не лише факт існування екстерналій, але також і рівень трансакційних витрат, пов'язаних з формулюванням та укладенням міжнародного договору [4, 125].

Відповідні трансакційні витрати дуже великою мірою залежать від складності зобов'язань, які будуть передбачені в договорі. Одні міжнародні договори, наприклад Договір 1963 року про заборону випробувань ядерної зброї в атмосфері, космічному просторі та під водою, тягнуть за собою відносно прості зобов'язання. Інші, такі, як Генеральна угода про тарифи та торгівлю, породжують складну систему зобов'язань, які стосуються широкого кола питань. Складність міжнародного договору зростає не лише із збільшенням деталізації положень договору, але й із зростанням можливих варіантів поведінки в ситуаціях, передбачених в міжнародному договорі.

Крім того, важливим чинником, який впливає на розмір трансакційних витрат на укладення та виконання міжнародного договору, є кількість держав, які беруть в ньому участь. Збільшення кількості держав - учасниць переговорів може призводити до збільшення трансакційних витрат не тільки у зв'язку зі збільшенням переговорних партнерів, але й через зростання кількості умов договору, необхідних для досягнення згоди.

З вищезазначеного можна зробити висновок, що держави більш схильні до укладення багатосторонніх міжнародних договорів, коли врегулювання відповідних питань на двосторонньому рівні створює додаткові екстерналії для третіх держав.

Міжнародні договори мають деякі властивості, спільні для всіх угод у широкому сенсі цього слова. Зокрема міжнародні договори можна розглядати як кроки, яких за наявності екстерналій вживають держави, аби досягти максимального рівня паретоефективності.

По суті, міжнародний договір є контрактом, але укладається він не між фізичними або юридичними особами, а між державами та, іноді, за участю міжнародних міжурядових організацій.

Якщо виходити з того, що держава є окремим максимізуючим суб'єктом, аналіз взаємодії держав щодо укладення та виконання міжнародного договору принципово не відрізнятиметься від аналізу приватних контрактів. Наприклад, до міжнародних договорів повною мірою може бути застосована теорія неповних контрактів та інші теорії, що сформулювалися в рамках тієї частини науки «право та економіка», яка має справу з контрактами.

На завершення цього огляду варто зупинитися на двох особливо цікавих з точки зору взаємодії права та економіки питаннях взаємодії міжнародного та внутрішньодержавного права:

- 1) проблемі «авторитетності» осіб, що виступають на переговорах від імені держави, в контексті норм внутрішньодержавного права, які обмежують їхні повноваження;
- 2) проблемі приведення внутрішньодержавного права у відповідність з міжнародними зобов'язаннями держави.

І перша, і друга проблеми тісно пов'язані з проблемою розподілу публічної влади.

Чим більше осіб мають право виступати від імені держави або впливати на процес надання згоди на обов'язковість міжнародного договору, тим більшим є розмір відповідних трансакційних витрат. Натомість в законодавстві багатьох країн відповідні державні повноваження розділені між виконавчою та законодавчою гілками влади, наприклад, якщо

йдеться про договори, згода на обов'язковість яких може за законодавством держави виражатись лише у формі ратифікації. Для підвищення «авторитетності» представників держави, що уповноважені вести переговори від її імені, в законодавстві деяких держав передбачена спрощена або прискорена процедура прийняття парламентом відповідних нормативних актів про ратифікацію.

Процедура ратифікації міжнародного договору виконує функцію забезпечення відповідності поведінки осіб, що виступають від імені держави, інтересам самої держави, допомагаючи у вирішенні одного з різновидів відомої в рамках науки «право та економіка» проблеми відносин агента та принципала. Прискорення ж або спрощення такої ратифікації має на меті підвищення «значущості» відповідних осіб. Мета таких особливих процедур – додати ваги до слів представників держави на переговорах, щоб учасники переговорів могли оптимальніше координувати свої переговорні позиції.

Проблема приведення законодавства у відповідність з міжнародними зобов'язаннями держави є по своїй суті окремим випадком більш загальної проблеми: проблеми постконтрактного опортунізму. Прибічники дуалістичних та моністичних концепцій співвідношення та взаємодії міжнародного та внутрішньодержавного права по-різному підходять до питання про виконання міжнародних договорів. У законодавстві держав, де домінує моністичний підхід, як правило, передбачено, що норми міжнародного права є частиною національного законодавства. В державах, де панує дуалістичний підхід, як правило, всі або майже всі міжнародні договори виконуються тільки через прийняття відповідних «імплементуючих законодавчих актів».

Очевидно, що дуалістична модель дає більше можливостей для постконтрактного опортунізму. Це не означає, що наявність дуалістичної моделі сама по собі вимагає від інших держав-членів якихось додаткових витрат із моніторингу виконання міжнародного договору порівняно із державами із моністичною моделлю. Питання про глибину і межі такого моніторингу визначаються не тільки тим, який підхід обрано в конституційному праві відповідної держави, але й принципами паретоефективності.

Дуже перспективним з практичної точки зору є аналіз екстерналій в сфері міжнародного економічного права, зокрема проблем відносин щодо міжнародної торгівлі, міжнародного інвестування та міжнародного співробітництва в регулюванні діяльності монополій.

Багато економістів-міжнародників погоджуються з тим, що в переважній більшості випадків втручання держави у міжнародну торгівлю справляє загалом негативний ефект на обсяги національного багатства.

Натомість позитивістські дослідження у сфері міжнародної торгівлі показують, що втручання держав у міжнародну торгівлю залишається спільною константою зовнішньої політики абсолютної більшості держав світу протягом останніх десятиріч.

Поступово в західній науковій літературі було сформульовано теорію «оптимального оподаткування експорту та імпорту». Відповідно до цієї теорії оптимальне оподаткування має місце тоді, коли підвищення податків на експорт призводить до збільшення ціни експортних товарів порівняно з цінами імпортованих товарів, а встановлення ставок ввізного мита призводить до зниження ціни імпорту товару до сплати мита порівняно з цінами товарів, що продаються відповідною державою на експорт.

З часом стало очевидно, що ця теорія, за всієї своєї логічності, далеко не завжди працює на практиці. Наприклад, структура митного тарифу тієї або іншої держави часто не відповідає її дійсному торговельному потенціалу. Що ж стосується політики регулювання експорту, практика свідчить, що держави більш схильні віддавати перевагу політиці субсидування, ніж оподаткування експорту.

Згодом в центрі уваги науковців опинилось питання про предмет максимізації. Велика частина науковців почали виходити з презумпції, що державні урядовці цікавляться не тільки максимізацією суспільного блага, але й його розподілом. Домінує точка зору, що перевагу урядовці віддаватимуть тим групам впливу які більш щедро винагороджують їх за це сприяння.

Загалом, експортні субсидії не можуть бути ефективним інструментом максимізації суспільного блага за умов досконалої конкуренції. Однак за умов конкуренції недосконалої ситуація змінюється і обсяг переваг від експортного субсидування, спрямованого на користь краще організованих груп тиску, може бути більшим за оптимальний.

Митно-тарифна політика та політика субсидування експорту належать до числа тих інструментів державного втручання в економічні відносини, які так чи інакше створюють екстерналії для виробників та споживачів в інших державах. Одним зі способів подолання таких екстерналій є міжнародні торгові угоди.

Очевидно, що на практиці укладення міжнародних торгових договорів майже ніколи не приводить до формування режимів вільної торгівлі без винятків та обмежень. Уряди керуються не тільки прагненням зменшення екстерналій, але також бажанням максимізувати «політичний капітал», дотримуючись власних принципів щодо оптимального розподілу національного багатства. Крім того, добре організовані групи впливу здатні домогтися допомоги від уряду у боротьбі з закордонними конкурентами, особливо якщо останні є гірше організованими.

Що ж стосується міжнародного інвестиційного права, то воно має деякі особливості з точки зору аналізу екстерналій.

По-перше, в рамках міжнародного інвестиційного права відносно мало місця належить багатостороннім міжнародним угодам. Натомість широкого поширення набули угоди двосторонні. Спочатку двостороннє погодження прав та обов'язків зацікавлених держав оформлялося переважно у вигляді угод про дружбу, торгівлю та навігацію. В останні ж десятиліття широкого поширення набули договори про сприяння та взаємний захист інвестицій.

По-друге, не існує універсальних норм міжнародного права, які б забороняли дискримінаційну політику держав у сфері інвестицій. Звісно, не слід забувати про положення Угоди СОТ про інвестиційні заходи, що стосуються торгівлі. Проте зміст цієї угоди полягає в тому, що вона забороняє порушення деяких принципів права СОТ у контексті інвестиційної політики. Наприклад, держава - член СОТ не має права вимагати, щоб іноземний інвестор у своїй виробничій діяльності віддавав перевагу вітчизняній сировині.

Що ж стосується заборони експропріації майна іноземних інвесторів або обмеження їхніх можливостей використовувати свої майнові права, то в цій сфері існує багатосторонній Договір 1965 року про створення центру врегулювання інвестиційних спорів між державами та громадянами або юридичними особами інших держав.

Цікавою є історія розвитку міжнародно-правових норм, які регулюють питання націоналізації. У середині ХХ століття почала формуватися звичаєва норма міжнародного права, яка вимагала від держави обов'язкової компенсації у разі націоналізації будь-якого об'єкта іноземних інвестицій. Держави, що розвиваються, яким частіше за інших доводилося цю норму застосовувати, врешті-решт, діючи колективно, домоглися схвалення Генеральною Асамблеєю Резолюції 1803 (XVII) від 14 грудня 1962 року, яка визнавала право держав на націоналізацію природних ресурсів. Але протягом наступних десятиліть було укладено величезну кількість двосторонніх угод про сприяння та взаємний захист інвестицій, в яких умови націоналізації майна іноземних інвесторів було сформульовано досить жорстко. Аналіз такого історичного парадоксу дозволяє стверджувати, що держави

«третього світу», діючи колективно, змогли сформулювати міцну переговорну позицію, але коли кожна з цих держав опинилась сам на сам з державою походження відповідних іноземних інвестицій, їхні переговорні позиції стали значно слабшими. У цьому випадку було ще раз втілено на практиці класичну «дилему ув'язненого».

Одним з ключових положень двосторонніх угод про сприяння та взаємний захист інвестицій є створення арбітражів для врегулювання спорів, де однією зі сторін спору є держава, що приймає інвестиції, а іншою стороною – іноземний інвестор з другої договірної держави. Подібне положення зафіксоване також і в Договорі 1965 року про створення центру врегулювання інвестиційних спорів між державами та громадянами або юридичними особами інших держав (Вашингтонський договір). Це є дуже суттєвим кроком назустріч іноземним інвесторам, що ще раз підтверджує незмінність загальної тенденції останніх десятиліть.

Проблема екстерналій відносно регулювання монополій також має свої особливості в контексті міжнародного економічного права.

Якщо уявити собі економіку держави, яка повністю ізольована від зовнішнього світу і де існує підприємство, що абсолютно монополізувало ринок певного товару з нееластичним попитом і зловживає своїм становищем, завищуючи ціни, діяльність такого підприємства з точки зору економічної ефективності можна буде оцінити виключно негативно.

Якщо ж дещо змінити умови і припустити, що частину своїх товарів таке підприємство продає на експорт, ситуація дещо зміниться, оскільки тепер частину втрат від зловживання монополією становитимуть іноземні споживачі. Це, звичайно, не має значення, якщо уряд відповідної держави байдуже ставиться до співвідношення глобального благополуччя із благополуччям національним. Однак практика свідчить, що більш правдоподібною є інша ситуація, коли уряд віддає перевагу національному благополуччю. Більше того, нерідко уряди держав, чий споживачі таким чином залучаються до числа «постраждалих» від діяльності монополії, неспроможні протидіяти цьому або через відсутність процесуальних доказів зловживання монополією, або ж через брак арсеналу санкцій, які були б достатньо ефективним інструментом стримування порушника від зловживань.

Проблема може мати і зворотний напрям, якщо відбудеться злиття двох підприємств, причому таке злиття призведе до зростання глобального благополуччя, масштаби якого значно перевищуватимуть обсяги відносного зменшення економічної ефективності в результаті збільшення рівня концентрації виробництва у відповідній галузі. Якщо після такого злиття більшість продукції об'єднаної компанії буде поставлятися до третьої держави, яка не має відношення до жодної з компаній, які здійснили злиття, то національне благополуччя такої держави може зменшитися і, отже, з точки зору уряду такої третьої держави, відповідне злиття буде небажаним. Якщо уряд імпортуєчої держави матиме можливість заблокувати таке злиття, він, радше за все, прийме рішення скористатися такою можливістю, незважаючи навіть на те, що це злиття в цілому призвело б до зростання глобального благополуччя.

Таким чином, антимонопольна політика будь-якого уряду створює тим більше екстерналій для іноземних споживачів та виробників, чим більшими є обсяги міжнародної торгівлі відповідними товарами.

Наразі не існує універсальних міжнародно-правових норм, які б встановлювали стандарти політики держав у сфері захисту конкуренції та боротьби зі зловживаннями монополією. Деякі автори вказують на те, що навряд чи можливо сформулювати текст подібного універсального міжнародного договору, який був би вигідним для абсолютної більшості держав світу. Одним з варіантів вирішення цієї проблеми є включення

питань міжнародного співробітництва у сфері боротьби зі зловживаннями монопольним становищем до більш широкого порядку денного, аби розширити предмет відповідного «торгу» і дозволити державам робити поступки у цій сфері в обмін на поступки в інших сферах міжнародного економічного співробітництва. Цього можна було б досягти, наприклад, у разі включення окремої угоди про захист конкуренції до числа угод Світової організації торгівлі. Однак відповідні пропозиції піддаються досить жорсткій критиці у науковому середовищі. Одним з принципових аргументів проти такого стратегічного рішення є серйозні розбіжності у підходах до природи монополізму та способів захисту конкуренції, які панують в рамках різних наукових шкіл у різних державах світу. Далеко не завжди ці розбіжності можна вирішити шляхом досягнення «компромісного» формулювання в тексті міжнародної угоди.

Деякі дослідники вважають, що уникнути вказаних вище проблем було б простіше, якби замість спроб сформулювати цілу низку універсальних стандартів захисту конкуренції держави поставили перед собою скромнішу задачу, наприклад, схваливши угоду, що передбачає режим найбільшого сприяння у антимонопольній політиці, а також забороняє окремі очевидні форми зловживання монопольним становищем. Проблематичність реалізації навіть таких скромних планів полягає в тому, що провадження у справах про порушення антимонопольного законодавства часто передбачає винесення досить суб'єктивних суджень, наприклад про те, чи призведе збільшення концентрації до значного збільшення цін. Не дуже легко було б і встановити факт дискримінації іноземних компаній з боку органів державної влади, які уповноважені виносити рішення про порушення антимонопольного законодавства. Проблеми б могли виникнути навіть при визначенні наявності антиконкурентних узгоджених дій при встановленні цін, оскільки у різних державах світу можуть по-різному проводити межу між такими діями та, наприклад, «свідомою паралельною ціновою політикою» (термін, який використовується у Сполучених Штатах Америки).

Вказані вище проблеми частково пояснюють, чому найближчим часом створення універсального міжнародного договору з питань захисту конкуренції є малоімовірним.

1. Telser, Lester G. (1980), «A Theory of Self-enforcing Agreements», *Journal of Business* 53: 27-44.
2. Guzman, Andrew T. «How International Law Works: A Rational Choice Theory», Oxford University Press, 2008
3. Coase R. «The Firm, the Market, and the Law», Chicago, University of Chicago Press. 1988
4. Snidal, Duncan (1996), «International Political Economy Approaches to Institutions», *International Review of Law and Economics* 16: 121-37.
5. Dworkin R. (1980), 'Is Wealth a Value?', 9 *Journal of Legal Studies*, 191-226.
6. Elster J. (1989), *The Cement of Society. A Study of Social Order*, Cambridge, Cambridge University Press.
7. Панов М., Герасіна Л. Правова політика як універсальний феномен соціального буття. - *Право України*, №8, 2001, - С. 36-41

Цірат Г.В.*

ІСТОРІЯ СТВОРЕННЯ КОНВЕНЦІЇ ПРО МІЖНАРОДНІ ОБТЯЖЕННЯ ПЕРЕСУВНОГО ОБЛАДНАННЯ

As soon as Ukraine has signed but not ratified the Convention on International Interests in Mobile Equipment which is very important to receive an external financing by Ukrainian enterprises working in aviation sphere, an author has researched the history and the reasons of the Convention development.

Розвиток техніки та створення завдяки цьому складного дорого вартісного пересувного обладнання¹ вимагали отримання фінансових ресурсів на виготовлення та/або придбання такого обладнання. Проблеми захисту прав кредиторів при фінансуванні ними придбання дорого вартісного рухомого обладнання турбували міжнародну спільноту протягом тривалого часу. Щодо літаків ця турбота мала наслідком розроблення та прийняття Женевської конвенції про міжнародне визнання прав на повітряні судна 1948 року, учасниками якої на сьогодні є 89 країн світу.

Перші спроби встановлення однакового міжнародного режиму визнання прав держателів обтяжень були здійснені у 1977 році Комісією з міжнародної торгівлі ООН. За запитом Комісії професор Ульріх Дробніг з Інституту закордонного та міжнародного приватного права імені Макса Планка підготував дослідження положень, що стосуються забезпечувальних інтересів (обтяжень) в головних правових системах. За його висновком недоцільно розробляти конвенцію про однаковий закон, який передбачав би однакові норми матеріального та колізійного права, оскільки питання забезпечувальних інтересів є досить вузькоспеціальним. В якості альтернативи ним було запропоновано розробити типовий закон або типові правила, що знайшли б більшу підтримку міжнародної спільноти [1, с. 211-272]. Оскільки така альтернатива була підтриманою [2, с.17-18], робота в напрямку створення типових правил продовжилася і були розроблені тези змісту таких правил [3, с.100-107]. Проте після обговорення різних аспектів роботи над типовими правилами та можливістю їхнього сприйняття різними країнами було вирішено припинити роботу в цьому напрямку [4, с.10-11].

В 1988 році канадський член Управляючої ради Інституту уніфікації міжнародного приватного права (УНІДРУА), пан Сміт, запропонував включити в програму роботи УНІДРУА проведення дослідження щодо регулювання режиму забезпечення прав кредиторів в різних юрисдикціях в правочинах щодо придбання літаків, супутників, локомотивів та іншого дорого вартісного рухомого майна. Метою цього дослідження було з'ясування можливості встановлення однакових правил регулювання режиму забезпечення прав кредиторів при фінансуванні придбання рухомого майна, що має значну ціну, в міжнародних правочинах. Таке дослідження було проведено професором Роналдом Куммінгом та опубліковано УНІДРУА в його Огляді [5]. Результатом роботи професора Роналда Куммінга стали такі висновки.

* кандидат юридичних наук, доцент кафедри правознавства Університету сучасних знань (Київ)

¹ Під таким обладнанням розуміється будь-яке обладнання, а також літаки, кораблі, локомотиви, супутники, тощо.

Професор Куммінг вважав, що законодавство різних країн не сприяє фінансуванню дорого вартісного обладнання, не є гнучким, передбачуваним та справедливим при порівнянні іноземного та національного обтяжень [5, с.181]. Такий його висновок базувався на тому, що загальнозживаним для країн права континентальної Європи є правило застосування принципу *lex situs* для вирішення питань права власності та інших речових прав, включаючи питання обтяження рухомого майна [6, с.329-330]. Такий самий принцип закладений і в українському праві (ст. 38 закону України «Про міжнародне приватне право» [7]). Проте, цей принцип не працює при регулюванні чинності та пріоритету обтяжень, якщо рухоме майно було заставлене в одній країні, потім перевезено в іншу країну і в цій іншій країні заставлене знову або продане, оскільки керуючись принципом *lex situs* суди другої та послідуєчих країн загалом визнавали обтяження, здійснені згідно до первісного *situs* за аналогією з правилами створення обтяження в країні суду або порівнювали на відповідність місцевим правилам договір про надання забезпечення, здійснений в іншій країні. Це призводило до того, що існування обтяження, створеного згідно до первісного *situs* залежало від того, чи може іноземне обтяження бути пристосованим до законодавства нового *situs*. Така ситуація призводила до того, що держатель обтяження, яким був кредитор, не мав впевненості чи будуть визнані його права в інших країнах і якщо будуть визнані, чи буде мати він пріоритет перед іншими кредиторами.

В країнах Північної Америки застосовувався принцип місця реєстрації обладнання, якщо це стосувалося літаків та кораблів, або місцезнаходження боржника для регулювання питань чинності, пріоритету та виконання вимог щодо формалізації обтяження, тобто виконання певних дії щодо його оприлюднення. Зміна місця реєстрації або місцезнаходження боржника відбувається набагато рідше, аніж переміщення рухомого обладнання, отже кредитор має менше шансів стикнутися з проблемою невизнання його пріоритету за обтяженням. Так, наприклад, розділ 9 Одноманітного торговельного кодексу Сполучених Штатів [8, с.281] застосовується до будь-якого правочину, незалежно від його форми, якщо це стосується визнання того, що особа має інтереси власника в рухомому майні іншої особи як забезпечення належного платежу або виконання обов'язку. На думку професора Куммінга використання принципу місцезнаходження боржника надає більшу стабільність та передбачуваність, що є необхідною передумовою фінансування сучасного рухомого обладнання [5, с.147]. Виходячи з цього іноземне обтяження визнавалося чинним в новому *situs* до тих пір, поки воно не замінювалося на нове обтяження, здійснене згідно до законів цього нового *situs*.

Окремо було досліджено питання обтяження приналежностей літаків, до яких відносяться запасні частини та двигуни. Оскільки, як правило, такі приналежності є дорого вартісними їх власник може потребувати фінансування для їхнього придбання. Таке фінансування може бути отриманим під заставу придбаного обладнання. Таким чином, виникає ситуація, коли обтяжене обладнання, заставлене в інтересах однієї особи, встановлюється на інше обладнання, обтяжене в інтересах іншої особи. Згідно до законодавства деяких країн, якщо одне рухоме обладнання встановлене на інше, це первісне обладнання втрачає ознаки свого окремого існування, тобто стає постійною приналежністю, а особа, яка мала речові права в такому обладнанні, їх втрачає. Так наприклад, законодавство України в статті 186(2) ЦК України встановлює, що приналежність слідує за головною річчю, якщо інше не встановлено договором або законом. Оскільки в Україні немає окремого законодавства щодо головних речей та приналежностей, та у випадку не врегулювання сторонами в договорі долі дорого вартісної приналежності, вона буде слідувати долі літака. Згідно до законодавства інших країн окреме правове існування такого встановленого обладнання продовжується і відповідно права держателя обтяження зберігаються [8, с.282]. При визначенні застосовного права в таких ситуаціях необхідно з'ясу-

вати: (I) чи втрачає встановлене обладнання статус окремо існуючого; (II) чи має обладнання характеристики рухомого обладнання чи рухомого майна; (III) чинність обтяження на встановлене обладнання; (IV) застосовне право до правовідносин між держателем обтяження на встановлене обладнання та держателем обтяження або власником головного обладнання. В контексті описаного пропонувалося врегулювати питання полегшення визнання прав обтяжувача в приналежностях в міжнародному договорі [5, с.175].

На базі зазначених висновків секретаріат УНІДРУА підготував опитувальник, який було розповсюджено в підприємницьких та фінансових колах[9]. Результати проведеного опитування були представлені на 70 сесію Управляючої ради УНІДРУА в травні 1991 року [10].

Проведене опитування свідчило про необхідність проведення подальшої роботи та наявність певних складнощів в підготовці однакових правил (uniform rules). Тим не менш, починаючи з 1995 року, розпочалася робота з підготовки Конвенції про міжнародні обтяження пересувного обладнання. Робота велася робочою групою підкомітету з підготовки проекту Конвенції. До роботи цієї робочої групи долучилися й інші організації. Так, компанії Airbus Industries та The Boeing створили авіаційну робочу групу (Aviation Working Group, AWG)², яка приймала активну участь в розробці проекту Конвенції шляхом представлення меморандумів. IATA долучилася до роботи над Конвенцією в 1997 році, представивши разом з авіаційною робочою групою спільні пропозиції, тобто стало зрозумілим що фінансування літаків має свої особливості, які повинні відображатися в Конвенції, або іншому документі. Усвідомлення цього привело до створення міжвідомчої робочої групи для опрацювання проекту Протоколу з питань, специфічних для авіаційного обладнання, очолюваної Джеффрі Вулом (Jeffrey Wool).

Рада ІКАО на 152 сесії в грудні 1997 року прийняла рішення про включення до загальної програми роботи правничого комітету ІКАО питання щодо міжнародних обтяжень пересувного обладнання (авіаційного обладнання), а на 32 сесії Асамблеї ІКАО у вересні-жовтні 1998 року було прийнято рішення про надзвичайну важливість цього питання і необхідність для правничого комітету зосередитися саме на цих питаннях.

Особливу увагу було приділено питанням створення міжнародного реєстру міжнародних обтяжень авіаційного обладнання, які опрацьовувалися спеціально створеною робочою групою.

Такі спільні зусилля мали результатом підготовку остаточного проекту тексту Конвенції про міжнародні обтяження пересувного обладнання та Протоколу вже в квітні 2000 року, який був затверджений рішенням Управляючої ради УНІДРУА на 79 сесії [11]. В листопаді цього ж року на 161 сесії Ради ІКАО було прийнято рішення про розповсюдження проекту тексту Конвенції та Протоколу між договірними державами та міжнародними організаціями. До таких міжнародних організацій, серед інших, відносилися Африканська комісія з цивільної авіації, Авіаційна робоча група, Євроконтроль, Європейське співтовариство, Гаазька конференція з міжнародного приватного права, Міжнародна повітряна транспортна асоціація (IATA), Міжурядова організація з міжнародного перевезення вантажів залізницею (OTIF), Міжнародна організація мобільних супутників, Залізнична робоча група, Космічна робоча група та Організація Об'єднаних Націй в особі її комітету з питань мирного використання відкритого простору (United Nations Committee on the Peaceful Uses of Outer Space (UN/COPUOS) [12, с.63].

Дипломатична конференція була проведена в Кейп Тауні в листопаді 2001 року, на якій Конвенцію про міжнародні обтяження пересувного обладнання та Протокол щодо

² Сьогодні Aviation Working Group, AWG, представляє собою недержавну неприбуткову організацію, членами якої є найбільші виробники авіаційної техніки, лізингові компанії та фінансові інституції.

авіаційного обладнання було відкрито до підписання. Конвенцію було підписано п'ятьма мовами: англійською, німецькою, французькою, іспанською та російською [13].

Згідно з офіційним перекладом Конвенції на російську мову назва Конвенції (Convention on International Interests in Mobile equipment) та її ключове поняття «international interests» були перекладені на російську мову як «Конвенция о международных гарантиях в отношении подвижного оборудования» та «международные гарантии» відповідно. Ми вважаємо, що українська мова має більш підходящий переклад поняття «interests», а саме «обтяження» і такий переклад більш адекватно передає смислове навантаження поняття «interests», ніж «гарантія».

Серед країн, що підписали Конвенцію була й Україна. Проте, незважаючи на значний час, що пройшов після підписання Україна її так і не ратифікувала. Ратифікація Україною Конвенції призведе до створення умов, за якими фінансисти будуть впевнені, що фундаментальні при укладенні угод з майнового фінансування принципи додержані в Україні. Це надасть українським підприємствам – перевізникам або виробникам – більш широкого доступу до фінансування, що є особливо важливим зараз. Завдяки цьому українські перевізники будуть мати модерний повітряний флот, а українські виробники авіаційного обладнання зможуть розширити своє виробництво.

1. Правовые принципы, регулирующие обеспечительные интересы. Приложение к Докладу Генерального секретаря: исследование об обеспечительных интересах (A/CN.9/131). Ежегодник Комиссии Организации Объединенных Наций по праву международной торговли, 1977 год, том VIII. – p. 211-272.
2. Report of the United Nations Commission on International Trade on the work of its twentieth session. Vienna, 18-29 June 1979 (A/34/17) yearbook of the United Nations Commission On International Trade Law, 1979, Volume X. – p.17-18.
3. Доклад Генерального секретаря: обеспечительные интересы; практическая возможность разработки единообразных правил для использования в финансировании торговли (A/CN.9/165). Ежегодник Комиссии Организации Объединенных Наций по праву международной торговли, 1977 год, том X. – p. 100-107.
4. Report of the United Nations Commission on International Trade on the work of its twentieth session. New York, 14-25 July 1980 (A/35/17) yearbook of the United Nations Commission On International Trade Law, 1980, Volume XI. – p.10-11.
5. International Regulation of Aspects of Security Interests In Mobile Equipment. By Ronald C.C. Cuming. Uniform Law Review. Biannual. Part I, 1990. UNIDROIT. – 536 p.
6. Чешир и Норт. Международное частное право. - С. 329-330.
7. Закон України «Про міжнародне приватне право» N 2709-IV від 23 червня 2005р. Офіційний вісник України, 2005, N 29 (05.08.2005), ст. 1694.
8. Записка Секретариата по Разделу 9 Единообразного торгового кодекса Соединенных штатов Америки (A/CN.9/132). Ежегодник Комиссии Организации Объединенных Наций по праву международной торговли, 1977 год, том VIII. – с. 289.
9. The activity of the International Institute for the Unification of Private Law by Malcolm Evans. Summary of the Report of the Secretary-General to the 70th session of the Governing Council of Unidroit. Uniform Law Review. Biannual. Part I, 1991. UNIDROIT. - p. 19. Study LXXII-Doc. 2.
10. The activity of the International Institute for the Unification of Private Law by Malcolm Evans. Summary of the Report of the Secretary-General to the 71st session of the Governing Council of Unidroit. Uniform Law Review. Biannual. Part II, 1991. UNIDROIT. - p. 15-16. Study LXXII-Doc. 3.

11. Convention on International Interests in Mobile Equipment and Protocol Thereto on Matters Specific to Aircraft Equipment. Official Commentary by Professor Sir Roy Goode CBE, QC as approved for distribution by the UNIDROIT Governing Council pursuant to Resolution No. 4 adopted by the Cape Town Diplomatic Conference. Rome, September 2002. – p. 363.
12. Martin J. Stanford. Alexandre de Fontmichel. Overview of the current situation regarding the preliminary draft Space Property Protocol and its examination by COPUOS. Uniform Law review/Revue de droit uniforme, (2001). P. 63.
13. Diplomatic Conference to adopt a mobile equipment convention and an aircraft protocol. Acts and Proceedings. Rome 2006.-925 p.

Медведєва М.О.*

ДО ПИТАННЯ ПРО ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ В МІЖНАРОДНОМУ ЕКОЛОГІЧНОМУ ПРАВІ

The article considers the peculiarities of the institute of liability in international environmental law. The author examines the issue of international responsibility and liability of states and private entities; criminal and civil liability; fault-based and strict liability in the realm of environmental protection.

The author makes a conclusion that the issue of international liability and responsibility is poorly elaborated in modern international law literature. Though no one international court or tribunal had ever ruled on the individual criminal responsibility for environmental crime, international legal documents do envisage such a possibility. The most efficient way to compensate for environmental harm nowadays is to realize legal rules on absolute/strict/objective responsibility.

The article also considers the results of work of the UN International Law Commission on the issue of transboundary harm prevention and allocation of loss in the case of transboundary harm arising out of hazardous activities. The author stresses that the first task is to prevent harm by realizing the principle of «due diligence» and the second one is to punish the guilty for having caused environmental harm and damage. These scheme will show the real effectiveness of international environmental law.

Аналіз деякої юридичної літератури на дану тему [1] може привести до дещо хибного висновку, що в міжнародному праві охорони навколишнього середовища (міжнародному екологічному праві) відсутні універсальні норми, які регулюють питання міжнародно-правової відповідальності держав, і що єдина врегульована сфера – це цивільно-правова відповідальність фізичних та юридичних осіб за правомірну діяльність, не заборонену МП. Справді, держави надто неохоче спрямовують свої зусилля в напрямку розробки єдиних жорстких загальнообов'язкових норм, які б покладали на них відповідальність за злочини, ординарні правопорушення чи правомірну небезпечну діяльність в сфері охорони навколишнього середовища. Адже не знайдеться на мапі світу практично жодної держави, яка б не «зробила свій внесок» в справу забруднення довкілля всієї планети Земля (взяти до уваги хоча б зміну клімату) і яку не можна було б притягнути до відповідальності за нанесену екологічну шкоду. Тим не менше, існуючий арсенал міжнародно-правових норм та принципів дає нам підставу стверджувати, що в міжнародному екологічному праві діє механізм міжнародно-правової відповідальності держав та відповідальності фізичних і юридичних осіб за екологічні злочини, ординарні правопорушення та правомірну діяльність, що спричиняє шкоду навколишньому середовищу. Мета даної статті полягає якраз у виявленні основних елементів такого механізму, а також особливостей реалізації інституту відповідальності в міжнародному екологічному праві. Питання відповідальності за екологічну (або транскордонну) шкоду торкалися в своїх ро-

* кандидат юридичних наук, асистент кафедри міжнародного права Інституту міжнародних відносин Київського національного університету імені Тараса Шевченка

ботах такі дослідники, як Виноградов С.В., Савел'єва Л.В., Строчук В.М., Шишко О.О., Вейнштейн Т., Кісс О., Ореллана М.А. та ін., однак комплексний та всебічний аналіз даної теми у вітчизняній науковій літературі відсутній.

Пропонуємо розглянути питання відповідальності в міжнародному екологічному праві в таких площинах: 1) міжнародно-правова відповідальність держав та відповідальність фізичних і юридичних осіб згідно з МП (кримінальна та цивільно-правова відповідальність); 2) винна відповідальність та об'єктивна (абсолютна, строга) відповідальність.

В міжнародному екологічному праві відсутній загальнообов'язковий юридичний акт стосовно міжнародно-правової відповідальності держав (на відміну, наприклад, від міжнародного космічного права), як і в більшості галузей сучасного міжнародного права. І це зрозуміло, оскільки інститут відповідальності є загальносистемним інститутом міжнародного публічного права [2, с.156]. В юридичній літературі, особливо англomовній, розрізняється два види/ступеня міжнародно-правової відповідальності держав: відповідальність за порушення обов'язку згідно з нормами міжнародного права (*responsibility*) та відповідальність за шкідливі наслідки неправомірних дій, що спричинили матеріальну шкоду (*liability*). Деякі автори вважають, що в першому випадку мова йде про позитивну відповідальність, а в другому – про негативну [3, с.195].

Перший вид відповідальності тісно пов'язаний з концепцією належної обачливості (*due diligence*), суть якої полягає в тому, що держава повинна виявляти «старанність», тобто вживати всіх необхідних заходів для попередження забруднення навколишнього середовища в результаті будь-якої діяльності, яка здійснюється під її юрисдикцією чи контролем [4, с.149]. Таким чином, держава не несе відповідальність за протиправну діяльність фізичних чи юридичних осіб, проте зобов'язана вжити організаційно-правових заходів задля забезпечення належного контролю за такою діяльністю, попередження та припинення протиправних дій, покарання винних тощо. Порушення такого обов'язку і призведе до міжнародно-правової відповідальності. Загальні засади міжнародно-правової відповідальності держав (*responsibility*) конкретно в екологічній сфері передбачені в таких документах, як юридично обов'язкових, так і рекомендаційних: а) принципі 21 (держави несуть відповідальність за забезпечення того, щоб діяльність в рамках їх юрисдикції чи контролю не наносила шкоди навколишньому середовищу інших держав чи районів за межами дії національної юрисдикції) та 22 Стокгольмської декларації з навколишнього середовища 1972 року (закріплено обов'язок співробітництва держав в питаннях відповідальності та компенсації шкоди) [5]; б) принципі 2 (повторює принцип 21 Стокгольмської декларації), 7 (принцип загальної, але диференційованої відповідальності), 13 Декларації Ріо-де-Жанейро з навколишнього середовища та розвитку 1992 року (повторює принцип 22 Стокгольмської декларації) [6]; в) подібні положення містяться практично в усіх багатосторонніх конвенціях в сфері охорони навколишнього середовища, переважно в преамбулах, наприклад, в преамбулі Рамкової конвенції ООН зі зміни клімату 1992 р., Конвенції про транскордонне забруднення повітря на великі відстані 1979 р., а також ст.3 Конвенції про охорону біологічного різноманіття 1992 р., ст.194 Конвенції ООН з морського права 1982 р. тощо. Принцип відповідальності держав за шкоду навколишньому середовищу має своє коріння в міжнародному звичаї, згідно з яким держави повинні утримуватися від дій, що спричиняють шкоду поза межами їх юрисдикції (вчені вважають, що джерело даного принципу – в максимі римського права «*sic utere tuo ut alienum non laedas*») [3, с.192]. В міжнародній судовій практиці даний принцип вперше було сформульовано у рішенні арбітражного трибуналу в справі щодо плавиного заводу у Трейлі 1941 р., де зазначалось: «жодна держава не має права використовувати або давати дозвіл використовувати свою територію так, щоб це могло заподіювати шкоду забрудненням (задим-

ленням) своєї території чи території іншої держави, або власності чи особі» [7, с. 60]. Міжнародний Суд ООН підтвердив існування загального обов'язку держави не дозволяти використовувати свою територію всупереч правам інших держав у справі щодо протоки Корфу 1949 р., а також визнав існування даного обов'язку саме в сфері охорони навколишнього середовища в якості частини міжнародного екологічного права у своєму Консультативному висновку щодо законності застосування або погрози застосування ядерної зброї 1996 р.

Стосовно другого виду/ступеню міжнародно-правової відповідальності держав (liability), то неодмінною умовою її настання є нанесення шкоди навколишньому середовищу інших держав або районів поза межами будь-якої національної юрисдикції (наприклад, відкритому морю, Району морського дна, космічному середовищу, Антарктиці тощо). В цьому контексті коротко зупинимось на аналізі поняття шкоди в міжнародному екологічному праві. Першочергово міжнародне право слідувало принципам, запозиченим з національних правових систем, відповідно до яких відшкодовувалась переважно особиста і майнова шкода. Проте з огляду на все зростаючу кількість інцидентів, що спричиняють значне забруднення довкілля, окремі міжнародно-правові документи починають включати шкоду навколишньому середовищу в якості окремого елементу. Так, вперше екологічна складова шкоди була впроваджена до Протоколу 1984 року щодо зміни Міжнародної конвенції про цивільну відповідальність за забруднення моря нафтою 1969 року. В якості окремого виду транскордонна шкода навколишньому середовищу згадувалась в позові Австралії та Нової Зеландії до Франції у справі про ядерні випробовування 1974 р. та 1995 р., Угорщини до Словаччини у справі щодо проекту Габчикова-Надьмарош 1997 р. (обидві справи розглядались Міжнародним Судом ООН), а також в резолюції Ради Безпеки ООН №687 щодо відповідальності Іраку за вторгнення в Кувейт 1991 р. [8].

Взагалі, поняття шкоди навколишньому середовищу безпосередньо пов'язане з поняттям навколишнього середовища, адже чим ширше останнє, тим більше дій підпадає під визначення шкоди, тим ширшою є межа відповідальності. Міжнародні екологічні конвенції та правові акти рекомендаційного характеру в цій сфері містять різні визначення поняття «навколишнє середовище». Найширше визначення зафіксовано в Конвенції Ради Європи про цивільну відповідальність за шкоду, спричинену діяльністю, небезпечною для навколишнього середовища 1993 р. (не набула чинності), де в ст.2 зазначається, що навколишнє середовище включає природні ресурси абіотичного та біотичного походження, такі як повітря, вода, ґрунт, фауна і флора та взаємодію між ними; власність, що формує культурну спадщину і характерні риси ландшафту [9]. Подібне визначення міститься в Проекті статей Комісії МП щодо відшкодування збитків від транскордонної шкоди, яка стала результатом небезпечної діяльності, 2006 р. Деякі угоди передбачають відповідальність лише за особисту та майнову шкоду, включаючи втрату прибутку, деякі додають витрати на заходи по відновленню навколишнього середовища, стан якого погіршився, витрати на превентивні заходи, що вживались для попередження чи зведення до мінімуму негативних наслідків для навколишнього середовища, а також втрату прибутків, отримуваних від економічного інтересу в будь-якому застосуванні чи використанні навколишнього середовища. До першої категорії відноситься, наприклад, Конвенція про міжнародну відповідальність за шкоду, спричинену космічними об'єктами 1972 р., до другої – Протокол про відповідальність та компенсацію за шкоду, спричинену в результаті транскордонного перевезення небезпечних відходів та їх видалення 1999 р., Протокол про цивільну відповідальність і компенсацію за шкоду, спричинену транскордонним впливом промислових аварій на транскордонні води до Конвенції 1992 р. щодо охорони та використання транскордонних водотоків та міжнародних озер і до Конвенції 1992 р. щодо транскордонного впливу промислових аварій 2003 р., Міжнародна конвенція про цивільну

відповідальність за забруднення моря бункерним паливом 2001 р., Протокол щодо охорони навколишнього середовища Антарктики 1991 р. (Додаток VI). Конвенція про відповідальність перед третьою стороною в галузі ядерної енергії 1960 р. і Віденська конвенція про цивільну відповідальність за ядерну шкоду 1963 р. спочатку не передбачали відповідальності за шкоду навколишньому середовищу, проте Конвенція про додаткову компенсацію за ядерну шкоду 1997 р. і Протокол про внесення поправок до Віденської конвенції про цивільну відповідальність за ядерну шкоду 1997 р. додали до особистої та майнової шкоди також «екологічну складову». Той факт, що деякі конвенції в сфері цивільно-правової відповідальності виключають з предметної сфери дії компенсацію за екологічну шкоду як таку не означає, що міжнародне право взагалі не передбачає компенсацію такої шкоди, яка є результатом неправомірного діяння [10]. При цьому слід відзначити, що відповідальність настає не за будь-яку шкоду навколишньому середовищу, а «значну», «суттєву», «істотну», «відчутну», тобто в міжнародному праві встановлено кількісний пороговий рівень, що дозволяє висувати претензії лише у випадку реального порушення прав та обмеження інтересів держави чи її громадян. Вперше такий поріг відповідальності було визначено у рішенні щодо плавильного заводу у Трейлі, а також рішенні арбітражного трибуналу у справі щодо озера Лану (Франція проти Іспанії, 1975 р.). Таким чином, обсяг відповідальності залежить від розміру та тяжкості нанесеної шкоди. На жаль, часто відповідальність, а отже і відшкодування збитків, настає лише за пряму шкоду, а непряма шкода (власне екологічна), яка може виявлятися за плином значного проміжку часу, до уваги не береться.

Що стосується такого елементу складу міжнародного правопорушення, як причинно-наслідковий зв'язок, то саме в міжнародному екологічному праві його надто важко встановити, тому в кожному конкретному випадку потрібно виходити з особливих обставин і умов.

Відповідальність в міжнародному праві настає за споєння правопорушення за наявності вини суб'єкта правопорушення у формі умислу чи необережності (винна відповідальність) або може наступати за відсутності такої вини (абсолютна, строга чи об'єктивна відповідальність).

Фактичною підставою міжнародно-правової відповідальності держав є міжнародне правопорушення. Всі міжнародні правопорушення поділяються на ординарні міжнародні правопорушення, серйозні міжнародні правопорушення та найтяжчі міжнародні злочини, які в свою чергу класифікуються так: злочини проти миру, воєнні злочини та злочини проти людяності. Класифікацію найтяжчих міжнародних злочинів (злочинів проти людства) надано в Статуті Нюрнберзького міжнародного воєнного трибуналу (ст.6) та Статуті Токійського міжнародного воєнного трибуналу (ст.5). Серед воєнних злочинів, які полягають в порушенні законів та звичаїв війни, слід виокремити такі, як пограбування громадської чи приватної власності, безглузде руйнування міст і сіл, руйнування, не виправдане воєнною необхідністю [11]. Пограбування громадської власності включає нанесення шкоди культурній та природній спадщині людства, що знаходиться під охороною МП. Безглузде руйнування міст і сіл означає, зокрема, пошкодження лісних масивів, сільськогосподарських посівів, місць випасання худоби, необхідних для виживання цивільного населення. У 1996 р. Комісія міжнародного права ООН у Проекті статей про міжнародну відповідальність держав визначила як міжнародний злочин тяжке порушення міжнародного зобов'язання, яке має основоположне значення для захисту навколишнього середовища, зокрема зобов'язання, що забороняють масове забруднення атмосфери або морів [2, с. 476-477], тоді як Проект 2001 року не містить будь-якої класифікації міжнародних правопорушень. Деякі вчені стверджують, що одним з найтяжчих міжнародних злочинів є екоцид - злочинний вплив на довкілля, який викликає незворотні зміни, зник-

нення фауни і флори, загибель людей [2, с. 476]. Найбільш широкого вжитку даний термін зазнав після війни США в Індокитаї, коли американськими військами було застосовано «тактику випаленої землі» (англ. – scorched-earth tactics). Поряд з терміном екоцид з'явилися й інші, як-то: погодна війна, екологічна війна, геофізична війна, екологічна агресія тощо. Проте варто зазначити, що поняття екоцид не обмежується військовою складовою і може включати також злочинну діяльність держави у мирний час. Сперанська Л.В. виділяє окремий вид екоциду – марецид (злочинні дії, пов'язані з масовим забрудненням морського середовища) [12]. Такі автори, як Виноградов В.С., Скакунов Е.І. вважають, що обов'язок держав, який забороняє масове забруднення навколишнього середовища, є обов'язком *erga omnes* [4, с. 146]. Про міжнародний злочин мова може йти лише у випадку найбільш тяжкого забруднення довкілля, яке порушує права та інтереси більшості членів міжнародного співтовариства держав.

Міжнародний кримінальний суд має юрисдикцію стосовно воєнних злочинів, серед яких в ст.8.2.b.iv Римського статуту 1998 р. названо «навмисне здійснення нападу, коли відомо, що такий напад стане причиною ... шкоди цивільним об'єктам або широкої, довгострокової та серйозної шкоди навколишньому середовищу, який буде явно не співрозмірний з конкретно і безпосередньо очікуваною загальною воєнною перевагою» [13]. Подібне положення міститься в ст.ст.35.3 та 55 Додаткового протоколу I до Женевських конвенцій від 12 серпня 1949 року, що стосується захисту жертв міжнародних збройних конфліктів 1977 р.: «заборонено застосовувати методи або засоби ведення воєнних дій, які мають на меті завдати або, як можна очікувати, завдадуть широкої, довгострокової і серйозної шкоди природному середовищу» [14]. Конвенція про заборону військового чи будь-якого іншого ворожого використання засобів впливу на природне середовище 1977 р. також відносить подібні дії до числа воєнних злочинів, однак якщо попередні два документи оголошують злочином певні дії за настанням всіх трьох умов одночасно (широкої, довгострокової *та* серйозної шкоди – кумулятивний стандарт), то Конвенція 1977 р. – за настанням хоча б однієї з перелічених умов (широкої, довгострокової *або* серйозної шкоди) [15]. Крім того, Римський статут і Додатковий протокол до Женевських конвенцій мають на меті охорону навколишнього середовища як окремого об'єкта, тоді як Конвенція 1977 р. забороняє застосовувати окремі методи ведення військових дій, які використовують елементи впливу на навколишнє середовище з метою нанесення шкоди окремій державі. Інша річ, що перші два документа мають обмежену сферу дії: обмеження встановлюються на основі принципу військової необхідності та принципу воєнної переваги, а також особи притягаються до відповідальності лише за умови наявності негативного впливу на жертви війни.

До серйозних міжнародних правопорушень науковці відносять такі діяння держави, як отруєння радіоактивними речовинами повітряного, морського і космічного простору, поширення різного виду зброї (бактеріологічної, хімічної), що заборонена МП і чинить значний негативний вплив на стан навколишнього середовища [2, с. 474]. Приклад ординарного міжнародного правопорушення – спричинення транскордонної шкоди сусідній державі. Але і в цьому випадку страждати можуть інтереси не однієї держави, а декількох. В якості прикладу приведемо транскордонне забруднення водних ресурсів, внаслідок чого забруднення «мігрує» до території інших держав. В міжнародній практиці зустрічаються випадки, коли постійне транскордонне забруднення супроводжується періодичною виплатою компенсації за спричинену шкоду, в той час як забруднення продовжується. Спеціальний доповідач Комісії МП з питань про відповідальність держав за дії, не заборонені МП, Р.К. Квентін-Бакстер назвав це явище «купівлею сервітуту на дим». Потрібно, однак, наголосити на тому, що така практика є неправомірною, оскільки якщо згода держави, територія якої забруднюється, може нейтралізувати неправомірність такої

діяльності по відношенню до даної держави, то вона не впливає на протиправний характер такої діяльності по відношенню до всієї міжнародної спільноти [16, с.31].

Щодо особливостей відповідальності згідно з нормами міжнародного кримінального права, то на сьогоднішній день жодним міжнародним трибуналом чи кримінальним судом не було винесено рішення стосовно притягнення до кримінальної відповідальності за суто екологічні злочини. Єдиний в історії міжнародних відносин випадок порушення питання про кримінальну відповідальність за злочин в сфері охорони навколишнього середовища – справа австрійського генерала Л. Рендуліка, що розглядалась Нюрнберзьким воєнним трибуналом після завершення Другої Світової війни. Самого генерала Трибунал виправдав за здійснення тактики випаленої землі в Норвегії, пославшись на принцип воєнної необхідності [17]. Принцип воєнної необхідності виправдав і дії НАТО в зв'язку з бомбардуванням Югославії: Міжнародний кримінальний трибунал для колишньої Югославії вирішив, що дії Альянсу не досягли порогового рівня, визначеного Додатковим протоколом I до Женевських конвенцій, і базувались на принципі воєнної необхідності [18]. Саме враховуючи те, що міжнародні ад'юдикаційні установи неохоче визнають факт вчинення міжнародного злочину в екологічній сфері і визначають винних, що повинні нести кримінальну відповідальність, деякі дослідники пропонують таку реальну модель, за якої міжнародні трибунали й суди виносять вирок за злочин геноциду чи злочин проти людяності, а злочин проти довкілля визнається як засіб, інструмент здійснення основного злочину. Таким чином, даний підхід дозволяє вирішити наступні проблеми: 1) існує реальна можливість притягти винних до відповідальності за екологічні злочини; 2) знімається проблема дотримання кумулятивного стандарту (широка, довгострокова та серйозна шкода) та невизначеності щодо суті зазначених вимог; 3) принципи воєнної необхідності та принцип воєнної переваги перестають діяти; 3) можливе винесення вироків щодо дій, які вчиняються як під час міжнародних конфліктів, так і конфліктів не міжнародного характеру; 4) Конвенція щодо попередження злочину геноциду та покарання за нього 1948 р., як і Римський статут 1998 р. та Женевські конвенції 1949 р. з Додатковими протоколами 1977 р. за своєю суттю є антропоцентричними, тому міжнародні трибунали будуть більш охоче виносити вирок за екологічні злочини, якщо вони пов'язані з нанесенням шкоди особі; 5) існують прецеденти на підтримання даної концепції – справа Акайесу, розглянута Міжнародним кримінальним трибуналом для колишньої Югославії 1998 р., коли сексуальні злочини були визнані інструментом досягнення злочину геноциду [18]. Однією з останніх ситуацій, до якої можливо застосувати вказану модель, є злочинні дії керівництва Іраку щодо народності «болотних арабів». Наприкінці 2003 р. в зв'язку з підготовкою суду над режимом Саддама Хусейна постало питання правового обґрунтування неправомірності та злочинності дій Саддама в здійсненні «екоциду» та «геноциду» проти народності «болотних арабів» (народності Мадан). В резолюції РЄ №1022 1994 р. дані дії прямо кваліфіковані як геноцид [19]. Таким чином, в даному випадку логічно було б визнати здійснення геноциду шляхом екоциду - позбавлення народності Мадан засобів до життя шляхом осушення Месопотамських боліт. Тим більше, що як Конвенція щодо попередження злочину геноциду та покарання за нього 1948 р. (ст.11), так і Римський статут Міжнародного кримінального суду 1998 р. (ст.7) до категорії злочину геноциду відносять навмисне створення для будь-якої групи таких життєвих умов, які розраховані на повне чи часткове її знищення. Це визначення включає ситуації, коли корінні народи позбавляються засобів до існування шляхом знищення чи пошкодження природного середовища, яке є невід'ємним засобом виживання, соціально-культурного розвитку та ідентифікації себе в якості окремої групи.

Окремо слід звернути увагу на те, що безпосередньо звертатися до суду за захистом своїх порушених прав в екологічній сфері можуть не лише фізичні та юридичні особи,

державні органи, які потерпіли особисту чи майнову шкоду, але й групи осіб, а також неурядові громадські організації. Група осіб («комуни») була визнана постраждалою стороною у справі щодо аварії танкера Амоко Кадіс 1978 р. Неурядові громадські організації без доведення своєї зацікавленості в сенсі ст.ст. 2.5 і 9.2 Орхуської Конвенції про доступ до інформації, участь громадськості в процесі ухвалення рішень та доступ до правосуддя з питань, що стосуються навколишнього середовища 1998 р. мають право заявляти в суді про порушення своїх прав та прав громадян, яких вони представляють.

Крім винної відповідальності, міжнародному праву відома також відповідальність за правомірну діяльність (або відповідальність за наслідки дій, не заборонених МП, відповідальність за ризик, строга, об'єктивна, абсолютна відповідальність). Така діяльність пов'язана з науково-технічним прогресом, несе в собі потенційні, до кінця не вивчені ризики, однак здатна принести значну соціально-економічну вигоду для держави і не заборонена МП [20]. Передусім, це такі види діяльності, як транспортування морем нафти, перевезення інших небезпечних речовин всіма можливими шляхами, здійснення ядерних програм, космічна діяльність, цивільна авіація тощо. В англomовній літературі, на відміну від вітчизняної, проводиться розмежування між поняттям абсолютна та строга відповідальність. Якщо в першому випадку винятком для настання відповідальності визнається лише вина позивача, то в другому - також інші події, про які йтиметься нижче. Якщо ж відповідач своїми діями навмисно сприяв створенню ситуації, при якій була нанесена шкода навколишньому середовищу, настає винна відповідальність, а сума компенсації не підлягає обмеженню. Зупинимось на характерних рисах міжнародно-правових угод, що передбачають строгу відповідальність як держави, так і приватних осіб. Універсальної конвенції в даній сфері не існує: міжнародне право пішло шляхом створення «секторальних» режимів відповідальності за правомірну небезпечну діяльність. Основна мета таких угод – забезпечити фінансовий захист осіб, яким спричинено шкоду, а також в окремих випадках – компенсувати безпосередню екологічну шкоду. Цивільно-правова відповідальність є строгою, тобто такою, що настає незалежно від вини оператора, направленою, тобто чітко визначає винну особу (оператора), а компенсація є обмеженою, тобто такою, що визначається на основі встановлення порогових рівнів, конкретних меж відповідальності. Конвенції про цивільно-правову відповідальність мали на меті, перш за все, звільнити держави, під юрисдикцією чи контролем яких здійснювалась небезпечна діяльність, від можливих претензій з боку жертв забруднення і не допустити переростання пов'язаних з цим спорів до рівня міжнародних публічно-правових відносин [4, с. 153]. Такі конвенції, як правило, визначають поняття шкоди, оператора, види небезпечної діяльності, обов'язок компенсувати, суму компенсації, винятки та систему компенсації. Сума компенсації обмежується, наприклад, залежно від тоннажу судна, категорії небезпечної діяльності та перевищення встановлених порогових рівнів, ваги небезпечного вантажу. Універсального визначення оператора на сьогодні не існує. Все залежить від роду діяльності та інтересу, який мають ті чи інші особи. Загальновизнано, однак, що оператором є особа, яка контролює певну діяльність в момент спричинення транскордонної шкоди. Наприклад, згідно з Конвенцією про цивільну відповідальність за забруднення моря нафтою 1992 р. оператором є власник судна, тоді як згідно з Протоколом про відповідальність та компенсацію за шкоду, спричинену в результаті транскордонного перевезення небезпечних відходів та їх видалення 1999 р. оператором визнається імпортер, експортер та особа, яка володіє відходами, в чітко обумовлених випадках. Серед винятків для настання строгої відповідальності називаються: збройні конфлікти, громадянські війни, військові дії, заколоти; природні явища, що має виключний, невідворотний, не передбачуваний та нестримний характер; результат виконання обов'язкового заходу, передбаченого державним органом Сторони; результат умисної протиправної поведінки третьої сторони. Щодо сис-

теми компенсації, то, як правило, угоди передбачають, що оператор повинен мати і підтримувати страхування чи будь-яке інше фінансове забезпечення, яке здатне перекрити його відповідальність за нанесену шкоду у випадку настання події, що призводить до необхідності виплати компенсації. Деякі угоди передбачають створення додаткових фондів, інші – ні. Так, конвенції щодо цивільної відповідальності за забруднення моря нафтою (Міжнародна конвенція про цивільну відповідальність за шкоду від забруднення нафтою 1992 р. та Міжнародна конвенція про створення Міжнародного фонду для компенсації шкоди від забруднення нафтою 1992 р. з останніми змінами, внесеними Протоколом від 2003 р.) передбачають два ступеня компенсації: 1) компенсація, що виплачується оператором/страхователем; 2) у випадку, якщо жертва не отримала достатньої компенсації згідно з Конвенцією про цивільну відповідальність за шкоду від забруднення нафтою 1992 р., виплата компенсації здійснюється Міжнародним фондом для компенсації шкоди від забруднення нафтою, який фінансується за рахунок внесків приватних нафтових компаній. Протоколом 2003 р. утворюється Міжнародний додатковий фонд для компенсації шкоди від забруднення нафтою, який виплачує компенсацію постраждалій особі у випадку, якщо вона не отримала повну та достатню компенсацію згідно з положеннями Конвенції про Міжнародний фонд для компенсації шкоди від забруднення нафтою 1992 р. Якщо ж забруднення моря нафтою відбулося в результаті дій державного судна, держава буде нести міжнародно-правову відповідальність на основі положень Конвенції ООН з морського права 1982 р. та Конвенції про попередження забруднення моря з суден 1973/1978 р. Подібна схема передбачена і в деяких інших конвенціях щодо цивільної відповідальності в сфері морських перевезень: Конвенції щодо відповідальності та компенсації за шкоду в зв'язку з перевезенням небезпечних та шкідливих речовин морем 1996 р. та Конвенції щодо цивільної відповідальності за шкоду від забруднення моря бункерним паливом 2001 р. (на сьогоднішній день обидві конвенції не набули чинності). Конвенції щодо цивільної відповідальності за ядерну шкоду (Паризька конвенція про відповідальність перед третьою стороною в галузі ядерної енергії 1960 р., Віденська конвенція про цивільну відповідальність за ядерну шкоду 1963 р., Протокол про внесення поправок до Віденської конвенції про цивільну відповідальність за ядерну шкоду 1997 р., Конвенція про додаткову компенсацію за ядерну шкоду 1997 р. з останніми змінами, внесеними Протоколом від 2004 р.) передбачають три ступеня компенсації: 1) компенсація, що виплачується оператором/страхователем; 2) компенсація, що виплачується державою, відповідальною за установку; 3) компенсація, що виплачується із спеціально виділених державних фондів на основі спеціальної формули внесків з боку держав-учасниць. Пояснити те, що схема реалізації цивільної відповідальності за забруднення моря нафтою передбачає додаткову компенсацію без участі державних фондів, на відміну від схеми реалізації цивільної відповідальності за ядерну шкоду, де така участь передбачається, можна тим, що, за загальним правилом, тягар компенсації покладається на суб'єктів, які отримують найбільшу користь від правомірної небезпечної діяльності: у першому випадку (перевезення нафти) – це переважно приватні компанії – одержувачі нафти, у другому випадку – держава, оскільки ядерні програми реалізуються на державному рівні. При цьому, держава в усіх випадках несе міжнародно-правову відповідальність за незабезпечення належного контролю над діяльністю приватних осіб в межах національної юрисдикції.

Стосовно абсолютної міжнародно-правової відповідальності держав, то вона передбачена угодами в сфері космічної діяльності. Так, ст.2 Конвенції про міжнародну відповідальність за шкоду, спричинену космічними об'єктами 1972 р. визначає, що держава, яка запускає, несе абсолютну відповідальність у вигляді виплати компенсації за шкоду, спричинену її космічним об'єктом на поверхні Землі або повітряному судну в польоті»

[21]. Дане положення базується на ст.7 Договору про принципи діяльності держав щодо дослідження та використання космічного простору, включаючи Місяць та інші небесні тіла 1967 р. [22]. Додаток VI до Протоколу щодо охорони навколишнього середовища Антарктики, який стосується відповідальності у випадку настання екологічних надзвичайних ситуацій 2005 року, визначає в якості оператора, а значить суб'єкта відповідальності, фізичну чи юридичну особу, як урядову, так і неурядову. Таким чином, передбачається строга відповідальність (ст.6) як для представників держави, так і для приватних осіб. Крім того, держава несе «залишкову» відповідальність в тому випадку, коли приватний оператор неспроможний повністю відшкодувати завдані збитки навколишньому середовищу Антарктики. Міжнародна практика показує, що міжнародна відповідальність як інструмент компенсації екологічної шкоди не відрізняється ефективністю. Адже міждержавні спори в екологічній сфері – досить рідке явище. Саме тому держави надають перевагу саме міжнародним угодам, які регулюють цивільно-правову відповідальність приватних осіб.

З 1978 р. Комісія міжнародного права розпочала роботу над підготовкою проекту статей щодо міжнародної відповідальності за шкідливі наслідки дій, не заборонені міжнародним правом, оскільки Проект статей про відповідальність держав за порушення міжнародного зобов'язання подібний аспект не передбачав. В 1997 р. Комісія вирішила розділити дану тему на дві: спочатку підготувати Проект статей щодо попередження транскордонної шкоди від небезпечної діяльності, а потім почати роботу над Проектом статей щодо відшкодування збитків від транскордонної шкоди, яка стала результатом небезпечної діяльності. Обидва варіанти було остаточно завершено у 2001 р. та 2006 р. відповідно. Таке рішення Комісії пояснювалось тим, що спочатку необхідно вжити всіх заходів, які б унеможливили настання транскордонної шкоди (кореспондує першому виду відповідальності держав – responsibility або обов'язку «належній обачливості»), а потім, у випадку дійсного настання матеріальної шкоди, – зобов'язати винних нести тягар відшкодування. Таким чином, другий блок норм вступає в дію за умови, що всі зобов'язання держав за першим виконано. За період своєї роботи над темою основними доповідачами Комісія призначила Р.К. Квентіна-Бакстера, Х. Барбозу та П.С. Рао. Перший Проект статей ґрунтується на принципах *sic utere tuo ut alienum non laedas*, належної обачливості та добросовісного співробітництва [23]. Мета документу – забезпечити жертвам швидку та адекватну компенсацію за нанесені збитки, а також забезпечити охорону та захист навколишнього середовища (!). Головне призначення – зробити внесок в процес розробки міжнародно-правових документів в сфері цивільної відповідальності за небезпечну діяльність шляхом встановлення керівних засад та основних елементів. До основних обов'язків держав відносяться: обов'язок надавати попередню згоду на будь-яку небезпечну діяльність в межах національної юрисдикції (ст.6), проводити попередню оцінку ризику (ст.7), інформувати зачеплену державу (ст.8), проводити з усіма зацікавленими державами консультації (ст.9), обмінюватися з усіма зацікавленими державами відповідною інформацією (ст.12) та ін. [24]. Другий Проект статей передбачає строгу відповідальність як для держави (у тому випадку, коли діяльність здійснюється державними структурами, які визначаються як оператори), так і для фізичних чи юридичних осіб. Крім того, держава несе залишкову відповідальність шляхом забезпечення створення і виплат з додаткових фондів в тому випадку, коли приватний оператор неспроможний повністю відшкодувати завдані збитки особам, майну чи навколишньому середовищу іншої держави. Такі фонди фінансуються або промисловими компаніями, які мають прибуток від даної небезпечної діяльності, або самою державою. Райони поза межами будь-якої національної юрисдикції не входять до предметної сфери дії майбутньої конвенції [25]. Комісія вважала за зайве включати в обидва Проекти перелік небезпечних видів діяльності,

не заборонених МП, оскільки з розвитком науки і техніки такий список підлягав би постійному перегляду. Крім того, існуючі документи в сфері цивільної відповідальності за небезпечну діяльність та конвенції більш загального характеру в сфері охорони навколишнього середовища вже містять подібні переліки, на які державам та приватним особам слід орієнтуватися (наприклад, Конвенція щодо охорони морського середовища району Балтійського моря 1992 р., Конвенція щодо транскордонного впливу промислових аварій 1992 р., Орхуська конвенція 1998 р., Конвенція Лугано 1993 р.).

З огляду на все вищесказане, зазначимо, що питання відповідальності в міжнародному екологічному праві – одна з найменш розроблених тем. Однак не можна стверджувати, що відповідні норми і принципи взагалі відсутні. Міжнародне право передбачає як міжнародно-правову відповідальність держав, так і цивільно-правову відповідальність приватних осіб. Хоча жоден міжнародний трибунал чи суд не виніс вироку про притягнення до кримінальної відповідальності за екологічний злочин, формально така можливість закріплена в міжнародно-правових нормах. Діяльність в сфері навколишнього середовища має, здебільшого, небезпечний чи наднебезпечний характер, але оскільки вона не забороняється МП, міжнародна спільнота обрала шлях встановлення абсолютної (строкої) відповідальності за таку діяльність. Позитивними є результати роботи Комісії МП з кодифікації зазначеного напрямку: у випадку ухвалення відповідних конвенцій заповняться прогалини щодо строгої відповідальності держав за правомірну екологічну діяльність, а також буде створено єдиний універсальний механізм строгої відповідальності щодо приватних осіб на заміну існуючих секторальних режимів. Звісно, наголос потрібно робити на першій складовій відповідальності держав: якомога ефективніше реалізовувати обов'язок попередження транскордонної шкоди, і лише у випадку виконання такого обов'язку змушувати винних нести тягар відповідальності та відшкодування за спричинену шкоду. В цьому проявляється ефективність міжнародного екологічного права та дійсне бажання держав охороняти навколишнє середовище.

Список використаної літератури:

1. Gehring T., Jachtenfuchs M. Liability for transboundary environmental damage: towards a general liability regime? / T. Gehring, M. Jachtenfuchs // *European Journal of International Law*. – 1993. – Vol.4. – No.1. – P.92-106.
2. Буткевич В.Г., Мицик В.В., Задорожній О.В. Міжнародне право. Основи теорії: Підручник / За ред. В.Г. Буткевича. – К.: Либідь, 2002. – 608 с.
3. Мировой океан и международное право: Защита и сохранение морской среды / [авт. коллектив: А.П. Мовчан, С.В. Виноградов, С.П. Голоуеватый и др.]. – М.: Наука, 1990. – 248 с.
4. Виноградов С.В. Международное право и охрана атмосферы / С.В. Виноградов. – М.: Наука, 1987. – 160 с.
5. Стокгольмская декларация, 16 июня 1972 г. // *Действующее международное право: в 3-х т.* – М.: Изд-во Московского независимого института международного права, 1999. – Т. 3. – С. 682–687.
6. Декларация Рио-де-Жанейро по окружающей среде и развитию, 14 июня 1992 г. // *Действующее международное право: в 3-х т.* – М.: Изд-во Московского независимого института международного права, 1999. – Т. 3. – С. 687–692.
7. Кравченко С.М. Актуальні проблеми міжнародного права навколишнього середовища / С.М. Кравченко, А.О. Андрусевич, Дж.Е. Бонайн / [під заг. ред. проф. С.М. Кравченко] – Львів: Видавничий центр ЛНУ імені І.Франка, 2002. – 336 с.
8. Строчук В. Понятие трансграничного ущерба окружающей среде в международном праве / В. Строчук // *Московский журнал международного права*. – 2004. - №1. – С.114-128.

9. Convention on civil liability for damage resulting from activities dangerous to the environment, 21 June 1993, Lugano // European Treaty Series. – 1993. – №150. – P. 1–16.
10. Payne C. UN Commission awards compensation for environmental and public health damage from 1990-91 Gulf War / C. Payne. – 10 August 2005. – Mode of access: www.asil.org/insights/2005/08/insights050810.html
11. Principles of international law recognized in the Charter of the Nürnberg Tribunal and in the judgment of the Tribunal, 1950. – Mode of access: www.icrc.org/ihl.nsf/FULL/390?OpenDocument
12. Сперанская Л.В. Международно-правовая охрана морской среды / Л.В. Сперанская. – М.: Наука, 1978. – 176 с.
13. Rome Statute of the International Criminal Court, 17 July 1998. – Mode of access: http://www.un.org/law/icc/statute/99_corr/cstatute.htm
14. Дополнительный протокол к Женевским конвенциям от 12 августа 1949 г., касающийся защиты жертв международных вооруженных конфликтов, 8 июня 1977 г. // Действующее международное право. – Т.2. – С. 731-792.
15. Конвенция о запрещении военного или любого иного враждебного использования средств воздействия на природную среду, 18 мая 1977 г. // Збірник міжнародно-правових актів у сфері охорони довкілля. – 2-ге вид., доп. – Львів: Норма, 2002. – С.32-34.
16. Шишко А.А. Предупреждение трансграничного загрязнения (международно-правовые проблемы) / А.А. Шишко. – К.: «Наукова думка», 1990. – 167 с.
17. Orellana M.A. Criminal punishment for environmental damage: Individual and state responsibility at a crossroad / M.A. Orellana // Georgetown International Environmental Law Review. – Summer 2005. – Mode of access: http://findarticles.com/p/articles/mi_qa3970/is_200507/ai_n14684851
18. Tara W. Prosecuting attacks that destroy the environment: Environmental crimes or humanitarian atrocities? / W. Tara // Georgetown International Environmental Law Review. – Summer 2005. – Mode of access: http://findarticles.com/p/articles/mi_qa3970/is_200507/ai_n14684873/pg_4
19. Задорожній О. Геноцид «болотних арабів» у світлі норм міжнародного водного права, міжнародного права захисту прав людини та міжнародного гуманітарного права / О. Задорожній // Український часопис міжнародного права. – 2005. – №2. – С.88-92.
20. Строчук В. Обязательства государств по предотвращению трансграничного ущерба в международном праве / В. Строчук // Белорусский журнал международного права. – 2003. – №4. – Mode of access: http://evolutio.info/index.php?option=com_content&task=view&id=899&Itemid=143
21. Конвенция о международной ответственности за ущерб, причиненный космическими объектами, 29 марта 1972 года // Действующее международное право: в 3-х т. – М.: Изд-во Московского независимого института международного права, 1999. – Т. 1. – С.738-743.
22. Договор о принципах деятельности государств по исследованию и использованию космического пространства, включая Луну и другие небесные тела, 27 января 1967 года // Действующее международное право: в 3-х т. – М.: Изд-во Московского независимого института международного права, 1999. – Т. 3. – С.625-630.
23. Савельева Л.В. Итоги работы Комиссии международного права над первой частью проекта статей «Международная ответственность за вредные последствия действий, не запрещенных международным правом» / Л.В. Савельева // Московский журнал международного права. – 2005. – №2. – С.234-245.

24. Draft articles on prevention of transboundary harm from hazardous activities, with commentaries, 2001. - Mode of access: http://untreaty.un.org/ilc/texts/instruments/english/commentaries/9_7_2001.pdf
25. Draft principles on the allocation of loss in the case of transboundary harm arising out of hazardous activities, with commentaries, 2006. - Mode of access: http://untreaty.un.org/ilc/texts/instruments/english/commentaries/9_10_2006.pdf

Савчук К.О.^{*}, Драчов О.В.^{**}

ГЕНЕЗИС ПРОБЛЕМИ СПІВВІДНОШЕННЯ МІЖНАРОДНОГО ТА ВНУТРІШНЬОДЕРЖАВНОГО ПРАВА

Basic theoretical conceptions of correlation of international and domestic law (foremost dualistic and monistic directions) are analysed in the article, and similarly their advantages and failings in their application in the modern world.

У сучасному світі, в умовах постійного зростання взаємопов'язаності між державами, роль міжнародного права, як основного регулятора міждержавних відносин, має стабільну тенденцію до збільшення. Міжнародне право, як система юридичних норм, які регулюють міждержавні відносини з метою забезпечення миру та співробітництва [6; с.1], повинно мати пріоритетний характер у сучасному правовому регулюванні міжнародних відносин. Однак треба підкреслити, що сучасний світ не можна уявити без взаємодії національних правових систем із системою міжнародного права. Соціально-політичні та соціально-економічні умови сьогодення, ще більше підкреслюють взаємний зв'язок між цими системами права, який вже давно вийшов за межі чисто теоретичних розважень і перейшов у сферу його практичного застосування. Тому актуальність дослідження та вирішення проблеми реалізації норм міжнародного права у внутрішньому правопорядку є надзвичай важливою для молодшої української держави. Метою даної статі є дослідження історії розвитку доктринальних уявлень про співвідношення міжнародного та внутрішнього права.

В науці міжнародного права проблема співвідношення національного та міжнародного права постала ще у XIX ст., хоча колізії між цими системами виникали і раніше. Наприклад, у XIV столітті виник конфлікт між внутрішньодержавним правом князівства Литовського і договором укладеним Іваном III з великим князем литовським. Іван III вважав необґрунтованим відмову великого князя литовського збудувати для своєї жінки Олени, дочки Івана III, православну церкву зважаючи на давню заборону у Литві збільшувати кількість православних церков [7; с.6].

Як зазначає польський юрист - міжнародник Р. Квечень: «Кінець XIX ст. це в певному спрощенні завершення того етапу розвитку міжнародного права, в якому воно становило не «власність» держав як таких, а «власність» їх суверенів і застосовувалося це право в основі тільки між різними державами, як зовнішньодержавне право. В XX ст. ситуація змінилася до такого рівня, що міжнародне право окрім традиційних функцій, почало вникати в матерії внутрішньодержавні. Вхідження міжнародних норм до національних правопорядків звернуло увагу на практичний аспект проблеми співвідношення двох систем, що ініціювало систематичні дослідження в цьому напрямку» [13; с.12].

Всебічне дослідження цієї складної в теоретичному і важливої в практичному плані проблеми відображено у працях багатьох вітчизняних і західних вчених. Розбіжність наукових підходів до цієї проблеми призвела до формування двох головних теоретичних напрямків щодо співвідношення міжнародного та внутрішньодержавного права: дуалізму

^{*} кандидат юридичних наук, старший науковий співробітник відділу міжнародного права та порівняльного правознавства Інституту держави і права ім. В.М. Корецького НАН України

^{**} аспірант відділу міжнародного права та порівняльного правознавства Інституту держави і права ім. В.М. Корецького НАН України

та монізму який в свою чергу поділяється на монізм з приматом міжнародного права та монізм з приматом національного права.

Перша спеціальна праця «*Völkerrecht und Landersrecht*» щодо співвідношення міжнародного та внутрішньодержавного права була опублікована видатним німецьким юристом Х. Тріппелем, який вважається одним з засновників дуалістичної концепції. Основні положення його теорії були викладені ним у зазначеній праці, а також в курсі лекції, які проводилися ним в Гаазькій Академії Міжнародного Права в 1923 р. [19 с.82-83] і полягали у тому, що міжнародне і внутрішньодержавне право це дві різні системи. Незалежність цих систем обумовлювало кілька причин. Перед усім між національним і міжнародним правом є відмінність яка стосується об'єкта і суб'єкта цих прав: внутрішньодержавне право стосується органів влади та інших приватних суб'єктів, тоді як міжнародне право регулює стосунки між державами[19; с.82-83]. Відмінність між двома правопорядками, як відмічав Тріппель, також полягає у механізмі їх утворення: в державі джерелом права є воля її органів влади, тоді як джерелом міжнародного права є спільна воля різних держав[20; с.63-70].

Сутність «дуалізму» достеменно відображена ним на прикладі: «двох кіл, що тісно дотикаються, але ніколи не перетинаються»[20; с.83]. Згідно цієї концепції жоден правопорядок не може створити чи змінити норми іншого. Незважаючи на суттєві відмінності між двома правопорядками, Х. Тріппель вважав, що взаємний вплив між цими системами права відбувається завдяки рецепції, внаслідок якої в національному законодавстві з'являється норма, котра є «дзеркальним відображенням» міжнародної норми. Рецепція як стверджує Тріппель є інституцією національного права, бо тільки завдяки конкретному уповноваженню, яке виражене в акті національного права міжнародна норма може мати відповідник в національному праві[19; с.84,97].

Подальшого розвитку ця теорія набула завдяки фундаментальним працям багатьох її прихильників, а саме: К. Струппа, Р. Редслоба, Х. Штребеля, Д. Анцилотті та ін. Однак можна зустрітися з поглядом, що теорія створена Х. Тріпплем і є теорією одного автора[17; с.16]. Він створив основи усього дуалістичного напрямку, інші автори, що підтримували тези Тріппля, тільки в деякій мірі модернізували її.

Ідеї Х. Тріппеля підтримав та розвинув відомий італійський юрист, міжнародник Д. Анцилотті. Він також розглядав міжнародне і національне право як два паралельні правопорядки, стверджуючи, що вони мають різні джерела виникнення правових норм. Джерелом національного права він вважав конституційну норму, а фундаментом міжнародного права так званий принцип *pacta sunt servanda*. На думку науковця, національні органи влади повинні так інтерпретувати свої національні закони, щоб вони не суперечили міжнародним нормам. Однак якщо така інтерпретація неможлива, то суд, як орган національної влади, повинен застосовувати норми внутрішнього законодавства. Як пише автор: «національна норма, яка суперечить міжнародній, не втрачає своєї важності, тому що вона окреслюється правом внутрішньодержавним»[2; с.56]. Незалежність юридичних систем не означає, що вони не мають взаємних зв'язків між собою. Як пише В.Г. Буткевич: «Д. Анцилотті запроваджує поняття відсилання (простого та рецептивного), що є формою приведення в дію норм міжнародного права у національному праві або національного права у міжнародному і відображає взаємодію цих двох систем права»[4; с.249]. Анцилотті при цьому виключив безпосередню дію міжнародних норм у внутрішньодержавній сфері і підкреслив, що дія і застосування міжнародного права можлива лише завдяки дозволу збоку національної системи права.

Окрему увагу треба приділити розгляду соціалістичної доктрини з питань співвідношення міжнародного і внутрішньодержавного права. Соціалістична доктрина – це дуалістичний підхід, тому що національне і міжнародне право розглядаються як дві різні

системи права. Як пише Р.А. Мюллерсон: «Однією з найголовніших рис, які відрізняють соціалістичну доктрину від традиційного дуалізму, є те, що соціалістична наука досліджує, як міжнародне так і національне право в системі їх соціальних зв'язків. В дуалістичному напрямку представлена ліберальна сторона буржуазних вчених. Воно найбільш повно відповідає реаліям існування суверенних держав і тому багато раціональних зерен цієї концепції міститься в збагаченому виді в соціалістичній концепції співвідношення міжнародного і національного права»[7; с.10,19].

Проблемою співвідношення та взаємодії серед вчених-міжнародників займалися такі відомі науковці, як: І. П. Бліщенко, Г. В. Ігнатенко, Д. Б. Левін, М.В. Миронов, Р. А. Мюллерсон, Г. І. Тункін, Є. Т. Усенко, С. В. Черниченко, та ін. Вони, як пише Буткевич, дійшли таких основних положень: радянська правова наука перед усім ставила за пріоритет повагу державного суверенітету, стверджували незалежність між системами національного та міжнародного права, відносини між цими правовими системами будуються на засаді узгодження та координації, реальне існування та функціонування забезпечує процес їх активного взаємозв'язку та взаємодії тощо[4; с.250].

В теорії міжнародного права був сформований ще один підхід до проблеми співвідношення міжнародного та національного права – моністичний, який в свою чергу поділяється на дві протилежні за змістом концепції. Спільним для представників цих течій був наголос на єдності правових систем, яка впливала з ієрархії норм права. Проте, відмінність полягала в тому, що різні представники цього підходу по різному відповідали на питання, яка з двох правових систем є пріоритетною або базовою.

До тих вчених, які надавали перевагу національному праву, необхідно віднести, крім всесвітньо відомого німецького філософа Г.В.Ф. Гегеля, таких відомих юристів – теоретиків ХІХ – початку ХХ ст.: М. Вензеля, Ж. Єлінека, Е. Кауфмана, А. Цорна, П. Цорна. Цей напрямок розвинувся в Німеччині під впливом філософії Г.В.Ф. Гегеля. Прихильники цієї теорії вважали міжнародне право за одну із галузей – національного права, а саме зовнішнє національне право. Однак треба підкреслити, що різні науковці по різному підходять до розв'язання цієї проблеми: для Г.В.Ф. Гегеля «Взаємовідносини між державами є суттю взаємовідносин між самостійними контрагентами, які домовляються між собою, але водночас стоять вище цих домовленостей»[10; с.320-321]. Відносини між державами, які є незалежними один від одного суб'єктами, формується на підставі волі цих держав, а формально виразом їх волі є міжнародні угоди. Він підкреслював, що підстава цих відносин є суверенність держави, яка не може бути обмежена волею іншої суверенної держави[10; с.436].

Прихильником теорії примату внутрішньодержавного права над міжнародним на початку своєї наукової діяльності був А. Фердросс, який у 1914 році представив у дебатах «Zur Konstruktion des Völkerrechts» дуже цікаву моністичну теорію. Основу міжнародного права він бачив у найвищій державній нормі – конституції, яка окреслює правову волю держави. Юридично обов'язкова сила міжнародного права проявляється в статтях конституції, які уповноважують голову держави укладати міжнародні угоди. Як стверджує Р. Квечень цю концепцію можна піддати критиці, щонайменше з двох причин. По-перше, якщо теоретично припустити, що конституція може мати запис стосовно уповноваження державних органів на безпечливіше ухилення від міжнародних норм з будь яких причин, в тому числі і поза правових, то це безпосередньо є легалізація міжнародного безправ'я. По-друге, не можна зрозуміти чому норми міжнародного права продовжують діяти незважаючи на зміни у конституції, її відміну або революційні зміни у державі[13; с.20]. З рештою Фердросс побачив недоліки своєї першої теорії і відійшов від неї на користь моністичної теорії з приматом міжнародного права.

Інший відомий юрист М. Вензель також базував свою теорію на національному правопорядку, який створює підставу для державних органів приймати міжнародні угоди. Він стверджував, що після офіційного оприлюднення міжнародної угоди в державі, міжнародна норма стає звичайним державним актом. Кожна держава має своє міжнародне право, так само як вона має свою власну систему цивільного, кримінального, господарського права тощо. Концепція цього науковця полягала у тому, що міжнародне право має таку саму юридичну силу, як і інші акти національного права. Тобто державний орган в разі потреби може в односторонньому порядку скасувати цю норму. Отже, можна стверджувати, що для всіх прихильників цієї школи міжнародне право було нічим іншим, як «зовнішньодержавним» правом.

Слід зазначити, що теорія примату національного права над міжнародним не набула широкої популярності у правовій науці та практиці, і це частково пояснюється тим, що її основні засади використовувалися в свій час кайзерівською та гітлерівською Німеччиною для виправдання свавілля в міжнародних відносинах і порушенням норм міжнародного права. Свого часу також радянський юрист міжнародник А. Я. Вишинський наголошував на пріоритеті внутрішньодержавного права над міжнародним[5]. Однак це напевно єдиний випадок в радянській юридичній науці.

Проте, для сучасного наукового світу характерним є інший напрямок в моністичній теорії – концепція примату міжнародного права над внутрішньодержавним. Її автором вважається видатний австрійський та американський науковець Ганс Кельзен. Прихильниками цієї теорії слід також вважати таких видатних вчених юристів-міжнародників як П. Гугенхейм, Ф. Джессеп, Г. Лаутерпахт, Ж. Ссель, Дж. Шварценберг, А. Фердросс і багато інших.

Серед прихильників моністичної теорії з приматом міжнародного права було багато різновидностей: солідаристська версія монізму, головним представником якої був Ж. Ссель, натуралістична - представлена Л. Ле Фуром, а також психологічна версія сформульована Г. Краббом. Наведенні концепції однак не знайшли багато послідовників, що послужило досить швидкому їх занепаду. Розвиток у правовій літературі натомість отримала інша моністична концепція пропагована «віденською школою», яку ще називають нормативістською. Вона представлена вченими Г. Кельзеном, А. Фердроссом та іншими.

Аналізуючи природу співвідношення міжнародного та національного права Г. Кельзен, стверджував пріоритет міжнародного права над внутрішньодержавним. У межах своєї теорії він збудував єдину правову систему із «вищим правопорядком» (міжнародне право) і «підлеглими» національними правопорядками. В ній він встановлює джерело міжнародного права у вигляді основної норми (Grundnorm), якою є фундаментальна норма «*pacta sunt servanda*». Як зазначав науковець, оскільки міжнародне право переважає над національним правом, а вони створюють єдину систему права, то державне право повинно бути згодне з ієрархічно вищим правопорядком, мусить йому підпорядковуватися. Стосунки між національним та міжнародним правом він прирівнював до стосунків, які виникають між конституцією та законами[11; с.316,318]. Таким чином єдність між двома системами права виключає потребу перетворення міжнародних норм в національні, тобто норми міжнародного права можуть безпосередньо застосовуватися у внутрішній сфері[12; с.578-580]. Однак практика застосування міжнародних норм найчастіше не допускає введення їх безпосередньо, а вимагає їх адаптації у внутрішньодержавному правопорядку.

Згідно з теорією Кельзена, якщо акти внутрішнього права суперечать міжнародному то вони повинні бути скасовані[11; с.317]. Однак зважаючи на практику держав у сфері застосування міжнародного права, він зменшив свій радикалізм, стверджуючи, що норми міжнародного права не окреслюють процедури скасування внутрішньодержавної норми,

яка суперечить міжнародній, але безпосередньо створюють такий обов'язок для органів державної влади.

Інший відомий юрист - міжнародник цього напрямку А. Фердросс, підтримував погляд своїх колег в тій частині, яка стосувалася, безпосередньо єдності права (міжнародного та національного), але допускав можливість колізії між нормами цих систем. Згідно з його концепцією, міжнародне право базується не на «волі окремих держав», а завдяки ефективному спільному функціонуванню усіх членів міжнародного суспільства[21; с.288]. Він зазначав, що держави, як члени цього суспільства підпорядковуються нормам створеним цим суспільством. Компетенція держави до створення національних норм виникає з міжнародного права, а основою міжнародного права він, вважає норму *«pacta sunt servanda»* - яка є підставою усього міжнародного правопорядку [21; с.285-286,295-296].

Узагальнюючи положення цього різновиду моністичного напрямку, можна окреслити наступні основні його положення: безумовний примат міжнародного права над національним, єдність систем права, а також формально - логічний метод пізнання правових явищ.

Серед російських представників цієї доктрини цікаву думку представив О. М. Хлестов, який писав: «Радянська доктрина належала до дуалістичної теорії з тією поправкою, що між національним та міжнародним правом існує все більш зростаючий зв'язок, норми міжнародного права не рідко утворюються під впливом внутрідержавного правопорядку і визначають його, а міжнародно-правові норми усе частіше трансформуються в внутрішнє право. Сьогодні перед Росією з'являються проблеми вибору: яка з міжнародних доктрин повинна стати офіційною з огляду на статтю 15 конституції? Представляється, що сьогодні доцільніше перейти к підтримці моністичних теорій з визнанням міжнародного права над внутрішнім»[9; с.55].

В сучасній міжнародно-правовій науці дещо пом'якшується відмінність між моністами та дуалістами. Ряд вчених піддають критиці і тих, і інших. Моністів, зокрема критикують, по-перше, за те, що практика застосування міжнародного права вказує на незалежність обох систем права; по-друге, існує певна неоднорідність думок, які стосуються способу виникнення внутрішньодержавного права, оскільки «віденські моністи» наголошували на похідному характері національного права від міжнародного, а це не відповідає історичним фактам, практиці держав і чинному міжнародному праву. По-третє, розбіжність в поглядах різних науковців стосується доктрини «основної норми». Як зазначав відомий радянський юрист-міжнародник Г. І. Тункін: «Доктрина «основної норми» є чисто логічною конструкцією, яка не відповідає реальній дійсності. Ця концепція не в змозі витлумачити розвиток міжнародного права і реальне співвідношення норм самого міжнародного права, а також міжнародного права та інших соціальних явищ»[8; с.197].

Дуалістів піддають критиці, по-перше, за те, що вони наголошували на неможливості безпосередньої колізії між нормами міжнародного та національного права[18; с.27], по-друге, адресатами норм міжнародного права є не тільки держави, як стверджували дуалісти, але й інші суб'єкти міжнародного права[13; с.35], по-третє, норми міжнародного права можуть діяти безпосередньо у внутрішньодержавному праві [17; с.19]. Виникає запитання, а що в таким разі діється з безпосереднім застосуванням міжнародних звичаїв і ухвал міжнародних органів.

У сучасній західній науці міжнародного права багато вчених не поділяють поглядів як дуалістичної, так і моністичної теорій. Англійський юрист-міжнародник Ян Броунлі зазначає: «Все більше юристів-фахівців міжнародного права прагнуть позбутися дихотомії монізму і дуалізму, стверджуючи, що логічні наслідки обох теорій суперечать діяльності міжнародних і національних органів, а також судів»[3; с.69]. Подібних поглядів притримуються Дж. Фіцморіс і Ш. Руссо, які сформулювали певну модифікацію дуалістичної

позиції. «Вони стверджують, що кожна система права має першість у власній сфері застосування, практично так само, як право французьке у Франції і право англійське в Англії. Так як не можна говорити о перевазі права французького над правом англійським, але всього лише о різних системах права, які діють кожна у своїй сфері, так само не можна трактувати норми права міжнародного і національного. Вони є правовими елементами, які виступають відповідно в системах внутрішньодержавних так і міжнародних, і існують в двох різних правопорядках»[16; с.100].

Взаємозв'язки між національними правопорядками і міжнародним правом не є ані дуалістичними, ані моністичними в класичному розумінні цих доктрин. Правова реальність сьогодення складається з багатьох аспектів, які не дозволяють на цілісне обґрунтування жодної з доктрин. Цю реальність можна представити, як дуалістично-моністичну. Дуалістична, бо національна система права зберігає свою незалежність відносно встановлення і застосування правил зв'язаних з правотворчими фактами дії норм національного права по відношенню до суб'єктів цього права. Норми міжнародного права не діють безпосередньо в державі, а тільки на підставі дозволу національного правопорядку. Про монізм треба говорити в контексті юридично обов'язкової сили міжнародного права. Помилковим є дуалістичне переконання о відмінностях в цій сфері між національним і міжнародним правом. Правова підстава двох правопорядків є однорідна. В державі вона виявляється в конституції і законах, а відносно міжнародного суспільства у міжнародних договорах та звичаях[14; с.192-194].

Отже, необхідно підкреслити, що проблема співвідношення міжнародного та національного права є однією з пріоритетних в теорії міжнародного права. Оскільки, як пише Ануфрієва, в ході її практичного дослідження є можливість зіставити об'єкти регулювання кожної із систем, виявити особливості, просторову і суб'єктивно-об'єктивну сфери дії, методи регулювання, а також окреслити форми і способи здійснення норм в рамках окремих держав[1; с.322]. Підтвердженням цієї тези, як нам здається, є саме відношення до міжнародного права держав Центральної та Східної Європи до та після змін, що відбулися під кінець XX ст. В національних правових системах почали утверджуватися засади правової держави, яку безпосередньо зв'язують з дотриманням міжнародного права. Цікавий у зв'язку з цим є погляд Найвищого Суду Польщі виражений у рішенні від 15 червня 1993 р.: «Правова держава (...) це також – така держава, яка дотримується своїх зобов'язань, що виникають з укладених і правильно ратифікованих угод»[15]. Підтвердженням цього погляду стала загальна тенденція конституцій групи цих держав містити положення із зазначенням місця міжнародного права в національній правовій системі. Добрим прикладом цього процесу є стаття 9 конституції України, яка окреслює місце міжнародного права в правопорядку України, стаття 15 конституції Російської Федерації, що також містить положення відносно міжнародного права, статті 87 – 91 конституції Республіки Польщі, творці якої взагалі досить широко підійшли до вирішення питання відносно ролі і місця міжнародного права у внутрішньому правопорядку тощо.

Узагальнюючи вищезгадане, слід зазначити, що незважаючи на розробленість питань співвідношення міжнародного та національного права не має єдності серед вчених по цілому ряду позицій. Перед усім це стосується практики застосування міжнародного права у внутрішньодержавній сфері та вибору механізмів імплементації міжнародних норм. В сучасній доктрині та практиці міжнародного права відмінності між дуалістичною та моністичною концепцією поступово пом'якшуються і на перший план виходить дослідження конкретних механізмів взаємодії цих двох правових систем.

Література

1. Ануфриева Л.П.. Соотношение международного публичного и международного частного права: правовые категории. – М. – Спарк, 2002. – С. 322.
2. Анциллитти Д. Курс международного права: В 2 Т., Т. 1. – М., 1961. – С. 56.
3. Броунли Я. Международное право. – М., 1977. – Кн. 1. – С. 69.
4. Буткевич В.Г., Міцик В.В., Задорожний О.В. Міжнародне право. Основи теорії. Підручник. – К., 2002. – С. 249.
5. Вышинский А.Я., Вопросы международного права и международной политики. М.: Юрнздат, 1949.
6. Лукашук И. И. Международное право. Общая часть. Учебник. – М., 1996. – С. 1.
7. Мюллерсон Р.А. Соотношение международного и национального права. – М., 1982. – С. 6.
8. Тункин Г. И. Теория международного права. – М., 2000. – С. 197.
9. Хлестов, О. Н. Международное право и Россия // Московский журнал международного права. – М.: 1994. – № 4.. – С. 55.
10. Hegel G.W.F. Zasady filozofii prawa. – Warszawa, 1969. – S. 320 -321.
11. Kelsen H., Les Rapports de Systeme Entre le Droit Interne et le Droit International Public // RdC. – 1926 (IV). T. 14. – P. 316, 318.
12. Kelsen H., Principles of International Law, New York-Chicago-San Francisco-Toronto-London, 1967. – P. 578-580.
13. Kwiecień R. Miejsce umów międzynarodowych w porządku prawnym państwa polskiego. – Warszawa, 2000. – S. 12.
14. Kwiecień R. Suwerenność Państwa. Rekonstrukcja i znaczenie idei w prawie międzynarodowym. – Zamysze, 2004. – S. 192 -194.
15. Postanowienia Sądu Najwyższego. – Izba Administracyjna, Pracy i Ubziepieczeń Społecznych z 15 czerwca 1993 r., Sygn. AKT I PRN 54/93.
16. Shaw Malcolm N. Prawo Międzynarodowe: wyd. Książka I Wiedza, Warszawa, 2006. – S. 100.
17. Skubiszewski K. Prawo międzynarodowe w porządku prawnym państwa // Prawo międzynarodowe w świetle doświadczeń państw socjalistycznych – Waslikowski A. – Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk 1980. – S. 16.
18. Symonides J., Bierzanek R. Prawo międzynarodowe publiczne, Wydanie (V). – Warszawa 2000. – S. 27.
19. Triepel H. Les Rapports Entre le Droit Interne et le Droit International // Recueil de Cours (RdC). – 1923 (I).
20. Triepel H. Völkerrecht und Landersrecht. – Leipzig, 1899. – S. 63 -74.
21. Verdross A. Le Fondement du Droit International // RdC. – 1927 (I). T. 16. – P. 288.

Башун А.В.***АЛЬТЕРНАТИВНІ ДЖЕРЕЛА ЕНЕРГІЇ – НОВИЙ ШЛЯХ УКРАЇНИ**

The article is devoted to the provisions of International and European law which regulate the relations in a field of alternative sources of energy. Also, the author paid attention to the provisions concerning alternative energy in Ukrainian legislation.

Використання енергії, що отримується з альтернативних джерел, таких як сонце, вітер, вода та хвилі, підтримує сталий розвиток завдяки зменшенню викидів вуглецю, що сприяє посиленню енергетичної та кліматичної безпеки багатьох країн світу. Поряд із основними законодавчими актами у багатьох країнах світу створені цілі системи законодавства з управління та стимулювання розвитку використання альтернативних джерел енергії та пов'язаних із цим заходів [1]. В свою чергу, хоча в законодавстві України і передбачено державне управління у сфері альтернативних джерел енергії, закріпленого перш за все Законом України «Про альтернативні джерела енергії» [8], однак реальний стан законодавства України в зазначеній сфері залишається далеким від міжнародних та європейських стандартів. Головною причиною гальмування розвитку нетрадиційних та відновлювальних джерел енергії є недосконалість законодавчої бази України, яка в цілому має будуватись на принципах та стандартах, закріплених міжнародним та європейським правом в цій галузі. Особливої значущості дана тема набуває саме в сучасний період – період необхідності зменшення залежності України від імпортованих енергетичних ресурсів, оскільки очікується, що відновлювані енергетичні ресурси будуть економічно конкурентоспроможними у порівнянні з традиційними джерелами.

Метою статті є висвітлення правових основ регулювання відносин у сфері альтернативних джерел енергії в міжнародному та європейському праві. Крім того, автором зосереджується увага на основах законодавчого регулювання альтернативних джерел енергії України.

Перш за все, слід наголосити на тому, що Україна підписала Меморандум про приєднання до Договору про створення Енергетичного Співтовариства, що в цілому вже підкреслює євро інтеграційні прагнення України у енергетичних аспектах. Правовому регулюванню альтернативних джерел енергії в Україні відводиться особлива увага, однак поряд із цим українське законодавство у зазначеній сфері ще містить багато прогалин та потребує подальшої апроксимації із міжнародними стандартами.

По-перше, зазначимо, що понятійний апарат терміну «альтернативні джерела енергії» в сучасному міжнародному та європейському праві значно розширений. Так, як українське законодавство, так і законодавство більшості країн світу застосовує терміни «альтернативні», «поновлювальні», «нетрадиційні» та «відновлювальні» джерела енергії як рівнозначні та такі, що мають однакове тлумачення.

Так, правовою основою для міжнародного енергетичного співробітництва сьогодні виступає Договір до Енергетичної Хартії. Підпунктом (d) пункту 1 статті 19 Договору до

* аспірант кафедри міжнародного права Інституту міжнародних відносин Київського національного університету імені Тараса Шевченка
Науковий керівник: д.ю.н., доц. Буткевич О.В.

Енергетичної Хартії визначено, що Сторони, що домовляються приділяють особливу увагу підвищенню енергоефективності, освоєнню та використанню відновлювальних джерел енергії, заохоченню використання більш чистих видів палива та використанню технологій та технологічних засобів, які сприяють зниженню забруднення [7].

Крім того, міжнародна спільнота визначила одним із шляхів розв'язання проблеми зміни клімату, безпеки енергопостачання та безумовно енергетичної залежності переважної кількості країн світу саме значний потенціал використання альтернативних джерел енергії. Із підписанням Кіотського протоколу 1997 року до Рамкової конвенції ООН про зміну клімату [12] використання альтернативних джерел енергії виявляється в тому числі «логічним кроком» у світлі взятих державами зобов'язань щодо зменшення викидів «парникових» газів.

Разом з цим, досконала законодавча база щодо регулювання відносин у сфері альтернативних джерел енергії розроблена та успішно функціонує на теренах Європейського Союзу. Так, Договором про функціонування Європейського Союзу [6], а саме статтею 191 якого визначено, що політика Європейського Союзу сприяє досягненню виваженого та раціонального використання природних ресурсів.

Основними нормативно-правовими актами, які регулюють відносини у сфері використання альтернативних джерел енергії в Європейському Союзі, є Директива 2009/28/ЄС [5] від 23 квітня 2009 року про створення сприятливих умов використання енергії, використаної з відновлювальних джерел енергії, яка вносить зміни та в подальшому відміняє Директиву 2001/77/ЄС та Директиву 2003/30/ЄС; Директива 2003/54/ЄС [2] від 26 червня 2003 року стосовно спільних правил для внутрішнього ринку електроенергії, яка скасовує Директиву 96/92/ЄС, та Директива 2001/77/ЄС [4] від 27 вересня 2001 року про створення сприятливих умов продажу електроенергії, виробленої з відновлювальних джерел енергії, на внутрішньому ринку електричної енергії.

Відповідно до положень підпункту (а) пункту 1 статті 2 Директиви 2009/28/ЄС, «енергія, вироблена з відновлювальних джерел енергії» - є енергія, що походить з невикопних відновлювальних джерел, таких як вітряна, сонячна, аеротермічна, геотермічна, гідротермічна енергії та енергія океану, гідравлічна енергія, енергія біомаси, газ органічних відходів, що отримується внаслідок їх захоронення, газ з очисних каналізаційних споруд та біогаз. Однак, слід зазначити, що у законодавстві деяких країн Європи (Чеська Республіка, Федеративна Німецька Республіка) передбачено певні обмеження щодо віднесення вітроенергетики та гідроенергетики до переліку альтернативних джерел енергії. Так, наприклад у відповідному законі Чеської Республіки енергія вітроелектростанцій, що знаходяться на території більше 1 км² із загальною потужністю понад 20 МВт, не належить до альтернативних джерел.

Наразі слід зазначити, що вищезазначеними нормативними актами, які регулюють відносини у сфері альтернативних джерел енергії, визначені національні орієнтовні цілі щодо досягнення споживання та виробництва енергії з відновлювальних джерел. Так, стаття 3 Директиви 2001/77/ЄС визначає, що «Держави-члени вживають відповідні заходи для заохочення до підвищення рівня споживання електроенергії, виробленої з відновлюваних джерел енергії відповідно до національних орієнтовних цілей, передбачених частиною 2. Такі заходи повинні бути пропорційними до цілі, яку необхідно досягти. Найпізніше 27 жовтня 2002 року та кожні наступні п'ять років держави-члени повинні затверджувати та опубліковувати звіт, яким на наступні десять років визначаються національні орієнтовні цілі майбутнього споживання електроенергії, виробленої з відновлюваних джерел енергії у процентному відношенні споживання електроенергії. Звіт повинен також зазначити ухвалені або передбачені на національному рівні заходи, спрямовані на досягнення зазначених національних орієнтовних цілей. Для визначення таких

цілей 2010 року, держави-члени повинні: врахувати подане у Додатку еталонне значення, забезпечити, щоб цілі відповідали будь-яким національним зобов'язанням, взятим в рамках зобов'язань, пов'язаних з кліматичними змінами, прийнятих Співтовариством відповідно до Кіотського протоколу до Рамкової Конвенції Організації Об'єднаних Націй про зміни клімату».

Крім того, відповідно до зазначено вище статті 3 Директиви 2001/77/ЄС, Комісія у 2004 році реалізувала Повідомлення Раді та Європейському Парламенту стосовно частки відновлювальної енергії в Європейському Співтоваристві «Оцінка впливу законодавчих інструментів та політики Європейського Співтовариства на розвиток відновлювальних енергетичних джерел в Співтоваристві та пропозиції щодо конкретних дій» [13]. В зазначеному документі було здійснено оцінку розвитку відновлювальної енергетики в Європейському Співтоваристві, зокрема положення щодо досягнення цілі у 12 % усього споживання енергії, яка виробляється з альтернативних джерел енергії в 2010 році.

На сьогодні Повідомленням Комісії від 10 лютого 2007 року «Дорожня карта відновлювальної енергетики: відновлювальна енергетика 21 сторіччя: на шляху до побудови екологічного майбутнього» (COM (2006) 848 final) прийнято за мету споживання та виробництва енергії, виробленої із альтернативних джерел енергії у 2020 році на рівні 20% від усього обсягу споживання та виробництва енергії, та 10% споживання та виробництва біопалива. Крім того, у Повідомленні визначено перелік перешкод, які можуть стояти на шляху до досягнення встановлених Повідомленням цілей, а саме потреба в інвестуванні великої кількості грошових мас, адміністративні проблеми, які можуть виникати в результаті процедури установки, тощо. Разом з цим, Комісія має запропонувати відповідні заходи щодо подолання бар'єрів на внутрішньому ринку з метою розвитку відновлювальної енергетики та секторів обігріву та охолодження, зокрема шляхом послаблення адміністративних процедур, удосконалюючи прозорість та доступність інформації, збільшуючи кількість установок щодо виробництва відновлювальних джерел енергії.

До речі, зазначимо, що з приводу адміністративних бар'єрів ситуація щодо дозвільних процедур значно відрізняється серед держав-членів. Директивою 2001/77/ЄС пропонується скоротити загальний процес одержання дозволу шляхом створення більш легкої процедури для малих проектів, встановлення чітких процедур одержання дозволів, тощо.

При розгляді питання щодо правового регулювання відновлювальних джерел енергії, слід звернути увагу на одне суттєве питання, якому в законодавстві Європейського Союзу відводиться значна увага. Мова йде про гарантію походження енергії, виробленої з альтернативних джерел енергії. Так, відповідно до положення пункту 3 статті 5 Директиви 2001/77/ЄС, гарантія походження має:

- конкретизувати джерело енергії, з якого була вироблена електроенергія, чітко вказуючи дати та місця виробництва, а у випадку гідроелектростанцій, зазначати їх потужність,

- надати можливість виробникам електроенергії, що виробляється з відновлюваних джерел енергії, довести, що електроенергія, яку вони продають, виробляється з відновлюваних джерел енергії, відповідно до змісту зазначеної Директиви.

Крім того, зазначені гарантії походження, які надані відповідно до процедури зазначеної вище, мають бути взаємно визнаними з боку держав-членів. Будь-яка відмова у визнанні гарантії походження енергії з причин, що стосуються запобігання підробки, повинна базуватися на об'єктивних, прозорих і недискримінаційних критеріях. У випадку відмови визнати гарантію походження Комісія може примусити сторону, що відмовляється, до її визнання, враховуючи, зокрема об'єктивні, прозорі та недискримінаційні критерії, на яких базується таке визнання [4].

Законодавство України у сфері альтернативних джерел енергії переважно будується на зазначеному вище Законі України «Про альтернативні джерела енергії» [8], Законі України «Про електроенергетику» [9], Законі України «Про нафту і газ» [11], Законі України «Про альтернативні види палива» [10], постановах та розпорядженнях Кабінету Міністрів України.

Слід зосередити увагу на тому, що статтею 1 Закону України «Про альтернативні джерела енергії», «альтернативними джерелами енергії» визначено відновлювані джерела енергії, до яких належать енергія сонячна, вітрова, геотермальна, енергія хвиль та припливів, гідроенергія, енергія біомаси, газу з органічних відходів, газу каналізаційно-очисних станцій, біогазів, та вторинні енергетичні ресурси, до яких належать доменний та коксівний гази, газ метан дегазації вугільних родовищ, перетворення скидного енергопотенціалу технологічних процесів. Крім того, Законом визначено і поняття енергії, виробленої з альтернативних джерел енергії, що розширює межі того, що може підпадати під законодавчо визначену енергію, що походить з альтернативних джерел енергії.

Крім того, розпорядженням Кабінету Міністрів від 27 липня 2006 року № 436 затверджено План заходів на 2006-2010 роки щодо реалізації Енергетичної стратегії України на період до 2030 року [14], яким передбачено здійснення заходів стосовно підвищення енергоефективності та розвитку нетрадиційних, відновлювальних та альтернативних джерел енергії.

Окреме місце у регулювання відносин у сфері відновлювальних джерел енергії посідає Закон України «Про електроенергетику» [9], відповідно до якого електроенергія взагалі отримала статус товару, запроваджено правові форми організації та функціонування оптового ринку електроенергії країни. Крім того, Законом запроваджено визначення терміну та порядок застосування «зеленого тарифу», який визначено як «спеціальний тариф, за яким закуповується електрична енергія, вироблена на об'єктах електроенергетики, що використовують альтернативні джерела енергії (крім доменного та коксівного газів, а з використанням гідроенергії - вироблена лише малими гідроелектростанціями)». Стаття 5 вищезазначеного Закону встановлює, що державна політика у сфері електроенергетики базується на принципі сприяння розвитку альтернативної енергетики як екологічно чистої і безпаливної підгалузі енергетики шляхом встановлення «зеленого» тарифу та оплати електростанціям, які виробляють електричну енергію з використанням альтернативних джерел енергії (крім доменного та коксівного газів, а з використанням гідроенергії - вироблену лише малими гідроелектростанціями), всієї виробленої ними електричної енергії в повному обсязі у грошовій формі, без застосування будь-яких видів заліків погашення заборгованості із розрахунків за електроенергію.

Таким чином, порівнюючи регулювання відновлювальних джерел енергії в Європейському Союзі та Україні, слід зазначити, що в цілому правове регулювання відносин у зазначеній сфері має багато спільних рис, таких як визначення альтернативної енергетики окремим видом енергії, поділ за видами, стимулювання виробництва з альтернативних джерел. Однак, разом з цим слід зазначити, що через брак відповідних технологій не розвинені певні види відновлювальної енергетики, такі як сонячна та геотермальна. По-друге, виробництво електроенергії з відновлювальних джерел енергії стримується загальною структурою оптового електричного ринку України та недостатнім ефективним впровадженням «зеленого тарифу».

Аналіз сучасного стану адаптації законодавства України до законодавства Європейського Союзу в сфері енергетики, включаючи ядерну за напрямком «відновлювані джерела енергії» дозволяє зробити висновок, що рівень адаптації законодавства є середнім. Однак, необхідно вирішити такі проблеми на національному рівні: невизначеність структури ринку альтернативної енергетики, недостатній рівень гарантування споживачам їх

права на вільний вибір джерел енергії, спожитої ними, та недосконала база понятійного апарату, використаного в чинному законодавстві. В останні роки поживався інтерес до альтернативної енергетики, розробляються численні проекти нормативно-правові акти з метою стимулювання розвитку ринку відновлюваних джерел енергії. Однак, необхідно гарантувати економічну, екологічну та соціальну безпечність запроваджуваних проєктів в цій галузі, оскільки такі проекти мають комплексне значення в контексті сталого розвитку суспільства. Так, розвиток відновлюваної енергетики впливає на стан транспорту, довкілля, безпеки здоров'я та харчування, сільське господарство, енергетику тощо. Саме тому можливі наслідки запровадження будь-якого рішення в цій галузі мають бути всебічно оцінені та зважені.

Список використаної літератури

1. Бушуев В.В. Энергетика России: ожидания и возможности// Энергетическая политика.-Ноябрь 1999 г.- С.3
2. Директива 2003/54/ЄС Європейського Парламенту та Ради від 26 червня 2003 року про спільні правила внутрішнього ринку електроенергії, яка скасовує Директиву 96/92/ЄС (Official Journal L 176, 15/07/2003, p. 37 – 56).
3. Директива 2003/30/ЄС Європейського Парламенту та Ради від 8 травня 2003 року щодо стимулювання використання біопалива та інших видів відновлюваного палива для потреб транспорту (Official Journal L 123, 17.05.2003 p. 42-46).
4. Директива 2001/77/ЄС Європейського Парламенту та Ради від 27 вересня 2001 року про сприяння виробництву електроенергії з відновлюваних джерел енергії на внутрішньому ринку електроенергії (Official Journal L 283, 27.10.2001 p. 33-40)
5. Директива 2009/28/ЄС Європейського Парламенту та Ради від 23 квітня 2009 року про сприяння використанню електроенергії з відновлювальних джерел енергії, якою вносяться зміни та в подальшому відміняються Директива 2001/77/ЄС та Директива 2003/30/ЄС (Official Journal L 140, 5.6.2009, p. 16-62)
6. Договір про функціонування Європейського Союзу//Official Journal.-С 115.- 09/05/2008.- p.1-331.
7. Договор к Энергетической Хартии и связанные с ним документы. Брюссель: Секретариат Энергетической Хартии.-2004.- С.17.
8. Закон України «Про альтернативні джерела енергії» від 20 лютого 2003 р. (із змінами, внесеними Законом України № 601-VI від 25 вересня 2008 р.)// Відомості Верховної Ради.-2009.-№ 13.-Ст. 155.
9. Закон України «Про електроенергетику» 16 жовтня 1997 року № 575/97-ВР (із змінами, внесеними Законом України 1220-VI від 1 квітня 2009 р.)// Відомості Верховної Ради України.-1998.-№ 1.-Ст.1.
10. Закону України «Про альтернативні види палива» від 14 січня 2000 року № 1391-XIV (із змінами, внесеними згідно із Законом 1391-VI від 21 травня 2009 р.)//Відомості Верховної Ради України.-2000.-№12.-Ст. 94.
11. Закон України «Про нафту і газ» від 12 липня 2001 року № 2665-III (із змінами, внесеними Законом України № 309-VI від 3 червня 2008 р.)//Відомості Верховної Ради України. - 2001.-№ 50.-Ст.262.
12. Кіотський протокол до Рамкової конвенції ООН про зміну клімату від 11 листопада 1997 року (ратифікований Законом України від 4 лютого 2004 року № 1430-IV)
13. Повідомлення Комісії «Оцінка впливу законодавчих інструментів та політики Європейського Співтовариства на розвиток відновлювальних енергетичних джерел в Співтоваристві та пропозиції щодо конкретних дій» (COM (2004) 366).

14. Розпорядження Кабінету Міністрів України № 436-р від 27 червня 2006 року «Про затвердження плану заходів на 2006-2010 роки щодо реалізації Енергетичної стратегії України на період до 2030 року (<http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?page=1&nreg=436-2006-%F0>)
15. Renewable Energy Road Map// http://europa.eu/legislation_summaries/energy/renewable_energy/127065_en.htm

Пап'ян Т.М.*

ТУРЕЧЧИНА ТА ЧОРНОМОРСЬКІ ПРОТОКИ

Ця стаття присвячена проблемі правового режиму Чорноморських проток. Правовий режим Чорноморських проток, що випливає з положень Конвенції Монтре 1936р., не відповідає сучасним потребам держав-користувачів. Підвищений рівень завантаженості та забрудненості Чорноморських проток змусив Туреччину, як державу, що володіє берегами цих проток, задля вирішення питань її власної безпеки прийняти національні законодавчі акти. Ці акти суперечать положенням Конвенції про Чорноморські протоки 1936 року, вони по новому регламентують судноплавство у протоках, при цьому суттєво обмежуючи його.

This article is devoted with the problem of the legal regime of the Black Sea Straits. The legal regime of the Black Sea Straits, arising from the provisions of the 1936 Montreux Convention. Does not meet the modern needs of Straits - Users. Increased congestion and pollution of the Black Sea Straits forced Turkey as a country that has coasts of the straits in order to decide on its own to take national security legislation. These acts contrary to the provisions of the Convention on the Black Sea Straits 1936, they are on a new governing shipping in the Straits, thus substantially limiting it.

Чорноморські протоки, а під цією назвою мають на увазі протоки Босфор і Дарданелли і зв'язуючи їх Мармурове море, завжди знаходилися в центрі жаданих устремлінь європейських держав завдяки величезним економічним і політичним перевагам, які надавали контроль над ними. Унікально саме географічне положення проток, тому що вони розділяють два континенти – географічне положення проток, тому що вони розділяють два континенти – Європу й Азію і з'єднують два моря - Чорне та Середземне, будучи, таким чином, єдиним виходом для чорноморських країн у теплі незамерзаючі моря і далі в світовий океан.

Це один з найважливіших морських шляхів, який з'єднує Чорне та Середземне море, та який складається з протоки Босфор (довжина – 31 км, ширина – від 0,7 км до 3,7 км.), Мармурового моря (довжина 222 км., ширина від 27 км. до 74), та протоки Дарданелли (довжина 70 км., ширина від 1,3 до 2 км). Протоки з'єднують також Чорне море з Індійським океаном через Суецький канал та Червоне море. Чорноморські протоки є єдиними шляхами з'єднання чорноморських держав з відкритим морем. У разі закриття проток Чорне море буде ізольованим від інших морів та океанів. Отже, протоки - це так звані «ключі» до Чорного моря. Тому досить природно, що встановлення відповідного правового режиму проток завжди мало життєво важливе значення для причорноморських держав.

* аспірант кафедри міжнародного права Інституту міжнародних відносин Київського національного університету імені Тараса Шевченка

Науковий керівник: к.ю.н., доц. Григоров О.М.

Зростання практичної актуальності проблеми правового режиму Чорноморських проток зумовлено також техніко-економічними та екологічними змінами. Розширення та розвиток сучасних засобів морського судноплавства і риболовства та збільшення їх інтенсивності призвели до різкого загострення комплексу екологічних проблем, пов'язаних з використанням чорноморських проток.

Правовим проблемам чорноморських проток були присвячені роботи Б.А. Дранова, В.С. Котляра, І.В. Лукшина, Г.К. Прозорової, Х. Улусоя, Д. Мазілу.

Чорноморські протоки Босфор і Дарданели за своїм правовим статусом є міжнародними, а за приналежністю – турецькими. Вони цілком знаходяться в межах Туреччини. До берегів протоки Босфор безпосередньо виходить мегаполіс Стамбулу з його 12 млн. населенням, що робить ще більш екологічно напруженим судноплавство в протоках. Стамбул це місто, що є в культурному списку всесвітньої спадщини. Тому Туреччина навіть після підписання конвенції Монтре 1936р. про режим чорноморських проток (далі Конвенція Монтре)[1] все рівно намагається в односторонньому порядку регулювати судноплавство яке здійснюється через протоки. Але на всі ці дії є свої вагомі причини.

Зміст Конвенції Монтре та практика її застосування свідчить, що вона регулює лише один вид використання Чорного моря – судноплавство. Винятки із загальних міжнародних правил плавання в міжнародних протоках стосуються лише одного певного виду судноплавства – військового, а точніше, проходу проток та перебування військових кораблів нечорноморських держав у Чорному морі. У всьому іншому ні порядку мореплавства в Чорному морі, ні інших видів його використання Конвенція Монтре не визначає, тут повністю діють принципи та норми міжнародного морського права, спільні для всіх держав.

Конвенція Монтре зазначає про наявність у причорноморських держав особливих інтересів та підстав на володіння спеціальними правами тільки щодо режиму проток. Питання про права прибережних держав на регулювання діяльності в самому морі Конвенція не визначає, вони повинні вирішуватися та вирішуються на основі загальних для всіх держав чинних положень міжнародного права.

13 березня 1994 року в протоці Босфор сталася аварія, яка послужила поштовхом до прийняття турецьким урядом заходів, що мали далекосяжні наслідки.

Приблизно у 22 години за місцевим часом в районі мису Філь, в двох милях на південь від північного входу в протоку, зіткнулися два кіпрських судна: танкер «Нассиа», на борту якого знаходилось 98 600 тон сирої нафти і суховантажний балкер «Шипброкер», що прямував у Чорне море. У результаті зіткнення стався вибух. Обидва судна зайнялися. Балкер «Шип брокер», зробивши циркуляцію сів на міль, зруйнувавши прилеглу до моря дорогу та будови. Пожежа була погашена береговими та морськими пожежниками. З 29 членів екіпажу були врятовані лише 3. Танкер «Нассиа» продовжував горіти. З нього вилилося 18 тис. тон палаючої нафти. Близько 60 % поверхні протоки було покрито тонким шаром нафти.

Це зіткнення з'явилося другим по вазі наслідків в протоці Босфор після зіткнення румунського танкера «Індепендіа» з грецьким суховантажем «Евріали» у 1979 році, коли загинули 43 моряки. Аварія отримала широкий громадський резонанс.

Отже, після цієї страшної трагедії у тому ж 1994 році на сесії Міжнародної морської організації (далі ММО) розглядався новий запропонований Туреччиною документ «Регулювання морського судноплавства в протоках Туреччини і районі Мармурового моря» - «Marine Traffic Regulations for the Turkish Straits and the Marmara Region». (далі Регламент судноплавства в протоках 94р.) [2]

Необхідно відзначити, що Регламент 94 року не відрізнявся коректністю і відповідністю положенням конвенції Монтре. Туреччина пішла шляхом регламентації міжнародних правил без участі держав, що підписали Конвенцію Монтре, і таким чином підмінила

міжнародно-правові норми встановленням національного законодавства. Це була не перша спроба введення Туреччиною в односторонньому порядку своїх правил плавання в протоках: у 20-х роках Туреччина кілька разів намагалася ввести правила для іноземних суден, що вимагають звернення про дозвіл на прохід через протоки, що забороняють користування радіоапаратурою при проході, що вводять поліцейський і митний огляди транзитних суден. У 1982 р. уряд Туреччини спробував ввести Регламент порту Стамбул, поширивши його дію на всю зону проток і передбачивши (у порушення Конвенції Монтре) деякі обмеження свободи судноплавства в протоках. Однак після заперечень низки країн турецька влада зробила заяву, що цей Регламент стосується лише турецьких і тих іноземних суден, які заходять у турецькі порти, і не відноситься до іноземних суден, що проходять через протоки без заходу в порти.[3]

В даний час морське перевезення вантажів, передусім нафти, має небезпечний характер. Проходження руху в протоках є дуже і дуже зжати́м. Чорноморські протоки дуже вузькі. В Босфорі найвужче місце – 600 метрів, а в Дарданеллах 1300м. Босфор та Дарданелли розмірами та конфігурацією схожі на ріки, ніж на частину моря. Найменша глибина фарватеру – всього 300м. Є й інші природні особливості, що ускладнюють судноводіння в протоках. В середньому 25 тисяч кораблів під турецьким або під іноземними прапорами кожного року проходять через Чорноморські протоки. Російські кораблі посідають перше місце 51 %. Потім йдуть Греція 11%, Україна 9%. В останні роки, особливо з проходженням через протоки танкерів з сировою нафтою і тих, які перевозять газ, аварії, що можуть статися, або вже сталися несуть за собою забруднення навколишнього середовища [4]. Транспортне навантаження на 325-кілометрову протокову зону, що включає Босфор, Дарданелли і Мармурове море, перебуває на межі пропускної спроможності. Через протоки щодня проходить у середньому 135 суден, із яких 17 — танкери. 2000 року, наприклад, через протоку пройшло понад 49 тис. суден (в обидва боки), у т.ч. майже 5 тис. нафтоналивних танкерів. Обсяг перевезеної нафти (і нафтопродуктів) перевищив 75 млн. тонн. Інтенсивність руху через турецькі протоки перевищує Панамський канал у 4 рази, Суецький — у 3 рази.

Безумовно, основною проблемою є безпека судноплавства в Чорноморських протоках. У 2003 році, за даними Асоціації турецьких лоцманів (Turkish Maritime Pilots Association), через Босфор пройшло 47 тис. суден усіх типів.

Велику частину подій (57%) складають зіткнення. У конвенції Монтре не має жодного положення яке б регулювало питання забруднення. Це обумовлено тим, що під час підписання Конвенції не було інтересу до екологічних проблем. Була лише зацікавленість до утвердження свободи судноплавства. Але затвердження свободи проходу судноплавства, та відсутність правил, щодо забруднення, не означає, що Туреччина не може прийняти заходів для встановлення регулювання питань забруднення навколишнього середовища. Туреччина може прийняти заходів та використовувати права надані їй як прибережній державі, шляхом встановлення регулювання свого режиму проходу в межах мирності.[5].

Отже, з 1994 року було введено в дію Регламент морського судноплавства в зоні проток Босфор Дарданелли та Мармурового моря. В порушення статті 1 Конвенції Монтре, Регламент (ст. 24 «Прекращение движения в связи с вынужденными обстоятельствами» - «Halting Traffic due to Compulsory Circumstances») передбачає право турецького уряду призупиняти судноплавство в протоках при проведенні будівельних робіт, включаючи підводні буріння, гасіння пожежі, науково-дослідну діяльність та спортивних заходів, спасіння та надання допомоги, заходів запобігання та усунення наслідків забруднення морського середовища; операцій по розслідуванню злочинів та аварій та в інших подібних випадках.

Неважко побачити, що під тим або іншим приводом протоки можуть бути зачинені для проходу суден. Положенням статті 2 Конвенції Монтре, яка встановлює, що лоцманська проводка та використання буксирів, залишаються не обов'язковими, суперечить ст.31 Регламенту, згідно якої турецький уряд, там де вважатимуть за необхідне, можуть вводити обов'язкову лоцманську проводку. Регламент ввів обмеження, що стосуються довжини суден, осадки, буксирування, встановив порядок руху, а також попереднє повідомлення для суден, прямуючих з небезпечними вантажами. Не обмежуючись цим посяганням на свободу проходу та плавання в Протоках, Регламент 94р. передбачив заходи, що значно утруднюють транзитний прохід суден. Відповідно до п.2 ст.38 Конвенції ООН по Морському Праву 1982 року транзитний прохід – це здійснення свободи судноплавства з єдиною метою безперервного та швидкого транзиту через протоку між одним районом відкритого моря та виключною економічною зоною й іншим подібним районом. Вимоги про безперервний та швидкий транзит не виключають проходу через протоку для цілей входу, виходу чи повернення із держави, що межує з протокою.

Однак, ігноруючи ці міжнародно-правові положення, Регламент містить формулювання, що дозволяють Туреччині самостійно визначати характер проходу суден (транзитний він чи ні) і зупиняти транзит суден. У тих випадках, коли характер транзиту суден не викликає у турецької сторони будь-яких сумнівів, вони підпадають на основі ст.6 Регламенту під загальне поняття «всі судна», і в силу цього зобов'язані надати за 24 години до входу у протоку документи з великою кількістю інформацією про себе. На такі судна поширюється дія повідомлювального порядку проходу, введеного Туреччиною для всіх суден при їх проході через протоки. Для визначення категорії суден встановлюється дозвоільний порядок, що, в свою чергу, не виключає заборони проходу взагалі.

За останній час, після введення в дію цього регламенту, аварійність в протоках значно зменшилась. Але це веде за собою те, що введеними обмеженнями наноситься певних збитків судновласникам. Це виражається в обмеженні можливостей судноплавства, збільшується час проходу, зменшуються темпи руху, відбуваються затримки суден.

До того ж, Туреччина збільшила плату за прохід суден, що робить вплив на їх фрахтові ставки і веде до їх підвищення. Не має сумнівів в тому, що Регламент 1994 року має ряд положень, що направлені на посилення безпеки судноплавства. Але навігаційні обмеження, а також адміністративні, контрольні, лоцманські, митні та екологічні обмеження, передбачені регламентом, розцінюються рядом держав, особливо причорноморськими, як такі, що порушують основний принцип Конвенції Монтре – принцип свободи судноплавства[6]. Причорноморські держави виступали проти Регламенту 94р. і Туреччина у 1998 році, щоб послабити міжнародний тиск вводить в дію дещо перероблений Регламент («The regulations on Turkish Straits Maritime Traffic Order» - Регламент 98)[7]. Уряд Туреччини роз'яснює, що вимоги цих внутрішніх документів лише уточнюють та деталізують порядок використання вже існуючих правил та не направлені на їх посилення. Однак все рівно залишаються протиріччя які є між Регламентом та Конвенцією Монтре з одного боку, та правилами та рекомендаціями ММО з іншого. І ось такою залишається позиція Туреччини: « Питання чи буде Регламент відповідний Конвенції Монтре може бути виправдане на тій підставі, що то є необхідні заходи, які мають бути прийняті для ефективного регулювання руху в протоках, і вони не є несумісними з загальноприйнятими міжнародними нормами»[8].

Результати розгляду цього питання в ММО показують, що проблема забезпечення безперешкодного проходу танкерів через чорноморські протоки в рамках ММО не може бути вирішена повністю, оскільки політика Туреччини в галузі забезпечення безпеки судноплавства і охорони морського середовища в більшій мірі відповідає завданням цієї організації, ніж стурбованість прибережних держав переважно економічного характеру.

За ініціативи ММО були прийняті деякі зміни до Регламентів Туреччини. Зокрема, з Регламенту 1998 виключені положення, що зачіпають прохід військових кораблів, обмежено дію турецького законодавства щодо транзитних суден, скорочено кількість підстав для припинення судноплавства в протоках. При цьому, однак, ММО підтвердила право Туреччини регулювати рух суден, що обумовлює певне обмеження свободи проходу. Зокрема, залишилися обмеження, що стосуються проходу великих нафтоналивних суден.

В останні роки світова спільнота все більшу увагу приділяє захисту морського середовища. Про це свідчать, зокрема, акти, прийняті Європейським союзом у зв'язку з загибеллю танкера «Престиж». Держави йдуть на певні обмеження свободи судноплавства у своїх економічних зонах і в протоках. У зв'язку з цим зусилля Туреччини з регулювання судноплавства в чорноморських протоках, охорони морського середовища та захисту інтересів мешканців прилеглих до проливний зоні міст сприймаються як такі, що відповідають зазначеним тенденціям і завданням ММО. Всі ж інші доводи і вимоги на користь неухильного дотримання положень Конвенції Монтре 1936 року, що передбачає вільний прохід і плавання в протоках торгових суден вдень і вночі без будь-яких обмежень, крім санітарного контролю, останнім часом не мають достатньої підтримки ні з боку провідних морських держав, ні з боку чорноморських країн.

Правовий режим Чорноморських проток, що випливає з положень Конвенції Монтре 1936 року, не відповідає сучасним потребам держав-користувачів. Підвищений рівень завантаженості та забрудненості Чорноморських проток змусив Туреччину, як державу, що володіє берегами цих проток, задля вирішення питань її власної безпеки прийняти національні законодавчі акти. Ці акти суперечать положенням цієї Конвенції, вони по новому регламентують судноплавство у протоках, при цьому суттєво обмежуючи його.

Протягом кількох століть міжнародно-правове регулювання торкалося лише режиму судноплавства в чорноморських протоках. Розвиток нових видів морської діяльності не зменшив значення чорноморських проток, а навпаки, значно збільшив. Саме тому питання режиму проток потребує перегляду і, бажано, на міжнародному рівні, між державами Чорноморського басейну та іншими заінтересованими країнами.[9] Це означає, що Конвенція про режим Проток 1936 року повинна бути переглянута або доповнена новими положеннями, які охоплюють нерозв'язанні проблеми, що потребують врегулювання.

Список використаних джерел

1. Конвенція про режим Черноморских проток (Монте, 20 июля 1936 г.) www.flot2017.com/ru/file/1388
2. «Marine Traffic Regulations for the Turkish Straits and the Marmara Region». (Регламент судноплавства в протоках 1994р.) <http://www.imodocs.com/>
3. «Правовое положение и статус Черноморских проливов на современном этапе» 23.11.2008 »ФЛОТ2017» www.flot2017.com/ru/file/1388
4. Ayse Nur Tutuncu. « Protection of the Turkish Straits from the ship-generated marine pollution». *annales xxxvii*, № 54, 105-119, 2005
5. ORAL, N and OZTURK. The Turkish Straits, maritime safety, legal and environmental aspects. Turkish Marine Research Foundation, Istanbul. Publication Number 25, B.2006.
6. Лукшин И.В. Куда ведут дороги из Черноморских проливов?// Право и политика. - 2000 - №11
7. «The regulations on Turkish Straits Maritime Traffic Order» Turkish Official Gazette, 6 December, 1998.
8. Ayse Nur Tutuncu. « Protection of the Turkish Straits from the ship-generated marine pollution». *annales xxxvii*, № 54, 105-119, 2005
9. Лосєв І. Севастополь – Крим – Україна: Басейн Чорного і Азовського морів у політичній та культурній історії України// Морська держава,-2003-№11, с.7-11.

Стахєєва Г.О.*

**ОСОБЛИВОСТІ ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ
ПОЛОЖЕННЯ ПРО ЗАБОРОНУ КОНКУРЕНЦІЇ
ЯК НЕВІД'ЄМНОГО АСПЕКТУ КОНЦЕНТРАЦІЇ:
ПРАКТИКА ЄВРОПЕЙСЬКОГО СОЮЗУ ТА УКРАЇНИ**

Annotation. The paper presents an overview of the legal framework particularities of the non-compete clause in the EU as an integral part of economic concentrations. The substantial difference between the European and Ukrainian approaches to this issue is closely examined.

Концентрація, що може здійснюватися шляхом створення, злиття, ліквідації підприємств, переходу прав власності, управління або користування майном, набуття одним підприємством прямого або опосередкованого контролю над іншим, є невід'ємним елементом сучасного підприємницького життя, адже економічна концентрація сприяє підвищенню ефективності виробництва, відкриває нові ринки, надає ширший вибір товарів для споживачів тощо. Разом з тим, концентрація підприємств, якщо вона здійснюється із порушенням вимог до її проведення, може становити загрозу існування «здорової» конкуренції, а отже і добробуту споживачів, створюючи сприятливі передумови для утворення монополій, зловживання ринковою владою великими компаніями у ключових галузях економіки. Саме тому, законодавство ЄС та України встановлюють порядок отримання попереднього дозволу антимонопольного органу на здійснення концентрації за певних умов.

Слід зазначити, що одним з основних завдань для України в рамках політики євроінтеграції є розробка конкурентного законодавства і режиму контролю, що відповідають існуючому в ЄС [1]. І хоча на сьогодні вже досягнуто певних позитивних результатів в сфері приведення антимонопольного законодавства України у відповідність до європейського, все ж певні невідповідності та прогалини ще залишаються. Це, зокрема, стосується такого аспекту, як положення про заборону конкуренції або *non-compete clause*. Учасники концентрації вдаються до включення до угод, на умовах яких здійснюється концентрація, положення про заборону конкуренції з метою отримання гарантії того, що продавець протягом певного періоду не вийде на той же географічний ринок з тим же товаром, що і покупець, і таким чином не зменшить вартість об'єкта придбання [2]. Таким чином, положення про заборону конкуренції є необхідною умовою концентрації, проте законодавство України про захист економічної конкуренції, на відміну від законодавства ЄС, не врегульовує питання юридичної природи та особливостей його застосування.

Крім того, на сьогоднішній день питання правової природи положення про заборону конкуренції в Україні та ЄС майже зовсім не досліджено у вітчизняній науці антимонопольного права. Більшість робіт українських науковців, наприклад, А. Пендак, О. Юлдашева, З. Борисенко, Т. Удалова, Б. Шмуклермана, О. Дубчак, В. Підлісного, Ю. Раздієвського, С. Чегрінця, стосуються загальних питань правового регулювання кон-

* аспірант кафедри порівняльного і європейського права Інституту міжнародних відносин Київського національного університету імені Тараса Шевченка
Науковий керівник: д.ю.н., проф. Муравйов В.І.

центрації підприємств. Певні аспекти безпосередньої проблематики регулювання положення про заборону конкуренції висвітлено у роботах Р. Челлі та М. Гренфел [3]; Є.Н. Варона, А.Ф. Галарза, Ж. Ф. Креспо, Ж. Б. Алонсо [4], Дж. Фул та А. Нікпей [5], Т. Тимченко [6].

Для того, щоб краще зрозуміти сутність проблеми правового регулювання положення про заборону конкуренції в законодавстві України, слід детально проаналізувати та порівняти практику ЄС та України з цього питання. Саме тому, метою даної роботи є огляд сучасного правового регулювання положення про заборону конкуренції в ЄС та формування на цій основі пропозицій щодо вдосконалення правового регулювання положення про заборону конкуренції в Україні. Слід зазначити, що положення про заборону конкуренції можна знайти не лише в договорах купівлі-продажу бізнесу, але й в угодах про передачу прав інтелектуальної власності, про дистрибуцію, про ведення спільної діяльності тощо. Однак в даній роботі аналізується лише положення про заборону конкуренції, що є невід'ємною частиною угод про концентрацію.

Практика ЄС

Як зазначають Е. Варона, А. Галарза та Дж. Креспо, положення про заборону конкуренції є звичним явищем для угод про концентрацію [4; 312]. Положення про заборону конкуренції за правом ЄС підпадає під категорію обмежень, які можуть прямо стосуватися концентрації та бути необхідними для її здійснення. Відповідно до ст. 6(1)(б), ст. 8(1) та ст. 8(2) Регламенту Ради ЄС № 139/2004 про контроль за концентраціями [7], рішення Комісії ЄС про надання дозволу на концентрацію автоматично охоплює положення про заборону конкуренції, що є необхідним для здійснення такої концентрації [5; 515]. Іншими словами, якщо Комісія ЄС надала дозвіл на концентрацію, положення про заборону конкуренції, за умови, що воно прямо стосується концентрації та є необхідним для її здійснення, також буде вважатися таким, що не обмежує конкуренцію на ринку, а отже є дозволеним. За таких обставин, жодного окремого аналізу положення про заборону конкуренції Комісією ЄС щодо його сумісності із конкуренцією на ринку не потрібно [8; п.2]. Обов'язок оцінити та переконатися в тому, що положення про заборону конкуренції не обмежуватиме конкуренції ринку, покладається на самих учасників концентрації. Такий підхід – *self-assessment approach* або самостійна оцінка учасниками концентрації відповідності положення про заборону конкуренції із конкуренцією на внутрішньому ринку ЄС – повністю відповідає вимогам ст. 101 та ст. 102 Договору про функціонування Європейського Союзу та передбачений Регламентом 1/2003 [9]. Разом з тим, це не позбавляє Комісію ЄС права провести самостійне розслідування за певних обставин. Згідно ст. 21 Регламенту 1/2003 Комісія ЄС може на прохання зацікавленої сторони здійснити аналіз такого положення та зробити висновок стосовно того, чи є певне положення про заборону конкуренції необхідним для здійснення концентрації.

Положення про заборону конкуренції в угодах купівлі-продажу бізнесу. Слід зазначити, що положення про заборону конкуренції може бути як на користь покупця, так і продавця. Хоча на практиці найчастіше саме покупець потребує певного захисту від конкуренції з боку продавця після здійснення концентрації. Покупець має право на отримання певних гарантій того, що він/вона матиме повну вигоду від придбаного бізнесу [10]. Продавець в такому випадку повинен надати покупцеві достатній рівень захисту від конкуренції для того, щоб це було можливим. Тому, обмеження, які певним чином надають перевагу продавцеві, за звичай, вважаються або такими, що не прямо стосуються концентрації та не є необхідними для здійснення концентрації [11], а отже є забороненими, або ж термін дії таких обмежень повинен бути меншим, ніж у випадку, коли обмеження діє на користь продавця [12].

В праві ЄС основним критерієм «проконкурентного» положення про заборону конкуренції є його пряме відношення до концентрації. Положення про заборону конкуренції має бути необхідним для здійснення концентрації, тобто таким, без якого не можна було очікувати, що трансакція взагалі завершиться. На думку Р. Челлі та М. Гренфелл [3; 126], положення про заборону конкуренції є необхідним для здійснення концентрації тоді, коли без нього концентрація була б неможливою або здійснювалася на менш чітких умовах, за значно вищу ціну, за набагато довший час або ж із значно меншою вірогідністю її успіху. Оцінюючи необхідність положення про заборону конкуренції для концентрації, Комісія ЄС звертає увагу не тільки на зміст положення, але й на те, чи таке обмеження конкуренції є пропорційним, тобто співмірним із поставленою метою та необхідним для її досягнення. Так, згідно пункту 19 Повідомлення Комісії ЄС щодо обмежень, що прямо стосуються та необхідні для здійснення концентрації (надалі – Повідомлення Комісії ЄС) [8], положення про заборону конкуренції повинно бути пропорційним цілям, які воно переслідує. Комісія ЄС повинна переконатися в тому, що часові та просторові межі дії положення про заборону конкуренції не перевищують того, що дійсно потрібно для успішного завершення концентрації. Тому важливо, щоб дія такого положення не перевищувала трьох років у випадку, коли концентрація передбачає передачу від продавця покупцеві споживчої лояльності, що виникла внаслідок гудвілу, тобто ділової репутації, нематеріальних активів об'єкта придбання, а також його ноу-хау, тобто знань і досвіду технічного, виробничого, наукового чи іншого характеру, що ще не стали загальним надбанням, але використовуються на практиці таким підприємством. У випадку, коли мова йде лише про передачу гудвілу, строк дії положення про заборону конкуренції не може перевищувати двох років [8; п.20]. Коли захисту потребує лише ноу-хау, термін дії положення про заборону конкуренції не повинен перевищувати трьох років [13]. Слід зазначити, що раніше термін дії положення про заборону конкуренції на практиці не міг перевищувати п'яти [14] та двох років, відповідно. Таким чином, сьогодні термін дії положення про заборону конкуренції, що вважається необхідним для захисту ноу-хау, яке переходить у власність покупця, значно зменшився. Хоча, цей період може бути збільшений за певних обставин [15].

Так, як свідчить практика, Комісія ЄС в окремих випадках дозволяє подовжену дію положення про заборону конкуренції. Зокрема, у рішенні Комісії ЄС від 27 липня 1995 року по справі RWE-DEA/Enichem Augusta [16], Комісія ЄС, зважаючи на аргументи сторін, схвалила положення про заборону конкуренції строком на сім років. Іншим прикладом може бути рішення Комісії ЄС від 1 вересня 2000 року по справі Volvo/Renault V.I. [17], де Комісія ЄС дозволила учасникам концентрації ввести в дію положення про заборону конкуренції терміном на п'ять років, зважаючи на досить високий рівень лояльності покупців на відповідному ринку учасників концентрації та тривалий життєвий цикл вантажних авто. В рішенні по справі Delphi Automotive Systems/Lucas Diesel [18], Комісія ЄС не мала заперечень проти положення про заборону конкуренції, відповідно до якого продавець погодився протягом п'яти років не конкурувати з бізнесом, що був придбаний покупцем, в межах території, на якій продавець здійснював свою діяльність до продажу. Подовжену дію положення про заборону конкуренції було обґрунтовано необхідністю покупця пристосуватися до нових технологій. Комісія ЄС також погодилася з учасниками концентрації у рішенні по справі Kodak/Imation [19], що подовжений термін дії положення про заборону конкуренції до п'яти років був необхідним для того, щоб покупець отримав повну вигоду від придбаного бізнесу. Акцент також був зроблений на тому, що концентрація включає в себе передачу гудвілу та ноу-хау.

Варто відзначити, що поряд із часовими обмеженнями дії, просторові (географічні) межі дії положення про заборону конкуренції також повинні бути визначеними. Дія по-

ложення про заборону конкуренції, за загальним правилом, повинна обмежуватися територією, на якій продавець пропонував відповідну продукцію чи послуги до моменту здійснення концентрації [20], адже не має необхідності захищати покупця від конкуренції на географічному ринку, де продавець не здійснював діяльності. Хоча географічні межі можуть включати в себе й ті ринки, на які продавець планував розширення, але лише за умови, що певні кроки в цьому напрямку вже були ним зроблені. Наприклад, в рішенні по справі *Tesco/Catteau* [21] просторова дія положення про заборону конкуренції була обмежена територією, на якій придбана компанія здійснювала свою діяльність. У справі *Birmingham International Airport* [22] Комісія ЄС не заперечувала проти положення про заборону конкуренції у вигляді зобов'язання материнських компаній не здійснювати діяльність або не управляти аеропортами, що знаходилися під впливом компанії, яка контролювалася спільним підприємством (Birmingham Airport). Разом з тим, Комісія ЄС не дозволила схоже зобов'язання стосовно таких аеропортів, як Manchester, Heathrow, Gatwick, Stansted та Luton, діяльність яких майже не перетиналася із зацікавленими компаніями або взагалі їх не стосувалася.

Слід наголосити на тому, що таке ж обмеження дії положення про заборону конкуренції стосується і ринку товарів та послуг, що становлять основний вид діяльності підприємства - об'єкта концентрації. Так, наприклад, в справі *EDF/South Western Electricity* [23] сторони домовились, що продавець не конкуруватиме з проданим бізнесом на території, що була ширшою за ту, на якій проданий бізнес здійснював свою діяльність (компанії хотіли застосувати положення про заборону конкуренції на всій території Сполученого Королівства Великої Британії), проте Комісія ЄС обмежила сферу дії положення про заборону конкуренції географічним ринком діяльності проданої компанії (Англія та Уельс). Так само в рішенні по справі *Bayer/Lyondell* [24] Комісія ЄС постановила, що не є необхідним для здійснення концентрації положення про заборону конкуренції, яке стосується також продукції, що не є основним видом діяльності проданого суб'єкта.

Положення про заборону конкуренції в угодах про створення спільного підприємства. Питання особливостей правового регулювання положення про заборону конкуренції між материнськими компаніями та спільним підприємством є також досить цікавим. В Повідомленні Комісії ЄС зазначається, що у такому випадку положення про заборону конкуренції дає можливість спільному підприємству перейняти ноу-хау та гудвіл від своїх материнських компаній або захистити інтереси материнських компаній спільного підприємства від конкурентної діяльності спільного підприємства внаслідок отримання такого ноу-хау та гудвілу [10]. Загалом, положення про заборону конкуренції між материнськими компаніями та спільним підприємством є прийнятним, якщо термін його дії не перевищує п'яти років. Якщо термін дії положення про заборону конкуренції все ж перевищує три роки у певних випадках Комісія ЄС вимагатиме відповідного обґрунтування [3; 319].

В Повідомленні Комісії ЄС наголошується на тому, що положення про заборону конкуренції між спільним підприємством та материнськими компаніями, яке перевищує строк існування самого спільного підприємства, ніколи не буде вважатися таким, що є прямо необхідним для трансакції, а отже є забороненим [10; п.23]. Так, в більшості своїх рішень Комісія ЄС обмежує тривалість дії положення про заборону конкуренції строком, який необхідний для створення та організації діяльності спільного підприємства, аніж який дорівнює «життю» спільного підприємства [25]. Наприклад, в рішенні по справі *Bertelsmann/Mondadori/BOL Italia* [26] термін дії положення про заборону конкуренції був обмежений строком на п'ять років. Комісія ЄС вирішила, що такий термін дії положення про заборону конкуренції був достатнім для того, щоб забезпечити вихід спільного підприємства на ринок. Також в рішенні по справі *FNAC/COIN/JV* [27] Комісія ЄС обмежила

термін дії положення про заборону конкуренції для материнських компаній стосовно діяльності спільного підприємства строком, необхідним для повернення вартості інвестицій, який на думку Комісії ЄС, не повинен був перевищувати п'яти років.

Як і у випадку з положенням про заборону конкуренції під час придбання компаній, просторова дія положення про заборону конкуренції у відносинах між материнськими компаніями та спільним підприємством повинна бути обмежена територією, на якій материнські компанії здійснювали продаж своєї основної продукції/послуг до створення спільного підприємства. Хоча інколи географічні межі ринку можуть бути розширені, включаючи ринок продукції, на який материнські компанії планували виведення своєї продукції та почали робити певні інвестиційні кроки в цьому напрямку до моменту створення спільного підприємства [28].

Так само, дія положення про заборону конкуренції повинна обмежуватися колом продукції та послуг, що становлять основний вид господарської діяльності спільного підприємства, хоча є можливість розширення товарного ринку, шляхом включення тих товарів та послуг, що не були на ринку на момент створення спільного підприємства. Варто зазначити, що у випадку, коли мета створення спільного підприємства полягає в освоєнні нових товарних ринків, межі такої діяльності (товарні, просторові) визначатимуться договором про створення спільного підприємства або ж внутрішніми правилами. З цією метою, резюмується, що обмеження конкуренції між материнськими компаніями та спільним підприємством є необхідним лише стосовно ринків, що не є ширшими за територію, на якій спільне підприємство буде здійснювати свою діяльність з самого початку свого існування.

Таким чином, законодавство ЄС передбачає, що положення про заборону конкуренції, яке безпосередньо стосується концентрації та є необхідним для її здійснення, повинно бути проаналізовано разом з іншими аспектами заявленої концентрації та включено до відповідного рішення Комісії ЄС про схвалення або заборону концентрації.

Практика України

Законодавство України не містить жодної згадки про положення про заборону конкуренції, незважаючи на те, що зазвичай воно присутнє в більшості концентраціях та є невід'ємною частиною угоди купівлі-продажу бізнесу. Згідно статті 5 Закону України «Про захист економічної конкуренції» (надалі – Закон України) [29] положення про заборону конкуренції підпадає під визначення узгоджених дій. Так, зазначається, що в якості узгоджених дій розглядаються укладання суб'єктами господарювання угод в будь-якій формі, а також будь-яка інша узгоджена поведінка (дія чи бездіяльність) суб'єктів господарювання. Безпосередньо ст. 6 Закону України наголошує на тому, що узгоджені дії, які призвели або можуть призвести до обмеження, недопущення або усунення конкуренції на ринку, є антиконкурентними та забороненими. Разом з тим ст. 6 Закону України містить невичерпний перелік узгоджених дій, які вважаються антиконкурентними. Зокрема, до заборонених відносять узгоджені дії сторін стосовно обмеження виробництва, товарних ринків, поділ ринків за територіальним принципом тощо.

Не дивлячись на те, що Закон України та інші нормативні акти встановлюються ряд критеріїв, дотримання яких може звільнити учасників узгоджених дій від отримання попереднього дозволу Антимонопольного комітету України (надалі – АМКУ), як правило, положення про заборону конкуренції в рамках купівлі-продажу бізнесу під такі виключення не підпадає. Таким чином, за відсутності законодавчого регулювання, положення про заборону конкуренції може бути розцінено АМКУ як антиконкурентні узгоджені дії, здійснення яких можливе лише після отримання учасниками концентрації відповідного дозволу на концентрацію та дозволу на узгоджені дії.

Слід зазначити, що отримання дозволу на концентрацію та дозволу на узгоджені дії - це дві різні процедури, які вимагають дотримання учасниками концентрації різних законодавчих вимог [2]. Зокрема, це підготовка окремих заяв на концентрацію та узгоджені дії, збір необхідних документів для подачі в АМКУ тощо. Крім того, подання кожної із заяв вимагає сплати окремого збору за розгляд заяви. Ще одним негативним моментом такої прогалини в законодавстві для суб'єктів господарювання є те, що така процедура займає достатньо багато часу, адже за загальним правилом, строк розгляду заяви на концентрацію становить сорок п'ять календарних днів, в той час як розгляд заяви на узгоджені дії здійснюється АМКУ протягом трьох місяців з дня прийняття конкурентним відомством відповідної заяви.

Зважаючи на те, що концентрація та узгоджені дії становлять два різних юридичних явища, а також на те, що положення про заборону конкуренції є необхідними для здійснення концентрації, необхідно зазначити, що застосування норм, що стосуються узгоджених дій, до положень про заборону конкуренції є помилковим. Більше того, положення про заборону конкуренції може бути адекватно оцінено лише в світлі юридичного аналізу відповідної концентрації, її впливу на ринок. Не можна забувати і про те, що надання АМКУ дозволу на концентрацію, але при цьому заборонивши учасникам концентрації застосовувати положення про заборону конкуренції, може призвести до відмови сторін від здійснення відповідної концентрації. Тому, слушною є думка Т. Тимченко про те, що антимонопольне законодавство України створює забагато перешкод для іноземних інвестувань в економіку України [6].

Отже, положення про заборону конкуренції в законодавстві України підпадає під визначення узгоджених дій та за певних умов потребує отримання попереднього дозволу АМКУ. Отримання сторонами концентрації дозволу на здійснення концентрації та дозволу на здійснення узгоджених дій – це дві різні процедури, які вимагають чіткого дотримання різних вимог законодавства. За відсутності законодавчого регулювання положення про заборону конкуренції учасники концентрації опиняються в безвихідній ситуації, коли, з одного боку, застосування положення про заборону конкуренції є необхідним для здійснення концентрації і, відповідно, повинно було б регулюватися положеннями, що стосуються концентрації, а з іншого – формально підпадає під положення, що застосовуються до узгоджених дій.

В праві ЄС рішення Комісії ЄС про те, що концентрація є сумісною із конкуренцією на внутрішньому ринку ЄС, розглядається як таке, що включає в себе дозвіл на застосування положення про заборону конкуренції, яке є безпосередньо пов'язаним із концентрацією та необхідним для її здійснення.

Безсумнівно, законодавство України про захист економічної конкуренції потребує внесення змін та доповнень в частині встановлення правового регулювання положень про заборону конкуренції. Зважаючи на те, що на законодавчому рівні Україна зобов'язалась привести своє національне законодавство про захист конкуренції у відповідність з законодавством ЄС, практика Комісії ЄС може бути використана в якості бази для прийняття на загальнодержавному рівні необхідних правових норм і, відповідно, стати ще одним кроком на шляху до гармонізації національного законодавства до права ЄС, а також сприяти здійсненню більшої кількості успішних концентрацій.

Література

1. Угода про партнерство та співробітництво між ЄС та Україною від 16.06.94. Закон України №237/94; План Дій «Україна – Європейський союз» від 12.02.2005// www.rada.gov.ua (7.01.2010)

2. О запрете конкуренции: Правовое регулирование соглашений о запрете конкуренции в законодательстве Украины и ЕС. / Е.Ткаченко, В.Сологуб, А.Стахеева // Юридическая практика.- 2008.- № 7.- 12 февраля.
3. Celli, R. Grenfell, M. Merger Control in the United Kingdom and European Union. Kluwer Law International, 1997. – 289 с.
4. Varona E.N. Galarza A.F. Crespo J.F. Alonso J.B. Merger Control in the EU. Second Edition. – Oxford University Press, 2005. – 682 с.
5. Full & Nikpay. The EC Law of Competition. Second Edition. – Oxford University press, 2007. – 1844 с.
6. Тимченко Т. Non-Compete Covenants as Part of Sale of Business Agreements // http://www.pwc.com/ua/eng/ins-sol/publ/pwc_glu_eng.pdf (7.01.2010)
7. Council Regulation (EC) No 139/2004, 29.1.2004, OJ L 24, p. 1–22.
8. Commission Notice on restrictions directly related and necessary to concentrations 2005/C 56/03, пункт 2.
9. Regulation (EC) No 1/2003 on the implementation of the rules on competition laid down in Articles 81 and 82 of the Treaty, OJ L 1, 4.1.2003.
10. Maguire D. Competition Law and Non-Compete Covenants // <http://www.clubi.ie/competition/compframesite/noncompeteclasses.htm> (7.01.2010)
11. GEC/GPTH (Case IV/M.1226) пункт 24.
12. BHF/CFF/Charterhouse, (Case IV/M.319) пункт 16.
13. Nestle/Dalgety (Case IV/M1127) (1998) пункт 33; Clayton/Dubilier & Rice/Iteltel (Case COMP/M2077 (1997) пункт 15; Vodafone Group plc/Eircell (Case COMP/M2305) (2001) пункты 21-22.
14. Digital/Philips (Case IV/M129) (1991) пункт 25; GECC/Avis Lease (Case IV/M234) (1992) пункт 15.
15. Toyota Motor/Toyota Denmark (Case IV/M1592) (1999), пункт 9.
16. RWE-DEA/Enichem Augusta (Case V/M/612), пункт 37.
17. Volvo/Renault V.I. (COMP/M.1980), пункт 56.
18. Delphi Automotive Systems/Lucas Diesel (Case COMP/M1784) пункт 10.
19. Kodak/Imation (IV/M.1298) пункт 74.
20. KNP BT/Bunz/Wilhelm Seiler (Case IV/M884) (1997) пункт 17; KingFisher/Glosslabor (Case IV/M1482) (1999) пункт 27; Dow/Enichem Poliuretano (Case COMP/M2355) (2001) пункт 28 та CDC/Banco Urquijo/JV (Case COMP/M1979) (2000) пункт 18.
21. Tesco/Catteau (Case IV/M301) (1993) пункт 10.
22. Birmingham International Airport (Case IV/M786) (1997) пункт 24-28.
23. EDF/South Western Electricity (Case IV/M1606) (1999) пункт 42.
24. Bayer/Lyondell (Case COMP/M1796) (2000) пункт 25-26.
25. Thompson-CSF/Eurocopter (Case IV/M1516) (1999) пункт 27.
26. Bertelsmann/Mondadori/BOL Italia (Case COMP/JV51) (2000) пункт 31.
27. FNAC/COIN/JV (Case IV/M1807) (2000) пункт 20.
28. Stora Enso/Assidoman/JV (Case COMP/M2243) (2000) пункт 49.
29. Про захист економічної конкуренції. Закон України, 2001 // Відомості Верховної Ради України. – 2001. - N 12.

Чорнобай Д.В.*

ПРОБЛЕМА МІЖНАРОДНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ЗА ПРАВОМІРНУ ДІЯЛЬНІСТЬ

The article is dedicated to International liability for injurious consequences arising out of acts not prohibited by international law (International liability in case of loss from transboundary harm arising out of hazardous activities).

Здійснення наукового дослідження на дану тему зумовлено тим, що в світовій спільноті на сьогоднішній день все частіше мають місце факти негативних наслідків правомірних дій міжнародно-правових суб'єктів. Тому питання міжнародної відповідальності за правомірну діяльність набуло особливої значущості в сучасних умовах науково-технічного прогресу та розвитку комунікативних відносин.

Аналіз та дослідження цієї проблематики дозволяє виявити недосконалість нормативно-правової бази, яка не охоплює увесь спектр питань, що виникають в процесі правовідносин, немає упорядкованої, кодифікованої структури. А різноманітність джерел міжнародного права, в яких визначається сукупність добровільно взятих на себе прав і обов'язків суб'єктів міжнародного права в залежності від сфери інтересів їхньої діяльності, нерідко призводять до невизначеності порядку врегулювання виникаючих проблем часто створюючи колізії у міжнародному праві.

Окрім того, великою проблемою для світової спільноти залишається пошук шляхів втілення в життя вже напрацьованих норм і забезпечення гарантій їхнього оптимального застосування.

Теоретичні та методичні засади проблеми міжнародної відповідальності за правомірну діяльність суб'єктів міжнародного права, їх прилучення до формування правозабезпечення, та шляхи впровадження її реального потенціалу, зокрема у формуванні якісного швидкого здійснення і визначення необхідних загальноновизнаних процедур, досліджуються явно недостатньо.

Наведені твердження свідчать про актуальність дослідження проблеми міжнародної відповідальності за правомірну діяльність, необхідність формування нормативно-правової бази в умовах зростання потреби у життєво необхідних ресурсах та їх швидкому скороченні, що нерідко обумовлює вчинення небезпечних діянь; формування ефективної нормативно-правової бази яка б змогла оперативно забезпечити відповідне регулювання комплексу проблем по їх оптимальному вирішенні.

З виникненням в міжнародному праві явища відповідальності за правомірну діяльність починають здійснюватись доктринальні спроби її осмислення, з'ясування її природи для того, щоб забезпечити належну правову регламентацію. Для визначення цього явища в науковий обіг почали активно впроваджуватись нові терміни, що свідчить як про множинність позицій авторів, так і про пошук найоптимальнішого шляху до пізнання її природи. Вченими розробляються різні аспекти питання міжнародної відповідальності за

* здобувач кафедри порівняльного та європейського права Інституту міжнародних відносин Київського національного університету імені Тараса Шевченка
Науковий керівник: д.ю. н., проф. Білас І. Г.

правомірну діяльність. Найширше це питання висвітлено вітчизняними науковцями В. Г. Буткевичем, В. В. Мициком, О. В. Задорожнім [1]. Багато представників міжнародно-правової доктрини обмежуються лише констатацією наявності такого феномена, як відповідальність держав за дії не заборонені міжнародним правом, що становлять високий рівень небезпечності, не здійснюючи юридичного аналізу ані її природи, ані змісту. Разом з цим висловлювалися думки і по суті проблеми. Так, на думку М.Х.Фарукшина, «відшкодування шкоди, заподіяної об'єктивно-протиправною дією, побудовано по моделі відповідальності, але це не міжнародно-правова відповідальність» [2]. Близьку позицію займають Г. І.Тункін [3], П.М.Куріс [4] та інші. Протилежну точку зору висловив Ю.М.Колосов, який, зокрема, писав: «На нашу думку, міжнародна відповідальність, а також право потерпілого на відшкодування виникає і у разі такої дії, яка не складає порушення міжнародних принципів, норм або зобов'язань, але яка завдає шкоди іншому суб'єкту правовідносин» [5]. Цю точку зору розділяє В. А. Мазов [6.] та інші.

Виявлені думки свідчать про те, що в науці міжнародного права сформувалися дві тенденції в розумінні природи і визначення місця відповідальності за правомірну діяльність в системі інститутів міжнародного права. З одного боку, це тенденція до розмежування відповідальності держав за правомірну діяльність від інституту відповідальності держав за правопорушення, а з другого боку - тенденція до розчинення цього правового явища в інституті відповідальності держав за міжнародне правопорушення. З'ясування проблеми відповідальності за правомірну діяльність держав в міжнародному праві в значній мірі ускладнюється тим, що при конвенційному закріпленні цього принципу сильний вплив справило запозичення способів рішення аналогічних питань в цивільному праві різних держав. На жаль, в науці цивільного права України до теперішнього часу відсутній одноманітний підхід до оцінки механізму відшкодування збитку, заподіяного у зв'язку з операцією джерелами підвищеної небезпеки.

Говорячи про використання цивілістичних конструкцій при вирішенні проблем міжнародно-правового характеру, необхідно також мати на увазі наступне. Міжнародне право через свою природу не може містити інституту позадоговірної, або деліктної відповідальності. Всі інститути міжнародного права, у тому числі і інститут відповідальності держав, засновані на угоді відповідних суб'єктів. Тому форми закріплення прав і обов'язків суб'єктів у національному і міжнародному праві абсолютно різні, зважаючи на що механічне перенесення цивілістичних конструкцій в області міжнародного права напевно чи може принести позитивні результати [7]. Правдоподібно, що сутність тих або інших міжнародно-правових проблем слід розкривати за допомогою міжнародно-правових методів і засобів. А аналогії з внутрішнім правом можуть служити лише допоміжним, додатковим засобом.

Необхідно відзначити, що в даний час над проблемою об'єктивної відповідальності працює Комісія міжнародного права ООН, яка за дорученням Генеральної Асамблеї ООН приступила [8]. до вивчення комплексу питань, пов'язаних з міжнародно-правовою відповідальністю за шкідливі наслідки дій, не заборонених міжнародним правом. В перспективі Комісія міжнародного права ООН поставила завданням підготувати відповідну конвенцію. На теперішній час Комісія заслухала достатньо велику кількість повідомлень спеціальних доповідачів, якими була зроблена спроба узагальнити практичний і доктринальний матеріал, однак досі Комісії вдалося підготувати тільки декілька проектів статей.

Однак проблема оптимального застосування необхідних норм і їхнього визначення, що регулюють міжнародну відповідальність за правомірну діяльність, залишається все ще недостатньо опрацьованою як в спеціальній літературі, так і в реаліях нашого життя. Її вирішення вимагає більш цілеспрямованого системного дослідження.

Комісія міжнародного права на своїй п'ятдесяттретій сесії [9] завершила роботу над проектами статей про запобігання трансграничній шкоди внаслідок небезпечних видів діяльності і рекомендувала Генеральній Асамблеї розробити конвенцію на основі цих проектів статей посилаючись на свою резолюцію 56/82 від 12 грудня 2001 року. Відзначаючи, що Комісія на своїй п'ятдесят восьмій сесії завершила роботу над проектами принципів, що стосуються розподілу збитків у випадку трансграничної шкоди, заподіяної в результаті небезпечних видів діяльності, і рекомендувала Генеральній Асамблеї схвалити проекти принципів шляхом ухвалення резолюції і настійно призвати держави вжити заходів на національному і міжнародному рівнях по їх практичному втіленню [10] посилаючись на свою резолюцію 61/36 від 4 грудня 2006 року, в додатку до якої міститься текст принципів, що стосуються розподілу збитків у випадку трансграничної шкоди, заподіяної в результаті небезпечних видів діяльності. Проте питання визначення санкцій та компенсацій державам, що понесли затрати на відновлення доаварійного стану речей залишається гарячою темою для обговорень, про що буде в наступних статтях.

Об'єктом даного дослідження стало питання формування дієвої структурованої нормативної сутності – норм міжнародного права, мінімально обтяжливої для її суб'єктів, а його предметом – відповідальність за правомірну діяльність.

В дослідженні ми виходимо з того, що як справедливо сказано В. В. Мициком, О. В. Задорожнім, та ін.: «Як і будь-яке правило, так і правило «фактичною підставою для міжнародно-правової відповідальності є міжнародне правопорушення» має свої винятки. Міжнародне право в окремих випадках допускає міжнародно-правову відповідальність, коли державою (або іншим суб'єктом міжнародного права) здійснювались правомірні дії.» [1]. - бо спільним для кожного учасника міжнародних відносин, не залежно від наявності інтересів до конкретного діяння, є існування потреби у безпеці, що є спільним для всіх і кожного живого організму. Тому і досліджуємо питання відповідальності за правомірну діяльність.

Як приклад часто вказують на можливість обшуку іноземних торговельних кораблів військовими кораблями [11-12] у разі достатньої підозри, що судно веде піратський промисел, несанкціоноване радіомовлення тощо. Коли ж достатня підозра виявилася безпідставною, то необхідно відшкодувати судну заподіяні збитки.

Такого типу відповідальність одні вчені називають абсолютною, другі — об'єктивною, треті — відповідальністю за правомірну діяльність. На думку Буткевича В. Г., Мицика В. В. та Задорожнього О. В. термін «об'єктивна» найменше підходить для такого типу відповідальності. На відміну від негативної відповідальності, яка справді об'єктивно виступає за некомпетентну реалізацію свободи волі суб'єкта і є закономірною для нього за порушення норм міжнародного права, відповідальність за правомірну діяльність об'єктивно вважатися не може. Те саме стосується й терміна «абсолютна відповідальність», якою вона не є в розумінні терміна «абсолютний». Так, під «абсолютною» відповідальністю може розумітися також обов'язок відшкодування збитку в таких ситуаціях, коли відсутня практична можливість встановити, що привело до спричинення збитку, тобто по взаємній згоді сторін абсолютному відшкодуванню підлягає будь-кому заподіяний збиток [13]. Здійснення наукового дослідження показало, що ця позиція найвіддаліше відображає сутність явища міжнародної відповідальності за правомірну діяльність, проте кожне із понять, що зустрічаються у науковій літературі має своє логічне обґрунтування на основі якого воно застосовується.

Науковці пропонують керуватися підставами для відповідальності за міжнародні правопорушення з метою визначення підстав для міжнародної відповідальності за правомірну діяльність: через установлення особливостей та зіставлення нормативно-правових і фактичних підстав. Але при цьому слід мати на увазі, що для відповідальності за пра-

вomisрну діяльність не є нормативно-правовою підставою наявний звичасвий комплекс норм, що вона повинна базуватися на певних договорах, які спеціально закріплюють умови виникнення такої відповідальності.

Фактичною підставою для відповідальності за правомірну діяльність є подія, що не залежала від волі держави, але стала причиною заподіяння збитку. При цьому потрібно щоб:

а) подія була не меншою, ніж непереборна сила як для об'єкта підвищеної небезпеки, так і для наслідків дії цього об'єкта;

б) наявним був збиток матеріального характеру;

в) був прямий зв'язок між дією об'єкта підвищеної небезпеки та матеріальним збитком.

Наявність джерела підвищеної небезпеки створює загрозу спричинення збитку або погіршення умов існування іншим суб'єктам міжнародного права, що відчутно проявляються через тривалий проміжок часу. Та обставина, що збиток в подібних ситуаціях заподіюється невинно, позбавляє потерпілих можливості використовувати механізм міжнародно-правової відповідальності за міжнародні правопорушення для відшкодування заподіяного їм збитку. Рішення проблеми відшкодування збитку за допомогою механізму такої відповідальності держав виключається, оскільки непереборна сила і випадок, будучи антиподами вини, завжди розглядалися як обставини, що звільняють від відповідальності. Проте наявність джерела підвищеної небезпеки, з діяльністю якого пов'язана загроза спричинення матеріального збитку великих розмірів, створює таку ситуацію, коли ні непереборна сила, ні випадок не мають традиційно властивих їм юридичних наслідків. Навпаки, в плані об'єктивної відповідальності держав вони з обставин, що звільняють від відповідальності, перетворюються на обставини, що припускають відповідальність, але відповідальність особливого роду. Так вирішується питання в деяких "атомних конвенціях". Проте при цьому маються на увазі абсолютно надзвичайні обставини, такі як війна та ін [14].

В цьому виявляється одна з головних особливостей об'єктивної відповідальності держав в порівнянні з відповідальністю держав за міжнародне правопорушення. Це свідчить і про те, що в підставі відповідальності за правомірну діяльність держав лежать лише події особливого роду. І це важливо підкреслити, оскільки в реальній дійсності, в повсякденному житті держав можуть відбуватися найрізноманітніші події, так чи інакше пов'язані з дією непереборної сили або випадку і результатом яких також є спричинення збитку. Проте ці події відбуваються зовні зв'язку з джерелом підвищеної небезпеки, до операції яким може бути причетна та або інша держава.

На сьогоднішній день в умовах науково технічного прогресу та розвитку технологій виникає проблема доведення зв'язку між погіршенням природних умов існування людства на землі та діяльністю держав. Причому породження права відбувається внаслідок діяння, тобто час дії випереджає час створення правового інституту, прецеденту правового застосування. Нерідко діяльність, що не є забороненою наносить збиток, міра якого виявляється через роки, а доведення причинно-наслідкового зв'язку тягнеться десятиліттями. Прикладом може слугувати питання глобального потепління, наслідком якого є виникнення пожеж, паводків та інших неприємних для конкретних регіонів природних явищ, які спричиняють колосальних збитків. В юридичній літературі цей аспект інституту міжнародної відповідальності за правомірну діяльність поки майже не розглядається та і неодмінно обговорення цього питання породить бурхливу дискусію, як це притаманно практиці діяльності конференцій, щодо назви правового явища, виявлення ознак приналежності до того чи іншого інституту міжнародного права та можливих моделей регулювання правової ситуації.

Наведені твердження дозволяють зробити висновок про те, що в підставі міжнародної відповідальності за правомірну діяльність лежать далеко не всі події, а лише ті з них, настання яких пов'язано з аварією джерела підвищеної небезпеки, і шкідливі наслідки яких безпосередньо виявляються на території інших держав, або на об'єктах і в зонах, під контролем відповідних держав, що знаходяться, хоча і за межами їх національної юрисдикції. Таким чином, головною початковою відмінністю відповідальності за правомірну діяльність від відповідальності за міжнародне правопорушення є те, що відповідальність за правомірну діяльність не пов'язана із здійсненням якого-небудь міжнародного правопорушення. Події, що лежать в підставі об'єктивної відповідальності держав, принципово відрізняються від міжнародних правопорушень. І справа не тільки у відсутності вини держави і її безпосередньої причетності до збитку, що виник у зв'язку з аварією джерела підвищеної небезпеки. При порівняльній характеристиці події і міжнародного правопорушення ця відмінність простежується і по інших лініях.

Відповідальність держави, що зробила міжнародне правопорушення, виникає оскільки ця держава свідомо робить замах на дії, які суперечать нормам міжнародного права. Тому найважливішим елементом міжнародного правопорушення завжди є протиправність. Подія, настання якої не пов'язана з волею держави, причетної до операції джерелом підвищеної небезпеки, не може нести собою ознаки протиправності. Це обумовлено тим, що держава, у зв'язку з правомірною діяльністю якої наступила подія, не робить замах на розпорядження норм міжнародного права. Навпаки, її діяльність повністю виконує їх [15].

Винне і протиправне діяння держави-правопорушника закономірно приводить до спричинення збитку іншим суб'єктам міжнародного права, а також міжнародному правопорядку. Цей збиток може бути матеріальним і нематеріальним, залежно від характеру вчиненого правопорушення. В результаті настання події може бути заподіяний тільки матеріальний збиток. Це пояснюється тим, що держава, у зв'язку з правомірною діяльністю якої настає подія, не робить замах ні на честь, ні на гідність інших суб'єктів.

З урахуванням характеру об'єкту посягання і ступеня соціальної небезпеки міжнародні правопорушення підрозділяються на різні види, починаючи від ординарних правопорушень і закінчуючи міжнародними злочинами. Унаслідок особливої небезпеки міжнародних злочинів на держави, що їх зробили, можуть накладатися санкції, аж до різних форм обмеження їх суверенітету. Події ж, що лежать в підставі об'єктивної відповідальності держав не можуть бути класифікованими відповідно до ступеня їх соціальної небезпеки, бо по своїх якісних характеристиках вони завжди одні і ті ж і застосовуються в невинному спричиненні матеріального збитку. Тому природно, що до держави, причетної до настання події, навіть якщо спричинений цією подією збиток матиме надзвичайно великі розміри, не можуть бути застосовними обмежувальні заходи, що виходять за рамки обов'язку простого відшкодування.

Об'єктивна відповідальність держав виконує стимулюючу функцію, природа і цільова спрямованість якої істотно відрізняється від превентивної функції, виконуваною відповідальністю за міжнародні правопорушення [24]. Суть цієї стимулюючої функції зводиться до розподілу між державами, що беруть участь в угоді, тягаря ризику, який виникає в результаті практичного використання ними досягнень науки і техніки.

Наукова новизна дослідження полягає в тому, що проведено комплексне дослідження правового явища – відповідальності за правомірну діяльність держав, в якому проаналізовані правові факти та обґрунтовані вживані поняття, проведено порівняння підходів до визначення понять у доктрині внаслідок чого виявлено нову сферу відносин, що потребує спеціального правотворчого вирішення. В даний час в міжнародно-правовій літературі практично відсутні які-небудь праці, присвячені даній проблематиці під кутом бачення в праві чинника забезпечуючого життєздатність людства.

Наукова і практична значущість дослідження полягає в тому, що в праці міститься великий фактичний матеріал, на основі якого був проведений аналіз багатьох аспектів міжнародної відповідальності за правомірну діяльність держав та виявлено нові проблеми, що потребують спеціального ґрунтовного вивчення.

Впродовж років дослідження проблематики інституту відповідальності за правомірну діяльність, а вже коло тридцяти років над ним працює Комісія міжнародного права ООН, зазвичай робився акцент на технічні моменти нормотворення в пошуках шляхів правозабезпечення того чи іншого аспекту життєдіяльності, що регулюється правом в цілому та даним інститутом зокрема. У пошуках: визначення причинно наслідкового зв'язку охопленого нормами інституту; формулювань, що задовольняють усіх суб'єктів правовідносин, під тиском матеріальної вигоди, що приглушує аспекти моральності – призвело до буксування у вирішенні нагальних питань, які за умови світової економічної кризи, здається не мають вирішення взагалі. А розроблені документи, ще будучи проектами застарівають втрачаючи актуальність, про що свідчить кількість потрачених років роботи Комісії міжнародного права ООН, тому доцільність змінити підхід до вивчення проблеми – очевидний, в світлі наведених фактів, та потребує в першочерговому порядку вдаватися до загальнолюдського прагнення до життя, як цілі існування права в цілому.

Список використаної літератури та джерел інформації:

1. В. Г. Буткевич, В. В. Мицик, О. В. Задорожній. Міжнародне право: Основи теорії. Київ-2002. - С. 487;
2. Фарукшин М.Х. Міжнародно-правова відповідальність держав: Міжнародна правосуб'єктність (деякі питання теорії). Москва, 1971р., - С.187;
3. Г.И. Тункін. Теорія міжнародного права. Москва, 1970р., - С.432;
4. Курис П.М. Міжнародні правопорушення і відповідальність держав. Вільнюс, 1973р. - С.24;
5. Колосов Ю.М. Відповідальність в міжнародному праві. Москва, 1975р., - С.17;
6. Мазов В.А. Відповідальність в міжнародному праві. Москва 1979р., - С.10;
7. Савельева Лариса Владиславовна. Проблема объективной ответственности в международном праве : Дис. канд. юрид. наук : 12.00.10 : Москва, 1996 181 с. РГБ ОД, 61:97-12/92-6;
8. У 1978 році Комісія утворила робочу групу для розгляду сфери і кола питань цієї теми. Див. «Ежегодник... 1978 г. том II (часть вторая), стр. 198-199.»;
9. Офіційні звіти Генеральної Асамблеї, п'ятдесят шоста сесія Доповнення № 10 і виправлення (A/56/10 і Corr.1), пункти 91, 94 і 97;
10. Там же, шістдесят перша сесія, Доповнення № 10 (A/61/10), пункт 63
11. ст. 22 Конвенції про відкрите море 1958 р;
12. ст. 110 Конвенції ООН з морського права 1982 р;
13. Словарь международного права. Москва, 2006р;
14. Йойриш А.И. Правові проблеми використання атомної енергії. Москва, 1979г., С.157-159;
15. Оппенгейм Л. Международное право. Москва, 1948г., т.1, полут.1, С.315;
16. Офіційні звіти Генеральної Асамблеї 2002р., п'ятдесят шоста сесія, A/56/10.

Дмитрасевич Н.О.*

УСРР 1919-1922 РОКІВ ЯК СУБ'ЄКТ МІЖНАРОДНОГО ПРАВА

Using a big quantity of archive sources, the author researches the process of establishment of the foreign policy department in Soviet Ukraine during 1919-1922 years and the formation of USSR as a subject of international law.

Розвиток міжнародної правосуб'єктності незалежної Української держави відкрив перед нею нові обрії, величезну царину застосування невикористаних потенційних можливостей. Неоціненним у розвитку та зміцненні міжнародно-правового статусу України є досвід розбудови Української держави 1917-1922 років, у тому числі й посталोї у формі Української Соціалістичної Радянської Республіки (УСРР). Попри те, що УСРР більшістю науковців кваліфікується як квазідержава, що постала внаслідок збройного повалення влади суверенної УНР російською Червоною армією, сам факт існування радянської України став важливою передумовою проголошення України незалежною державою 24 серпня 1991 р. Тож дослідження історії становлення та функціонування зовнішньополітичного відомства Радянської України, залишається наразі актуальним і своєчасним, позаяк дозволяє проаналізувати процес набуття УСРР міжнародної правосуб'єктності.

Зовнішньополітична і дипломатична діяльність уряду УСРР у 1919-1922 рр. досліджувалася науковцями як в радянський період української історії [1], так і за доби незалежності [2]. Однак проблема перетворення УСРР на суб'єкт міжнародного права не знайшла належного висвітлення у науковій літературі, тому автор даної статті робить спробу заповнити цю лакуну.

Міжнародно-правове визнання і встановлення дипломатичних відносин є наріжним каменем усієї системи міждержавних відносин. Вони необхідні тому, що стверджують факт виникнення нової держави (уряду) стосовно законності походження чи становлення яких раніше були сумніви. Важливі, бо тоді держава має змогу у повному обсязі реалізувати свою міжнародну правоздатність і правосуб'єктність.

З іншого боку, актом визнання держави, інший міжнародний актор виражає своє бажання встановити стабільні взаємовідносини, зокрема, зобов'язується поважати суверенну рівність, а також усі інші права, що є притаманними суверенітетові держав. Якщо наслідком міжнародно-правового визнання є встановлення повноцінних дипломатичних відносин, то це дає змогу у повному обсязі реалізувати міжнародно-правову суб'єктність держав через обопільне визнання існуючих у них політичних та соціально-економічних систем, нормалізувати відносини між собою, офіційно вважати їх урегульованими.

Відомо, що саме через неприйняття комуністичної політичної та соціально-економічної системи, світ певний час не визнавав радянські державні утворення, створені на теренах колишньої Російської імперії після більшовицького жовтневого (1917 р.) перевороту, зокрема, й радянську Українську Народну Республіку, проголошену більшовиками в Харкові 12 (25) грудня 1917 р., і її спадкоємицю – Українську Соціалістичну Радянську Республіку, проголошену 6 січня 1919 р. Хоча намір стати повноцінним суб'єктом

* здобувач кафедри теорії та історії держави і права Київського університету права НАН України

міжнародних відносин більшовицький уряд радянської України продемонстрував фактично одразу ж після формування першого свого складу.

Так, перший український радянський уряд - Народний секретаріат - делегував двох своїх представників (Ю.Медведева і В.Шахрая) до складу делегації Радянської Росії на мирні переговори з країнами Четвертного союзу, що проходили у Брест-Литовську в грудні 1917 – лютому 1918 р. На переговорах голова делегації радянської Росії Л.Троцький вимагав, щоб учасником мирної конференції від України визнали представників харківського уряду, мотивуючи це тим, що Народний секретаріат контролював тоді більшу частину української території. Однак Центральні держави визнали суб'єктом переговорів уряд УНР і саме з ним, в результаті, уклали в ніч на 9 лютого 1918 р. Брест-Литовський мирний договір.

23 лютого 1918 р. голова Раднаркому радянської Росії В.Ленін телеграмою запропонував Народному Секретаріату послати в Брест-Литовськ українську мирну делегацію, яка мала добиватися укладення миру на тих же умовах, що і Центральна Рада, але так, щоб німецько-австрійські війська не окупували Україну. В цей же день ЦВК Рад України і Народний Секретаріат на спільному засіданні вирішили направити в Брест-Литовськ так звану «другу українську радянську делегацію» у складі більшовика В.Затонського, лівого есера Є.Терлецького, лівого українського соціал-демократа Є.Нероновича та безпартійного селянина А.Руденка. Делегація негайно виїхала з Києва і 26 лютого о сьомій годині ранку прибула до Петрограда. Тоді і відбулася зустріч членів делегації з головою уряду радянської Росії В.Леніним. Пізно увечері 26 лютого українська делегація виїхала в напрямку зайнятого німцями Пскова, щоб звідти добиратися до Брест-Литовська. З великими труднощами і пригодами вона дісталася до Пскова, однак була затримана німецьким комендантом. Після цілої доби безрезультатного чекання і навіть вимушеного протесту проти дій військової влади стало відомо, що представники Четвертного союзу вестимуть переговори тільки з урядом Центральної Ради.

Чергова спроба радянської України стати суб'єктом міжнародного права датується січнем 1919 р., коли у складі Ради Народних Комісарів (РНК) УСРР було утворено Народний Комісаріат Закордонних Справ (НКЗС), що його за сумісництвом очолив голова РНК Х.Раковський. Саме він 28 січня 1919 р. у ноті «Усім народам й урядам» запропонував іноземним державам визнати УСРР де-юре і встановити з нею дипломатичні відносини. Через деякий час, після затвердження III Всеукраїнським з'їздом Рад Конституції УСРР 10 березня 1919 р., за республікою закріплювалося право на безпосередні відносини з урядами іноземних держав [3, с.130].

Відомий англійський історик Е.Карр відзначав, що Україна була єдиною республікою радянської договірної федерації 1919 - 1922 рр., яка широко користувалася правом здійснювати свою зовнішню політику в частині укладення договорів та відкриття власних дипломатичних і торгівельних представництв з державами, що визнали УСРР [4, с.309]. Здебільшого цей феномен пояснюється тим, що на чолі наркомату закордонних справ УСРР у 1919-1923 рр. перебував Х.Раковський, якого московський партійний центр 1919 р. відрядив керувати Україною і якому цілковито довіряв. У тому, що УСРР дістала вихід на міжнародну арену, відіграли свою роль не тільки дипломатичні здібності, зв'язки та особисті знайомства Раковського з багатьма європейськими політиками, але й відсутність у нього коренів в середовищі української партійно-державної номенклатури. Вважаючи Раковського своїм, центр міг не турбуватися про небезпеку пожвавлення українського сепаратизму.

Однією з найважливіших умов ефективної діяльності будь-яких державних органів, у чому числі й зовнішньополітичних, є правове регулювання. У зв'язку з складною політичною ситуацією, викликаною боротьбою за владу в Україні доби Національної рево-

люції, нормативно-правове забезпечення діяльності зовнішньополітичного відомства УСРР у 1918-1920 рр. обмежувалось нормою Конституції УСРР 1919 р. про право рес-публіки на здійснення зносин з іноземними державами та актами українського радянського уряду про створення структур, відповідальних за зовнішні зносини.

У Конституції УСРР 1919 р. зокрема зазначалося, що зносини з іноземними державами, у тому числі оголошення війни та встановлення миру є прерогативою центральної радянської влади в Україні. Державними органами, відповідальними за здійснення зовнішньої політики Конституція визначила Всеукраїнський з'їзд Рад, Всеукраїнський Центральний Виконавчий Комітет, Раду Народних Комісарів [5].

У 1921-1922 рр. була прийнята низка нормативно-правових актів, що регулювали діяльність дипломатичних та консульських представництв УСРР за кордоном, іноземних представництв в УСРР, уповноважених НКЗС УСРР на місцях, укладена переважна більшість угод УСРР з іноземними державами (до кінця 1922 р. УСРР уклала самостійно або разом з РСФРР понад 40 міждержавних угод, переважно про обмін військовополоненими та про репатріацію громадян).

З нормативно-правових актів, прийнятих ВУЦВК, слід назвати постанову «Про права дипломатичних представників за кордоном» від 7 серпня 1921 р. [6], «Положення про уповноважених НКЗС у Києві та Одесі», датоване жовтнем 1921 р. [7, арк.1-2], постанови «Про уповноважених Народного Комісаріату Справ Закордонних на терені УСРР» від 28 березня 1922 р. [8] і «Про консульських представників УСРР за кордоном» від 2 жовтня 1922 р. [9].

З-поміж урядових актів важливими нормативно-правовими документами у сфері зовнішніх зносин є постанова про затвердження Положення про консульських представників іноземних держав при Робітничо-Селянському Уряді УСРР від 29 червня 1921 р. [10, арк.200], положення «Про дипломатичних представників іноземних держав, акредитованих при Робітничо-Селянському Уряді УСРР» від 4 серпня 1921 р. [11, арк.101], постанова «Про порядок зносин урядових установ та громадських організацій з повноважними представниками УСРР за кордоном» від 19 червня 1922 р. [12].

Також слід згадати про спільні акти ВУЦВК і РНК УСРР, що відносяться до сфери зовнішніх зносин. Йдеться, зокрема, про постанови ВУЦВК і Раднаркому УСРР «Про утворення при РНК Народного комісаріату закордонних справ» (березень 1920 р.) [13], «Про призначення т. Винниченко заступником голови РНК та Народним комісаром закордонних справ» від 7 вересня 1920 р. [14], «Про призначення тов. Чубаря заступником голови РНК і т. Раковського – Народним комісаром закордонних справ» від 10 вересня 1920 р. [15].

За сферою регулювання нормативно-правові акти у сфері зовнішніх зносин можна поділити на такі, що стосувалися: 1) діяльності центрального апарату НКЗС УСРР та його органів на місцях; 2) закордонних представництв УСРР; 3) правового статусу представництв іноземних держав в УСРР; 4) консульської служби.

Першу групу складали акти, що визначали завдання, повноваження, структуру НКЗС, його відділів, а також уповноважених НКЗС на території УСРР. До речі, посади уповноважених НКЗС УСРР у містах Києві та Одесі були засновані у жовтні 1921 р. для прискореного вирішення питань, що виникали при застосуванні законів до іноземних громадян і при виконанні зобов'язань УСРР за міжнародними договорами. До компетенції уповноважених НКЗС УСРР у Києві та Одесі, що визначалася положенням, затвердженим ВУЦВК у жовтні 1921 р., відносилися питання видачі закордонних паспортів, надання дозволу на в'їзд до України, виконання на місцях міжнародних договорів УСРР, прикордонні питання, загальне керівництво із застосування законів щодо іноземців.

28 березня 1922 р. ВУЦВК прийняв постанову «Про уповноважених Народного комісаріату закордонних справ на терені УСРР», згідно з якою уповноважені НКЗС УСРР

призначалися в райони найважливіших морських портів республіки та до місць значного скупчення іноземців. До обов'язків уповноважених НКЗС УСРР належали: зносини з офіційними представниками іноземних держав, що перебувають в районі діяльності Уповноважених; нагляд за виконанням місцевими органами договорів УСРР з іноземними державами; зносини з місцевими органами влади з питань щодо іноземних громадян; інформування НКЗС УСРР з питань, що входять до компетенції Уповноважених; виконання доручень НКЗС УСРР.

Іншу групу документів складають нормативно-правові акти, що регулювали діяльність представництв УСРР за кордоном. До них відносяться: «Положення про представництва УСРР за кордоном» від 6 вересня 1921 р. [16, арк.84], постанова ВУЦВК «Про права дипломатичних представників УСРР за кордоном» від 7 серпня 1921 р. [17], постанови РНК УСРР «Про порядок зносин урядових установ та громадських організацій з повноважними представниками УСРР за кордоном» від 19 червня 1922 р. [18] та «Про дипломатичну пошту та поклажу» від 19 грудня 1922 р. [19], а також положення ВУЦВК «Про повноважного представника УСРР у справах господарського будівництва при РНК РСФРР» [20].

Правовий статус іноземних дипломатичних представників в Україні визначався положенням РНК УСРР від 4 серпня 1921 р. «Про дипломатичних представників іноземних держав, акредитованих при Робітничо-Селянському Уряді УСРР» [21, арк.101]. Згідно з положенням, дипломатичними представниками іноземних держав, акредитованими при уряді УСРР, вважались особи, які мали відповідні вірчі грамоти свого уряду для виконання зовнішньополітичних і дипломатичних функцій і перебували на території УСРР. Дипломатичні представники користувалися правом особистої недоторканості, непідсудності у кримінальних і цивільних справах, недоторканості приватного житла й службової канцелярії.

Також до нормативно-правових актів, що регулювали діяльність представництв іноземних держав, належали декрет РНК УСРР «Про порядок зносин з іноземними представниками» від 17 жовтня 1921 р. [22], постанова РНК УСРР «Про порядок слідування по УСРР іноземних дипкур'єрів» від 29 листопада 1921 р. [23], інструкція «Про порядок слідування по території УСРР іноземних дипкур'єрів і диппошти» від 26 грудня 1921 р. [24, арк.85] тощо.

Нормативно-правове регулювання консульської діяльності, крім постанови ВУЦВК «Про консульських представників УСРР за кордоном» від 2 жовтня 1922 р. [25], забезпечували інструкції консульським працівникам з питань в'їзду, виїзду, оптації, репатріації, легалізації документів тощо. Консульські представництва поділялися на генеральні консульства, консульства та віце-консульства. Консули УСРР призначались і звільнялись Раднаркомом УСРР за поданням НКЗС УСРР. До їх обов'язків належали захист економічних і правових інтересів УСРР, її громадян та об'єднань за кордоном, виконання окремих доручень НКЗС УСРР.

Правовий статус іноземних консульських представників визначався положенням РНК УСРР «Про консульських представників іноземних держав, акредитованих при робітничо-селянському уряді УСРР» від 29 червня 1921 р. [26]. Згідно з цим положенням консульські представники іноземних держав поділялися на генеральних консулів, віце-консулів та консульських агентів. Для виконання своїх обов'язків вони мали отримати від НКЗС УСРР відповідне підтвердження (екзекватуру)¹.

¹ Екзекватура – офіційний документ про визнання державою перебування особи, вказаної в консульському патенті, главою самостійної консульської установи та про надання їй права виконувати консульські функції в певному консульському окрузі. Форма й порядок видачі екзекватури визначаються внутрішнім законодавством приймаючої держави; як правило, вона видається їй МЗС.

Такими, в головних рисах, є нормативно-правові акти, що регулювали діяльність органів зовнішніх зносин УСРР у 1917-1922 рр. Між тим, створений у січні 1919 р. НКЗС УСРР вже через кілька місяців перетворився на розгалужену установу, що складалася з дев'яти відділів: дипломатично-консульського, правового, іноземних агентств, дипкур'єрів, загального, інформаційного, архівного тощо.

Основними напрямками міжнародної діяльності уряду республіки у перший рік його існування, згідно з документами дипломатичного відомства УСРР, було встановлення «братніх відносин з іншими народами» й відсіч окупації України іноземними державами. Таким, наприклад, є звернення уряду УСРР до народів та урядів світу від 28 січня 1919 р., в якому проголошувалося бажання республіки жити в мирі і злагоді з усіма державами і йшлося про намір встановити з ними дипломатичні відносини. Проте цей намір фактично до кінця 1920 р. носив радше декларативний характер, оскільки за умови невизнання Заходом радянської державності встановлення дипломатичних відносин з будь-якою іноземною державою було нереальним.

Інші зовнішньополітичні акції уряду УСРР носили зазвичай характер нот іноземним урядам. Вони присвячувалися різноманітним проблемам – протесту проти безчинств військ Антанти на півдні України, окупації Бессарабії Румунією, допомозі західних держав «білому рухові», вимогам щодо повернення військовополонених-українців тощо. Здебільшого такі звернення були або спільними з НКЗС РСФРР, або здійснювалися в контексті діяльності останнього. Хоча формально радянська Україна у 1919-1922 рр. зберігала самостійний зовнішньополітичний статус. Про це, зокрема, йшлося у ноті РНК РСФРР до Директорії УНР від 6 січня 1919 р., де наголос робився на тому, що Росія «не зазіхає на самостійність України» і розглядає уряд УСРР «як цілком незалежний». Підтверджує це і зростання зацікавленості іноземних держав у врегулюванні відносин з УСРР після відносної стабілізації радянської влади на значній частині її території у 1920 р., наслідком чого стало поживлення міжнародних контактів УСРР.

У лютому 1920 р. РНК УСРР звертається до урядів та народів світу з миролюбними пропозиціями та висуває основні тези своєї зовнішньополітичної програми: захист незалежності України і недоторканість її кордонів, прагнення до рівноправних стосунків з міжнародними партнерами та встановлення дипломатичних зносин з ними. Протягом року УСРР стає учасником кількох міждержавних угод, котрі хоч і не передбачали встановлення дипломатичних відносин, але давали підстави говорити про визнання республіки де-факто. У цьому контексті слід відзначити підписання разом з РСФРР угод про обмін військовополоненими з Францією й Бельгією (20 квітня), Угорщиною (21 травня) й Австрією (1 липня 1920 р.).

Справжній «прорив» у справі міжнародного визнання УСРР та налагодження міждержавних стосунків стався у 1921-1922 рр., коли урядом УСРР було укладено низку міжнародних договорів. 14 лютого у Москві Ю.Коцюбинський та спеціальний посланник уряду УСРР Ф.Кон підписали перший у короткій історії незалежної дипломатії УСРР договір про встановлення дипломатичних відносин з Литвою, 3 серпня УСРР уклала мирний договір з Латвією, а 25 листопада - з Естонією. Того ж року повноважним представником УСРР у країнах Балтії було призначено Є.Терлецького, повпредом УСРР у Польщі став О.Шумський, а повноважним представником УСРР в Австрії призначено Ю.Коцюбинського.

Відкриття дипломатичних представництв УСРР за кордоном давало можливість українському уряду налагоджувати економічне співробітництво. Відповідальність за цей напрямок зовнішньополітичної діяльності було покладено на наркомат зовнішньої торгівлі, створений у складі РНК УСРР за ініціативою Х.Раковського. Сфера інтересів цього відносно самостійного відомства, яке мало у своєму розпорядженні експортний фонд у роз-

мірі 60 млн. крб. золотом, поширювалася на Польщу, Чехословаччину, Румунію, Туреччину та балканські держави.

Найбільш плідно розвивались у цей період українсько-німецькі відносини. Одним з перших офіційних кроків зближення між Німеччиною і радянською Росією було підписання 19 квітня 1920 р. спеціального договору про обмін військовополоненими та інтернованими, а 23 квітня такий договір підписано між Німеччиною та УСРР. В Москві створюється спеціальна німецька комісія з цих питань, яка мала своє відділення у Харкові, а в Берліні при Російському бюро функціонував Особливий український відділ у справах військовополонених, який мав право вступати в безпосередні контакти з німецькими властями, що з боку німецького уряду було по суті визнанням де-факто права УСРР на самостійне представництво в Німеччині. Уповноважений України в Берліні почав налагоджувати контакти з офіційними і неофіційними представниками німецького уряду та окремими фірмами у справах торговельно-економічних зв'язків.

За тиждень до підписання Рапалльського договору, 8 квітня 1922 р., в Берліні представники УСРР і Німеччини підписали протокол про створення в Берліні і Харкові, відповідно, торговельних представництв України і Німеччини. Через кілька місяців уряд УСРР збільшив оперативні штати свого торгпредства в Берліні до 33 осіб, і воно було найбільшим українським представництвом за кордоном. Навесні 1922 р. в німецькій пресі все частіше з'являються матеріали ділових кіл про українські чорноморські порти, зокрема, про великі вигоди торгівлі через Одеський порт. Україна, зі свого боку, робила все можливе для розширення економічних зв'язків з Німеччиною після укладення Рапалльського договору 16 квітня 1922 р. 5 листопада 1922 р. була підписана Берлінська угода про поширення дії Рапалльського договору на УСРР та всі союзні з РСФРР республіки. Все це сприяло дальшому поглибленню українсько-німецьких торговельно-економічних зв'язків.

Наслідком дипломатичної активності уряду УСРР у 1919-1922 рр. стало укладення понад 40 міждержавних угод. Цей факт є переконливим свідченням того, що в цей період УСРР реально брала участь в утворенні та прийнятті міжнародно-правових норм, реалізуючи в такий спосіб свою правосуб'єктність.

Список літератури

1. Удовиченко П.П. З історії зовнішньої політики УСРР (1919-1922). – К., 1957; Хміль І.С. З прапором миру крізь полум'я війни. Дипломатична діяльність Української РСР (1917-1920). – К., 1962; Сташевський Д. За мирні відносини з капіталістичним світом. – К., 1963; Мельниченко В.Ю. Х.Г. Раковський і державні відносини Радянської України з Радянською Росією (1919 – 1920 рр.) // УІЖ. – 1989. - №3; та ін.
2. Кульчицький С.В. УСРР в добу нової економічної політики (1921 – 1928 рр.). – К., 1995; Веденєєв Д. Нігілізм тут недоречний. Історія дипломатичної служби Радянської України 1917-1923 років // Політика і час. – 2001. - № 6; Будков Д. Міжнародно-інформаційна діяльність УСРР (1917-1923 рр.) // Україна дипломатична: Науковий щорічник. - Вип. III. – К., 2002; Дорошко М. Дипломатія Радянської України у 1917-1923 рр. // Україна дипломатична: Науковий щорічник. - Вип. VIII. – К., 2007; та ін.
3. Слюсаренко А.Г., Томенко М.В. Історія української конституції. – К., 1993.
4. Карр Э. История Советской России. - Кн.1. - М., 1990.
5. Конституція УСРР 1919 р. // Конституційні акти України. 1917-1920. Невідомі конституції України. – К., 1992.
6. Собрание узаконений и распоряжений рабоче-крестьянского правительства Украины (далі - СУ Украины). – 1921. - № 15. – Ст. 415.

7. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі - ЦДАВО України). – Ф.4. – Оп.1. – Спр.736. – Арк.1-2.
8. СУ України. – 1922. - № 14. – Ст. 236.
9. Там само. – № 43. – Ст. 628.
10. ЦДАВО України. – Ф.4. – Оп. 1. – Спр. 13. – Арк. 200.
11. Там само. – Спр. 773. – Арк. 101.
12. СУ України. – 1922. - № 28. – Ст. 427.
13. Там само. – 1920. - № 4. – Ст. 55.
14. Там само. - № 24. – Ст. 497.
15. Там само. – Ст. 500.
16. ЦДАВО України. – Ф.4. – Оп.1. – Спр. 773. – Арк. 84.
17. СУ України. – 1921. - № 15. – Ст. 415.
18. Там само. – 1922. - № 28. – Ст. 427.
19. Там само. – 1923. - № 56. – Ст. 786.
20. Там само. – 1921. - № 21. – Ст. 536.
21. ЦДАВО України. – Ф. 4. – Оп. 1. – Спр. 773. – Арк. 101.
22. СУ України. – 1921. - № 21. – Ст. 595.
23. Там само. – № 24. – Ст. 718.
24. ЦДАВО України. – Ф.4. – Оп. 1. – Спр. 773. – Арк. 85.
25. СУ України. – 1922. - № 43. – Ст. 628.
26. Там само. – 1921. - № 14. – Ст.404.

ОСОБЛИВОСТІ РОЗВИТКУ СВІТОВОГО ГОСПОДАРСТВА ТА МІЖНАРОДНИХ ЕКОНОМІЧНИХ ВІДНОСИН

*Циганов С.А. *, Циганова Н.В. ***

ШЛЯХИ КАПІТАЛІЗАЦІЇ БАНКІВСЬКОЇ СИСТЕМИ УКРАЇНИ В УМОВАХ ФІНАНСОВО-ЕКОНОМІЧНОЇ КРИЗИ

Розглянуто сучасний стан капіталізації банківської системи в Україні. Аналізуються проблеми та напрями підвищення рівня капіталізації банківської системи в умовах подолання фінансово-економічної кризи.

Рассматривается современное состояние капитализации банковской системы в Украине. Анализируются проблемы и пути повышения уровня капитализации банковской системы в условиях преодоления финансово-экономического кризиса.

The article examines modern peculiarities of the banking system capitalization in Ukraine. Taking into account the effects of the economic and financial crisis the author substantiates main problems and methods of increasing the banking system capitalization level in Ukraine.

Постановка проблеми. У процесі ринкової трансформації економіки України банківські установи відіграють важливу роль щодо мобілізації та забезпечення вільного руху капіталів, нагромадження коштів для структурної перебудови народного господарства. Основою формування ресурсної бази банків і необхідною умовою її стабільності виступає власний капітал, який є одним із найважливіших показників їх діяльності та об'єктів регуляторного впливу. Структура банківського капіталу не є сталою за якісним складом і змінюється протягом року залежно від багатьох чинників, зокрема від якості активів, використання прибутку, політики банку щодо забезпечення приросту капітальної бази тощо.

Розмір та динаміка капіталу банків відіграють значну роль у їх діяльності, оскільки капітал є не лише джерелом проведення активних операцій, але й інструментом забезпечення довіри з боку клієнтів, кредиторів та акціонерів. Зміцнення ресурсної бази, інтеграція вітчизняної банківської системи у світове співтовариство значною мірою залежать від зростання обсягів власного капіталу банків.

В умовах фінансової кризи спостерігається погіршення стану капіталізації банків як результат зниження прибутковості їхньої діяльності, ускладнення умов розміщення акцій

* доктор економічних наук, професор кафедри міжнародних фінансів Інституту міжнародних відносин Київського національного університету імені Тараса Шевченка

** кандидат економічних наук, доцент Київського національного економічного університету імені Вадима Гетьмана

та залучення субординованих позик, нестабільності на усіх ринкових сегментах, у тому числі на валютному ринку тощо. Водночас зниження довіри до банківської системи вимагає негайного вирішення даної проблеми.

Ступінь розробленості проблеми та її невирішені частини. У розробці сучасної методології та практики регулювання банківського капіталу вагомий доробок внесли російські вчені О. Лаврушин, В.бМартиненко, Г. Панова, В. Усоскін та інші. Належне місце у розробці цієї проблеми займають роботи західних вчених: Ф. Мишкіна, П. Роуза, Д. Сінкі, Тімоті У. Коха, М.Селлерса та ін. Проблеми капіталізації банків України та можливі шляхи збільшення капіталу банками України висвітлені в працях таких науковців, як З.Васильченко, О.Дзюблюка, В.Міщенко, А.Мороза, Л.Примостки, М.Алексєєнка, В. Колєснікова та інших.

Аналіз публікацій українських і зарубіжних вчених з проблем капіталізації банківської системи, свідчить про те, що ця важлива для надійності і стійкості функціонування банків проблема недостатньо розроблена в теоретичному і методичному планах, що і зумовлює необхідність подальшого удосконалення теоретико-методологічних засад формування політики банків щодо капітальної бази, її кількісних та якісних параметрів.

Мета статті полягає у дослідженні проблем формування і регулювання капіталу банків в умовах ринкової нестабільності, забезпечення необхідного рівня капіталізації з урахуванням національних та міжнародних стандартів, оцінці ситуації в банківській системі України для розробки практичних рекомендацій щодо вдосконалення процесів управління капіталом для вітчизняних банків.

Викладення основного матеріалу. У сучасних умовах економічного розвитку однією з важливих і актуальних проблем є зростання банківського капіталу. Збільшення капіталу являє собою складний процес, пов'язаний із ефективним залученням та підтриманням достатнього обсягу капіталу, формуванням адекватної структури власного капіталу, реєстрацією, випуском та розміщенням акцій, викупом власних акцій у акціонерів, дивідендною політикою, розподілом прибутку банку, плануванням капіталу банку тощо. Цей процес повинен бути системним, тобто включати систему об'єктів, суб'єктів, методів, інструментів, правових основ управління.

Управління капіталом банку представляє собою комплекс заходів, спрямованих на оптимізацію його розмірів та структури відповідно до регулятивних вимог, чинників зовнішнього та внутрішнього середовища. Отже стратегічною метою управління капіталом банку є забезпечення його стабільного нарощування відповідно до темпів зростання портфеля активів та зміни регулятивних вимог. Динаміка збільшення капіталу конкретного банку залежить від фактичного розміру капіталу, дотримання банком регулятивних вимог, іміджу банку, як емітента на фондовому ринку, позиції акціонерів з питань розподілу прибутку, виплати дивідендів і проведення емісії, середнього розміру дивідендів за відповідними цінними паперами на фондовому ринку тощо.

Стрімке зростання власного капіталу банків спостерігалось протягом останнього десятиліття не лише в Україні, а і в більшості країн світу. Концентрація капіталу банків відбувається на основі нарощування прибутку банків та його капіталізації. Централізація банківського капіталу здійснюється на основі таких процесів як стратегічні альянси, приєднання (об'єднання) банків, злиття та поглинання банківських установ. Процеси об'єднання банків, поглинання одних фінансових установ іншими, які притаманні ринковій економіці, на сучасному етапі набули значного поширення та розвитку у світі.

Інтернаціоналізація світового господарства породжує процеси міжнародної консолідації банківського капіталу. Постійний процес об'єднання та поглинання банківських установ призвів до появи нових великих фінансових груп і змінив ситуацію у світовому банківському рейтингу. Високим рівнем концентрації банківського капіталу характеризу-

ються такі країни, як Франція, Італія, Швеція, Великобританія, Нідерланди, Бельгія, Швейцарія, Німеччина. Концентрація банківського капіталу відбувається не лише в національних межах, але й на міжнародному рівні. Так, банківський капітал в Європі сконцентрований переважно в таких країнах, як Німеччина, Франція, Великобританія, Швейцарія та Нідерланди.

Процеси злиття та поглинання призвели до скорочення кількості самостійних банків. Так, у США з середини 90-х років кількість банків скоротилася більше, ніж удвічі [1]. Під час кризи ці процеси посилювалися. Протягом 2009 року у США збанкрутували 279 банків. Зазначена тенденція характерна і для України. За роки функціонування вітчизняної банківської системи припинили діяльність 138 банків, у тому числі у 2008, 2009 та за перше півріччя 2010 року – 19. У вересні 2010 року 18 банків знаходилися в режимі ліквідації [2]. Протягом найближчих років в Україні очікується суттєве скорочення кількості юридично самостійних банків. Це зумовлено змінами у Законі України «Про банки та банківську діяльність», якими передбачено створення нових банків лише у формі публічних акціонерних товариств та кооперативних банків і підвищення вимог щодо мінімального розміру їх статутного капіталу до 75 млн. грн. та регулятивного – до 120 млн. грн. (до 1 січня 2012 року). Діючі банки, створені як закриті акціонерні товариства і товариства з обмеженою відповідальністю, повинні змінити свою організаційно-правову форму і наростити статутний і регулятивний капітал. У разі невиконання цих вимог банки будуть виключатися з Державного реєстру банків. Станом на 1 листопада 2010 року з 176 банків, що мали ліцензію на здійснення банківських операцій НБУ, 175 банків склали акціонерні товариства (17 банків – відкриті, 1 банк – закрите і 157 банків – публічні акціонерні товариства), 1 банк – товариство з обмеженою відповідальністю. Політика НБУ щодо реорганізації банків спрямована на прискорення формування власного капіталу банків на основі використання зовнішніх джерел його поповнення. Адже нарощування капіталу на основі переважно внутрішніх джерел потребує тривалого часу, що не відповідає потребам сьогодення. Адже недокапіталізовані банки є недостатньо стабільними і конкурентоспроможними, не здатні ефективно виконувати свої основні функції.

Метод внутрішніх джерел нарощування банківського капіталу забезпечує виконання регулятивних вимог лише найбільшими банками, отже для більшості неминучим є використання методу зовнішніх джерел. Ситуацію у банківському секторі України характеризують дані таблиці 1.

Як бачимо з наведених даних, існує стійка тенденція до збільшення числа банків з іноземним капіталом, причому частка останнього у статутному капіталі українських банків наближається до 40%. Кризова тенденція щодо скорочення власного капіталу банків у 2010 р. була подолана і у другому півріччі показники щодо власного, статутного і регулятивного капіталу банків суттєво перевищили докризовий рівень. З позитивної сторони стан капіталізації вітчизняних банків характеризує зростання частки капіталу банків у пасивах до 14,3% і показника адекватності регулятивного капіталу – до 20,39%. Збільшення прибутку і скорочення збитків банків протягом 2010 року посилює ці тенденції.

Однак на рівні конкретних банків ситуація суттєво вирізняється. Так станом на 1 жовтня 2010 року лише 130 банків мали статутний капітал у розмірі 75 млн. грн. і більше.

Управління такою складовою банківського капіталу, як прибуток, було спрямоване на оптимізацію витрат, зокрема – шляхом зменшення філіальної мережі діючих банків, яка на 1 жовтня 2010 р. налічувала 846 діючих філій (на 247 менше, ніж на початок року). До кризи найактивніше філіальну мережу розширювали великі, а не середні й малі банки. Ці тенденції чітко проявляються у банківській системі США, де фінансові інститути із загальним обсягом активів до 1 млрд. доларів мали 33 191 відділення. Одночасно із скороченням кількості самостійних банків посилюються позиції великих банків на ринку

банківських послуг. Так, у США у передкризовий період частка банків з активами понад 1 млрд. доларів зросла на 2,5%, у країнах єврозони (Франція, Італія, Німеччина, Іспанія) до фінансової кризи 5% найбільших банків зосереджували від 52 до 71% сукупних банківських депозитів і від 56 до 77% наданих кредитів.

Таблиця 1. Динаміка показників, що характеризують діяльність та структуру власного капіталу банків України

Показники	1/1/05	1/1/06	1/1/07	1/1/08	1/1/09	2010	
						1.01	1.11
Кількість зареєстрованих банків (од.)	181	186	193	198	198	197	195
Виключено з державного реєстру банків (од.)	4	1	6	1	7	6	5
Кількість банків, що мають ліцензію НБУ	160	165	170	175	184	182	176
із них з іноземним капіталом	19	23	35	47	53	51	53
у т.ч. зі 100% іноземним капіталом	7	9	13	17	17	18	20
Частка іноземного капіталу у статутному капіталі банків, %	9,6	19,5	27,6	35	36,7	35,8	39,3
Активи банків, млрд.грн.	134,3	213,9	340,2	599,4	926,1	880,3	927,1
Власний капітал, млрд.грн.	18,4	25,5	42,6	69,6	119,3	115,2	132,1
у т.ч. статутний капітал, млрд.грн.	11,6	16,1	26,3	42,9	82,5	119,2	140,5
Частка капіталу у пасивах, %	13,7	11,9	12,5	11,6	12,9	13,1	14,3
Регулятивний капітал банків, млрд.грн.	18,2	26,4	41,1	72,3	123,1	135,8	153,9
Адекватність регулятивного капіталу (H2)	16,81	14,95	14,19	13,92	14,01	18,08	20,39
Прибуток банків, млрд.грн.	1,3	2,2	4,1	6,6	7,3	-38,5	-10,6
Рентабельність капіталу, %	8,43	10,39	13,52	12,67	8,51	-32,52	-10,1
Чиста процентна маржа, %	4,9	4,9	5,3	5,03	5,3	6,21	5,76

* За даними НБУ

В Україні концентрація та консолідація банківського капіталу також простежується, проте – більш повільними темпами. Станом на 01.10.2009 р. у 18 найбільших банках 1-ї групи сконцентрувалося 68% активів, 62,8% капіталу банківської системи, тоді як у групі найменших банків, до якої входять 121 банк, було зосереджено лише 8% загальної суми активів, 11% капіталу [3].

Зміцнення банківського капіталу приводить до виконання ним не лише власне банківських функцій, а й до активного проникнення і участі у провідних галузях економіки, включаючи енергетику, металургію, нафтогазовий сектор, транспорт та ін. У результаті цього виникають великі фінансово-промислові групи, відбувається зрощування банківського капіталу з промисловим. Однак ситуація, що склалась на сучасному етапі в Україні (існування переважної більшості малих та середніх банків), не в змозі сприяти сталому

розвитку банківського капіталу та підвищенню економічного зростання. Досвід зарубіжних країн показує, що в умовах швидкого зростання промислового капіталу основним завданням розвитку банківського капіталу є його концентрація та консолідація шляхом злиття та об'єднання малих банків у великі установи зі значним розміром ресурсів.

Враховуючи досвід зарубіжних країн, в Україні існує об'єктивна необхідність укрупнення банківського капіталу, однак, не можна підтримувати пропозиції щодо концентрації банківського капіталу шляхом примусового об'єднання усіх дрібних банківських установ. Необхідне стимулювання примусових об'єднань тільки слабких, збиткових та фінансово нестабільних банківських установ. Це повинно здійснюватись шляхом встановлення та регулювання НБУ мінімальних вимог до розміру капіталу банків, контролю за дотриманням банками економічних нормативів тощо. Посилення вимог до капіталізації банків спонукає банківські установи шукати нові шляхи збільшення розмірів капіталів, одним із яких є злиття та поглинання. Як показує досвід зарубіжних держав, для успішного здійснення процесів злиття та поглинання, в першу чергу, необхідно забезпечити довіру між банківськими установами та прозорість ведення банківського бізнесу. Важливим також у вирішенні цього питання є діяльність уряду та підтримка достатності банківського капіталу. При здійсненні укрупнення капіталу у банківській системі необхідно і важливо дотримуватися антимонопольного законодавства, щоб запобігти негативним наслідкам, які притаманні монополізації.

Для банківської сфери злиття можуть принести деяку стабілізацію. По-перше, створення великого банківського капіталу є гарантією для західного інвестора. По-друге, великі банки зможуть проводити політику тривалого фінансування інвестиційних і лізингових проектів, зберігаючи ліквідність. Однак при цьому повинні існувати також невеликі і середні банки з метою запобігання монополізації фінансових послуг. Крім того, повинні бути введені обмеження прав володіння банками підприємствами України задля виключення монополізації банками промисловості та її руйнувань.

Розглядаючи проблеми капіталізації банків у стратегічному контексті, слід зазначити, що цей процес має бути орієнтованим на довгострокову перспективу. Адже величина власного капіталу визначає обсяги активних операцій банків, розмір депозитної бази, можливості запозичення коштів на фінансових ринках, максимальні розміри кредитів, величину відкритої валютної позиції та низку інших важливих показників, які істотно впливають на діяльність банків.

Як відзначалося вище, серед основних шляхів збільшення капіталу можна виокремити внутрішні та зовнішні джерела. До перших можна віднести збільшення капіталу за рахунок власних джерел – прибутку, використовуючи який банк може збільшити власний та регулятивний капітал, збільшити фонди та резерви, а також переоцінки. До зовнішніх джерел відносяться такі, як грошові кошти третіх осіб, які можна залучити для збільшення капіталу шляхом додаткового випуску акцій банку чи на умовах субординованого боргу. Перелічені способи мають свої переваги та недоліки.

Емісійний шлях збільшення капіталу банку є традиційним, оскільки дозволяє банку швидко і суттєво підвищити його розмір за рахунок коштів акціонерів чи інвесторів. Адже збільшити капітал за такі ж строки і в таких об'ємах за рахунок власних джерел – прибутку – під силу лише великим банкам, для середніх та малих банків це нереально. Зростання емісії цінних паперів протягом кризового періоду визначається також ліцензійними вимогами до розміру капіталу банку і пов'язане з втратою частини вартості капіталу через девальвацію національної валюти. Проте надмірне використання емісії загрожує зниженням курсу акцій банку, обмеженням можливості наступних емісій, втратою рейтингу акцій банку на фондовому ринку, зменшенням впливу сьогоднішніх акціонерів банку, втрату ними контролю над банком.

Основні способи збільшення капіталу банками диктуються змінами нормативних документів НБУ. Однак, запропоновані Національним банком України нові схеми нарощування капіталу банків (наприклад, випуску облігацій задля залучення субординованого боргу) в умовах кризи не є достатньо ефективними. Далеко не всі банки можуть нарощувати регулятивний капітал цим шляхом. Однак через значну недокапіталізацію окремих банків НБУ дозволив на тимчасових умовах (до 01.01.2012 р.) [4] збільшити розмір субординованого боргу до 100% регулятивного капіталу. Інші технічні заходи НБУ, покликані спростити процедури внесення коштів у капітал, також не вирішують проблеми. Тому постає питання розв'язання проблем підвищення капіталу банків іншими методами, які дали позитивний результат у інших країнах.

У зарубіжній практиці існують такі методи нарощування капіталу банку, як злиття та поглинання, залучення іноземного капіталу, розвиток державного банківського капіталу. Однак, застосовуючи іноземний досвід, необхідно враховувати національні особливості функціонування економіки, зокрема фінансового сектору.

В основі політики регулювання банківського капіталу Національного банку України лежить сучасна зарубіжна практика регулювання банківського капіталу, що ґрунтується на рекомендаціях міжнародного Базельського комітету з банківського нагляду. Використання єдиних стандартів регулювання банківського капіталу в різних країнах дозволяє більш активно розвивати міждержавну інтеграцію в банківській сфері, що є актуальним для України.

Аналіз поглядів теоретиків щодо оцінки можливого впливу Базеля II і пропозицій по Базелю III спонукає до ряду висновків. На даний момент не існує стовідсоткової впевненості щодо позитивних чи негативних наслідків його впровадження в Україні. Проте імплементація цих рекомендацій у національне законодавство є пріоритетним завданням для нашої держави у зв'язку з її євроінтеграційними прагненнями.

З метою підвищення стабільності банків Базельським комітетом було переглянуто рекомендації щодо капіталізації банків та банківських ризиків. Зокрема, запропоновано збільшення вимог до регулятивного капіталу до 10,5%. Національні банківські регулятори починають імплементацію нових вимог. Наприклад, у Швейцарії щодо двох найбільших банків – UBS та Credit Suisse ці вимоги підвищені до 19%.

НБУ також підвищив вимоги до регулятивного капіталу банків до 120 млн.грн. Також обговорюються пропозиції щодо збільшення даного показника до 500 млн.грн. Однак таке суттєве збільшення вимог призведе до подальшого зростання частки іноземного капіталу у вітчизняній банківській системі. У короткостроковому плані це сприятиме стабілізації національної банківської системи, проте в довгостроковій перспективі це спричинить появу додаткових чинників ризику дестабілізації банківської галузі.

Адаптація банківської системи України до міжнародних стандартів покликана прискорити трансформацію суспільства та розвиток економіки держави. Використовуючи досвід зарубіжних країн, зокрема США, Німеччини, Франції, країн Східної та Центральної Європи, можна покращити стан банківської системи України. У першу чергу необхідно розпочати процес адаптації банківської сфери до міжнародних стандартів та реформування банківської системи.

У наш час є актуальним питання створення банків з іноземним капіталом та відкриття філій іноземних банків на території України. У переважній більшості країн Європи та світу за останні десять років іноземний капітал в банківській сфері став важливим джерелом збільшення капіталів банків. У країнах Центральної та Східної Європи (ЦСЄ) у 90-х роках XX ст. відбувалося швидке проникнення іноземного капіталу в банківський сектор, частка якого збільшилася з 8% до 56%. Однак приплив іноземного банківського капіталу у різних країнах має свої особливості і відмінності. Так, порівнюючи з іноземним

капіталом, який відіграє провідну роль в банківських системах Центральної та Східної Європи, в Азії його частка збільшується повільно і становить близько 5-10%. Необхідно зазначити, що експансія іноземного банківського капіталу, окрім глобалізації фінансових ринків і конкуренції у власних країнах, характеризується регіональними особливостями, такими як культурна або мовна подібність. Так, наприклад, у Латинській Америці домінують іспанські банки, у Центральній та Східній Європі – австрійські, бельгійські та німецькі банківські установи, а в країнах Азії – японські та австралійські банки.

Розгляд досвіду залучення іноземного банківського капіталу в зарубіжних країнах показує, що саме іноземні інвестиції в банківський сектор сприяють розвитку та підвищенню основних показників банківської системи.

Таблиця 2. Показники розвитку банківських установ з іноземним капіталом в Україні

Показники	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009
Кількість зареєстрованих банків	195	189	182	179	181	186	193	198	198	197
Кількість діючих банків	153	152	157	158	160	165	170	175	184	182
Кількість банків з іноземним капіталом	22	21	20	19	19	23	35	47	53	51
Частка банків з іноземним капіталом у загальній кількості банків, %	11,28	11,11	10,99	10,61	10,5	12,37	18,13	23,74	26,77	25,89
Кількість банків зі 100 відсотковим іноземним капіталом	7	6	7	7	7	9	13	17	17	18
Частка банків зі 100 відсотковим іноземним капіталом у загальній кількості банків, %	3,59	3,17	3,85	3,91	3,87	4,84	6,74	8,58	8,58	9,14

Станом на 01.11.2010 в Україні із 176 діючих банків 53 – із іноземним капіталом, у тому числі із 100-відсотковим іноземним капіталом – 20. Частка іноземного капіталу у статутному капіталі банків складає 39,3% [2].

Необхідно стимулювати залучення іноземного капіталу у банківський сектор України [7]. Банківські установи з іноземним капіталом на території нашої країни повинні працювати на тих же умовах, що і вітчизняні банківські установи. Обмеження на притік іноземного капіталу повинно встановлюватись у випадку значного зростання обсягів іноземних банківських капіталів для забезпечення стабільності національних банків. Обмеження на іноземний капітал мають бути встановлені у вигляді допустимої межі участі іноземного капіталу у сукупному банківському капіталі країни. Зі світової практики відомо, що оптимальне значення цього обмеження, яке дає змогу залучати іноземний капітал в економіку, не допускаючи суттєвого ризику погіршення стабільності роботи банківської системи, становить 49%.

Результати аналізу українських умов щодо сприйняття ризиків залучення банківського капіталу засвідчили його доволі високий рівень, що зумовлюється:

- відносно слабким, за європейськими мірками, розвитком банківської системи та низькою конкурентоспроможністю вітчизняних банків;

- високим рівнем відкритості для іноземних інвесторів;
- фактичною відсутністю механізмів регулювання припливу, рівня та якості іноземного капіталу в банківській системі;
- відсутністю гарантій довгострокової стабільності у країні.

На тлі глобалізації економіки відбувається універсалізація банківських установ і укрупнення банківського капіталу шляхом скорочення кількості малих банків. Однак беручи до уваги досвід розвинених країн, спеціалізація банківського капіталу відіграє значну роль. Регіональні та спеціалізовані банківські установи сприяють розвитку малого бізнесу та піднесення економіки регіонів.

В Україні на сучасному етапі питання створення спеціалізованих банківських установ пов'язане в першу чергу з проблемою капіталізації. Оскільки відбувається процес концентрації банківського капіталу і зменшення кількості банків з незначним обсягом капіталу, то діяльність малих, але фінансово стійких банків, має бути направлена на специфічну клієнтуру, обслуговування потреб малого бізнесу. Існує потреба у створенні регіональних спеціалізованих банківських установ та розширення філіальної мережі великих банків. До спеціалізованих банківських установ можна віднести іпотечні, ощадні, інвестиційні банки, розрахункові (клірингові).

Заслуговує на увагу питання існування у зарубіжних країнах банківських установ із державним капіталом. Державні банківські установи у більшості зарубіжних країн посідають важливе місце в розвитку банківського сектора. На сьогодні в Україні два державні банки із 100%-ю участю держави – Укресімбанк та Ощадбанк. На ці банки припадає 8,9% активів та 8,5% капіталу банківської системи. Під час кризи держава також націоналізувала Родовід банк, її відсоток у статутному капіталі становить 99,9907%.

Однак державні банки як в Україні, так і за її межами досить часто наражаються на проблему капіталізації. Оскільки головним акціонером є держава, то лише вона може визначати шляхи збільшення капіталу державного банку і передбачати в державному бюджеті статті видатків, які підуть на збільшення капіталізації державних банків. Державні банки, на перший погляд, приваблюють тим, що гарантом по виконанню зобов'язань виступає держава. Однак, в Україні діяльність Ощадного банку, який має статус державного, протягом останніх років характеризується зменшенням обсягів вкладів населення порівняно з іншими банками. Банківські установи з державним капіталом в Україні повинні мати свої визначені спеціальні функції, за допомогою яких держава через банки стимулюватиме розвиток економіки. Основною функцією таких банків в Україні повинна бути спеціалізована діяльність, наприклад, діяльність, направлена на здійснення операцій з малим і середнім бізнесом, на здійснення інноваційного розвитку та інвестиційного кредитування, на виконання урядових замовлень і фінансування державних програм.

Таким чином, аналіз досвіду зарубіжних країн, переконує в тому, що розвинена банківська система є необхідною умовою нормального функціонування суб'єктів господарської діяльності та економіки країни в цілому. Для того, щоб країна набула статусу розвиненої, банківська система має охоплювати банківськими послугами 95% населення. Адаптація банківської системи України до міжнародних стандартів покликана прискорити трансформацію суспільства та розвиток економіки держави. Використовуючи досвід зарубіжних країн, зокрема США, Німеччини, Франції, країн Східної та Центральної Європи, можна покращити стан банківської системи України. У першу чергу необхідно розпочати процес адаптації банківської сфери до міжнародних стандартів та реформування банківської системи. Наявність банківської системи, яка регулюється і контролюється у відповідності з міжнародними стандартами, є однією з головних передумов стимулювання припливу іноземних капіталів, розвитку вітчизняного банківського капіталу, підвищення економічного зростання.

Висновки. Таким чином, проблема залучення та підтримки капіталу на певному рівні є актуальним і важливим завданням розвитку вітчизняної банківської системи на сучасному етапі, адже процес нарощування капіталу банків не може мати стихійний характер. Капітал відіграє значну роль у діяльності банків – він необхідний для здійснення достатнього обсягу банківських операцій, забезпечення достатнього рівня фінансової стійкості, виконання мінімальних вимог до капіталу, ліцензійних вимог тощо. У системі економічних нормативів значний розмір капіталу дозволяє здійснювати різні високодохідні проекти. Менеджменту банків необхідно взяти до уваги відносну вартість і ризик, пов'язаний з кожним методом управління капіталом, методи державного регулювання й доступність, а також оцінити довгострокові перспективи та наслідки. Формування виваженої дивідендної політики також сприятиме вирішенню проблем капіталізації банків.

У системі державного регулювання процесів капіталізації банків слід передбачити заходи щодо стимулювання участі у банківському капіталі населення.

Структура капіталу українських банків визначена національним законодавством та міжнародними нормативно-правовими актами. Слід зазначити, що національне законодавство адаптується до міжнародних стандартів визначення складових капіталу банку, враховуючи методики, які є найбільш релевантними сучасному рівню розвитку банківської системи України. Така тенденція обумовлена потребою зміцнення ресурсної бази, формуванням фундаменту надійної та довготривалої роботи банку, інтеграції вітчизняної банківської системи у світове співтовариство.

Література

1. Сайт Федеральної резервної системи США // <http://www.federalreserve.gov>
2. Бюлетень Національного банку України. – 2010. – № 9 // <http://www.bank.gov.ua>.
3. Власний капітал банків України за станом на 01.10.2010 // <http://www.bank.gov.ua>.
4. Про затвердження змін до Інструкції про порядок регулювання діяльності банків в Україні: Постанова правління НБУ № 541 від 10.09.2010 р. // <http://www.bank.gov.ua>.
5. Циганов С. Сизоненко В. Капіталізація як провідна компонента підвищення конкурентоспроможності банківської системи // Банківська справ. – 2008. – № 6. – С. 3 – 14.
6. Циганова Н.В. Передумови та закономірності транскордонного руху банківського капіталу // Актуальні проблеми міжнародних відносин: Зб. наук. пр. Випуск 75. Ч. 2. – К.: Київ. національний ун-т ім. Т. Шевченка. Ін-т міжн. відн., 2008. – С. 121-126.
7. Савлук С.М. Стимулювання нарощування власного капіталу банків // Фінанси України. – 2009. – № 2. – С. 111 – 117.
8. Довгань Ж. Капіталізація банківської системи України // Вісник НБУ. – 2008. – № 11. – С. 10 – 14.
9. Свечкіна А.А., Хомич О.І. Капіталізація як визначальний чинник ефективного функціонування вітчизняного банківського сектору // Фондовий ринок. – 2009. – № 20. – С. 12 – 17.
10. Шелудько Н.М. Проблема капіталізації державних банків України та шляхи її вирішення // Економіка і прогнозування. – 2008. – № 3. – С. 45 – 60.
11. Матвієнко П. Капіталізація як дійовий інструмент підвищення надійності банківської системи України // Економіка України. 2008. – № 1. – С.42 – 52.
12. Диба М.І., Осадчий Є.С. Капіталізація банківської системи як чинник підвищення надійності економіки України // Фінанси України. – 2008. – № 6. – С. 77 – 88.

Заблоцька Р.О.*

ПОРІВНЯЛЬНІ ПЕРЕВАГИ КРАЇН, ЩО РОЗВИВАЮТЬСЯ, У МІЖНАРОДНІЙ ТОРГІВЛІ ПОСЛУГАМИ

In this article author analyzes the comparative advantages of developments countries in world trade in services. Services becomes the main factors in grows of productivities, especially in conditions of increasing the role of telecommunications and computer services. The author proof about positive effect of trade liberalization for the economic growth of developing countries

У даній статті автор досліджує порівняльні переваги країн, що розвиваються у міжнародній торгівлі послугами. Послуги стали головною рушійною силою економіки та основним фактором зростання продуктивності, головним джерелом створення робочих місць. У статті доведено позитивного впливу лібералізації міжнародної торгівлі послугами на економіку країн, що розвиваються.

В данной статье автор исследует сравнительные преимущества развивающихся стран в международной торговле услугами. Услуги становятся движущей силой развития экономики и основным фактором повышения производительности труда, главным источником создания рабочих мест. В статье автор доводит о позитивном влиянии либерализации международной торговли услугами на экономику развивающихся стран.

Ринок послуг – це розгалужена система вузькоспеціалізованих ринків, зокрема ринків транспортних послуг, комунікацій, комунального обслуговування, громадського харчування, туристично-рекреаційних послуг. Готельний бізнес, рекламні й консалтингові послуги, страхові та фінансові послуги, агентські та брокерські послуги, адвокатські послуги, ріелтерські послуги, франчайзинг, торгівля ліцензіями, патентами та «ноу-хау», інжиніринг, лізингові послуги тощо так само формують комплекс послуг, які пропонуються на згаданому ринку.

Сьогодні ринкові послуги стали головною рушійною силою економіки та основним фактором зростання продуктивності, особливо в умовах підвищення ролі інформаційних та комунікаційно-технологічних послуг [1, с.5]. Послуги також є головним джерелом створення робочих місць. Попри те, що у сфері послуг зайнята менша частка загальної чисельності працівників, ніж у виробництві, ринкові послуги виступають єдиним сектором, який позитивно впливає на створення нових робочих місць в останнє десятиліття. Створення робочих місць у сфері послуг часто компенсує їх утрату у виробничому секторі. Хоча діяльність у сфері послуг часто вважається працемісткою та характеризується низькою продуктивністю, тут існує ефективна система підвищення кваліфікації. В результаті

* доктор економічних наук, доцент кафедри світового господарства та міжнародних економічних відносин Інституту міжнародних відносин Київського національного університету імені Тараса Шевченка

сфера послуг розглядається національними урядами як основа економічного зростання та збільшення зайнятості [1, с.2].

Дана стаття аналізує проблему реалізації порівняльних переваг країн, що розвиваються на світовому ринку послуг. У статті наводиться чимало прикладів позитивного впливу лібералізації міжнародної торгівлі послугами на економіку країн, що розвиваються. Дослідженню наявних переваг і ролі країн, що розвиваються у міжнародній торгівлі послугами присвячені роботи сучасних закордонних економічних науковців, таких як Р. Стерн, Б. Хокман, А.Маттоо, П.Сов'є, П.Брага, П. Брентон, А. Деардорф, Ф. Родригес, Д. Родрик та ін.

У промислово розвинутих країнах сектор послуг сягає близько 75% ВВП. Так, у США в ньому зайнято понад 70% економічно активного населення, у країнах Західної Європи – від 60 (ФРН, Фінляндія) до 70% (Бельгія, Нідерланди, Норвегія) [2]. Аналіз внутрішньої структури сектора послуг цих країн показує, що активніше розвиваються не традиційні галузі типу готельного й ресторанного бізнесу, а такі, як фінансові послуги, професійне навчання, дизайн, освіта, охорона здоров'я, соціальне забезпечення. У країнах, що розвиваються, середня частка послуг у ВВП зросла приблизно з 40 до 50% у період 1965 – 2008 рр., тоді як у країнах, що входять в ОЕСР, цей показник зріс у вказаний період від 54 до 60% [2].

У більшості країн до найбільш перспективних належать такі послуги, як телекомунікації, програмне забезпечення і фінанси. Ефективне надання послуг не тільки вигідне споживачам, а й сприяє підвищенню загальних економічних показників. Добре регульований фінансовий сектор – запорука діяльного перетворення накопичень в інвестиції; завдяки цьому ресурси надходять у той сектор, де вони можуть принести максимальний прибуток, і ризики в економіці розподіляються оптимальніше. Збільшення ефективності сектора телекомунікацій підвищує прибутковість усієї економіки, оскільки цей сектор є найважливішим проміжним ресурсом. Він необхідний, крім іншого, для розповсюдження і розширення доступу до знань: поширення Інтернету і високий динамізм національних економік по всьому світові є красномовним підтвердженням значущості послуг телекомунікацій. У свою чергу транспортні послуги сприяють ефективному розподілу товарів усередині країни, але вони також важливі як засіб, що забезпечує можливість участі країни у світовій торгівлі.

В індустріальних країнах (деякі держави Південної та Східної Європи, Китай), «нових індустріальних країнах» (Аргентина, Бразилія, Гонконг, Малайзія, Сінгапур, Тайвань, Республіка Корея, Мексика), найбільш розвинutih країнах Африки частка зайнятих у сфері послуг становить приблизно 30–40%. Внутрішня структура послуг характеризується підвищеною часткою виробничих галузей (транспорт, зв'язок) і пониженою – фінансової, інформаційної та соціальної. У країнах Африки, Азії та Латинської Америки частка зайнятих у секторі послуг є відносно високою внаслідок нерозвиненості промисловості або сільського господарства. Наприклад, у Сальвадорі цей показник сягає 69%, Гондурасі – 72%, Беніні – 74%. Серед галузей інфраструктури тут переважає готельний і ресторанний бізнес [3, с. 12].

Країни світу відрізняються не тільки часткою сектора послуг у макроекономічних показниках, також існують відмінності у структурі самих послуг. Національні відмінності спостерігаються між країнами з однаковим рівнем доходу та відображають різну забезпеченість ресурсами. Це різниця у частці жіночого та чоловічого населення, у рівні добробуту, регуляторній політиці та моделях торговельної спеціалізації. Відмінності між країнами щодо постійної та часткової зайнятості також можуть слугувати поясненням різниці в ролі сектора послуг в економіці або у структурі доданої вартості та зайнятості всередині сектора.

Лібералізація торгівлі передбачає забезпечення кращого доступу на ринок для іноземних фірм шляхом зниження торговельних бар'єрів. Це досить проста концепція для торгівлі товарами, де лібералізація означає зниження імпорتنих тарифів. Проте справа стоїть набагато складніше для торгівлі послугами, яка дуже відрізняється від торгівлі товарами за змістом і за видами бар'єрів, з якими доводиться стикатися.

Лібералізація торгівлі послугами передбачає зниження бар'єрів законодавчих обмежень відносно доступу на ринок і скасування дискримінаційних правил щодо іноземних осіб по всіх чотирьох способах забезпечення торгівлі послугами. Процес лібералізації торгівлі послугами не слід плутати з процесом дерегулювання сфери послуг, який відбувається в багатьох країнах. Деретулювання сфери послуг спрямоване на обмеження загального втручання держави в який-небудь сектор послуг, тоді як лібералізація торгівлі послугами має на меті забезпечення того, щоб регулювання в країні не дискримінувало іноземних постачальників послуг на внутрішні ринки. Лібералізація торгівлі послугами сумісна з державним регулюванням сфери послуг з метою захисту споживачів, збалансованого управління економікою, контролю за природними монополіями або вирішення соціальних завдань.

Головна відмінність між торгівлею послугами і торгівлею товарами щодо їх впливу на економічне зростання походить від двох особливостей лібералізації послуг: імпорту послуг має вироблятися локально, а лібералізація приводить до посилення конкуренції, як внутрішньої, так і зовнішньої¹ (табл.1). Інтенсифікація участі іноземних факторів виробництва та жорстка конкуренція вимагають підвищеної ділової активності, а звідси й ширший простір для генерації спеціальних стимулювальних ефектів зростання. Насправді, якщо зовнішні фактори просто заміщують внутрішні фактори виробництва і сектор не зростає, тобто ступінь конкуренції залишається незмінним, то позитивний вплив на економічне зростання за рахунок ефекту масштабу не матиме місця. Навпаки, досягнення більшого ефекту масштабу шляхом усунення внутрішніх вхідних бар'єрів та залучення внутрішніх ресурсів з інших секторів економіки було б достатньо для генерування інтенсивного ендегенного зростання.

Багато країн, що розвиваються, занепокоєні тим, що основна частина вигід від лібералізації торгівлі дістанеться індустриально розвинутим країнам. Це побоювання ґрунтується на тому очевидному факті, що багато секторів послуг є наукоємними, вимагають висококваліфікованої робочої сили, величезного фізичного капіталу. Це означає, що розвинуті країни отримають порівняльну перевагу і домінуватимуть у всіх сферах торгівлі внаслідок лібералізації міжнародної торгівлі послугами. Проте цей висновок ігнорує той факт, що всі країни мають порівняльну перевагу принаймні в якій-небудь одній галузі і що послуги відіграють ключову посередницьку роль в економіці, адже надаються здебільшого за допомогою комерційної присутності.

Країни, що розвиваються, вже продемонстрували, що у них є певні порівняльні переваги у сфері послуг і що вони здатні ефективно експортувати широкий спектр послуг. Найбільш значною експортною послугою є туризм, що становить велику частину доходів від експорту в бідних країнах [7]. Інші сфери експорту послуг, засновані на природних ресурсах, - водопостачання й електропостачання. Щодо таких працемістких секторів послуг, як будівництво, країни, що розвиваються, мають явну порівняльну перевагу. Проте торгівля цими послугами обмежена торговельними бар'єрами, і більшість розвинутих країн не бажають лібералізувати дозвіл на тимчасовий приплив менш кваліфікованої іно-

¹ Мобільність факторів сама по собі не впливає на зростання. Наприклад, навіть якщо прямі іноземні інвестиції приводять до збільшення обсягів залучення капіталу в економіці, то стабільний рівень зростання необов'язково підвищиться. Це можна спостерігати також при проведенні операцій із заощадженнями та інвестиціями. ПІІ збільшують наявні фонди заощаджень в економіці.

земної робочої сили для надання таких послуг [8]. Країни, що розвиваються, активні також у секторах, які потребують значних витрат робочої сили і фізичного капіталу. Найвідомішим прикладом є експорт послуг програмного забезпечення з Індії, який нині дає їй багатомільярдні доходи. Іншими прикладами слугують послуги, що належать до сфери інформаційних технологій, зокрема автоматизація офісних робіт і створення центрів обробки замовлень. Одна з причин активізації країн, що розвиваються, в таких сферах послуг полягає в тому, що фірми з надання послуг зв'язку і транспорту здатні вбудовуватися у виробничий ланцюжок, а це дає змогу країнам, що розвиваються, зайняти нішу працеінтенсивних ділянок виробничого ланцюжка. Іншою причиною є те, що деякі країни, що розвиваються, мають порівняльну перевагу в цих секторах послуг щодо ще менш розвинутих сусідніх країн. Наприклад, Південна Африка експортує повний набір фінансових і бізнес-послуг в інші країни Південноафриканського регіону, що дає їй змогу підтримувати позитивний торговельний баланс за рахунок експорту послуг [9].

Таблиця 1. Диференційований вплив лібералізації товарами і послугами

Лібералізація послуг	Лібералізація товарів
Транскордонне постачання	
Для багатьох послуг транскордонна торгівля не здійснюється, тому іноземне постачання потребує мобільності факторів.	Транскордонна торгівля постійно здійснюється, тому в мобільності факторів потреби немає.
Лібералізація вимагає більшої внутрішньої активності в секторах, що конкурують з імпортом, тому що: іноземні фактори розміщуються на внутрішньому ринку та/або зростає внутрішня конкуренція, підтримана ефективним регулюванням (у таких секторах, як телекомунікації).	Лібералізація вимагає скорочення активності на внутрішньому ринку в секторах, що заміщують імпорт.
Статичні ефекти	
Вплив є подібним як для товарів, так і для послуг: лібералізація приводить до зниження цін, а отже до зростання добробуту (той факт, що послуги є проміжною ланкою в процесі промислового виробництва, зовсім не робить їх вплив відмінним від впливу витрат унаслідок лібералізації торгівлі товарами, а саме витрат на сировину та засоби	
Ефект 1 Передача технологій, яка втілена в русі факторів виробництва, підвищує продуктивність національних факторів виробництва, а звідси і ВВП. Ефект 2 Незважаючи на те, що обсяг наданих послуг (включаючи суму іноземних і внутрішніх факторів) має тенденцію до зростання, збільшення залучення національних факторів виробництва не завжди відбувається. Тоді вплив на зростання ВВП включатиме ефекти використання факторів виробництва та підвищення продуктивності, які матимуть позитивне значення.	Лібералізація торгівлі не матиме даних ефектів, тоді як лібералізація ПП матиме. В імпортозаміщувальному секторі економічна активність скорочується. Але ефекти загальної рівноваги приведуть до розширення інших секторів. Якщо сектор матиме ознаки внутрішнього зростання, лібералізація товарів може також привести до зростання.

Складено автором на основі: [4, 5, 6]

Первинною вигодою від такої спеціалізації торгівлі є зростання випуску продукції і споживання завдяки спрямуванню ресурсів у сфері їх найбільш продуктивного використання. Це сприяє зростанню як виробництва всередині країни, так і імпорту товарів. Торгівля збільшує розмір ринку, що важливо для галузей, залежних від масштабів виробництва: розширення цих галузей породжує подальші вигоди від торгівлі, створюючи можливості для зниження витрат на одиницю продукції, що випускається. Це також дає змогу розширювати асортимент послуг, які задовольняють споживчий попит.

Завдяки економії масштабу у сфері НДДКР розширення ринку може підвищити стимули розвитку діяльності в цій сфері, збільшуючи тим самим темпи довгострокового економічного зростання країни [10]

Крім того, накопичення знань прискорюється через перелив технологій в експортні галузі. Торгівля також сприяє зростанню конкуренції на ринку, яка знижує ринкову владу наявних фірм і норму їхнього прибутку. Це особливо важливо у сфері послуг, де зазвичай існують величезні резерви економії від масштабів виробництва і тенденція монополізації, що дуже обмежує конкуренцію на ринках малих країн.

Слід зазначити, що лібералізація торгівлі за широким спектром послуг може також послабити інфляційний тиск в країні, знизити ціни на значну частину продукції. Цей фактор може дати важливий імпульс для інвестування й економічного зростання [11]

Навіть якщо у країн, що розвиваються, немає порівняльних переваг у виробництві послуг, вони все-таки можуть отримати вигоду від торгівлі послугами, оскільки вона дає їм змогу концентруватися на товарах, у виробництві яких у них є певна порівняльна перевага в міжнародній торгівлі (сільське господарство, добувна промисловість і деякі виробництва обробної промисловості). Звичайно, для цього темпи лібералізації торгівлі послугами в країнах, що розвиваються, мають відповідати темпам лібералізації торгівлі в цих секторах у країнах—торговельних партнерах, аби уможливити спеціалізацію виробництва. Ця вимога є ще настійнішою у випадку експорту послуг, оскільки послуги відіграють важливу роль як проміжне виробниче споживання для інших секторів економіки

Послуги інтенсивно використовуються при виробництві і збуті всіх товарів і послуг в економіці, зокрема в сільському господарстві і добувній промисловості. На послуги зв'язку, транспортування, фінансування збуту і страхування, а також торгові послуги зазвичай припадає до 10-20 відсотків виробничих витрат [1, с.5]. Таким чином, ціна і якість послуг справляють величезний вплив на формування витрат виробництва всіх інших видів продукції в економіці. Зниження тарифів на імпорт товарів до найнижчих за всю історію рівнів і поява глобальних виробничих мереж зробили послуги найбільш важливим чинником при визначенні конкурентоспроможності виробників товарів. У країнах з низькими тарифами на товари і високими цінами на послуги виробники промислової продукції можуть зіткнутися з негативними рівнями ефективного захисту від імпорту.

Послуги низької якості, які гальмують виробництво товарів або їх транспортування, дієво виключають виробників цих країн з участі в таких глобальних виробничих мережах. Наслідки рівня розвитку послуг виходять за межі одноразових вигід і можуть впливати на темпи економічного зростання країн. Послуги низької якості і з високими цінами не тільки негативно впливають на поточні операції виробників товарів обробної промисловості, але й дестимулюють майбутні вкладення національних і іноземних інвесторів через зниження прибутковості таких інвестицій. Це частково пояснює обмеженість потоків прямих іноземних інвестицій у найбідніші країни, незважаючи на наявність там дешевої робочої сили. На нашу думку, малоімовірно є приплив прямих іноземних інвестицій в інші галузі, окрім добувних, якщо багатонаціональним корпораціям не буде забезпечений доступ до місцевої кваліфікованої робочої сили, соціальної інфраструктури, судових органів, комунальних послуг необхідної якості і за розумною ціною. Втрати від

слабкого забезпечення послугами не обмежуються статичними втратами: втрачається також динаміка економічного зростання країни.

Однією з причин низької якості і високих цін на послуги в країнах, що розвиваються, є вузький ринок споживання цих послуг у галузях економіки. Малі країни можуть опинитися в пастці замкнутого кола, оскільки вузький ринок споживання послуг обмежує розвиток спеціалізації й використання економії від масштабів виробництва в секторі послуг. Це веде до зниження якості й підвищення цін на послуги, що, у свою чергу, обмежує можливості розвитку інших галузей економіки.

Завдяки розширенню ринку виробничих послуг, зниженню вартості й підвищенню якості послуг лібералізація торгівлі дає змогу біднішим країнам краще використовувати свої порівняльні переваги в міжнародній торгівлі. Виробники продукції сировинних і обробних галузей промисловості в країнах, що розвиваються, мають стати більш конкурентоспроможними і привабливішими для переміщення підприємств з індустріально розвинутих країн у країни, що розвиваються. Лібералізація сектора послуг може фактично привести до зростання рівня індустріалізації в країнах, що розвиваються.

Використання прямих іноземних інвестицій як засобу розвитку торгівлі робить лібералізацію сфери послуг унікальною в сенсі додаткових вигід, які вона надає країнам, що розвиваються. Імпорт послуг завдяки прямим іноземним інвестиціям стимулює приплив фізичного капіталу, людського капіталу і технології - важливих чинників подолання одних з основних обмежень для економічного розвитку, з якими стикаються бідні країни. Приплив іноземного капіталу підвищує норму заощаджень і тим самим потенціал для зростання норми інвестицій, оскільки нагромаджувані внутрішні фінансові кошти можуть бути спрямовані на реалізацію нових інвестиційних проектів. Припливи іноземного капіталу також знижують обмеження, що накладається платіжним балансом на темпи економічного зростання, і сприяють зменшенню реальних процентних ставок. Усе це, а також підвищення темпів економічного зростання в короткостроковій перспективі має виразитися в збільшенні внутрішніх інвестицій.

Оскільки іноземні підприємства дадуть роботу значній кількості місцевої робочої сили, цей процес має привести до тривалого періоду стійкого розвитку людського капіталу найнятої місцевої робочої сили. Ефект передачі технологій може бути значно посилений завдяки отриманню додаткових вигід від використання місцевих постачальників і обороту найнятих робітників.

Демонстраційний ефект використання нових технологій і методів управління також може сприяти їх сприйняттю національними підприємствами. І, нарешті, багато постачальників послуг зможуть скористатися спільним ринком факторів виробництва. Таким чином, програма реформ, спрямована на лібералізацію декількох секторів одночасно, може сприяти накопиченню критичної маси для розвитку індустрії допоміжних виробництв. У цьому відношенні особливий інтерес становить розвиток галузі інформаційних технологій, що є важливим чинником розвитку всіх видів послуг і необхідний для здійснення заходів щодо підвищення продуктивності чинників виробництва і розробки нових видів продукції.

Реформа політики в секторах послуг впливає не тільки на загальноекономічну активність, а й на структуру економіки. Навіть у крайньому разі, коли країни не мають порівняльних переваг у виробництві послуг, вони все-таки можуть отримати вигоду від торгівлі послугами, оскільки вона дає їм змогу концентруватися на товарах, у виробництві яких у них є яка-небудь порівняльна перевага в міжнародній торгівлі (сільське господарство, добувна промисловість та деякі виробництва обробної промисловості). При цьому темпи лібералізації торгівлі послугами в країнах, що розвиваються, мають відповідати темпам лібералізації торгівлі в цих секторах в країнах – торговельних партнерах з метою

спеціалізації виробництва. Ця вимога є ще більш настійливою у випадку експорту послуг, оскільки послуги відіграють важливу роль як проміжне виробниче споживання для інших секторів економіки.

З часу Уругвайського раунду стало очевидним, що для досягнення будь-якої домовленості на багатосторонній основі необхідно задовольнити вимоги великих країн, що розвиваються, щодо відкриття ринків розвинутих країн. З перетворенням великих країн, що розвиваються, на лідерів світової торгівлі СОТ повинна все більшою мірою враховувати їх пріоритети відносно доступу на ринки.

Країни Півдня з огляду на свої порівняльні переваги прагнуть дістати доступ на ринки за чотирма напрямками: сільське господарство, текстиль, мобільність робочої сили та міжнародні постачання послуг. Відкриття ринків за кожним напрямом пов'язане з певними політичними проблемами. На переговорах щодо сфери послуг складним питанням завжди була мобільність робочої сили, проте в даний час непевними є навіть перспективи лібералізації міжнародної торгівлі послугами. Деякі країни, що розвиваються, такі як Єгипет, Індія, Філіппіни і Шрі-Ланка, глибоко зацікавлені в мобільності кваліфікованої робочої сили, тоді як більшість країн, що розвиваються, — в мобільності некваліфікованих працівників. Незважаючи на величезні взаємні вигоди, які можуть бути отримані від більшої мобільності робочої сили, в імміграційній політиці поки спостерігаються лише вкрай обмежені поступки. Якщо ж урахувати, що традиційні політичні труднощі посилюються проблемою тероризму, досягнення більшої відкритості є сумнівним.

За останні 10 років експорт ділових послуг 20 країнами, що розвиваються — зокрема Бразилією, Коста-Рикою, Ізраїлем та Індією, — щорічно зростав більш ніж на 15 % [2]. Останній факт викликає глибоку стурбованість багатьох промислово розвинутих країн, бо вони починають втрачати власні порівняльні переваги у сфері послуг. Проте промислово розвинуті країни не тільки не прагнуть до більшої відкритості в інших країнах, але навіть і не намагаються закріпити наявний рівень лібералізації міжнародної торгівлі. Країни, що розвиваються, навпаки, демонструють прагнення до взаємодії. Деякі великі країни, що розвиваються, виявляють готовність піти на серйозну лібералізацію в контексті СОТ сфери послуг, яка раніше була під захистом регуляторної політики, за умови, що їхні партнери з числа промислово розвинутих країн зроблять відповідні кроки.

Література

1. Hoekman B. Services, Economic Development and the Doha Round: Exploiting the Comparative Advantage of the WTO / B. Hoekman, A. Mattoo // CEPR Discussion Paper, 2006. — № 5628. — 26 p. [Electronic resource]. — Mode of access: <http://www.cepr.org/pubs/dps/DP5628.asp>.
2. WTO, International Trade Statistics, 2007: [Electronic resource]. — Mode of access: <http://www.wto.org>.
3. Hoekman B. Trade in Services, Trade Agreements and Economic Development: A Survey of the Literature / B. Hoekman // CERP Discussion Paper, 2006. — № 5760. — 55 p. [Electronic resource]. — Mode of access: <http://www.cerp.org/pubs/DP5760.asp.asp>.
4. Robinson S. Capturing the Implications of Services Trade Liberalisation / S. Robinson, Z. Wang, W. Martin // Paper presented at the Second Annual Conference on Global Economic Analysis. — Ebberuk, 1999. June 20–22.
5. Konan D. Quantifying the Impact of Services Liberalization in a Developing Country / D. Konan, K. Maskus // Journal of Development Economics. — 2006. — № 81. — P. 142–162.
6. Chadha R. Computational Analysis of the Impact on India of the Uruguay Round and the Forthcoming WTO Trade Negotiation / R. Chadha, D. Brown, A. Deardorff, R. Stern // WTO

- Discussion Paper № 459. School of Public Policy, University of Michigan. – Ann Arbor, Michigan, 2000. – P. 37: [Electronic resource]. – Mode of access: <http://www.wdi.umich.edu>.
7. WTO, International Trade Statistics, 2007: [Electronic resource]. – Mode of access: <http://www.wto.org>.
 8. Walmsley T. Relaxing the Restrictions on the Temporary Movement of Natural Persons: A Simulation Analysis / T. Walmsley, L. A. Winters // *Journal of Economic Integration*, 2005. – 20(4). – P. 688–736.
 9. Hodge J. Liberalizing Communications Services in South Africa. Trade and Industrial Policy Secretariat. / J. Hodge. – Johannesburg, 1999. – 15 p. [Electronic resource]. – Mode of access: <http://siteresources.worldbank.org>.
 10. Kuusisto J. Insights into Services and Innovation in the Knowledge Intensive Economy / J. Kuusisto, M. Meyer // *Technology Review*, 2003. – № 134. – 62`p.
 11. UNCTAD. World Investment Report 2004: The Shift Towards Services. – Geneva: United Nations, 2004. – 468 p.

*Шемет Т.С.**

МЕХАНІЗМ ОБМІННОГО КУРСУ ЯК ІНСТРУМЕНТ РОЗВИТКУ ВАЛЮТНОЇ ІНТЕГРАЦІЇ В ЄС

This article reviews the process of monetary integration of the ten Central, Eastern and Southeastern European EU Member States that joined the EU in 2004 and 2007: Bulgaria, the Czech Republic, Estonia, Latvia, Lithuania, Hungary, Poland, Romania, Slovenia and Slovakia. It contains a brief overview of the developments during the half decade since the 2004 enlargement. The future course of monetary integration is analyzed in the context of global financial and economic crisis.

Ключові слова: валютна інтеграція, механізм обмінного курсу (МОК), МОК II, критерії конвергенції, процедура надмірного дефіциту, євროзона.

Постановка проблеми. Вступаючи до ЄС, країни Центральної, Східної, Південно-Східної Європи (ЦСПСЄ) висловили прагнення до запровадження євро на основі досягнення та стійкого дотримання Маастрихтських критеріїв конвергенції, спрямованих на забезпечення макроекономічної стабільності. Суттєва структурна конвергенція та конвергенція економічної політики є важливими передумовами подолання проблем, пов'язаних із запровадженням єдиної валюти. Передумовою переходу на єдину валюту є участь країни-члена ЄС у механізмі обмінного курсу (МОК), який за умов останніх хвиль розширення ЄС зазнав якісних змін. Однак глобальна фінансово-економічна криза, спричинивши економічний спад, ускладнила рух країн до поглиблення валютної інтеграції.

Аналіз останніх досліджень і публікацій та невирішені раніше частини проблеми. У вітчизняній і зарубіжній економічній літературі проблемі європейської валютно-фінансової інтеграції присвячена велика кількість наукових робіт. У дослідженнях таких західних учених як М. Бордо, Б. Ейхенгрін, Б. Коен, Р. Манделл, П. Месон, М. Тейлор акцентовано на аналізі переваг і витрат від вступу країни до валютного союзу. В Україні О. Барановський, А. Гальчинський, О. Дзюблюк, В. Гєсць, Д. Лук'яненко, З. Луцишин, В. Міщенко, О. Рогач, М. Савлук, А. Філіпенко, О. Шнирков та ін. присвятили свої праці інституціональним аспектам валютної інтеграції, дослідженню впливу запровадження єдиної валюти на формування конкурентної позиції ЄС у світовій економіці.

Водночас у вітчизняній літературі бракує публікацій з аналізу перебігу процесу валютної інтеграції після вступу постсоціалістичних країн в ЄС. Поодинокими є дослідження та публікації, присвячені особливостям валютно-курсової політики у контексті застосування специфічного, суто європейського інструменту валютної інтеграції – механізму обмінного курсу. Все це дає підстави для подальших досліджень у цій сфері.

Мета статті. Визначення перспектив розвитку валютної інтеграції у країнах Центральної, Східної та Південно-Східної Європи, які приєдналися до ЄС у 2004 і 2007 роках: Болгарії, Чеської Республіки, Естонії, Латвії, Литви, Угорщини, Польщі, Румунії, Слове-

* кандидат економічних наук, доцент Київського національного економічного університету імені Вадима Гетьмана

нії та Словаччині в умовах глобальної фінансово-економічної кризи у контексті застосування МОК.

Виклад основного матеріалу. Важливою складовою валютної інтеграції є Механізм обмінного курсу (МОК). МОК був стрижнем Європейської валютної системи (ЄВС) і складався з двох елементів: матриці меж відхилень двосторонніх обмінних курсів між усіма валютами країн – членів; меж індивідуальних коливань кожної валюти відносно ЕКЮ. Дотримання визначених меж валютних курсів передбачало здійснення монетарною владою обов'язкових інтервенцій на валютних ринках та інших регулюючих заходів.

Для кожної країни – члена ЄВС через котирування до ЕКЮ визначався центральний курс її валюти, за допомогою якого встановлювалися обмінні курси щодо інших валют ЄВС. До липня 1993 р. припускалися відхилення обмінних курсів у межах 2,25% або 6% (для Італії на момент вступу) в обидва боки від центральних курсів. У липні 1993 р. межі відхилень було розширено до 15% в обидва боки від центрального курсу. Не всі країни ЄС були членами МОК. Його започаткували Німеччина, Франція, Бельгія, Данія, Італія, Нідерланди, Люксембург та Ірландія. Велика Британія, яка була членом Спільного ринку з 1973 р., не входила до МОК до жовтня 1990 р. У вересні 1992 р. Велика Британія разом з Італією залишила МОК. Іспанія і Португалія увійшли до МОК у червні 1989 і квітні 1992 рр. відповідно і залишилися у системі.

Особливістю МОК було те, що будь-яка зміна матриці центральних курсів вимагала «спільних угод»: зміни паритетів відбувалися за погодженням між міністерствами фінансів країн, що входили до МОК.

Важливим елементом МОК був показник дивергенції, призначений сигналізувати про відхилення валют від центральних курсів. Розмір показника дивергенції з кожної валюти – це середньозважена величина суми дивергенцій валюти і від кожної з решти валют:

$$Ati = Wtj dtj$$

де Wtj – вага валюти j у кошику;

dtj – відхилення валюти j від двостороннього центрального паритету з i -валютою.

За критичного значення показника дивергенції на рівні 75%

i -валюта відхилятиметься від решти валют на 2,25% (за умови припустимих меж відхилень 2,25% в обидва боки). Якщо поточне значення показника дивергенції перевищувало критичне, то країна повинна була вжити регулюючих макроекономічних заходів, аби повернутися до умов валютної угоди. Така країна могла здійснити диверсифіковані валютні інтервенції, переорієнтувати свою внутрішню грошово-кредитну політику або змінити економічну політику. За відсутності регулюючих дій центральні банки мали можливість впливу на країну через Валютний комітет ЄВС.

Розширення ЄС і запровадження євро спричинили якісні зміни МОК. Під час саміту в Амстердамі 16 – 17 червня 1997 р. Рада ЄС затвердила принципи нового механізму обмінних курсів – МОК II, який було введено в дію з 1 січня 1999 р.

Європейський механізм обмінного курсу є міждержавною угодою, мета якого – координація політики і підтримання стабільності обмінних курсів у Європі. Приєднання до МОК II є етапом переходу країн до євро. МОК II формує рамкові умови, на основі яких члени ЄС, Європейський центральний банк, Європейська комісія і країни, які бажають перейти на євро пов'язують курс національних валют країн, що бажають увійти до зони євро, з курсом єдиної європейської валюти. Протягом періоду дії угод МОК II кожна з таких країн повинна підтримувати стабільність своєї валюти відносно євро і виконувати критерії конвергенції.

МОК II являє собою модель «колеса зі спицями», у якій євро відіграє роль центральної валюти і рахункової одиниці, а валюти інших країн – членів ЄС пов'язані з нею винятково на двосторонній основі. Центральний паритет валют цих держав може коливатись у коридорі $\pm 15\%$ щодо спільної валюти. Конкретні параметри цих курсів і меж визначаються за взаємною згодою міністра фінансів країн єврозони, ЄЦБ і міністрів фінансів та голів центральних банків країн – не членів єврозони. Оперативне керівництво МОК II, координацію валютної політики, включаючи можливі інтервенції на валютних ринках, здійснює ЄЦБ.

Дворічна участь у МОК II за умови відсутності девальвації є частиною критерію курсової стабільності. Вступу до МОК II передуює процес досягнення консенсусу всіх зацікавлених сторін та необхідне коригування фінансової політики як основи подальшої консолідації. Кожні два роки Європейська комісія та Європейський центральний банк готують доповіді з конвергенції [2], [3], [5], [6], [7], [8], [9]. Ці звіти слугують для обґрунтування рішень щодо введення євро, які приймаються Радою Європейського Союзу на основі пропозицій Європейської комісії, після консультацій з Європейським парламентом та обговорення в Європейській Раді.

Вступу до Європейського Союзу десяти країн ЦСПСЄ у травні 2004 р. передувало інтенсивне обговорення питань, пов'язаних з їх майбутньою участю в МОК II та переходом на єдину валюту. Більшість із них прийняли конкретні стратегії щодо подальшої валютно-фінансової інтеграції в рамках ЄС, зокрема, щодо часу вступу до МОК II і введення євро [1]. Однак у деяких випадках стратегії, декларовані в 2001 або 2002 рр. були змінені.

З країн ЦСПСЄ піонерами у запровадженні євро є Словенія та Словаччина, які вступили до ЕРМ II в 2004 і 2005 роках, відповідно. Словенія приєдналася до зони євро в 2007 році, Словаччина – за два роки поспіль. Мальта та Кіпр після перебування у МОК II з 2005 р. запровадили євро у 2008 р.

Аналізуючи позиції Словенії та Словаччини напередодні введення євро, можна виокремити такі особливості:

- обидві країни до запровадження євро перебували в МОК II протягом відносно короткого періоду (два і два з половиною роки, відповідно). У цьому періоді Словенія втримала свій номінальний обмінний курс до євро дуже близьким до центрального паритету, тоді як словацька крона значно зміцнилася (дві значних переоцінки відносно євро);

- Словенія, реалізуючи поетапну стратегію консолідації, мала відносно хороші стартові позиції. Словаччина пройшла крізь кілька років істотних бюджетних обмежень на шляху досягнення Маастрихтських критеріїв;

- з метою подолання інфляції Словенія, крім підтримки стабільного обмінного курсу, використовувала непрямі заходи податкової політики. На противагу цьому у Словаччині дефляція досягалася завдяки валютно-курсовій політиці, хоча і у значно нижчих розмірах, ніж на 1 процентний пункт у звітний період).

Країни Балтії вступили до МОК II в 2004 і 2005 роках відповідно. Всі три країни планували приєднатися до єврозони одночасно з Словенією та Словаччиною. Однак у 2006 р. питання вступу Латвії було знято з порядку денного через невиконання нею критерію конвергенції з інфляції. Недотримання цього критерію зірвало й плани Естонії та Латвії щодо запровадження євро. Інші країни ЦСПСЄ ще не вступили до МОК II.

У табл. 1 представлені дані щодо поточного стану виконання критеріїв конвергенції країнами ЦСПСЄ.

За прогнозами МВФ та Європейської Комісії, на нинішньому етапі Естонія є єдиною з країн ЦСПСЄ, яка здатна досягти критеріїв конвергенції в найближчому майбутньому, тобто у 2011 р.

Таблиця 1. Досягнення критеріїв конвергенції країнами ЦСПСЄ (за станом на кінець липня 2009 р.)

НІСР	Д о в г о - строкові процентні ставки	Б ю д ж е т н и й дефіцит,%% від ВВП		Державний борг, %% від ВВП		Участь у МОК II	
		2007	2008	2007	2008	так/ні	Триваліст ь у місяцях
Болгарія	6,5	0,1	1,5	18,2	14,1	ні	-
Чеська Республіка	4,8	-0,6	-1,5	28,9	29,8	ні	-
Естонія		2,7	-3	3,5	4,8	так	61
Угорщина	9,4	-4,9	-3,4	65,8	73	ні	-
Латвія	9,3	-0,4	-4	9	19,5	так	51
Литва	10,5	-1	-3,2	17	15,6	так	61
Польща	6,1	-1,9	-3,9	44,9	47,1	ні	-
Румунія	8,8	-2,5	-5,4	12,7	13,6	ні	-
Довідково:єврозо на	4,1	-0,6	-1,9	66	69,3		

Джерело: складено автором за даними Європейської Комісії [9]

У березні 2009 року уряд Естонії прийняв рішення перейти на євро не пізніше 1 січня 2011 року. На початку грудня парламент прийняв держбюджет на 2010 р. з дефіцитом у розмірі 5,2 млрд. крон, що є нижчим за 3% від ВВП. За проектом, упродовж двох перших тижнів січня 2011 р. євро і крона використовуватимуться паралельно. Під час паралельного обігу двох валют в усіх магазинах та установах обслуговування можна буде розраховуватись як у євро, та і в кронах. Здачу, як правило, скрізь будуть видавати вже в євро. Після цього терміну євро стане в Естонії єдиним платіжним засобом. Крони, що розміщені на рахунках в естонських банках, будуть автоматично обмінюватися на євро за існуючим обмінним курсом, тобто 15,64 крони за євро. Протягом шести місяців банки обмінюватимуть готівку у кронах на євро без сплати за цю послугу. Після цього крони на євро обмінюватиме тільки Банк Естонії (Центробанк) протягом необмеженого терміну. Суми податків, державних мит, посібників та інші пов'язані з бюджетом суми в кронах, будуть округлені в євро у сприятливий для населення бік. Однак, незважаючи на значний бюджетний профіцит 2007 року, досягнення критерію дефіциту бюджету є важким завданням в ході глибокого економічного спаду.

У Польщі введення євро було центром політичних дискусій, починаючи з осені 2008 року, коли польський уряд активізував свої зусилля з підготовки до введення євро в 2012 році. Дана цільова дата передбачала вступ у МОК II приблизно з середини 2009 року (тобто за два роки до оцінки досягнення критеріїв конвергенції). Однак чинний уряд не спромігся досягнути необхідних конституційних змін для забезпечення повної правової конвергенції ще до вступу в МОК II. Навесні 2009 р. уряд фактично відмовився від 2012 р. як цільового для введення євро і оголосив гнучкішу позицію щодо МОК II, аргументуючи це необхідністю послаблення перебігу глобальної фінансово-економічної кризи. ЄС відкрив процедуру надмірного дефіциту для Польщі і визначив 2012-й роком коригу-

вання бюджетного дефіциту. Враховуючи це, найближчий термін для введення євро в Польщі – це 2014 р. за умови досягнення всіх критеріїв.

Наприкінці 2008 року угорська влада також висловила намір досягти готовності до вступу в МОК II і пришвидшити процес прийняття євро. Однак ці наміри загальмувала макроекономічна нестабільність. Останніми роками дефіцит бюджету, як і раніше, перевищує 3% ВВП, отже ЄС встановив 2011-й роком усунення надмірного дефіциту. Крім того, державний борг Угорщини значно перевищує 60% ВВП.

Болгарія вже в 2007 році намагалася досягти консенсусу щодо вступу в МОК II, але її планам на той час завадили значні макроекономічні дисбаланси. Останніми роками Болгарія має бюджетний профіцит і має намір зберегти збалансований бюджет навіть в умовах поточного економічного спаду.

Чеська влада здійснює оцінку готовності країни до запровадження євро щорічно. Як і в інших країнах, економічний спад тисне на бюджет країни. За останніми прогнозами чеського Міністерства фінансів, дефіцит бюджету збережеться значно вищим за 3% ВВП до кінця 2012 року. Найближчим терміном введення євро є 2015 р. за умови подолання надмірного дефіциту та дотримання всіх інших критеріїв до 2013 р.

Стратегія валютної інтеграції Румунії підтримується упродовж декількох років без істотних переглядів: вступ до МОК II запланований в 2012 р. та до зони євро в 2015. Румунія також належить до числа тих країн ЦСПСЄ, які наразі проходять процедуру надмірного дефіциту. Термін подолання дефіциту для Румунії – 2011 р.

У таблиці 2 наведено дані щодо чинних режимів обмінного курсу, поточної участі та перспектив вступу країн ЦСПСЄ в МОК II, запровадження євро.

Таблиця 2. Чинні режими обмінного курсу та перспективи запровадження євро

Країна	Режим обмінного курсу	МОК II: дійсна або планована дата вступу	Цільовий термін запровадження євро
Естонія	Валютне правління на базі євро	6/28/04	2011
Литва	Валютне правління на базі євро	6/28/04	На час досягнення критеріїв (не раніше 2013)
Латвія	Прив'язка до євро, +/- 1%	5/2/05	На час досягнення критеріїв (не раніше 2014)
Болгарія	Валютне правління на базі євро	Як можна швидше	Як можна швидше
Чеська Республіка	Кероване плавання, таргетування інфляції	За 2,5 роки до введення євро	Дата не визначена
Угорщина	Кероване плавання, таргетування інфляції	Не визначено	Дата не визначена (не раніше 2013)
Польща	Плавання, таргетування інфляції	Кінець 2009	На час досягнення критеріїв (не раніше 2014)
Румунія	Кероване плавання, таргетування інфляції	2012	2015 (не раніше 2013)

Джерело: сайти Центральних банків країн

У Латвії та Литві прогнозується суттєве зниження середньорічного темпу інфляції вже у 2010 році. Водночас, фінансовий дисбаланс (бюджетний дефіцит) перевищує кри-

теріальний параметр. Процедура надмірного дефіциту була нещодавно відкрита для обох країн, з термінами подолання: до 2011 року для Литви та до 2012 року для Латвії. Подібно до Угорщини та Румунії, Латвія в даний час здійснює структурну перебудову та програму реформ під опікою МВФ і ЄС.

Глобальна фінансово-економічна криза відновила увагу до ризиків, генерованих коливаннями валютних курсів, хоча ці ризики практично не брались до уваги впритул до середини 2007 р. За поточних умов треба враховувати той факт, що іноземні валюти відіграють значну, а в деяких випадках першорядну роль у деномінації активів і пасивів у більшості країн ЦСПСЄ (за винятком Чеської Республіки). Отже, значні зміни обмінних курсів вочевидь мають важливі наслідки для макроекономічної та фінансової стабільності.

Наприкінці 2008 - початку 2009 рр. країни ЦСПСЄ зазнали тиску негативного ставлення через ризики формування двосторонніх валютних курсів. У цей час набула поширення думка про виконання валютою євро ролі «парасольки» для валют країн ЦСПСЄ, особливо з гнучкими обмінними курсами. Дійсно, незважаючи на суттєве послаблення валют і жорсткі умови зовнішніх фінансових ринків, курсових колапсів в країнах ЦСПСЄ не сталося. Починаючи з березня 2009, негативне сприйняття двосторонніх валютних ризиків поступово спадає, глобальні фінансові ринки виявляють перші ознаки стабілізації. МВФ та інші міжнародні фінансові інститути активізують свою підтримку країнам ЦСПСЄ.

Водночас, наслідки глибокої кризи у реальному секторі та фінансовому секторах стають більш очевидними. Якщо впритул до 2007 р. (в деяких випадках до 2008 р.) в більшості країн ЦСПСЄ фінансове становище покращилося, бюджетний дефіцит скоротився внаслідок сприятливих циклічних змін, то з четвертого кварталу 2008 року зростання ВВП різко скоротилося порівняно з бумом рівнів, фіксованих у більшості країн цього регіону. Це призвело до збільшення бюджетного дефіциту і, за прогнозами Європейської комісії, подальше погіршення відбуватиметься і у 2010 р. Слід зазначити, що в цілому країни ЦСПСЄ не спромоглися досягти стабілізації економіки під час поточної кризи. Одним з ключових завдань для них є скорочення дефіциту у середньостроковій перспективі до рівня, нижчого за 3% від ВВП. Вирішення цього завдання за післякризових умов ускладнюється через непевні перспективи економічного зростання та рівень безробіття, прогнозований як істотно вищий, ніж у середині 2009 року.

Усе це разом може вплинути на результати публічного обговорення термінів запровадження євро в країнах ЦСПСЄ, оскільки надвисока ціна швидкого досягнення критеріїв конвергенції і, зокрема, бюджетного дефіциту, є очевидною.

Крім того, недостатньо доведеною є ефективність грошово-кредитної та валютно-курсової політики щодо макроекономічної стабілізації та поглинання шоків у країнах ЦСПСЄ. Обмінний курс є радше джерелом потрясінь, у тому числі в до кризовий період. Тільки в Польщі, яка є менш відкритою порівняно з іншими країнами регіону, валютний курс виявився до певної міри амортизатором зовнішніх шоків.

Висновки. Поточна криза виявила необхідність зміцнення державних бюджетів країн ЦСПСЄ в середньостроковій перспективі з метою подальшого використання фіскальної політики для макроекономічної стабілізації. Суттєві заходи з фінансового врегулювання в даний час реалізуються в Угорщині та країнах Балтії. Водночас, перебіг подій в цих країнах засвідчує обмежену ефективність внутрішньої валютної політики як інструменту стабілізації, оскільки обмінний курс, як правило, є джерелом нестабільності.

Урегулювання бюджетної сфери сприятиме м'якому переходу країн до зони євро і має стимулювати їх до значних зусиль у цьому напрямку. Країни ЦСПСЄ стикаються з численними проблемами у забезпеченні високого ступеня стійкої конвергенції на шляху до

євро. Щодо фінансового дисбалансу, першочерговим завданням є не тільки отримати право на введення євро, але і мати можливість м'якого перебігу циклічних коливань після приєднання країни до зони євро. В ідеалі, подолання фінансових дисбалансів вирішуватиметься з найменшим впливом на економічне зростання. Це означає реструктуризацію доходів і витрат. Водночас фіскальна політика має бути спрямована на істотну підтримку тих економічних суб'єктів, які найбільше постраждали внаслідок поточної кризи. Упорядкування державних фінансів є жорстким і складним завданням у контексті впливу нинішньої рецесії щодо коротко- і середньострокових перспектив економічного зростання багатьох країн ЦСПСЄ.

У світлі майбутніх завдань, валютна інтеграція країн ЦСПСЄ відбуватиметься лише поступово, упродовж наступних кількох років. Величезні витрати, пов'язані з швидким макроекономічним і, зокрема, фінансовим урегулюванням, можуть унеможливити досягнення цими країнами участі у валютному союзі та отримання переваг від цього – вигод, які є особливо відчутними для малої відкритої економіки, значною мірою інтегрованої в зону євро.

Література

1. Backe, P. and C. Thimann et al. The Acceding Countries' Strategies Towards ERM II and the Adoption of the Euro: An Analytical Review. ECB Occasional Paper. - 2004. - № 10.
2. ECB. Convergence Report 2004. - Frankfurt: ECB, 2004.
3. ECB. Convergence Report 2006a. - Frankfurt: ECB, 2006.
4. ECB. Convergence Report 2006b. - Frankfurt: ECB, 2006.
5. ECB. Convergence Report 2008. - Frankfurt: ECB, 2008.
6. European Commission. European economy. – Convergence report 2004. - Brussels: European Commission, 2004.
7. European Commission. Convergence Report 2006 a. - Brussels: European Commission, 2006.
8. European Commission. European Economy – Convergence Report 2006в. - Brussels: European Commission, 2006.
9. European Commission. 2008. Convergence Report. - Brussels: European Commission, 2008. - May.
10. IMF. Global Market Monitor. Various editions.
11. Schadler, S. et al. Adopting the Euro in Central Europe: Challenges of the Next Step in European Integration // IMF Occasional Papers. – 2005. - № 234.
12. Bems, R., Schellekens, P. Finance and convergence: What's ahead for Emerging Europe? // IMF Working Papers. – 2007. - № 244.
13. Fagan, G., Gaspar, V., 2007. Adjusting to the euro // ECB Working Papers. – 2007. - № 716.
14. «Measuring Financial Integration in New EU Member States» by M. Baltzer, L. Cappiello, R.A. De Santis, and S. Manganelli // ECB Occasional Papers. - 2008. – January.
15. Mongelli, F. P. «What is the European Economic and Monetary Union (EMU) Telling us about the Optimum Currency Area Properties?» // Journal of Common Market Studies. – 2005. - Vol. 43. - № 3, pp. 607-35.
16. «Real convergence and the determinants of growth in EU candidate and potential candidate countries: a panel data approach» by M. M. Borys, É. K. Polgár and A. Zlate // ECB Occasional Papers. - 2008. – June.
17. Sun Y.A. A Political-Economic Model of the Choice of Exchange Rate Regime // IMF, Working Papers. – 2002. - № 212.

Прохорова М.Е.,* Пукас А.О.**

РЕГІОНАЛЬНІ ВАЛЮТНІ ІНІЦІАТИВИ

У статті представлений аналітичний огляд існуючих регіональних валютних союзів, проблеми та перспективи їх функціонування в сучасному глобальному фінансовому середовищі. Автором розглянуті найновіші регіональні валютні ініціативи та можливості їх імплементації, дано короткий огляд сценаріїв розвитку регіональних валютних союзів в контексті формування нової світової валютно-фінансової системи.

In the article an analytical review of the present monetary unions is examined, its problems and perspectives of the functioning in a modern global financial environment. The author examined the most recent regional monetary initiatives and the opportunities of its implementation, a short review is given to the possible scenarios of the regional monetary unions development in the context of the new global monetary system formation.

Світова фінансова криза показала, що американський долар не може залишатися надалі абсолютно єдиним платіжним та кредитним засобом, незважаючи на економічну міць США. Але валюти інших країн тим більше не можуть його замінити, що породжує передумови для виникнення валютних регіональних ініціатив на протидію долару.

Функціонування долару США як єдиної резервної валюти унеможлиблюється сучасними умовами в валютно-фінансовій сфері і вказує на послаблення ролі США в глобальній економіці і появу нових гравців. У зв'язку з цим виникає потреба у розробці нових валютних систем, які б могли протистояти екзогенним факторам і задовольнити сучасні вимоги та виклики.

Важливу роль у дослідженні проблематики формування валютно-фінансових систем відіграють праці зарубіжних вчених: Бансала В., Вільямсона Дж., Гільфердінга Р., Дорнбуша Р., Камдессю М., Кругер А., Кьоллера Х., ЛіппаЕ., МакКіннона Р., Манделла Р., Маршалла Дж., Медоуза Д., Месаровича М., МецлераА., Оме К., Сакса Дж., Сороса Дж., Стігліца Дж., Тінбергена Я., Тобіна Дж., Трахтенбергга І., Фішера Ст., Флемінга Дж.М., Фрідмена М. Різні аспекти функціонування світового фінансового середовища розкриті у роботах сучасних вітчизняних науковців Андрущенко В., Білоруса О., Боринця С., Будкіна В., Гаврилюка О., Гальчинського А., Геєця В., Даниленка А., Кістерського Л., Клочка В., Лук'яненка Д., Луцишин З., Новицького В., Пахомова Ю., Плотнікова О., Поручника А., Рогача О., Румянцева А., Сікори В., Степаненка В., Федосова В., Філіпенка А., Шарова О., Шниркова О., Юрія С.

З іншого боку, незначна частина наукових робіт присвячена проблематиці створення та функціонування регіональних валютних систем, що пояснюється відносною новизною

* доцент кафедри міжнародних економічних відносин і бізнесу Інституту міжнародних відносин Національного авіаційного університету

** студентка 4 курсу факультету міжнародних економічних відносин Інституту міжнародних відносин Національного авіаційного університету

проблеми. Це питання розглядається лише в контексті функціонування глобальної фінансової системи та як складової глобальної фінансової архітектури. Окремих робіт, присвячених темі дослідження, дуже мало, зважаючи на нещодавню активізацію та посилення процесів регіоналізації.

Метою статті є аналіз перспектив розвитку регіональних валютних ініціатив та можливості їх імплементації. Відповідно до поставленої мети, стаття покликана розглянути наступні питання:

1. ретроспективний аналіз регіональних економічних ініціатив та результати їхнього функціонування;
2. дослідження сучасних регіональних валютних систем та оцінка їхнього функціонування.
3. окреслення перспектив сучасних регіональних валютних ініціатив.

Ідея створення регіональних валютних систем не є новою. Найстарішою з існуючих регіональних валютних інтеграцій є Південноафриканська, створена в 1910 році. У 1921 р. було створено Резервний банк Південної Африки, що призвело до використання південноафриканського фунта, як єдиного законного засобу платежу в країнах, що входили до угруповання. У 1961 р. із створенням ПАР було замінено фунт на південноафриканський ранд. Валютний простір ранду (Rand Monetary Area) проіснував до 1986 року і був замінений на Тристоронню угоду про валютний простір (у зв'язку із зміною позиції Свазіленду) [16, с.86]. У 1992 році на базі Конференції по координацію розвитку країн Південної Африки (СААДК) було створено торгово-економічний союз країн Південної Африки (САДК) [11]. В 2005 році голова Центрального банку ПАР Тіто Мбовено, виступаючи перед бізнес-колами ПАР, заявив, що вже до 2016 року може з'явитися нова валюта САДК. Забезпечуватися нова валюта буде ПАР та Ботсваною. На нову валюту можуть перейти всі країни САДК [1].

З іншого боку, введення єдиної африканської валюти було головною метою Організації африканської єдності (ОАЄ), яка була створена в 1963 році. Цей проект знову став пріоритетним в 2001 році, коли 53 держави-члени домовилися про перетворення цієї міжурядової організації в Африканський Союз. В серпні 2005 року Асоціація керівників Центральних банків країн Африки заявили про свої плани щодо введення єдиної валюти та створення спільного центрального банку до 2021 року [6, с.9].

На даний момент в Африці діє кілька валютних союзів - Західноафриканський економічний і валютний союз і Центральноафриканське валютно-економічне співтовариство, які використовують франк КФА, Економічне співтовариство країн Західної Африки планувало в 2009 році ввести спільну валюту.

В Азії нову валюту можуть ввести швидше, ніж в Африці. Ще в середині 70-х років минулого століття передбачалося, що азійські грошові одиниці будуть об'єднуватися навколо ієни, однак в останні роки ситуація змінилася. Тому ставка цілком можливо буде зроблена на Китай, який динамічно розвивається. Тим більше, що Пекін уже пропонував в свій час ввести для материкової частини Китаю, а також Тайваню, Гонконгу й Макао спільну валюту - китайський долар. На думку китайських експертів, для реалізації цієї ініціативи з наступним приєднанням до неї інших країн регіону й трансформації китайського долара в азійський буде потрібно приблизно 10 років [4]. Білл Еммотт, экс-редактор «The Economist» вважає, що через 20-25 років юань зможе стати не лише провідною регіональною валютою, а й однією з резервних валют [13, с. 28].

На початку минулого року президент Азійського банку розвитку Харухіко Курода заявив, що така грошова одиниця могла б з успіхом конкурувати з долларом і євро й навіть із успіхом замінити їх. Тим більше, що курс долара останнім часом досить нестійкий і може різко обвалитися .

В 2003 році була підписана угода про створення зони вільної торгівлі, у яку ввійшли сім держав Асоціації регіонального співробітництва Південної Азії (АСЕАН). Ще тоді відзначали, що дана угода може вилитися в створення єдиної азіатської валюти. Тоді ж, в 2003 році, 11 країн Азії оголосили про створення спільного фонду валютних резервів в 1 млрд. дол. Це було обґрунтовано необхідністю уникнути повторення кризи 98- го року, коли відбувся обвал більшості азіатських валют [14].

Звичайно, до перетворення АСУ у повноцінний аналог євро й відмови на її користь країн регіону від власних валют необхідний довгий шлях.

Валютні ініціативи виникають також і в регіоні країн Перської затоки. Первісним планом було визначено забезпечити введення нової валюти на рубежі 2009-2010 рр. останнім часом, у зв'язку із кризою, встановлена нова дата - 2013 р. - для введення в обіг єдиної валюти, яку ряд фінансистів держав Перської затоки пропонують назвати халіджи (затоковий).

Щодо того, наскільки перспективний проект «Валютний союз» у цей момент, існують різні судження. Як вважає ряд німецьких експертів, криза - не тільки час потрясінь, але й привід для прийняття кардинальних розв'язків. Слабшою стала валюта США, що спричинило здешевлення золота за межами доларової зони й тим самим збільшення попиту на нього. В особливій ситуації опинилися країни, які розраховуються доларами за сиру нафту. Ідея введення єдиної валюти держав Затоки з'явилася одночасно зі створенням Ради співробітництва арабських держав Перської затоки. Це було визначено двома основними документами: Статутом Ради й економічною угодою 1981 р. У них утримувалися посилання на етапи й основні загальні риси економічного співробітництва й інтеграції. В 1983 р. був сформований комітет, що складається з керівників валютних агентств і центральних банків держав Перської затоки. Його ціль - здійснення координації фінансової, грошово-кредитної й банківської політики. Були створені спеціальні комітети для вивчення технічних аспектів співробітництва й інтеграції в області нагляду, контролю, підготовки банківських і платіжних систем. В 1985-1987 рр. ці структури здійснювали загальну прив'язку валют як першого кроку на шляху до єдиної валюти. При цьому консенсус досягнутий не був [14].

До кінця 90- х рр., з урахуванням прогресу, досягнутого в митному союзі держав Затоки, а також успішного співробітництва з ЄС, який готувався прийняти євро, знову була піднята тема єдиної валюти. На саміті в Бахрейні (грудень 2000 р.) було ухвалене рішення про прийняття долара США в якості загальної прив'язки валют держав на даному етапі [12].

Графік просування до Валютного союзу передбачав: держави - члени домовляються про відповідні критерії конвергенції економічних показників до кінця 2005 р. Це пов'язане з фінансовою й валютною стабільністю (заборгованість і ціни), необхідної для успішного здійснення валютного союзу. Так, на думку аналітиків Ради співробітництва арабських держав Перської затоки, можна було підготуватися до введення єдиної валюти не пізніше з 1 січня 2010 р. Протягом останніх чотирьох років компетентні комітети Ради обговорювали економічні критерії й визначали її елементи, методи розрахунків, прийнятні ціни, межі економічної конвергенції за допомогою Центробанку ЄС і Всесвітнього банку [5]. Верховна рада (26-а сесія, Абу-Дабі, грудень 2005 р.) затвердила критерії для досягнення економічної конвергенції й фінансової й валютної стабільності, а на наступних засіданнях Верховної ради (27-а сесія, Ер- Ріяд, грудень 2006; 28- а сесія, Доха, грудень 2007) визначив подальший фінансовий інструментарій [9].

Найуспішнішим прикладом валютної регіональної інтеграції є Європейський союз. Короткий огляд історії ЄЕС та ЄС подано у таблиці 1.

Таблиця 1. Короткий огляд історії ЄС.

Дата	Угода/подія	Зміст
вересень 1950 р.	Угода про створення Європейського платіжного союзу (ЄПС)	Створення Європейського платіжного союзу (ЄПС), який був розпущений наприкінці 1958 р. До складу союзу входили 17 країн Західної Європи. Валютою ЄПС була міжнародна розрахункова валютна одиниця — єпуніт (європейська платіжна одиниця), яка дорівнювала золотому вмісту долара США на той період — 0,888671 г чистого золота. Функціями ЄПС були щомісячний багатосторонній залік платежів країн-учасниць (багатосторонній кліринг) і кредитування боржників за рахунок країн з активним сальдо платіжного балансу. Міждержавні суперечності і вичерпання джерел кредитування призвели до реорганізації ЄПС у Європейську валютну угоду.
серпень 1955 р.	Європейська валютна угода	В її рамках зберігався механізм взаємних розрахунків країн — учасниць ЄПС, але на змінних умовах. Угода втратила свою силу в 1972 р. із запровадженням конвертованості валют.
березень 1957 р.	Римський договір про створення Європейського економічного співтовариства (ЄЕС)	Створення Європейського економічного співтовариства (ЄЕС)
1 січня 1958 р.	Римський договір набув чинності	Римський договір набув чинності, і шість європейських країн — ФРН, Франція, Нідерланди, Бельгія, Люксембург й Італія заснували ЄЕС (European Communities, EC), відоме як «Спільний ринок».
грудень 1969 р.	Саміт в Гаазі	Прийняте рішення про створення в Європі економічного і валютного союзу. Розробку плану створення союзу було доручено комітету на чолі з президентом Ради міністрів Люксембургу і міністром фінансів П. Вернером.
травень 1971 р.	«План Вернера»	Створення економічного і валютного союзу в Європі за 10 років у три етапи. Згідно з планом, мала бути досягнута повна свобода переміщення грошей і капіталу всередині ЄЕС, запроваджена конвертованість валют і фіксація обмінних курсів, об'єднання валютних резервів країн-членів і навіть заміщення їхніх національних валют єдиною грошовою одиницею.
березень 1972 р.	Запровадження «європейської валютної змії»	Запровадження «європейської валютної змії» (Currency Snake) — режиму узгодженого коливання західноєвропейських валют щодо долара США у чітко визначених межах ($\pm 2,25\%$).
1 973,00 р.	Засновано Європейський фонд валютного співробітництва (ЄФВС)	Основне завдання полягало в регулюванні регіональної міждержавної валютної взаємодії країн — членів ЄЕС і наданні кредитів для покриття дефіциту платіжних балансів і розрахунків щодо регулювання валютного курсу. Діяльність фонду не була ефективною, внаслідок чого країни припинили запозичення єврокредитів.
1 975,00 р.	Проголошення мети ЄЕС.	Створення валютного союзу було проголошено довгостроковою метою ЄЕС.
березень 1979 р.	Початок функціонування ЄВС	Почала функціонувати Європейська валютна система, ініціаторами якої стали французький президент Ж. д'Естен і німецький канцлер Х. Шмідт. Водночас виникла нова європейська валюта — ЕКЮ (European Currency Unit, ECU), що базувалась на «кошику» (наборі) валют країн — членів ЄЕС.
1 986,00 р.	Створено комітет «За валютний союз в Європі»	Створено комітет «За валютний союз в Європі»

червень 1988 р.	Створення комітету з питань економічного валютного союзу	Створення комітету з питань економічного валютного союзу на чолі з президентом Європейської Комісії Ж. Делором було започатковано другий етап західноєвропейської валютної інтеграції. До складу комітету увійшли голови центральних банків країн ЄЕС та незалежні експерти.
червень 1989 р.	«План Делора»	Було ухвалено «план Делора», що передбачав створення економічного і валютного союзу, або Європейського валютного союзу (ЄВС), у три етапи. Встановлювалися такі терміни етапів: I- 1 липня 1990 р. - 31 грудня 1993 р. II- 1 січня 1994 р -31 грудня 1998 р.
7 лютого 1992 р.	Маастрихтський договір	Маастрихтський договір був підписаний і набув чинності у листопаді 1993 р. Маастрихтським договором були визначені такі основні аспекти:• правова база економічного і валютного союзу та майбутньої єдиної валюти;• інституціональна структура ЄВС;• остаточний графік переходу до ЄВС;• критерії конвергенції країн — членів ЄЕС до економічного і валютного союзу;• пріоритети кредитно-грошової політики ЄВС. Європейське економічне співтовариство 1 січня 1994 р. Було перетворено на Європейський Союз (ЄС) {European Union, EU}.
1994 р.	Створення Європейського монетарного інституту	створення Європейського монетарного інституту {European Monetary Institute, EMS), функціями якого була координація валютної політики центральних банків держав — членів ЄС і підготовка появи Європейського центрального банку. З 1 січня 1994 р. до 31 грудня 1998 р. координувалася грошова політика європейських емісійних банків, здійснювалась підготовка переходу від ЕКЮ на єдину європейську валюту євро, темпи економічного розвитку країн Є С наближалися до критеріїв вступу до валютного союзу.
1 липня 1998 р.	Створення Європейського центрального банку (ЄЦБ)	Датою створення Європейського центрального банку (ЄЦБ) (European Central Bank, ECB) і Європейської системи центральних банків (ЄСЦБ) (European System of Central Banks, ESCB).
з 1 січня 1999 р.	Третій етап валютної інтеграції в межах ЄС	Третій етап валютної інтеграції в межах ЄС і була запроваджена єдина європейська валюта євро [2, с.28].

З іншої сторони, основними проблемами у ЄС на сьогодні є:

- втрата можливості державами-членами ЄВС користуватись політикою валютного курсу, відсотковими ставками, а також значною мірою, фіскальною політикою з метою протидії сповільненню економічного зростання;
- труднощі у виробленні економічної та монетарної політики, що відповідала б потребам усіх держав-членів (через відмінності у рівнях економічного розвитку);
- брак можливостей підтримки ресурсами з бюджету ЄС проблемних регіонів, що могло б компенсувати втрату традиційних інструментів [7, с.327].

До європейського досвіду намагаються долучитися і в Латинській Америці, де в 1960-80-х рр. був створений Центральноамериканський валютний союз, Механізм компенсації сальдо і взаємного кредитування Латиноамериканської асоціації інтеграції, Карибський стабілізаційний фонд. Угода про створення Центральноамериканського валютного союзу 1964 р. і Центральноамериканська валютна угода 1974 р. не призвели до створення повноцінної і функціонуючої спільної валюти: центральноамериканське песо використовувалося лише для розрахунків взаємних вимог. У 1983 р. були розроблені стратегії для зміцнення валютної інтеграції серед малих острівних держав Карибського басейну, в ре-

зультаті чого було створено Східно-Карибський центральний банк із спільною валютою – східно-карибським доларом. Однак ця валюта дуже міцно прив'язана до долару США [3].

Постійною темою для дискусій є північноамериканська регіональна валюта або амеро. Амеро - можлива валюта, яка замінить американський та канадський долари та мексиканський песо. Концепція Північноамериканської валюти ідентична з європейською. Але лідери трьох націй заявляють, що на даний момент не існує офіційних планів такого злиття. Жоден представник країни офіційно не запропонував перехід на спільну валюту, так само як ніхто з них не виносив на розгляд введення спільної валюти як частину концепції партнерства цих країн.

АС: стратегія АС полягає в формуванні валютних союзів, в першу чергу, існуючих регіональних економічних співтовариств. Ці регіональні союзи мають бути проміжним етапом, який призведе до об'єднання в один Африканський центральний банк з єдиною валютою. Один із основних недоліків, пов'язаних з залежністю мети введення єдиної африканської валюти від попередньо створених валютних союзів, полягає в тому, що або не всі країни захочуть приєднатися, або у країни кожного з регіонів знайдуть мало стимулів для приведення своєї економічної політики до певних стандартів. Але існує принаймні два альтернативних варіанти, які в майбутньому можуть виявитися перспективними [10].

По-перше, можливе обмежене розширення існуючих валютних союзів, адже таке розширення може надати країнам-членам значні стимули до розгляду економічної політики потенційних членів. Враховуючи відсутність податково-бюджетної дисципліни, дуже важливо використовувати мету створення валютного союзу для стимуляції дисципліни і покращення управління. По мірі розширення такого союзу, він стає все більш привабливим для інших країн.

По-друге, в рамках висунутої АС ініціативи створення НЕПАД (Нове партнерство в інтересах розвитку Африки), тиск з боку інших валютних союзів в Африці може спричинити швидші темпи економічного росту, покращенню політики та управління. Це б, в свою чергу, сприяло регіональній економічній інтеграції, включаючи валютний союз.

Азія: поява нової єдиної валюти цілком реально, але, швидше за все, це відбудеться далеко не так скоро. Традиційно азіатські країни мають більші золотовалютні резерви - Китай, Японія, Індія входять до числа світових лідерів по цьому показникові. При цьому їх запаси практично повністю орієнтовані на долар. Разом з тим, більшість азіатських країн одночасно є й власниками американських боргів, і долар, який останнім часом демонструє тенденцію до нестабільності, суттєво підвищує їхні боргові ризики. Тому цілком закономірно, що країни Азії не прагнуть ризикувати [16, с.86].

Важливим фактором також є зміна позиціонування країн Азії в світі. Навряд чи вони прагнуть продовжувати позиціонувати себе на світовій економічній сцені винятково як виробники дешевих товарів. Той же Китай, наприклад, претендує на роль розвиненої країни. Нещодавно він оголосив про нову економічну стратегію, у якій величезне місце приділяється стимулюванню внутрішнього попиту й забезпеченості самих китайців. Швидше за все, це приведе до подорожчання юаню [14].

Згідно з оптимістичним прогнозом, повний перехід регіону на нову валюту може зайняти не 20 років, як у випадку з ЕКУ і євро, а набагато менше часу. Якщо це відбудеться, азіатська валюта стане силою, слідом за євро, що потіснила долар. І тоді вплив долара впаде ще більше.

Латинська Америка: так як єдиний валютний простір заснований на зовнішній валюті, яка спочатку використовувалася лише для зовнішніх розрахунків, а потім витіснили національну у внутрішніх, то розглядати перспективи розвитку досить складно. Можливим варіантом розвитку єдиного валютного простору в Латинській Америці є становлення

мексиканського та аргентинського песо в ролі регіональних резервних валют. Але перепонам цьому є залежність від екзогенних факторів та слабкість цих валют від фінансових криз [15, с.15].

Країни Перської затоки: введення єдиної валюти держав Затоки дозволить, на думку європейських і арабських експертів, розв'язати ряд важливих проблем. По-перше, збільшити переваги економічної інтеграції й підвищення прибутку митного союзу й загального ринку Ради. По-друге, усунути ризики, пов'язані з обмінними курсами валют, і сприяти розвитку ринку, особливо цінних паперів. По-третє, розширити можливості одних корпорацій Ради для придбання інших корпорацій у державах - членах. По-четверте, це буде сприяти підвищенню регіональної конкурентоспроможності в сфері банківських і фінансових послуг. Позитивний ефект очікують аналітики від введення єдиної валюти в банківському секторі, зокрема, у питанні підвищення прозорості, що буде сприяти збільшенню національних, регіональних і міжнародних інвестицій [9].

Однак на шляху реалізації проекту існує чимало перепон. Насамперед, виявився різний ступінь готовності до реалізації процедури в цілому й окремих її складових. До того ж Оман у грудні 2006 р. оголосив, що в 2010 р. не вступить у Валютний союз. ОАЕ в травні 2009 р. також відмовилися брати участь у фінансовому об'єднанні, за словами президента Центробанку ОАЕ, принаймні до 2015 р. Інші чотири країни - члена Ради (Саудівська Аравія, Кувейт, Катар і Бахрейн) від наміру не відмовляються. Тим часом вирішені деякі організаційні питання.

Криза може як сповільнити, так і прискорити процес створення Валютного союзу. Державні фонди в Об'єднаних Арабських Еміратах, Саудівській Аравії, Омані, Кувейті, Катарі й Бахреїні понесли значні втрати. Акції провідних підприємств на внутрішньому ринку з початку поточного року (тобто за перші чотири місяці 2009 р.) втратили майже 50% своєї вартості [12].

Як буде розвиватися даний процес передбачити досить складно. Регіональні ініціативи можуть бути замінені теорією «цільових валютних зон» - групування окремих валют в деяких зонах навколо валют-лідерів, між якими утримуються якщо не фіксовані курси, то обмежені коливання [8, с.659]. З іншого боку, існує теорія щодо створення світових грошей, які замінять усі національні валюти. Таким чином, розвиток процесу глобалізації валютних відносин, а з ним і регіоналізація, набирає новий виток свого розвитку.

Література

1. African Regional Institutions and Economic Integration Arrangements // <http://web.worldbank.org/>
2. Allam M. The Adoption of the Euro in the New EU Member States: Repercussions of the Financial Crisis / Miriam Allam // EIPASCOPE. – 2009. - № 1. – P. 27-34.
3. Eastern Caribbean Currency Union: Selected Issues IMF Country Report No. 09/176 - June 2009.
4. Financial Times. February 9, 2010.
5. Ghazanfar Ali Khan Gulf monetary union pact signed // MENAFN – Arab news. – June, 08, 2009. - http://www.menafn.com/qn_news_story_s.asp?StoryId=1093252534
6. Masson P. A single currency for Africa? / Paul Masson and Catherine Pattillo // Finance & Development. – December, 2004. <http://www.imf.org/external/pubs/ft/fandd/2004/12/pdf/masson.pdf>
7. Melitz, J. Brussels on a Single Money / J. Melitz // Open Economies Review. – 1991. – Vol. 2. - P. 323-336.
8. Mundell R. Optimum currency areas / Robert A. Mundell // The American Economic Review. – 1961. - Vol. 51, No. 4. - P. 657-665.

9. Das Parlament Nr. 20/11.05.2009
10. Southern African development community – towards a common future // <http://www.sadc.int/>
11. Profile: African Union [Електронний ресурс] – Режим доступу до статті:
12. http://news.bbc.co.uk/2/hi/africa/country_profiles/3870303.stm
13. Государства Персидского залива: прилив и отлив финансов [Електронний ресурс] – Режим доступу до статті:
14. <http://www.iimes.ru/rus/stat/2009/29-11-09c.htm>
15. Дмитрий Горюнов. Три головы азиатского змея//Эксперт.-2009.-16-22 ноября.
16. История и современные формы валютной интеграции [Електронний ресурс]// Мировая экономика: новости, статьи, статистика. - Режим доступа к ресурсу: <http://www.ereport.ru/articles/ecunions/integr.htm>
17. Козюк В.В. Теоретичні засади формування валютних союзів в умовах глобалізації: макроекономічний аспект / В.В. Козюк // Економіка України. – 2005. – №9. – С. 12–20.
18. Шаров А. Глобализация валютной системы//Журнал европейской экономики.-2008.-март.

*Рилад Н.М.**

ЗАПРОВАДЖЕННЯ ЄВРОПЕЙСЬКИХ СТАНДАРТІВ В ГАЛУЗІ НАУКИ ТА ТЕХНОЛОГІЙ В УКРАЇНІ ЯК НЕОБХІДНА УМОВА ДВОСТОРОННЬОЇ ВЗАЄМОДІЇ

Annotation. The article is dedicated to the analysis of particularities of integration of Ukraine and the EU in science and technology domain. A special attention is drawn to the mechanisms of intensifications of science and technology domain. The article reflects grounding the necessity for Ukraine to pass to the innovation model of economic development and using the European standards in science and technology domain.

Наука й технології завжди займали одне з центральних місць політико-економічного устрою Європи. Ще у 1950 р. в рамках Євратому країнам-учасникам було запропоновано продукувати сучасні знання в галузі ядерної енергетики з метою забезпечення безпеки. Починаючи з 1980-х рр. швидко зростаючі темпи інтернаціоналізації науково-технологічної сфери та виробничих структур, а також супутній поділ праці підштовхнули уряди країн використовувати технологічний розвиток як інструмент економічного розвитку. В цей же час в силу вступили так звані «Рамкові програми». З середини 1990-х рр. вже не наука й технології, а інновації – поняття, яке охоплює права інтелектуальної власності, освіту, організаційні зміни, інституційні програми, стандарти тощо, посіли провідне місце в політиці Євросоюзу.

Внаслідок цього, без підвищення рівня розвитку сучасних високих технологій і включення України до високотехнологічного та інвестиційного обміну з країнами Євросоюзу, удосконалення науково-технологічного потенціалу, нашій державі буде досить складно розбудовувати національну інноваційну систему, що є передумовою для існування поглиблених форм взаємодії з ЄС.

Проблематиці взаємовідносин з Євросоюзом було приділено чимало уваги в публікаціях вітчизняних учених та спеціалістів, зокрема, В. Будкіна, І. Бураковського, В. Вергуна, А.Гальчинського, А. Кредісова, В.Новицького, Ю. Пахомова, О. Плотнікова, А. Поручника, А. Румянцева, А. Філіпенка, О. Шниркова та інших авторів. Проблеми співробітництва України з ЄС у науково-технологічній сфері у своїх працях висвітлюють І. Гузенко, С. Кацура, Ю. Макогон, В. Ходикіна та ін. Питаннями розвитку й ефективного використання науково-технологічного потенціалу займаються О. Амоша, Ю. Бажал, В. Геєць, Б. Данилишин, Т. Панфілова, Л.Радзієвська, Л. Федулова. Водночас сучасні науково-технологічні зміни, поглиблення інтернаціоналізації та транснаціоналізації наукових досліджень і розробок у контексті співпраці країн різного економічного рівня, конвергенції європейських стандартів у сфері науки та технологій в Україні не знайшли достатнього висвітлення в науковій літературі, що підкреслює актуальність даної роботи.

Перехід від науково-технічної до інноваційної політики в ЄС відбувався не тільки в контексті політичних змін, а й внаслідок зміни моделі економічної динаміки – з'явилося

* кандидат економічних наук, молодший науковий співробітник науково-дослідної частини Інституту міжнародних відносин Київського національного університету імені Тараса Шевченка

нове поняття «економіка, що ґрунтується на знаннях» [4], яке означає, що сучасна капіталістична економіка базується в меншій мірі на капіталі та робочій силі, а в більшій – на знаннях, які на даному етапі стають ключовим фактором виробництва. Аргументами в цьому були:

- 1) прискорення темпів виробництва, продукування та використання нових знань;
- 2) зростаюча експансія знань в інші галузі, такі як інформаційні та телекомунікаційні технології, біотехнології, нові матеріали, нанотехнології тощо, які значно впливають на економічну динаміку;
- 3) зростаюче значення «невиробничого сектору» – сфери послуг, а також посилення зв'язку між рівнем освіти робочої сили і якістю зайнятості.

Так, відповідно до цієї еволюції, європейська політика в галузі науки та технологій пройшла певні етапи свого становлення. На початку 1970-х рр. метою науково-технологічної політики ЄС було сприяння розвитку науково-технічного потенціалу країн Євросоюзу за допомогою організації спільних програм та їх координації. Її правове підґрунтя було закладено ще в 1950-і рр. угодами про ЄАВТ та Євратом. Перший з документів передбачав проведення у відповідних інституційних органах країн-учасниць наукових досліджень в галузі виробництва вугілля та сталі, а другий – сприяння та проведення досліджень в галузі ядерної енергетики, які виконувалися на контрактній основі, а також в Спільному дослідницькому центрі (JRC).

У 1980-і рр. політика Євросоюзу більше орієнтується на вирішення актуальних проблем науково-технічного розвитку. Вагоме місце серед них займають проблеми структурної перебудови економіки країн-членів ЄС, підвищення міжнародної конкурентоспроможності, переливу капіталу в такі новітні галузі промисловості як мікроелектроніка, біоінженерія, виробництво нових матеріалів тощо. З середини 1980-х рр. політика Євросоюзу в галузі науки та технологій виходить за його межі та охоплює вже інші інтеграційні об'єднання та європейські країни. На концептуальне і правове формування сучасної науково-технічної політики ЄС мав вирішальний вплив меморандум Європейської Комісії «До технологічного суспільства» (1985 р.). Результати зустрічі у м. Мілан щодо спільної науково-технічної політики були закріплені в Єдиному Європейському акті (1987 р.) [5]. Меморандум містив ідею створення європейського наукового простору (ЄНП), який сприяв би поліпшенню технологічної бази західноєвропейської економіки та підвищенню її міжнародної конкурентоспроможності. В цьому документі підкреслювалось, що Західна Європа зможе використовувати досягнення сучасних технологій повною мірою тільки за умови функціонування ЄНП. Це повинно було забезпечити максимальний ефект від використання результатів спільних науково-технічних проєктів, а також сприяти підвищенню потенціалу науково-дослідних програм та віддачі від синергізму при проведенні національних та загальноєвропейських НДДКР.

У 1990-і рр. пріоритетом науково-технічного співробітництва в ЄС стає інноваційний розвиток. Теоретично нова стратегія базувалась на визнанні важливої інноваційної ролі малих і середніх підприємств (МСП), концепції «національна інноваційна система», «Зелений книзі ЄС з інновацій» (1995 р.).

На зламі XX-XXI ст. стратегія ЄС в галузі науки, технологій та інновацій позиціонується серед головних цілей ЄС. Пріоритетними напрямками стають розвиток людських ресурсів, поліпшення довкілля, а технологічні нововведення мають соціальну спрямованість.

Сучасний етап науково-технологічної політики ЄС розпочався у 2000 р., коли на засіданні Ради ЄС в м. Лісабон було запропоновано програму створення інфраструктури знань, активізації інновацій та економічних реформ, модернізації систем соціальної підтримки і реформи освіти. Метою даної програми є побудова на європейському континенті до 2010 р. найконкурентоспроможнішої економіки у світі, для чого передбачено підви-

щити рівень витрат ВВП на науку до 3 %, сформувати єдиний науково-технологічний простір та європейську інноваційну систему. Одночасно було проголошено мету створення єдиного дослідницького простору в Європі з ціллю об'єднання зусиль вчених різних країн, а також були визначені конкретні кроки вирішення цієї проблеми. Важливе значення має також реалізація таких завдань, як отримання максимуму інноваційних переваг за рахунок національних та загальноєвропейських зусиль, а також створення сприятливих умов для розвитку інноваційного бізнесу.

Формування таких підходів стало можливим завдяки створенню національних інноваційних систем країн-членів ЄС, які спираються на відповідну державну політику й законодавство, і забезпечують розвиток економіки країн за рахунок підвищення ефективності використання науково-технологічного та інтелектуального потенціалів за допомогою прискореного створення спільних технологій та організації на їх основі випуску високотехнологічної продукції.

Таким чином, третє покоління європейської науково-технічної політики відкрили дві новації – «Європейський науковий простір (ЄНП)» та «Інноваційна ініціатива 2000».

Основні завдання ЄНП наступні [4]:

- створення наукового простору, не розділеного національними межами;
- забезпечення максимально ефективного використання наукового потенціалу і матеріальних ресурсів країн ЄС з залученням накопиченого досвіду та досягнень на основі тісного взаємозв'язку регіональної та національної науково-технологічної політики;
- обмін знаннями та технологіями;
- мобільність наукових кадрів.

За допомогою ініціативи ЄНП передбачається побудувати транснаціональну дослідницьку систему, що укріплює велику кількість формальних інституцій, які дають можливість для відкритішого генерування наукоємної продукції в межах ЄС.

«Інноваційна ініціатива 2000» координується Європейським інвестиційним банком та багато в чому є новим підходом до ролі ЄС у виробництві наукоємної продукції. Найважливішими елементами даної ініціативи є короткострокові позики, висока операційна гнучкість та використання фондів венчурного капіталу. Сфери застосування «Ініціативи» – людський капітал, дослідження і розробки, малі та середні підприємства, венчурний капітал, інформаційні та телекомунікаційні технології та розповсюдження інновацій.

На сучасному етапі основні напрями наукової та інноваційної політики в ЄС передбачають наступне [2]:

1. Координація та моніторинг національних інноваційних політик, що включає *взаємне навчання*. В силу різноманітності історичних, економічних та політичних умов розвитку країн ЄС не має підстав прямо копіювати досвід інноваційної політики розвинутіших країн, проте, різноманітність такого досвіду створює умови для взаємного навчання при використанні тих чи інших інструментів та механізмів розвитку НІС, зокрема, в процесі *взаємодії інноваційної політики на національному та регіональному рівнях*. Прикладом використання таких механізмів взаємодії є Німеччина та Австрія, в яких федеральні землі мають значну самостійність та відбувається обмін досвідом й інформаційними ресурсами в галузі регулювання інновацій. Розвивається *міжвідомче співробітництво* між сферами науки, освіти та промисловості. Уряди багатьох країн ЄС налагоджують взаємодію, проводячи інституціональні й організаційні зміни. В багатьох країнах ЄС створені Ради з інновацій (Innovation Council). Типовою структурою є Рада з науково-технічної політики Фінляндії, яка відповідає за стратегію розробки та координацію науково-технічної політики, а також за національну інноваційну систему в цілому. Здійснюється *моніторинг заходів з підтримки інновацій*. Найрозвинутіша система моні-

торингу, оцінки та незалежної експертизи інноваційних проектів діє у Великій Британії. Країни ЄС використовують фонди структурної підтримки ЄС (EU Structural Funds), які висувають системні вимоги до моніторингу та оцінки ефективності коштів, що використовуються.

2. Формування нормативно-правового середовища з регулювання розвитку національних інноваційних систем, в якому передбачено *створення умов для впровадження результатів досліджень в промисловості та сфері послуг*. Регуляторні межі трансферу інновацій спрямовані на дослідників, зайнятих в промисловому секторі й охоплюють такі проблеми як права інтелектуальної власності, створення інноваційних мереж, фінансування інновацій. *Податкові пільги* є важливим компонентом національних інноваційних систем і використовуються практично в усіх країнах для активізації інноваційної діяльності. Податкові пільги на витрати на НДДКР створюють певну дискримінацію для малих і середніх підприємств, тому що вони, як правило, рідко можуть фінансувати дослідження та розробки, а використовують інновації за допомогою технологічного трансферу, тренінгів, дизайну. З цієї причини в ряді країн ЄС використовують прямі методи фінансового стимулювання інновацій у вигляді грантів та субсидій. Незалежні оцінки, проведені в 2002 р., показали, що податкова пільга в 1 євро, витрачена на такі цілі, дає збільшення обсягів НДДКР у розмірі 1,2 євро. В країнах-нових членах ЄС в якості основного засобу для стимулювання інвестицій використовують знижені корпоративні податкові ставки.

3. Стимулювання розвитку інноваційних підприємств, що передбачає створення сприятливих умов для високотехнологічних фірм. В країнах ЄС існують три види схем підтримки створення та розвитку високотехнологічних підприємств. Перша – за допомогою державних інвестицій та незалежних фондів венчурного капіталу, що дозволяє збільшити розмір та доступність ризикового капіталу для нових високотехнологічних компаній. Друга – державний сектор виступає гарантом для інвесторів високотехнологічних компаній, знижуючи ризики інвестування. Третя – держава фінансує високотехнологічні підприємства на ранніх стадіях їх розвитку.

Підтримка малого бізнесу в університетах. Ряд країн ЄС запровадили нові схеми фінансової підтримки малого бізнесу, відокремленого від НДДКР («spin-offs»). Вплив інноваційної інфраструктури на інноваційну діяльність здійснюється на регіональному рівні і включає інкубатори, технопарки, технологічне брокерство, кластери, інноваційні мережі. Запропоновано також підвищення кваліфікації, тренінги з інноваційного менеджменту.

4. Покращення взаємодії в інноваційній системі, в т. ч., *нова роль університетів в дифузії знань та технологій*. В країнах ЄС університети набувають нових функцій, в т. ч. трансферу нових знань і технологій в промисловість. Велике значення надається *мобільності людського капіталу*. Співробітництво вчених та спеціалістів промисловості здійснюється в формах: організації спільних досліджень, створення spin-offs, трансферу технологій. Мобільність кадрів сприяє міжорганізаційному навчанню та формуванню інноваційних мереж. Основний напрямок мобільності – від університетів до підприємств промисловості та сфери послуг, проте, існує і зворотній напрямок.

Отримала розвиток системна оцінка ефективності технологічного трансферу (бенчмаркінг) або оцінка і використання результатів досліджень, проведених в бюджетних науково-дослідних організаціях. Важливе місце займає *безперервна освіта*. Формування економіки, яка ґрунтується на знаннях, вимагає використання кваліфікованого персоналу, що дозволяє прискорити технологічний рух та створює основу для змін, тому процес навчання стає критично важливим для інноваційного розвитку.

5. Нова сфера інноваційної політики – *кластери*¹ та їх роль в інноваціях, що передбачає перехід від підтримки окремих компаній до сприяння діяльності консорціумів і мереж, є однією з основних тенденцій європейської інноваційної політики. Крім того, при створенні суспільства, відкритого для інновацій все важливішу роль відіграють процеси її узгодження з економічною, промисловою, науково-технічною, соціальною та іншими сферами. Можна виділити основні напрями розвитку нових структур та інструментів інноваційної політики, що застосовуються в країнах ЄС. По-перше, оновлення та реструктуризація адміністративно-управлінських функцій; по-друге, здійснення інтенсивнішого діалогу між наукою, промисловістю і освітою; по-третє, розвиток стратегічного бачення та прогнозування.

Таким чином, в ЄС, спираючись на підтримку державних інститутів, фінансових та виробничих структур, формується панєвропейська інноваційна система, що складається з НІС країн-членів, та створює нову культуру бізнесу, посилює коопераційні зв'язки між підприємницькими асоціаціями та громадськими структурами.

Проте, «Лісабонська стратегія» поставила перед собою досить амбіційні завдання, досягнення яких означало б перехід до якісно нового рівня європейської інтеграції, і досягти значного прогресу не вдалося. В 2005 р. Європейська Рада розглянула результати реалізації програми, та виявилось, що в жодній з галузей не було досягнуто проміжних цілей. В галузі науки їх досягли тільки дві країни, яким вдалося довести відрахування з бюджету на науку до 3% ВВП.

Корекція планів та активізація діяльності призвели до позитивних зрушень. Вже в 2006 р. країнам ЄС-25 вдалося значно покращити виконання Лісабонської стратегії. При цьому важливу роль у її виконанні відіграє Сьома рамкова програма ЄС з наукових досліджень та технологічному розвитку на 2007-2013 рр.

Крім того, Європейською Комісією у 2007 році було опублікована Зелена книга «Європейська область досліджень: нові перспективи», в якій затверджені такі шість пріоритетних напрямів розвитку Європейського дослідницького простору (у спаданні їхньої важливості):

1. Спільне використання знання (відкритий доступ для дослідників до результатів інших наукових досліджень), насамперед прикладних досліджень комерційного спрямування.

2. Розвиток державної інфраструктури наукових досліджень світового ґатунку (поліпшення законодавчих умов для збільшення загалу інвестицій).

3. Зміцнення державних дослідницьких інституцій (збільшення фінансування, автономії, вирівнювання законодавчо-нормативних умов їхньої співпраці з приватним сектором).

4. Оптимізація європейських програм дослідження та пріоритетів (спрощеність нормативних правил і процедур систем фінансування досліджень ЄС, гармонізація національних програм фінансування тощо).

5. Відкритість до світу: міжнародна співпраця (формування єдиних пріоритетів для всіх країн ЄС та вирівнювання умов співпраці для дослідників із тих країн, що не є членами ЄС).

6. Усвідомлення єдиного європейського ринку праці для дослідників з різних країн (покращення умов для збільшення мобільності дослідницького потенціалу).

¹ Кластери – це територіальна спільність підприємств, закладів, що виконують різні функції, проте об'єднані одним технологічним процесом, результатом якого є інноваційний продукт, створений зусиллями всіх учасників – від науки і підготовки кадрів до технологів, пакувальників, дилерської мережі. В рамках кластерів відбувається обмін знаннями й технологіями, формуються інноваційні мережі.

Відповідно до визначених пріоритетів, основними механізмами реалізації державних і приватних зусиль щодо подальшого розвитку Європейського дослідницького простору, вважаються:

1. Фінансове (фіскальне та інвестиційне) стимулювання.
2. Спільне фінансування у рамках бюджету ЄС.
3. Координація національних програм і політики.
4. Розроблення нових фінансових інструментів ЄС.
5. Законодавче забезпечення.

Це спонукає до концептуальної зміни існуючої в Україні парадигми щодо ролі державної науково-технологічної політики у забезпеченні системно утворюючих процесів реального наближення суспільно-економічного розвитку України до європейських стандартів, формування стратегічних напрямів розвитку інтелектуального потенціалу відповідно до викликів глобалізації та необхідності побудови сучасної національної системи продукування знань. Реформування національної системи науки необхідно здійснити також на нових законодавчих засадах, які повинні бути гармонізованими з законодавством ЄС.

Варто також відмітити, що Лісабонський процес виводить на якісно новий рівень процес уніфікації вищої освіти, просуває його на рівень інтеграції, завдяки чому формується європейський простір освіти та науки в масштабах всього ЄС. Рушійною силою даного процесу, по-перше, є потреба країн-членів ЄС у співробітництві у галузі освіти, а, по-друге – вирішення питання підвищення конкурентоспроможності європейської системи вищої освіти на світовому рівні. Основним механізмом регулювання вищої освіти в ЄС є Болонський процес, завданням якого є приведення національних систем до єдиного стандарту та створення європейського простору вищої освіти до 2010 р. В рамках Болонського процесу передбачається взаємовизнання дипломів, єдина система оцінок, обмін студентами і викладачами, більша увага до аналітичних дисертаційних робіт. Поряд з цим, Болонський процес є частиною загального процесу інтеграції, в якому вища освіта є інструментом досягнення більш широкого завдання закріплення європейського інтеграційного об'єднання. Він пов'язаний також з прагненням ЄС закріпити свою економічну конкурентоспроможність. Має місце посилення впливу політики освіти у визначенні напряму інтеграційних процесів ЄС.

Еволюцію науково-технічної політики ЄС важливо розглядати із врахуванням основних тенденцій міжнародного співробітництва та кооперації в продукуванні знань як у Європі, так і на міжнародному рівні. Це є важливим з двох причин: по-перше, для розуміння, наскільки історія науково-технологічної політики пов'язана з формами міжнародного співробітництва в цій галузі, по-друге, з 1990-х рр. розпочалась нова фаза процесу інтернаціоналізації науково-технологічної діяльності. Для максимізації поставлених цілей ЄНП відкритий для всіх країн світу. ЄС бере участь у цьому процесі за допомогою «Рамкових програм» та механізмів «Європейської наукової архітектури».

Рамкові програми приймаються у формі законодавчих рішень ЄС і встановлюють на період своєї дії глобальні цілі діяльності ЄС в сфері наукових досліджень і технологічного розвитку, намічають систему пріоритетів і напрямки досліджень, визначають правила і процедури виконання, загальні умови участі, запланований бюджет і розподіл ресурсів за різними напрямками досліджень. Ці напрямки реалізуються потім у ряді спеціальних цільових програм, що також мають статус законодавчих рішень ЄС. Форми співробітництва в рамках таких програм включають міждержавну наукову кооперацію, координацію національних досліджень, проведення спільних наукових заходів.

Рамкові Програми є основним фінансовим інструментом підтримки європейських досліджень з боку ЄС. Вони подаються Європейською Комісією на ухвалення Радою Єв-

ропи і Європейським Парламентом та розраховані на п'ять років. Головною метою Шостої Рамкової програми ЄС є участь Європейського наукового простору в глобальному процесі інтернаціоналізації сфери науки та технологій, для реалізації якої сформульовані наступні принципи:

- концентрація зусиль на певній кількості пріоритетних сфер досліджень, співробітництво в яких на загальноєвропейському рівні приносить чіткі результати;
- інтеграція діяльності всіх учасників досліджень на всіх рівнях;
- сприяння довгостроковій дослідницькій діяльності, що має «структуруючий» характер;
- підтримка тих видів діяльності, що спрямовані на зміцнення європейського наукового та технологічного базису;
- допомога країнам-кандидатам у вступі до ЄС шляхом використання їх наукового потенціалу.

В контексті Європейського наукового простору та цілей, що були поставлені на саміті в м. Лісабон, на сьогодні в ЄС існує проблема підвищення результативності Європи в галузі фундаментальних досліджень. Тому, наступна Рамкова програма включає важливі заходи щодо збільшення рівня фундаментальних досліджень. Для вирішення проблем, що постають перед ЄС в процесі інтернаціоналізації сфери науки та технологій, зокрема, для зростання конкурентоспроможності європейської промисловості, підвищення ролі ЄС як світового лідера в окремих секторах, для надання підтримки найкращим європейським дослідженням, 6 квітня 2005 року Комісія ЄС затвердила пропозиції щодо Сьомої Рамкової програми (РП7) ЄС з досліджень, технологічного розвитку та демонстративної діяльності на 2007-2013 рр. «Будівництво європейського дослідницького простору знань для зростання» [3]. Пропонується збільшити бюджет РП7 у порівнянні з РП6 до 72726 млн. євро, що складає приблизно 0,1 % ВВП ЄС, в той час, як задеклароване фінансування сфери науки та технологій складає 3 % ВВП країн ЄС. Ця сума буде розподілена між видами діяльності наступним чином (у млн. євро): «Співробітництво» – 44432, «Ідеї» – 11862, «Люди» – 7129, «Можливості» – 7486, «Неядерна частина програми» – 1817.

Відповідно до пропозицій Європейської Комісії, РП7 організована за такими окремими напрямками діяльності:

1. *Програма «Співробітництво»* – підтримка всього спектру дослідницької діяльності, що здійснюється в межах транснаціональної співпраці в таких галузях як здоров'я, продукти харчування, сільське господарство і біотехнології, інформаційні та комунікаційні технології, нанонауки, нанотехнології, матеріали та нові виробничі технології, енергетика, навколишнє середовище (включаючи проблеми зміни клімату), транспорт (включаючи аеронавтику), соціально-економічні та гуманітарні науки, безпека і космос. Крім того, дві теми входять додатково до Рамкової програми Євратом: дослідження енергії синтезу і ядерне розщеплення та захист від радіації.

2. *Програма «Ідеї»* – підтримка «спрямованих на дослідника» досліджень, що здійснюються командами вчених, індивідуально чи в партнерстві на конкурсній основі на європейському рівні в усіх галузях науки і техніки.

3. *Програма «Люди»* – посилення кар'єрних перспектив та мобільності дослідників. Будуть посилені заходи підтримки окремих дослідників за допомогою інструментів «Марії Кюрі» таких, як проведення тренінгів, мобільності та надання можливостей розвитку європейської дослідницької кар'єри.

4. *Програма «Можливості»* – підтримка ключових аспектів європейських досліджень та інноваційних можливостей в Європі – дослідницької інфраструктури; груп, що спрямовані на регіональні дослідження; стимулювання дослідницького потенціалу в країнах-

сусідах ЄС; дослідження з метою розвитку малих та середніх підприємств; питання «науки в суспільстві» та міжнародного співробітництва.

Діяльність РП7 відрізняється від попередньої програми в таких аспектах, як, по-перше, значне спрощення її роботи та правил для учасників; по-друге, Програма є більш адаптованою для потреб промисловості завдяки проектам «Технологічні Платформи» та «Спільні технологічні ініціативи», що відповідають основним інтересам європейських галузей, а пріоритети досліджень визначаються за допомогою діалогу науки та промисловості; по-третє, заснована «Європейська дослідницька рада», за допомогою якої фінансуються найкращі, за визначенням експертів, європейські дослідження; по-четверте, міжнародне співробітництво є окремою частиною РП7 та інтегровано в 4 основних напрямки діяльності, що дає змогу проводити дослідження разом з міжнародними партнерами; по-п'яте, передбачається створення «регіонів знань», в які об'єднуютимуться університети, дослідницькі центри, підприємства та регіональні органи влади з метою посилення дослідницького потенціалу; по-шосте, в рамках РП7 діє інструмент «Фінансові умови розподілу ризиків», метою якого є сприяння збільшенню притоку приватних інвестицій у дослідження, шляхом полегшення доступу до позик Європейського інвестиційного банку для крупних європейських досліджень.

Широка і повноцінна участь України в проектах Сьомої рамкової програми може бути важливою євроінтеграційною складовою нашої держави, за допомогою якої можна залучати Україну до передових технологій, реалізувати свій потенціал і стати додатковим джерелом фінансування українських науково-дослідних організацій і установ, що беруть участь у спільних проектах. Європейська Комісія постійно висловлює готовність до широкого і ефективного залучення науково-технологічної сфери України у спільний науково-дослідний простір ЄС. Для цього українській стороні необхідно визначити найважливіші наукові пріоритети, підтримку яких з боку ЄС, за певних умов, можна передбачити при формуванні конкурсів, сфокусованих на Україну.

Що стосується «наукової та технологічної архітектури Європи», то йдеться про пан'європейські проекти досліджень, що мають внутрішньоурядову структуру. Першим з таких проектів співробітництва був CERN, заснований у 1954 р. та присвячений базовим атомним дослідженням. В 1970-х рр. в межах міжнародного співробітництва ЄС підписувалися угоди в різних галузях науки, таких як молекулярна біологія, дослідження космосу та авіація. Базуючись переважно на «великій науці» та інвестиціях, такі ініціативи були першими «будівничими блоками» європейської наукової та технологічної архітектури. Починаючи з 1980-х рр., новою генерацією європейського співробітництва в цій галузі стали проекти EUREKA та Рамкові програми. Європейський Союз, спираючись на підтримку державних та інтеграційних інститутів, фінансових й виробничих структур формує пан'європейську інноваційну систему, яка створює нову культуру бізнесу, посилює коопераційні зв'язки між асоціаціями підприємств та суспільними структурами. Зміцнення позицій ЄС в сучасних умовах інтернаціоналізації сфери науки і технологій вбачається можливим лише внаслідок формування єдиного ринку, подальшого поглиблення економічної та науково-технологічної взаємодії країн з метою формування єдиного західноєвропейського простору, нової інформаційної економіки, відіграти значну роль в якому прагне й Україна.

З метою подальшого успішного функціонування Європейського наукового простору в ЄС особлива увага приділяється країнам з перехідною економікою, в т.ч. державам СНД, і зокрема, Україні. Головними цілями співробітництва між Україною та ЄС є стабілізація науково-технічного потенціалу та сприяння вирішенню проблем, що становлять взаємний інтерес, таких як питання в галузі енергетики, нерозповсюдження озброєння, покращення охорони здоров'я, забезпечення екологічної та ядерної безпеки. В основі

стабілізації потенціалу науково-дослідницької сфери лежить партнерство і активізація обмінів з науковими закладами ЄС, в першу чергу, за допомогою інструментів INTAS (Міжнародна асоціація сприяння співробітництву з вченими держав колишнього Радянського Союзу)², а також конверсія досліджень, пов'язаних із зброєю масового знищення, для суспільного використання завдяки багатосторонньому партнерству (Європа, США, Японія), яке реалізується за допомогою спеціалізованих центрів МНТЦ (Міжнародний науково-технічний центр у Москві) та УНТЦ (Український науково-технічний центр у Києві)³.

Таким чином, на сьогодні Європейський науковий простір та основний інструмент його імплементації – Сьома Рамкова Програма ЄС з досліджень, технологічного розвитку та демонстративної активності відкриті для України.

Варто також зазначити, що науково-технологічна діяльність ЄС охоплює всі фази інноваційного циклу, при тому, що інструменти, які застосовуються для цього істотно відрізняються в окремих його ланках. Так, в галузі фундаментальних досліджень широко застосовуються прямі дії (безпосереднє фінансування науково-дослідних центрів або програм ЄС). В сфері впровадження досягнень НТП використовуються непрямі форми впливу (підтримка діяльності венчурного підприємництва, сприяння реалізації міжфірмової програми ЄВРІКА). В результаті істотних перетворень організації інноваційної діяльності в ЄС сформувався особливий тип взаємодії ТНК, малого і середнього бізнесу та державних й інтеграційних інститутів. ТНК виконують роль ініціатора та головного учасника найважливіших науково-технічних програм ЄС, таких як ЄВРІКА, БРАЙТ, РЕЙС. Малі та середні фірми використовують підтримку з боку національних держав та структур ЄС, а також спираються на процеси інтернаціоналізації венчурного капіталу.

Розвиток наукомісткого, високотехнологічного виробництва, відкритість економіки якісно змінюють характер господарських зв'язків між корпораціями. Слід зазначити, що науково-технічна політика Європейського Союзу, зумовлена зазначеними вище договорами, не обмежується сферою технологічного розвитку. Вона поширюється на вирішення проблем, що лише частково і побічно можуть бути співвіднесені з завданнями зміцнення європейської промисловості, таких, як дослідження в галузі медицини і навколишнього середовища, обмін вченими. У провідних країнах ЄС діють державні програми підтримки створення університетськими й інститутськими вченими власних інноваційних підприємств із виходом з організаційної структури рідної науково-дослідної установи. Цій меті слугує також державна підтримка бізнес-інкубаторів, звичайно створюваних при університетах.

Наразі все більш очевидною стає необхідність інтернаціоналізації фундаментальної науки. Для виходу на якісно новий рівень об'єктивно потрібна все більш висока кваліфікація дослідників і все більш дорогі засоби наукового пошуку (прилади, устаткування і т. ін.). Рішення багатьох проблем вимагає міжнародного об'єднання зусиль, що пов'язано з проведенням відповідних досліджень, використанням дорогого устаткування і взагалі з витратами. [1]

З іншого боку, найважливішою рисою європейського науково-технічного співробітництва є його пряма чи непряма прикладна спрямованість, реалізована в різних формах. Менш проблематичним є співробітництво, спрямоване на вирішення специфічних проблем, що супроводжують постачання наукомісткої продукції партнерам, які вже визначи-

² Програми і конкурси INTAS сприяють проведенню фундаментальних і прикладних досліджень за всіма науковими напрямками за допомогою співробітництва між вченими з більш ніж 40 країн.

³ Мета діяльності Національного інформаційного центру зі співробітництва з ЄС у сфері науки і технологій (УНТЦ) – підтримка інтеграції сфери науки і освіти України до Європейського наукового простору шляхом організації доступу українських вчених до всіх напрямів досліджень ЄС.

лися. Сюди відносяться вироблення вимог до продукції, планованої для взаємних поставок, організація спільних сертифікаційних іспитів. Результати такого співробітництва в принципі загальнодоступні, хоча реальний інтерес вони представляють тільки для сторін, що співпрацюють. На європейському або міждержавному рівні це переростає в співробітництво в галузі стандартизації. Нові технологічні й технічні рішення, реалізовані в наукомісткій ринковій продукції, все частіше створюються не на національному, а на європейському, а іноді й глобальному міжнародному рівні. Малі і середні інноваційні підприємства в цілому розглядаються на рівні ЄС і в країнах-членах співтовариства як одна з форм проміжної інфраструктури між державним науково-дослідним сектором і великими промисловими фірмами, їх підтримка є одним з напрямків державної інноваційної політики у всіх країнах ЄС.

Державна політика країн ЄС у науково-технічній сфері реалізується за допомогою різних інструментів. Політика в державному секторі включає підтримку як фундаментальних до сліджень, так і прикладних досліджень із потенційним комерційним застосуванням. Сюди входять законодавство, податкова політика, розмір і характер розподілу бюджетних коштів, у тому числі на проведення робіт із пріоритетних напрямків, формування і підтримку інфраструктури, кадрове забезпечення. Питома вага і роль тих чи інших інструментів в окремих країнах відрізняються. Найбільш яскраво характеризує науково-технічну політику тієї чи іншої країни державне фінансування науково-технічної діяльності, його порядок і обсяги. Основний науково-технічний потенціал у країнах Європейського Союзу є національним надбанням, хоча обсяги (у фінансовому вимірі) робіт, оплачуваних державою, не перевищують 50 %. Разом з тим жодна держава не може цілком забезпечити пріоритет ринкової стихії по відношенню до науково-технічного розвитку у своїй країні, що є наріжним каменем економіки. Форми і принципи державного фінансування досліджень, розробок і підтримки наукових установ варіюються в залежності від характеру робіт, що фінансуються, і статусу одержувачів підтримки. Поряд із просуванням вітчизняної науки в пріоритетних напрямках держава прагне забезпечити якнайшвидшу промислову реалізацію результатів робіт, а відповідно – повернення певної частки витрачених коштів у вигляді податкових надходжень.[1]

Європейська комісія відзначає, що відбулась еволюція концепції інновацій — від лінійної моделі, вихідним моментом якої є науково-дослідна або дослідно-конструкторська розробка, до системної моделі, згідно з якою інновація складається зі складних взаємодій між індивідами, організаціями та їхнім операційним середовищем. Хоча дослідницькі роботи є принциповим чинником інновацій, але для більшості підприємств (за винятком високотехнологічних) визначальними є не технологічні особливості нових продуктів, а новаторські шляхи покращення їх позицій на ринку. Головним наслідком еволюції концепції інновацій в ЄС став перехід від предметного розуміння інновацій до розуміння інновацій як системного процесу, що охоплює не тільки діяльність розробників нових продуктів і технологій, промислових підприємств, які їх впроваджують у виробництво, але і діяльність суб'єктів інноваційної інфраструктури.

Розвиток науково-дослідної та технологічної сфери дає можливість країнам нарощувати економічний потенціал, зміцнювати конкурентоспроможність, створювати нові робочі місця, підвищуючи добробут і якість життя громадян. У цьому контексті запровадження сучасних стандартів ЄС у сфері науки та технологій в Україні передбачає подальше зростання інвестицій у національну науково-дослідну сферу, підвищення її конкурентоспроможності і містить широкий інструментарій для розширення міжнародної співпраці.

Література

1. Андрощук Г.О., Еннан Р.Є. Інноваційна політика європейського Союзу / Андрощук Г.О., Еннан Р.Є. // Наука та інновації. - 2009. - № 5. - С. 85—97.
2. Богдан Н. Новые направления инновационной политики Европейского Союза / Богдан Н. // Наука и инновации. - 2004. - №5. - С. 26-27.
3. Денисюк В. Високі технології і високонаукоємні галузі – ключові напрями в інноваційному розвитку / Денисюк В. // Економіст. - 2004. - №5. - С. 77.
4. Druckner P. «From capitalism to knowledge society» / Druckner P. // In «The knowledge economy». - D.Neef.-Boston.-Butterworrrth-Heinemann. - 1998.
5. Einheitliche europäische Akte // Buletin der Europäischen Gemeinschaften / Beilage 2. - 1986.-S. 14.

Кузнецов О.В.*

СТРУКТУРНІ ФАКТОРИ ЕКОНОМІЧНОГО ЗРОСТАННЯ У ВЕЛИКОБРИТАНІЇ

Розглянуто особливості економічного розвитку Великобританії у період лейбористського правління. Проаналізовано складові формування ВВП Великобританії за категоріями кінцевого використання та взаємозв'язки економічного зростання у Великобританії з світовою фінансовою і економічною кризою. Виявлено причини та наслідки погіршення темпів економічного зростання у Великобританії на сучасному етапі.

Ключові слова: Великобританія, криза, заборгованість, економічне зростання

Рассмотрены особенности экономического развития Великобритании в период лейбористского правления. Проанализированы составляющие формирования ВВП Великобритании по категориям конечного использования и взаимосвязи экономического роста в Великобритании с мировым финансовым и экономическим кризисом. Выявлены причины и последствия ухудшения темпов экономического роста в Великобритании на современном этапе.

Ключевые слова: Великобритания, кризис, задолженность, экономический рост

Features of economic development of the United Kingdom during Labour government are considered. The formation of GDP of the United Kingdom by categories of final use and interrelation of economic growth in the United Kingdom with world financial and economic crisis are analyzed. The reasons and consequences of deterioration of paces of economic growth in the United Kingdom at the present stage are revealed.

Key words: United Kingdom, crisis, debt, economic growth

Постановка проблеми. За оцінками міжнародних економічних і фінансових організацій, Великобританія належить до однієї з найменш регульованих ринкових економік серед провідних індустріальних країн світу. Водночас збитки, понесені цією країною в результаті фінансової і економічної кризи, є другими за абсолютним розміром після США. Через це дослідження причинно-наслідкових зв'язків формування фінансової і економічної кризи у Сполученому Королівстві є актуальним в контексті вивчення особливостей національних моделей розвитку сучасної світогосподарської системи.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. До сих пір в Україні проблема економічного розвитку Великобританії розглядалася переважно у контексті участі цієї країни в Європейському Союзі. Дана стаття акцентує увагу власне на досвіді британського

* кандидат економічних наук, старший науковий співробітник Інституту світової економіки і міжнародних відносин Національної академії наук України

економічного розвитку, аналізі взаємозв'язків економічного зростання у Великобританії зі світовою фінансовою і економічною кризою і є продовженням дослідження цієї тематики, яке було започатковано у попередніх публікаціях автора [1-5].

Мета дослідження – розгляд особливостей економічного розвитку Великобританії у період лейбористського правління; аналіз складових формування ВВП за категоріями кінцевого використання; виявлення причин та наслідків погіршення економічного зростання у Великобританії на сучасному етапі.

Виклад основного матеріалу. Протягом тринадцяти років перебування лейбористів при владі (1997-2010 рр.) британський уряд докладав зусиль, спрямованих на забезпечення умов для сталого економічного зростання.

У 1995-2007 рр. зростання ВВП у Великобританії було більш відчутним, ніж в зоні євро та країнах «Великої сімки» (за винятком США і Канади) (табл. 1). Впродовж 1997-2007 рр. середні річні темпи зростання британського ВВП становили 3,0% [6, с. 183], а номінальний його розмір у поточних ринкових цінах збільшився за цей час з 830 до 1398 млрд. ф. ст. [7, с. 36-37].

Таблиця 1. Темпи зростання ВВП в країнах «Великої сімки» та зони євро (1997-2007 роки - середньозважені по періодах, 2010-2011 роки – прогнози)

	1997-01	2002-06	1997-2007	2008	2009	2010	2011
США	3,8	2,7	3,2	0,4	-2,4	2,2	2
Японія	0,5	1,7	1,2	-1,2	-5,2	1,1	0,4
Канада	4,2	2,8	3,4	0,4	-2,7	3,6	3,2
Німеччина	2,1	1	1,6	1,3	-5	1,2	1,7
Франція	3	1,7	2,5	0,4	-2,2	1,2	1,5
Італія	2	0,9	1,6	-1,3	-5	0,7	1,4
Великобританія	3,4	2,6	3	0,5	-4,9	0,9	1,9
Зона євро	2,8	1,7	2,3	0,5	-4,1	1,2	1,8

Джерело: складено автором за даними: European Economic Forecast – Spring 2010 / European Commission. – 2010; OECD Economic Outlook / OECD. – No.87 – May 2010.

Стійке економічне зростання у Великобританії впродовж 1997-2007 рр. можливо пояснити двома важливими структурними змінами. По-перше, завдяки застосуванню режиму інфляційного таргетування низький рівень споживчих цін перетворився на стаке очікування на ринку. Це полегшувало Банку Англії управляти економічними процесами, а бізнесу – планувати діяльність та інвестувати у майбутнє. По-друге, посилення регулятивного навантаження на роботодавців при лейбористському уряді не вплинуло на погіршення ситуації на ринку праці. Вимоги профспілок щодо прискореного підвищення заробітної платні виявилися невідчутними. Завдяки цим структурним змінам вдалося утримати тенденцію зростання заробітної платні у допустимих межах, незважаючи на стрибок цін на нафту.

Разом з цим, у структурі попиту почали відбуватися небезпечні зміни.

По-перше, з 1995 р. споживчі витрати домашніх господарств зростали у середньому на 3,5% щороку, що перевищувало темпи зростання ВВП. По-друге, з 1999 р. державні видатки збільшувались у середньому на 4,9% щороку, що також перевищувало темпи зростання ВВП у відповідному періоді. По-третє, прискорились темпи зростання дефіциту зовнішньої торгівлі товарами, який у 1997-2007 рр. збільшився з 20 до 184 млрд. доларів [8, с. 15].

Жодна з цих тенденцій не могла продовжуватися. Споживання є ключовим чинником економічного зростання у Великобританії. Витрати домашніх господарств є найбільшою складовою ВВП, частка яких становить понад 60% (табл. 2).

Таблиця 2. ВВП Великобританії за категоріями кінцевого використання

Роки	2000	2005	2006	2007	2008
	Відсотків до підсумку				
ВВП	100	100	100	100	100
Кінцеві споживчі витрати	84,2	86,4	85,6	84,9	85,8
домашніх господарств	63,1	62,5	61,6	61,4	61,6
некомерційних організацій, що обслуговують домашні господарства	2,4	2,5	2,4	2,4	2,5
центрального уряду	11,3	12,9	13,1	12,7	13,2
місцевих урядів	7,3	8,5	8,4	8,4	8,5
Валове нагромадження основного капіталу	17,1	16,7	17,1	17,8	16,9
Зміна запасів матеріальних оборотних коштів	0,5	0,4	0,4	0,5	0,1
Баланс зовнішньої торгівлі товарами та послугами	-1,8	-3,4	-3,1	-3,2	-2,7

Джерело: складено автором за даними: United Kingdom National Accounts: The Blue Book / Office for National Statistics. – 2009. – P. 252.

Водночас головною причиною перевищення темпів зростання споживчих витрат темпів зростання ВВП було зменшення частки заощаджень у доходах домогосподарств. У 1995-2007 рр. рівень заощаджень у Великобританії знизився з 10,3% до 2,5% від доходу після сплати податків [9, с. 7], що було найнижчим показником серед країн ЄС. Послаблення схильності до заощаджень пояснювалось стрімким зростанням цін на британському ринку житла, який, за оцінками ОЕСР, є одним з найбільш переоцінених серед розвинених країн світу.

Іншою перешкодою став рівень заборгованості британських домогосподарств, який становив понад 180% від доходів після сплати податків і був вищим ніж у будь-якій іншій країні «Великої сімки» (рис. 1) [10, с.6]. Такий високий розмір заборгованості, навіть в умовах порівняно низьких відсоткових ставок у Великобританії, означав, що обслуговування боргу було досить суттєвим навантаженням у структурі витрат британських домогосподарств.

Таким чином, для збереження стабільних темпів зростання ВВП необхідно було шукати інші джерела. Приватні внутрішні інвестиції, динаміка яких була досить повільної, мали зростати більш швидкими темпами. Теж саме стосувалося експорту товарів з метою подолання негативної тенденції збільшення від'ємного сальдо торгівельного балансу.

Зволікання з проведенням необхідних змін у структурі попиту стало одною з причин уповільнення темпів зростання ВВП у 2008 р. Приватні фірми за рахунок активного споживання накопичили достатні ресурси для збільшення капітальних інвестицій. Проте необхідність сплачувати значні кошти у пенсійні фонди стримувала їх мотивацію щодо здійснення внутрішніх інвестицій. Крім того, британські компанії були менш схильними до інвестицій в очікуванні погіршення перспектив економічного зростання.

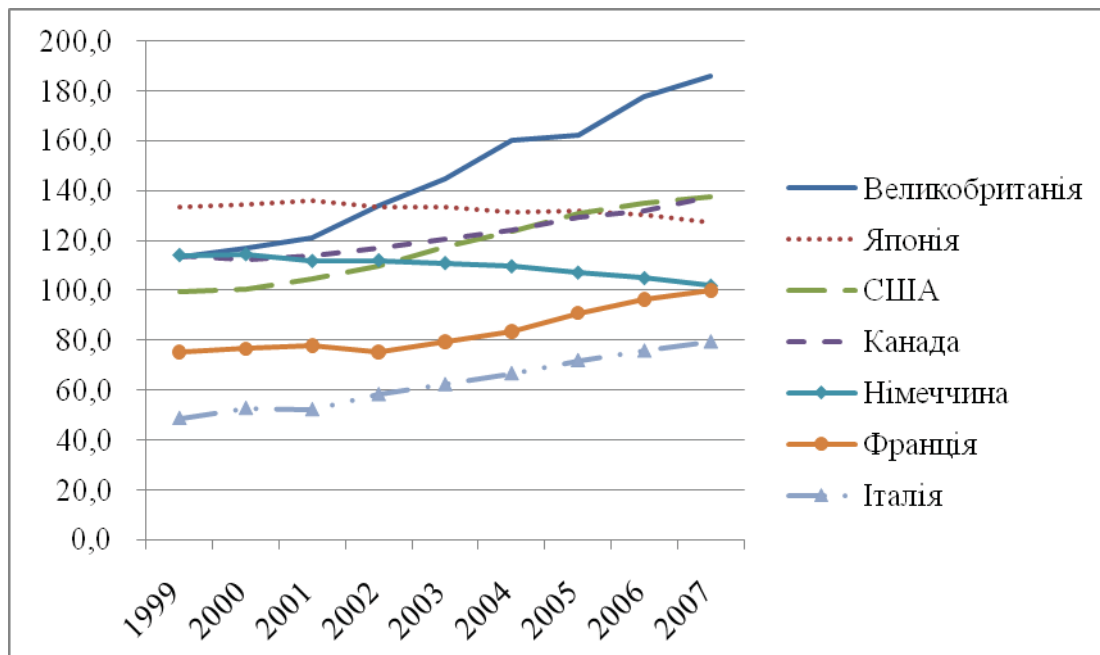

Рис. 1. Заборгованість домашніх господарств в країнах «Великої сімки», у % від доходу після сплати податків.

Джерело: складено автором за даними: <http://www.oecd.org>

Перспективи розвитку експортної промисловості у Великобританії також виглядали не так оптимістично, як хотілося б уряду. Міжнародна позиція Сполученого Королівства залишалась досить сприятливою з позиції експорту послуг. Крім того, Британія традиційно займає провідні позиції щодо експорту високотехнологічних товарів у порівнянні з іншими європейськими країнами. Це є значною перевагою, оскільки зростання сектору торгівлі високотехнологічними товарами відбувається особливо швидкими темпами. Однак, на тлі цих переваг у Британії спостерігалася невтішна тенденція щодо скорочення ринкової частки експорту. Британська експортна промисловість перебувала у несприятливому стані наприкінці 1990-х рр. завдяки міцному фунту стерлінгів, на початку 2000-х рр. – через негативний розвиток світової торгівлі, а з середини 2000-х років – знову через зміцнення фунту стерлінгів. Але найбільше занепокоєння полягало в тому, що пожвавлення світових економічних тенденцій не послужило стимулом для покращення ситуації у британській експортній промисловості.

Ситуація виглядала б менш драматичною, якщо б уповільнення динаміки компонентів попиту супроводжувалось активізацією компонентів ринкової пропозиції.

Так, аналіз ринку робочої сили свідчив про наступне. У Британії спостерігався імміграційний сплеск після того, як країна відкрила кордони для притоку робочої сили з нових країн-членів ЄС. У період з травня 2004 р. до вересня 2008 р. для отримання роботи в Британії було зареєстровано близько 1 млн. мігрантів з країн Центральної та Східної Європи. За даними Інституту економічних та соціальних досліджень, подібний демографічний сплеск внаслідок збільшення працездатного населення у Британії мав бути еквівалентним зростанню ВВП на 0,1% у період між 2005-2007 рр.

Однак, проблема полягала у тому, що демографічна складова зростання була повністю нівельована сплеском цін на нафту. За оцінками МВФ, подвоєння енергетичних цін в період 2003-2005 рр. означало кумулятивне падіння обсягів виробництва в Британії на 1% протягом 2006-2007 рр. Це, в свою чергу, знизило зростання ВВП у цей період на 0,3% [11].

Статистичні дані щодо продуктивності праці – фундаментального фактору економічного зростання – були також невтішними. З одного боку, це можливо пояснити несприятливою динамікою ВВП. З іншого боку, треба зважати на деякі структурні чинники. Протягом 2002-2007 рр. продуктивність праці зростала на 1,6% щороку, що нижче середнього показника у 2,4%, характерного для періоду 1997-2001 рр. [9, с. 22].

Редакція журналу «The Economist» пов'язує такий негативний розвиток безпосередньо з економічною політикою міністра фінансів Г.Брауна, зокрема, із запровадженням ним адміністративних заходів, спрямованих на підвищення конкурентоспроможності та податкових заохочень з метою стимулювання додаткових корпоративних інвестицій у сферу досліджень і розробок (R&D). Водночас внутрішні приватні інвестиції – важливий чинник підвищення продуктивності праці – були недостатніми, серед іншого, внаслідок збільшення регуляторного та податкового навантаження на бізнес [11].

На низьку продуктивність впливають також інші чинники. Так, існуюча у Британії проблема отримання вищої освіти означає, що в країні частка низько кваліфікованої робочої сили є значно більшою, ніж в інших заможних країнах. Недостатні інвестиції у транспортну інфраструктуру є причинами поширених транспортних заторів та пробок. За темпами впровадження інновацій у виробничий процес Британія поступається країнам-лідерам. А сьогодні саме інновації є важливою складовою забезпечення переваг продуктивності праці серед розвинутих країн.

Внаслідок стрімкого розвитку іпотечного кредитування, як реакції на безпрецедентно швидке підвищення цін на нерухомість, у 2008 р. заощадження британських домашніх господарств знизилися до найнижчого рівня з 1950-х рр., а рівень їх заборгованості перевищив 100% ВВП. У фінансовому секторі нагромадження боргів було ще більш вираженим. За підрахунками компанії «McKinsey», у відносному вимірі Сполучене Королівство перетворилося на найбільшого боржника у світі: сукупний розмір приватного та державного боргу досяг 480% ВВП проти 460% ВВП в Японії та 270% у США [12, с.10].

Надмірна залежність економічного зростання від приватного споживання у кредит, урядових видатків та інноваційних і високодохідних операцій фінансового сектору стали причинами зростаючих дисбалансів у розвитку британської економіки. Дефіцит поточного рахунку у 2007 р. становив 2,7% ВВП, у той час як профіцит сальдо зовнішньої торгівлі фінансовими послугами дорівнював близько 2% ВВП. У період між 1997 та 2007 рр. державне споживання збільшилося з 18% до 21% ВВП, тоді як підприємницькі інвестиції в основний капітал скоротилися з 11,75% до 10% ВВП. Рецесія лише загострила ці тенденції: у 2009 р. державне споживання збільшилося до 23,5% ВВП, а інвестиції в основний капітал знизилися до 8,25% ВВП [13, с.8].

У період між 2002 та 2007 рр. активи британських банків майже потроїлися, а британська фінансова система перетворилася на лідера серед країн світу з точки зору розміру фінансового левелю, тобто відношення запозичених коштів до власного капіталу, яке було навіть вищим, ніж в США. В результаті цього Сполучене Королівство стало надзвичайно вразливим до дестабілізації фінансових ринків, що особливо відчувалось під час ескалації фінансової кризи: ВВП країни у 2009 р., вперше з 1992 р., скоротився на 4,9%, що вважається найглибшим його падінням з часів Другої світової війни; рівень безробіття досяг 7,6%.

У Сполученому Королівстві бум на ринку нерухомості та волятильні доходи фінансового сектору у передкризовий період послужили причиною стрімкого зростання податкових доходів бюджету. Відповідно, плани видатків бюджету на 2007-2008 фінансовий рік базувалися саме на цих нестабільних потоках доходів. По мірі того, як податкові надходження в результаті ескалації кризи скорочувались, видатки державного сектора по-

чали значно перевищувати надходження. Так, державні витрати збільшилися з 41% ВВП у 2006/2007 фінансовому році до 48% ВВП у 2009/2010 фінансовому році, тоді як за відповідний період податкові надходження знизилися на 2% ВВП. Характерно, що протягом двадцяти передкризових років доходи бюджету в середньому становили 38% ВВП і не перевищували 40% ВВП. Однак, з початку 2000-х рр. між величиною доходів і видатків бюджету існував постійний розрив, який почав швидко розширятися в останні два роки. В результаті цього дефіцит бюджету у 2009 р. збільшився до 11,3% ВВП [13, с.8].

Висновки. Таким чином, можливо зробити висновок, що протягом тринадцяти років перебування при владі лейбористам не вдалося трансформувати економіку, хоча і були досягнуті суттєві зрушення на ринку праці. Технократична політика Г.Брауна, що була спрямована на одночасне підвищення податків та видатків поруч із регуляторним тиском завдавали відчутної шкоди мотивації на ринку праці та бізнесовим інтересам. Надмірна акумуляція заборгованості як у приватному, так і у державному секторах економіки протягом останньої декади спричинила виникнення значних економічних та фінансових проблем у Сполученому Королівстві: рецесії та рекордного зростання бюджетного дефіциту.

Сполучене Королівство отримало найбільший розмір дефіциту бюджету серед країн ОЕСР [14] та країн ЄС-27 [6, с.201]. За даними МВФ, у наступні роки для покриття цього дефіциту відносні запозичення коштів Сполученого Королівства будуть вищими, ніж у будь-якої іншої країни «Групи двадцяти» [15, с. 11]. Таким чином, завдання фінансової консолідації постає як найважливіше на порядку денному нового коаліційного уряду Девіда Кемерона. Урядова політика має бути спрямована на мінімізацію ризиків відновлення економічного зростання та підтримку приватного сектора як локомотива економічного розвитку [13, с. 7-10]. Для вирішення цього завдання, по-перше, уряд реалізуватиме програму дій, спрямованих на швидке зниження дефіциту та заборгованості з метою повернення довіри населення та бізнесу до здатності уряду забезпечувати умови для стабільної економічної діяльності і зростання доходів. По-друге, уряд вживатиме заходів для запобігання формуванню системних макроекономічних та фінансових ризиків з метою недопущення майбутньої залежності економічного розвитку від волятильних чинників боргового зростання. Виконання цих завдань новий коаліційний уряд бачить, перш за все, у стимулюванні приватних інвестицій та експорту.

Література

1. Кузнецов О.В. Особливості сучасної британської податкової системи // Фінанси України. – 2010. - №4. – С.102–113.
2. Кузнецов О. Британська енергетична стратегія у контексті економіки змін клімату // Економіка України. - 2010. - №3. – С.53–63.
3. Кузнецов О.В. Участь Великобританії в перерозподілі світових фінансових потоків // Фінанси України. – 2009. - №11. – С.101–111.
4. Кузнецов О.В. Інфляційне таргетування як механізм стабілізації цін у Великій Британії // Банківська справа. – 2009. – № 6. – С.40–50.
5. Кузнецов О. Монетарна політика Великобританії: досвід подолання інфляції // Вісник Національного банку України. – 2008. - №10. – С.40–43.
6. European Economic Forecast – Spring 2010 / European Commission. – 2010. – 232 p.
7. United Kingdom National Accounts: The Blue Book / Office for National Statistics. – 2009. – 286 p.
8. Balance of Payment 1st Quarter 2008 / Office for National Statistics. – 27 June 2008.
9. The UK Pocket Databank / HM Treasury. – 20 August 2010. - <http://www.hm-treasury.gov.uk/d/pdb.pdf>

10. Global Financial Stability Report. Responding to the Financial Crisis and Measuring Systemic Risk / IMF. – April 2009.
11. Gordon Brown and the economy. Lustre lost // The Economist. – 2006. – March 23rd 2006.
12. Debt and deleveraging: The global credit bubble and its economic consequences / McKinsey Global Institute. – 2010. – 94 p.
13. Budget 2010 / HM Treasury. – June 2010. – 121 p.
14. OECD Economic Outlook / OECD. – No.87. – May 2010. – http://www.oecd.org/document/61/0,3343,en_2649_34573_2483901_1_1_1_1,00.html
15. IMF Fiscal Monitor / IMF. – May 14, 2010.

Онищенко А.М.*

АНАЛІЗ ДИНАМІКИ ВАЛОВОГО ВИПУСКУ ПРОДУКЦІЇ НА РІВНІ МІЖДЕРЖАВНОЇ ВЗАЄМОДІЇ В РАМКАХ РЕАЛІЗАЦІЇ КІЮТСЬКОГО ПРОТОКОЛУ

***Summary.** The first international agreement about the emission limit of the hot-house – Kyoto Protocol provides for the economically mechanisms (flexibility mechanisms). The author singled out the basic members of this agreement and proposed ecological-economic model of the international cooperation for the realization of the ecological limits.*

***Ключові слова.** Рамкова конвенція ООН зі зміни клімату, Кіотський протокол, механізми гнучкості, еколого-економічне моделювання, моделі системної динаміки.*

I. Вступ. Зміна клімату та вплив людської діяльності на клімат приваблюють увагу дослідників протягом десятиліть. Переконливі аргументи на користь існування такого впливу стали основою консенсусу з питань кліматичних змін та ролі людини в цих змінах, досягнутого на початку 90-х років минулого століття і закріпленого Рамковою Конвенцією ООН зі Зміни Клімату в Ріо-де-Жанейро [1]. Незважаючи на невизначеність кількісних оцінок наслідків антропогенного впливу, світове суспільство прийшло до висновку про необхідність широкомасштабних дій спрямованих на скорочення емісій парникових газів. Згідно третій оціночній доповіді Міжурядової групи експертів зі зміни клімату [1], процеси що відбуваються в довкіллі вже сьогодні являють реальну загрозу. За минуле століття середнє підвищення температури досягло 0,6 С. Це підвищення пов'язане зі збільшенням концентрації вуглекислого газу в атмосфері, пов'язане з діяльністю людини. Виходячи зі сказаного вище, діяльність з обмеження емісій парникових газів стала обґрунтованою і такою, що вимагає юридичного закріплення на рівні міжнародної співпраці. Таким документом-доповненням до Рамкової Конвенції ООН зі Зміни Клімату став прийнятий у 1997 році Кіотський протокол (КП) [2].

Цей документ визначив кількісні зобов'язання зі скорочення викидів парникових газів для промислово розвинутих країн на першій звітний період, а також передбачає можливість використовувати механізми гнучкості з метою більш ефективного виконання своїх зобов'язань. Механізми гнучкості включають до свого складу проекти спільного виконання зі скорочення емісій парникових газів, торгівлю квотами та реалізацію механізму чистого розвитку спільно з країнами, що розвиваються, для яких не встановлено кількісних обмежень на викиди [3]. При цьому КП передбачає, що кожна країна сама відпрацьовує внутрішній механізм управління викидами парникових газів. Важливо підкреслити, що встановлені зобов'язання прийняті лише для першого звітного періоду, подальші обмеження повинні стати предметом наступних перемов учасників Конференції Сторін.

* кандидат економічних наук, докторант кафедри математичної інформатики факультету кібернетики Київського національного університету імені Тараса Шевченка

Науковий консультант: д.ф.-м.н., заслужений професор Ляшенко І. М.

II. Постановка завдання. Особливістю КП є спроба розв'язати екологічні проблеми за допомогою економічних важелів, як найефективнішого інструменту впливу. На сьогодні зроблено низку спроб дослідження економічної складової протоколу на концептуальному рівні. В той же час реалізація основних механізмів в цілому залишається справою майбутнього. Необхідно ще досягти ясного розуміння того, які соціальні, екологічні та економічні принципи необхідно втілити на міжнародному рівні, щоб ці механізми запрацювали. Окрім того такі питання як розробка економічної стратегії, мінімізація негативних наслідків, узгоджуючі процедури стануть ефективними лише після того як будуть розвинуті та доопрацьовані. Розв'язання таких завдань необхідно здійснювати на рівні еколого-економічного моделювання, успішне використання апарату якого дозволяє отримати змістовні висновки та розкрити приховані залежності між основними змінними моделей.

Спробу модельного аналізу еколого-економічної взаємодії зроблено в роботі [4], де на основі однопродуктової динамічної балансової моделі побудовано еколого-економічну модель, що враховує виробництво й розподіл валового випуску як економічну складову, а також встановлені Кіотським протоколом норми на обсяги викидів парникових газів як екологічну складову. Основні співвідношення моделі виражаються системою:

$$\begin{cases} X(t) = aX(t) + \eta \frac{dX(t)}{dt} + \gamma bX(t) \\ Q \leq R(t) - T(t) \end{cases}$$

де $X(t)$ – поточний обсяг валового випуску;

$\eta(t)$ – коефіцієнт прирістної фондоемності;

a – коефіцієнт прямих витрат;

$\gamma(t)$ – норма споживання;

$b(t)$ – норма працеемності

Q – встановлена для країни квота викидів парникових газів;

$R(t)$ – загальний обсяг емісій CO₂ в наслідок дії матеріального виробництва;

$T(t)$ – обсяг утилізованих викидів парникових газів в наслідок дії екологічного виробництва.

При цьому розглянуто різні сценарні варіанти залежності обсягу дозволених емісій від часу: фіксована квота та спадні залежності. Для кожного з даних варіантів побудовано траєкторії залежності обсягу валового випуску від екологічних параметрів у часі, та проведено їх аналіз. Подальшим кроком стала модифікація запропонованої моделі на випадок участі країни, яка повинна зменшити обсяги емісій парникових газів, в окремих механізмах гнучкості КП.

Аналіз отриманих моделей дозволяє перейти до комплексного моделювання економічної стратегії, яка б враховувала можливість паралельної участі країни як в торгівлі квотами, так і ПСО, МЧР. Лише така політика дозволить здешевити виконання екологічних зобов'язань, встановлених КП для країн, національні можливості економік яких в даному питанні є обмеженими.

III. Результати. Моделюючи процес міжнародної співпраці, в процесі реалізації механізмів гнучкості, очевидно, не можливо описати поведінку кожної окремої країни. Є сенс провести поділ всіх учасників на окремі групи, класифіковані за ключовими ознаками протоколу, тобто спробуємо виділити основних економічних агентів.

Під час перших дискусій навколо кліматичних змін почали формуватися групи країн, об'єднані певними інтересами. За деякими виключеннями склад основних лагерів виявився досить стійким. КП має смисл завдяки введенню чітких лімітів на емісії парникових газів для всіх промислово розвинутих країн, включених до Додатку I Конвенції [2],

зобов'язання яких – досягти сукупного скорочення емісій на 5% у порівнянні з 1990 роком. Ці країни посідають центральну позицію в міжнародних домовленостях по кліматичним змінам не стільки через свою політичну та економічну вагу, скільки через те, що на їх долю припадає найбільша частка викидів парникових газів. Будь-яка угода без їх участі стає абсолютно беззмістовною. Отже, в якості першого економічного агента (ЕА I) будемо розглядати промислово розвинуті країни, які включені до Додатку I КП [2] та повинні скоротити наявні на сьогодні обсяги викидів вуглекислого газу. Складність виконання своїх екологічних зобов'язань примушує ці країни приймати участь в реалізації механізмів гнучкості зокрема у співпраці з іншими країнами, включеними до КП – країнами з перехідною економікою, до яких належать країни Східної Європи та колишнього Радянського Союзу. Практично у всіх країн даної групи на кінець 80-х років економіка мала енергоємний характер, але з початком перехідного періоду об'єм емісій в значній мірі зменшився так що утворився певний надлишок вільних квот. Незважаючи на окремі відмінності між ними, будемо відносити їх до складу другого економічного агента (ЕА II). Іншою можливістю здешевлення виконання зобов'язань по КП для ЕА I є співпраця з країнами, що розвиваються. Особливістю даної групи країн є відсутність будь-яких емісійних зобов'язань, принаймні на першій стадії реалізації протоколу. Отже, їх низка буде складати третій економічний агент (ЕА III). Слід відзначити досить значну різноманітність його учасників, кількість яких складає до 120 країн. Тут присутні і дрібні островні держави, яким особливо загрожують кліматичні зміни, і країни ОПЕК, для яких введення в дію КП в планетарному масштабі загрожує скороченням попиту на нафту, і окремі позиції Китаю та Індії. Основний принцип, який об'єднує зазначені країни – вимога справедливості та права на власний шлях розвитку, оскільки промислово розвинуті країни несуть основну відповідальність за погіршення екологічної ситуації у світі. В центрі їх уваги знаходиться власний економічний розвиток, а їх головний принцип полягає в тому, що будь-які зобов'язання зі зниження шкідливих емісій, взяті на себе країнами, що розвиваються, повинні отримувати підтримку Півночі у вигляді фінансових ресурсів та нових технологій.

Наступною задачею є модифікація запропонованої моделі (1) з врахуванням специфіки кожного виділеного економічного агента.

I. Для ЕА I з метою пом'якшення встановлених екологічних обмежень з мінімальними економічними втратами необхідно є участь в описаних механізмах гнучкості. Останнє вимагає виділення певної частини валового випуску на реалізацію кожного з них. Паралельно з цим вагоме місце посідають внутрішні заходи зі скорочення об'ємів емісій парникових газів, що повинно поділяти внутрішні інвестиції на дві категорії. В зроблених припущеннях перше рівняння моделі (1) запишемо у вигляді:

$$X^1(t) = a^1 X^1(t) + \eta_1^1 \frac{dX^1(t)}{dt} + \eta_2^1 \frac{dT^1(t)}{dt} + \delta^1 b^1 X^1(t) + \alpha X^1(t) + \beta X^1(t) + \gamma X^1(t)$$

У зв'язку з участю у вказаних проектах ЕА I вдається досягти виконання встановлених КП зобов'язань зі скорочення емісій парникових газів. З точки зору математичного запису нерівність досліджуваної моделі перетвориться на рівність та вимагає включення додаткових складових:

$$Q^1 = R^1(t) - T^1(t) - Z_1(t) - Z_2(t) - Z_3(t) \quad ,$$

де $Z_1(t)$, $Z_2(t)$, $Z_3(t)$ – обсяги додатково залучених квот в наслідок участі в торгівлі квотами, ПСО та МЧР відповідно.

Перші доповіді Міжурядової групи експертів зі зміни клімату, окрім визнання вирішальної ролі впливу на зміну довкілля збільшення концентрації парникових газів в атмосфері Землі, відзначали промислове виробництво як одного з найбільших їх емітентів,

а також стійку пропорційну залежність між обсягами валового випуску продукції та викидів вуглекислого газу. В якості такої залежності будемо розглядати умову:

$$R^1(t) = k_1 X^1(t)$$

Аналогічним чином будемо моделювати залежність між обсягами додатково залучених одиниць скорочень отриманих в наслідок участі в механізмах гнучкості та частиною валового випуску спрямованого на дані цілі:

$$Z_1(t) = k_2^1 \alpha X^1(t), \quad Z_2(t) = k_3^1 \beta X^1(t), \quad Z_3(t) = k_4^1 \gamma X^1(t)$$

Враховуючи введені співвідношення, еколого-економічну модель поведінки ЕА I формалізуємо у вигляді:

$$\begin{cases} X^1(t) = a_1^1 X^1(t) + \eta_1^1 \frac{dX^1(t)}{dt} + \eta_2^1 \frac{dT^1(t)}{dt} + \delta^1 b^1 X^1(t) + \alpha X^1(t) + \beta X^1(t) + \gamma X^1(t) \\ Q^1 = k_1^1 X^1(t) - T^1(t) - k_2^1 \alpha X^1(t) - k_3^1 \beta X^1(t) - k_4^1 \gamma X^1(t). \end{cases}$$

Таким чином, обсяг валового випуску розподілений на виробниче та кінцеве споживання, введення та заміщення основних виробничих фондів в матеріальному виробництві та заходах зі скорочення емісій, купівлю додаткових квот, реалізацію проектів спільного виконання та механізму чистого розвитку. Екологічна складова визначає умову виконання встановлених обмежень як різницю між обсягом викидів парникових газів, спричинених діяльністю матеріального виробництва, та обсягами їх утилізації в наслідок реалізації природоохоронної політики, а також обсягами отриманих за рахунок участі в механізмах гнучкості одиниць скорочень емісій.

II. Реалізація низки зазначених механізмів, а саме торгівлі квотами та проектів спільного виконання згідно їх суті вимагає співпраці з ЕА II. Головною його особливістю є надлишкова квота, якою він може вільно розпоряджатися, наприклад, з метою залучення додаткових фінансових ресурсів. При цьому будемо вважати, що вся вільна частина квоти витрачається з метою максимізації економічного зиску. Поряд з цим внутрішня екологічна політика як і для розвинутих країн має принципове значення, оскільки дозволяє збільшити частину надлишкової квоти, а також з огляду на подальші перспективи посилення екологічних стандартів КП. За рахунок участі в міжнародній торгівлі квотами ЕА II залучає до складу матеріальної складової кошти витрачені ЕА I в обсязі . Структура економічної складової моделі (1) буде визначатись рівнянням:

$$X^2(t) = a^2 X^2(t) + \eta_1^2 \frac{dX^2(t)}{dt} + \eta_2^2 \frac{dT^2(t)}{dt} + \delta^2 b^2 X^2(t) - \alpha^1 X^1(t)$$

При цьому на величину проданої частини надлишкової квоти зменшиться її встановлений для ЕА II обсяг. Аналогічна зміна відбудеться в наслідок участі в проектах спільного виконання. Враховуючи припущення зроблені для відповідних змінних ЕА I, модель екологічного блоку визначатиметься умовою:

$$Q^2 = k_1^2 X^2(t) - T^2(t) + k_2^2 \alpha X^1(t) + k_3^2 \beta X^2(t)$$

Виконання спільних проектів, згідно їх основного змісту, передбачає інвестування коштів у природоохоронні заходи спрямовані на зменшення емісій вуглекислого газу, передачу новітніх технологій, нових економічних форм управління тощо. З огляду на це, знає зміни поведінка змінної обсягу знищених викидів парникових газів. Модель її зміни у часі представимо у вигляді:

$$T^2(t) = a_1^2 X^2(t) + a_2^2 X^1(t) - \xi^2$$

Утилізація емісій відбувається за рахунок власного ресурсу та ЕА I, отриманого в наслідок співпраці в ПСО. §2 – обсяг незнищених викидів.

Остаточно модель еколого-економічної стратегії ЕА II запишемо наступним чином:

$$\begin{cases} X^2(t) = a^2 X^2(t) + \eta_1^2 \frac{dX^2(t)}{dt} + \eta_2^2 \frac{dT^2(t)}{dt} + \delta^2 b^2 X^2(t) - \alpha^1 X^1(t), \\ Q^2 = k_1^2 X^2(t) - T^2(t) + k_2^2 \alpha X^1(t) + k_2^3 \beta X^2(t), \\ T^2(t) = a_1^2 X^2(t) + a_2^2 X^1(t) - \xi^2. \end{cases}$$

III. Альтернативним шляхом виконання встановлених для західних країн емісійних обмежень є їх участь в МЧР. Згідно змісту КП така співпраця здійснюється у взаємодії з ЕА III. За аналогією з розглянутими вище моделями рівняння динаміки обсягів валового випуску продукції запишемо у вигляді:

$$X^3(t) = a_1^3 \cdot X^3(t) + \eta^3 \cdot \frac{dX^3(t)}{dt} + \gamma^3 \cdot b^3 \cdot X^3(t)$$

В порівнянні з розглянутими вище моделями в рівнянні матеріального балансу відсутній доданок обсягу валового продукту спрямованого на введення та заміщення вибухливих основних виробничих фондів екологічної складової в наслідок відсутності цілеспрямованої екологічної політики ЕА III. Як вже зазначено, дана група країн немає встановленої квоти емісій парникових газів, принаймні до ратифікації ними КП. Тому вводити у розгляд змінні пов'язані з певними значеннями вуглекислого газу будемо з метою моделювання цілісної планетарної тенденції їх зміни, що належить до основних завдань протоколу. В певній мірі формальний розгляд обсягу квоти по суті є фактичним значенням-ріницею між об'ємами емісій, їх утилізації та переданої частини ЕА I:

$$Q^3 = k_1^3 \cdot X^3(t) - T^3(t) + k_2^3 \gamma X^1(t)$$

При цьому варто відзначити, що утилізація вуглекислого газу здійснюється за рахунок коштів країни-донора в рамках дії МЧР:

$$T^3(t) = a_2^3 \cdot X^1(t) - \xi^3,$$

де ξ^3 – обсяг незнищених викидів парникових газів.

Описані моделі утворюють еколого-економічну модель поведінки основних виділених показників ЕА III:

$$\begin{cases} X^3(t) = a_1^3 \cdot X^3(t) + \eta^3 \cdot \frac{dX^3(t)}{dt} + \gamma^3 \cdot b^3 \cdot X^3(t), \\ Q^3 = k_1^3 \cdot X^3(t) - T^3(t) + k_2^3 \gamma X^1(t), \\ T^3(t) = a_2^3 \cdot X^1(t) - \xi^3. \end{cases}$$

Окреслена на початку статті мета дослідження еколого-економічної взаємодії в процесі міжнародної співпраці вимагає розгляду розширеної моделі, яка об'єднує поведінку всіх виділених економічних агентів:

$$\begin{cases} X^1(t) = a_1^1 X^1(t) + \eta_1^1 \frac{dX^1(t)}{dt} + \eta_2^1 \frac{dT^1(t)}{dt} + \delta^1 b^1 X^1(t) + \alpha X^1(t) + \beta X^1(t) + \gamma X^1(t), \\ Q^1 = k_1^1 X^1(t) - T^1(t) - k_2^1 \alpha X^1(t) - k_3^1 \beta X^1(t) - k_4^1 \gamma X^1(t), \\ X^2(t) = a^2 X^2(t) + \eta_1^2 \frac{dX^2(t)}{dt} + \eta_2^2 \frac{dT^2(t)}{dt} + \delta^2 b^2 X^2(t) - \alpha^1 X^1(t), \\ Q^2 = k_1^2 X^2(t) - T^2(t) + k_2^2 \alpha X^1(t) + k_2^3 \beta X^2(t), \\ T^2(t) = a_1^2 X^2(t) + a_2^2 X^1(t) - \xi^2, \\ X^3(t) = a_1^3 \cdot X^3(t) + \eta^3 \cdot \frac{dX^3(t)}{dt} + \gamma^3 \cdot b^3 \cdot X^3(t), \\ Q^3 = k_1^3 \cdot X^3(t) - T^3(t) + k_2^3 \gamma X^1(t), \\ T^3(t) = a_2^3 \cdot X^1(t) - \xi^3. \end{cases}$$

Дослідження отриманої системи ускладнюється її розмірністю. Провівши ряд нескладних перетворень, зведемо її до наступного вигляду:

$$\begin{cases} \frac{dX^1(t)}{dt} = \frac{(1 - a_1^1 - \delta^1 b^1 - \alpha - \beta - \gamma)X^1(t) + \eta_2^1 \frac{dQ^1}{dt}}{\eta_1^1 + \eta_2^1 k_1^1 - k_2^1 \alpha - k_3^1 \beta - k_4^1 \gamma}, \\ \frac{dX^2(t)}{dt} = \frac{(a_2^2 - k_2^2 \alpha)((1 - a^2 - \delta^2 b^2)X^2(t) + \alpha X^1(t)) + \eta_2^2 a_2^2 \frac{dQ^2}{dt}}{\eta_1^2 (a_2^2 - k_2^2 \alpha) + \eta_2^2 (k_1^2 a_2^2 - k_2^2 \alpha a_1^2 + k_2^3 \beta a_2^2)}, \\ \frac{dX^3(t)}{dt} = \frac{1 - a_1^3 - \delta^3 b^3}{\eta^3 k_1^3} (Q^3 + (a_2^3 - k_2^3 \gamma)X^1(t) - \xi^3). \end{cases} \quad (2)$$

Розв'язки отриманої системи диференціальних рівнянь визначають зміну обсягів валового випуску кожного з введених економічних агентів у часі за умов встановленої квоти дозволених емісій парникових газів. Перш ніж перейти до розв'язання розглянемо можливі сценарії її залежності від часу.

I. . Згідно положень КП обсяги дозволених емісій встановлюються на термін звітного періоду – п'ять років. Наступні їх значення визначає чергова Конференція сторін. Таким чином, сталі значення є обґрунтованим в короткотерміновому горизонті дослідження. Дана умова перетворює систему до наступного вигляду:

$$\begin{cases} \frac{dX^1(t)}{dt} = \frac{(1 - a_1^1 - \delta^1 b^1 - \alpha - \beta - \gamma)X^1(t)}{\eta_1^1 + \eta_2^1 k_1^1 - k_2^1 \alpha - k_3^1 \beta - k_4^1 \gamma}, \\ \frac{dX^2(t)}{dt} = \frac{(a_2^2 - k_2^2 \alpha)((1 - a^2 - \delta^2 b^2)X^2(t) + \alpha X^1(t))}{\eta_1^2 (a_2^2 - k_2^2 \alpha) + \eta_2^2 (k_1^2 a_2^2 - k_2^2 \alpha a_1^2 + k_2^3 \beta a_2^2)}, \\ \frac{dX^3(t)}{dt} = \frac{1 - a_1^3 - \delta^3 b^3}{\eta^3 k_1^3} (Q^3 + (a_2^3 - k_2^3 \gamma)X^1(t) - \xi^3). \end{cases}$$

Враховуючи початкові умови $X^1(0)=X_{10}$, $X^2(0)=X_{20}$, $X^3(0)=X_{30}$, розв'язки системи визначають функції:

$$\begin{aligned} X^1(t) &= X_0^1 e^{\frac{A}{B}t}, \\ X^2(t) &= X_0^2 e^{\frac{CD}{E}t} + X_0^1 \alpha \frac{BD}{BCD - AE} \left(e^{\frac{CD}{E}t} - e^{\frac{A}{B}t} \right), \\ X^3(t) &= X_0^3 + \frac{AF(Q^3 - \xi^3)t - BFGX_0^1 \left(1 - e^{\frac{A}{B}t} \right)}{Ak_1^3 \eta^3}, \end{aligned}$$

$$\begin{aligned} \text{де} \quad A &= 1 - a_1^1 - \delta^1 b^1 - \alpha - \beta - \gamma; \\ B &= \eta_1^1 + \eta_2^1 k_1^1 - k_2^1 \alpha - k_3^1 \beta - k_4^1 \gamma; \\ C &= 1 - a^2 - \delta^2 b^2; \\ D &= a_2^2 - k_2^2 \alpha; \end{aligned}$$

Аналіз отриманих траєкторій вказує на можливість виконання встановлених емісійних обмежень для ЕА I за умови дотримання продуктивності моделі, тобто не перевищення критичних значень екологічних параметрів. В той же час їх збільшення дозволяє ЕА I та ЕА II збільшити обсяги валового випуску продукції.

II. Подальша перспектива переговорного процесу навколо розвитку положень КП більш за все буде полягати в посиленні екологічних норм. Це вимагає розгляду більш жорстких умов щодо зміни обсягів дозволеної квоти на емісії парникових газів, тобто спадної залежності. В якості такої будемо розглядати умову $Q(t)=Q_0/(1+\lambda t)$. Враховуючи останнє та початкові умови, система (2) має розв'язки:

$$\begin{aligned}
X^1(t) &= X_0^1 e^{\frac{A}{B}t} - \frac{Q_0^1 \eta_2^1}{B(1+\lambda^1 t)} \left((1+\lambda^1 t) e^{\frac{A}{B}t} - 1 \right) - \frac{Q_0^1 \eta_2^1 A e^{\frac{A+A\lambda^1 t}{B\lambda^1}}}{B^2 \lambda^1} \left(Ei\left(-\frac{A}{B\lambda^1}\right) - Ei\left(-\frac{A+A\lambda^1 t}{B\lambda^1}\right) \right), \\
X^2(t) &= X_0^2 e^{\frac{CD}{E}t} + X_0^1 \alpha \frac{BD}{BCD-AE} \left(1 - e^{\frac{A}{B}t} \right) + \frac{Q_0^2 \eta_2^2 \left(BCD^2 \alpha (1+\lambda^2 t) \left(Ei\left(-\frac{CD}{E\lambda^2}\right) - Ei\left(-\frac{CD(1+\lambda^2 t)}{E\lambda^2}\right) \right) \right)}{BE^2 (AK-BCD)} - \\
&\quad - \frac{ADE^2 \alpha (1+\lambda^1 t) \left(e^{\frac{A}{B\lambda^1}t} Ei\left(-\frac{A}{B\lambda^1}\right) - e^{\frac{A+A\lambda^1 t}{B\lambda^1}} Ei\left(-\frac{A+A\lambda^1 t}{B\lambda^1}\right) \right) - a_2^2 B (BCD-AE) E \lambda^2 t -}{BE^2 (AK-BCD)} \\
&\quad - \frac{a_2^2 B (BCD-AE) E (1+\lambda^2 t) \left(Ei\left(-\frac{CD}{E\lambda^2}\right) - Ei\left(-\frac{CD(1+\lambda^2 t)}{E\lambda^2}\right) \right)}{BE^2 (AK-BCD)}, \\
X^3(t) &= X_0^3 - \frac{BFG}{Ak_1^3 \eta^3} \left(1 - e^{\frac{A}{B}t} \right) \left(X_0^1 - \frac{Q_0^1 \eta_2^1 \left(B\lambda^1 + A e^{\frac{A}{B\lambda^1}t} Ei\left(-\frac{A}{B\lambda^1}\right) \right)}{B^2 \lambda^1} \right) + \frac{F(Q^3 - \xi^3)}{k_1^3 \eta^3 \lambda^1} - \\
&\quad - \frac{FGQ_0^1 \eta_2^1}{Bk_1^3 \eta^3 \lambda^1} \left(e^{\frac{A}{B\lambda^1}t} Ei\left(-\frac{A}{B\lambda^1}\right) - e^{\frac{A+A\lambda^1 t}{B\lambda^1}} Ei\left(-\frac{A+A\lambda^1 t}{B\lambda^1}\right) \right).
\end{aligned}$$

Складність отриманих розв'язків ускладнює їх аналіз. Однак за умови $\lambda \rightarrow 0$:
 $\lim_{\lambda \rightarrow 0} Q(t) = \lim_{\lambda \rightarrow 0} \frac{Q_0}{1+\lambda t} = Q_0 = const$ вони наближаються до розв'язків пункту I.

III. В якості іншої залежності обсягу встановленої квоти від часу будемо розглядати експоненціальну залежність характерну для довгострокового періоду дослідження: $Q(t) = Q_0 e^{-\lambda t}$, $\lambda > 0$. Відповідні розв'язки визначаються умовами:

$$\begin{aligned}
X^1(t) &= X_0^1 e^{\frac{A}{B}t} - \frac{Q_0^1 \eta_2^1 \lambda^1}{A+B\lambda^1} \left(e^{\frac{A}{B}t} - e^{\lambda^1 t} \right), \\
X^2(t) &= X_0^2 e^{\frac{CD}{E}t} - \frac{BDe^{\frac{A+B\lambda^1}{B}t} \left(e^{\frac{A}{B}t} - e^{\frac{CD}{E}t} \right) Q_0^1 \alpha \eta_2^1 \lambda^1}{(BCD-AE)(A+B\lambda^1)} + e^{\frac{CD}{E}t} \frac{De^{-\lambda^1 t} \left(e^{\frac{A}{B}t} - e^{\frac{CD}{E}t} \right) Q_0^1 \alpha \eta_2^1 \lambda^1 \left(-\frac{Be}{A+B\lambda^1} + \frac{e^{1+\frac{A}{B}t}}{CD+E\lambda^1} \right)}{(BCD-AE) \left(-e^{\frac{A}{B}t} - e^{\frac{CD}{E}t} \right)} - \\
&\quad - \frac{BD \left(e^{\frac{A}{B}t} - e^{\frac{CD}{E}t} \right) \alpha \left(X_0^1 - \frac{Q_0^1 \eta_2^1 \lambda^1}{A+B\lambda^1} \right)}{BCD-AE}, \\
X^3(t) &= X_0^3 - \frac{Q_0^1 G \eta_2^1 e^{-\left(\frac{A}{B} + \lambda^1\right)t} \left(B \left(-1 + e^{\frac{A}{B}t} \right) F \lambda^1 - A e^{\frac{A}{B}t} + B \left(-1 + e^{\frac{A}{B}t} \right) \lambda^1 \right)}{Ak_1^3 \eta^3 (A+B\lambda^1)} + \\
&\quad + \frac{FA(Q^3 - \xi^3) + BFG \left(-1 + e^{\frac{A}{B}t} \right) \left(X_0^1 - \frac{Q_0^1 \eta_2^1 \lambda^1}{A+B\lambda^1} \right)}{Ak_1^3 \eta^3}.
\end{aligned}$$

В порівнянні з попередньо отриманими розв'язками динаміку обсягів валового випуску ЕА I уповільнює окрім вище названих складових темп зменшення встановлених об'ємів дозволених емісій λ . Враховуючи той факт, що даний параметр регулюється ад-

міністративно, важливо звернути на це увагу при відпрацюванні подальших положень КП Міжурядовою групою експертів зі зміни клімату.

IV. Висновки. Незважаючи на низку складностей, як на історичному етапі створення так і на сучасному – впровадження, КП став на сьогодні першою глобальною угодою щодо охорони навколишнього середовища, яка заснована на ринкових механізмах регулювання (механізми гнучкості КП). Вони, зокрема, дозволяють знизити вартість виконання встановлених ним обмежень для промислово розвинутих країн, а решті учасниць залучити додаткові фінансові ресурси. Незважаючи на певні тенденції, які прослідковуються останнім часом, щодо заміни протоколу іншим, можна відзначити, що в будь-якому випадку світове суспільство розглядатиме КП як основу для подальшої модифікації. Перехід від концептуальної моделі до економіко-математичного моделювання досліджуваних задач дозволив визначити оптимальні параметри, як екологічної так й економічної складової, зокрема, залежності обсягів валового випуску від встановлених емісійних обмежень. Кількісні та якісні висновки таких досліджень і повинні стати підґрунтям для подальшої модифікації змісту КП та переходу до системного моделювання глобальної екологічної економіки.

Література

1. Framework Convention on Climate Change, UN FCCC // <http://www.unfccc.int>.
2. Кіотський протокол // http://www.climate.org.ua/int_agr/kyoto
3. Использование механизмов Киотского протокола // <http://www.sustainable-cities-net.org.ua/publicationshow.php?id=504>
4. Онищенко А.М. Аналіз динаміки обсягів валового випуску продукції країни у випадку встановлених квот емісій парникових газів // Економіка: проблеми теорії та практики: Збірник наукових праць. – Випуск 247: В 6 т. – Т.ІІ. – Дніпропетровськ: ДНУ, 2009. – С. 312-318.

Глухова Д.А.*

ТЕНДЕНЦІЇ РОЗВИТКУ НАУКОВО – ІННОВАЦІЙНОЇ СФЕРИ УКРАЇНИ НА СУЧАСНОМУ ЕТАПІ

В статті розглядаються основні тенденції розвитку науково-інноваційної сфери в національному рівні. Висвітлені основні проблеми забезпечення ефективності функціонування даної галузі. Надані рекомендації щодо зростання національної економіки за рахунок впровадження ефективного механізму регулювання науково-інноваційної діяльності в Україні.

В статье рассматриваются основные тенденции развития научно-инновационной сферы в национальном уровне. Освещены основные проблемы обеспечения эффективности функционирования данной отрасли. Предоставленные рекомендации относительно роста национальной экономики за счет внедрения эффективного механизма регуляции научно-инновационной деятельности в Украине.

In the article basic progress trends are examined scientifically-innovative sphere in at national level. The basic problems of providing of efficiency of functioning of this industry are lighted up. Given recommendations in relation to growth of national economy due to introduction of effective mechanism of adjusting scientifically of -innovaciynoy activity in Ukraine.

В сучасних умовах глобалізації світового економічного простору розвинуті країни, де наука та технології виконують роль головного економіко-відтворювального фактора, забезпечують свій розвиток за рахунок вдосконалення існуючих технологій, техніки та використання принципово нових наукових досягнень. Міжнародний технологічний та науковий обмін, трансфер інтелектуального потенціалу — одна з ознак нашого часу.

Українська економіка в період фінансово-економічної кризи гостро відчула негативні наслідки фактичної відсутності реформ у науково-технологічній сфері та відсутності сприятливого інноваційного середовища для підвищення конкурентоспроможності реального сектору і продуктивної зайнятості. Криза виявила як структурні деформації української економіки, так і неготовність науково-інноваційної системи до швидкого впровадження науково-технічної продукції в промисловості, енергетиці, ЖКГ - галузях, де потенційні втрати від використання застарілих технологій особливо значні.

Національні інтереси України вимагають негайних та ефективних заходів, спрямованих на збереження її науково-технологічного потенціалу, забезпечення ефективнішого його використання для подолання кризових явищ у економічному та соціальному розвитку. Швидко втрачаються можливості розвивати належним чином наукові дослідження, оперативно впроваджувати їх результати у практику, реагувати на світові науково-техно-

* асистент кафедри міжнародного бізнесу Інституту міжнародних відносин Київського національного університету імені Тараса Шевченка

Науковий керівник: д.е.н., проф. Вергун В.А.

логічні досягнення та ефективно використовувати їх у національних інтересах. Значна частина вітчизняних товарів не відповідає рівню сучасного наукового та технологічного забезпечення, що зумовлює їх неконкурентоспроможність як на зовнішньому, так і на внутрішньому ринках.

В Україні відсутній дієвий механізм інвестування масштабних технологічних змін. Державні науково-технічні програми часто не забезпечують досягнення конкретних кінцевих результатів. Міністерства, інші центральні органи виконавчої влади не мають достатніх коштів для інноваційної трансформації відповідних галузей, а недержавні комерційні структури все ще не зацікавлені у здійсненні довгострокових проєктів, які б забезпечували базові технологічні зміни. Перспективним напрямом вирішення проблем у цій сфері є перехід вітчизняного виробництва на інноваційний шлях розвитку. З урахуванням ситуації, що склалася, необхідно більш чітко визначити концептуальні засади державної науково-технологічної та інноваційної політики. Враховуючи економічні, соціальні, екологічні, оборонні та інші національні інтереси, слід за короткий строк здійснити комплекс заходів, які б сприяли підвищенню якісних характеристик вітчизняного науково-технологічного потенціалу до рівня стандартів розвинених країн, інтенсифікації процесу опанування науковими знаннями, новими технологіями та їх практичному використанню.

Основними негативними чинниками, які унеможливають розвиток наукової сфери України, є такі: 1.) відсутність стратегічного плану розвитку економіки України, як основи для визначення пріоритетів науково-технологічної сфери та концентрації на їх вирішенні значних ресурсів; 2.) існування надмірного адміністрування наукових досліджень, що заглибоє проблему розділення наукових досліджень у закладах НАНУ та навчального процесу у закладах вищої освіти, а також впровадження результатів наукових досліджень; 3.) інноваційна інвестиційна непривабливість сучасного виробничого сектору економіки України та відсутність відповідного законодавчого забезпечення або його часті зміни; 4.) відсутність повноважного органу центральної виконавчої влади, здатного провести відповідні реформи науково-технологічної сфери України; 5.) штучне створення державою несприятливих умов для неефективного використання потенціалу і можливостей академічного та університетського сектору науки; 6.) значне скорочення державного сектору галузевої науки і його неефективне використання для національного виробництва; 7.) недоліки у підготовці та атестації наукових кадрів, їх матеріального та соціального забезпечення; 8.) відсутність дієвої системи незалежної професійної експертизи наукових досліджень і розробок, захисту прав на інтелектуальну власність; 9.) неефективна діяльність більшості або відсутність громадських наукових товариств та спілок, їх незначний вплив на демократизацію наукового життя.

Тому у короткотерміновій перспективі, наукова сфера України, позбавлена значної державної підтримки та альтернативного притоку вітчизняного капіталу, переживатиме значні труднощі. Серед першочергових заходів щодо виправлення ситуації в цій сфері є такі: 1.) значне підвищення статусу вченого та ролі науки у суспільстві через нормалізацію оплати праці – забезпечення прожиткового мінімуму на основних посадах і можливості зрозуміло і прозоро планувати професійну кар'єру; 2.) збільшення фінансового забезпечення наукової сфери з державного бюджету (до задекларованих 1,7% ВВП) з метою оновлення матеріально-технічної бази науки; 3.) посилення інституційної та фінансової основи конкурсного (грантового) фінансування наукових досліджень; 4.) посилення наукового потенціалу провідних університетів України, з об'єднанням їх з (окремими) елементами академічного сектору науки у трансформовану, оновлену та ефективну національну наукову систему; 5.) створення умов для повернення висококваліфікованих науковців, що здобули досвід в університетах та наукових закладах світу; 6.)

створення програм по залученню молодих (до 35 років) наукових працівників до керівництва лабораторіями і підрозділами наукових установ та університетів; 7.) зміцнення зв'язків наукової сфери з бізнесом, промисловими та підприємницькими структурами; 8.) розширення міжнародної кооперації та інтеграція наукової сфери України у світову систему, зокрема до європейського наукового простору. Зокрема, аналіз інноваційного розвитку дав змогу побачити не лише проблемні сторони, а й відслідкувати позитивні тенденції, що зводяться до: створення сприятливих ринкових умов для впровадження інновацій у виробничу діяльність та побут населення; поступового зростання бюджетного фінансування потреб науково-технічного розвитку; формування потенційних передумов зростання попиту на інноваційну продукцію у вітчизняній економіці; зростання споживчого попиту суб'єктів національної економіки на інноваційні продукти, технології, знання; зростання завдяки постійному збільшенню доходів населення споживчого попиту, що супроводжується приростом попиту на складну наукомістку продукцію; посилення конкурентного тиску на внутрішньому і зовнішньому ринках, що поступово підштовхує підприємства до розуміння важливості інноваційної переорієнтації виробництва; активізації участі українських виробників у конкуренції на зовнішніх ринках, які висувають додаткові жорсткі вимоги до їхньої інноваційної адекватності; збільшенню частки іноземних замовлень українським науковцям на виконання досліджень, в тому числі з боку США та країн Євросоюзу, що є свідченням збереження ще не до кінця втраченого потенціалу фундаментальної науки; підсилення ролі регіональних органів управління в забезпеченні науково-технічної діяльності. Якщо проаналізувати перелік позитивних тенденцій, то вони з'явилися не завдяки виваженій державній політиці по підтримці і розвитку інноваційних процесів, а завдяки саморегулюючим ринковим механізмам. Держава у даному процесі не займає провідних позицій. Саме відсутність тісної ефективної кооперації державних органів з наукою, бізнес-освітою та ринковими структурами не лише не дозволяє розв'язувати існуючі проблеми, а й сприяє породженню нових проблем, що ще більше ускладнює ситуацію з забезпеченням розвитку інноваційних процесів в Україні. Інноваційний розвиток, обраний Україною як стратегічний пріоритет для забезпечення конкурентоспроможності економіки країни, має спиратися як на головну конкурентну перевагу - на реалізацію людського потенціалу, тобто якнайефективніше застосування праці, знань, вмінь, інтелектуального капіталу.

Наявність сучасної матеріально-технічної бази, доступу до інформаційних наукових ресурсів є невід'ємними складовими у посиленні мотивації до наукової праці та підвищенні її результативності. Шляхом концентрації та раціонального розподілу фінансових ресурсів необхідно забезпечити створення у провідних університетах та наукових центрах країни умов, які сприятимуть залученню у вітчизняну наукову сферу талановитої молоді, поверненню з-за кордону українських фахівців, запрошенню для роботи в Україні зарубіжних вчених. Не можна допустити зменшення кількості наукових установ у природничих та технічних науках. Потрібно створити центри колективного користування високотехнологічним науковим обладнанням.

Світова практика підтвердила ефективність конкурсної системи у виконанні науково-дослідних робіт та науково-технічних розробок. Запровадження такої системи має забезпечити перехід від фінансування організацій до фінансування конкретних проектів, використання конкурентних важелів для об'єктивізації результатів наукової діяльності, прозорість у розподілі коштів. Необхідно також створити дієвий механізм відповідальності виконавців за використані фінанси, при цьому оцінка результатів фундаментальних досліджень повинна здійснюватися науковою спільнотою і суспільством в цілому, а прикладних досліджень і розробок - конкретними замовниками. Міжнародна наукова політика має передбачати участь України у Рамкових програмах ЄС, Міжнародній інноваційній на-

уково-технічній програмі «EUREKA» та інших програмах і проектах. На сьогодні обмежені ресурси не дозволяють українським вченим бути повноправними партнерами у співпраці з багатьма країнами світу. Однак у найближчій перспективі пріоритетними науковими партнерами України мають бути країни-лідери ЄС (зокрема, Франція і Німеччина) та країни-сусіди (Росія, Білорусь, Польща, Туреччина і інші). Для отримання нового імпульсу в міжнародному обміні науковими результатами і кадрами також необхідно розвивати наукову співпрацю зі світовими лідерами - США, Китаєм, Японією і Південною Кореєю. Одним із ключових викликів глобалізації та критерієм високого розвитку країни є її паритетна участь у світовому інформаційному обміні та світовому розподілі праці у сфері інформаційно-комунікаційних технологій. Основним завданням у цій сфері є подальша технологічна модернізація для забезпечення доступу українським науковцям до міжнародних баз даних і електронних версій провідних світових журналів. Необхідно також зробити рішучі кроки для того, щоб більше українських журналів увійшло до міжнародних реферативних баз (без такого кроку наукові результати українських учених лишатимуться значною мірою непомічені світовою науковою спільнотою).

Водночас у найкоротший час мають бути зняті всі наявні на сьогодні бюрократичні перешкоди, що заважають розвиткові науки і наукових установ, так: при здійсненні програмно-цільового фінансування має бути скасовано тендерні процедури щодо наукових проектів, які пройшли конкурсний добір; має бути надано свободу у визначенні напрямів використання коштів спецфонду; має бути скасовано архаїчні і неефективні «акти експертизи» при надсиланні публікацій до друку тощо.

Здійснення високотехнологічного прориву має забезпечуватись активною державною політикою, насамперед у напрямі розширення державно-приватного партнерства у сфері науки і інновацій з метою підвищення зацікавлення бізнесу щодо вкладення фінансових ресурсів (з доведенням частки таких ресурсів до 2/3 від загального обсягу фінансування наукової сфери) та посилення його відповідальності за ефективне використання інвестицій.

Пріоритетним завданням інноваційної політики має стати реструктуризація системи стратегічних пріоритетів інноваційного розвитку зі скороченням їхньої кількості та збереженням тих, в яких Україна має суттєвий науковий здобуток і перспективи. Доцільно використати практику країн Євросоюзу щодо впровадження спеціальних програм стимулювання малих і середніх підприємств, розвитку інноваційної інфраструктури за визначеними пріоритетними напрямами (зокрема, у 7-й Рамковій програмі). Необхідно розробити та запровадити комплексну систему фінансової підтримки інноваційної діяльності, зокрема щодо механізмів здешевлення кредитів і заохочення комерційних банків до активнішого кредитування інноваційних проектів, підвищення ефективності державної підтримки (бюджетного фінансування) інвестиційних та інноваційних проектів, відновлення системи податкових пільг, передбачених Законом України «Про інноваційну діяльність».

У межах цього слід повною мірою використати переваги апробованих моделей технологічних та наукових парків, усунувши штучні перешкоди на шляху їхньої діяльності. Слід сприяти створенню спеціалізованих інноваційних фінансово-кредитних установ для фінансування інноваційної діяльності у регіонах, венчурних фондів інвестування інноваційної діяльності. Потрібно розширити практику безоплатного користування державними інформаційними послугами інститутів, які надають фінансові, консалтингові, маркетингові, інформаційно-комунікативні, юридичні, освітні послуги для забезпечення інноваційної діяльності, концентрують та поширюють інформацію про інноваційні пропозиції та їх залучення до виконання державних замовлень на інформаційну продукцію.

У той же час важливо належним чином охороняти інтелектуальну власність. Потрібно розвивати державне стимулювання правової охорони результатів науково-технічної та інноваційної діяльності. Разом з тим, варто спростити процедуру отримання патентів. Пріоритетами законотворчої діяльності в галузі активізації інноваційного попиту і трансферу технологій має бути, зокрема: прийняття нормативно-правових актів, що встановлюють чіткі умови участі ВНЗ і державних наукових установ у створенні малих інноваційних підприємств (впровадження пільгових умов їх заснування); впровадження справедливого розподілу доходів від використання інновацій між усіма учасниками комерціалізації технологій, створених за рахунок бюджетних коштів; визначення правових засад і механізмів передачі основних фондів державних наукових організацій і ВНЗ для створення інфраструктури трансферу технологій (бізнес-інкубатори, центри трансферу технологій тощо); впровадження однакових і прозорих процедурних норм щодо надання державної допомоги на проведення інноваційної діяльності підприємствам всіх форм власності й організаційно-правових форм створення.

Отже, підсумовуючи вищесказане, можна зробити висновок, що для забезпечення розвитку української інноваційної сфери могли б стати загальнодержавні пріоритети інноваційної політики за умови їх усвідомлення на всіх рівнях як основного засобу реалізації загальнонаціональної ідеї, досягнення єдиної і спільної для всіх мети: 1.) створення високоефективної системи телекомунікацій, запровадження новітніх методів передачі та обробки інформації в усіх сферах людської діяльності, забезпечення якнайшвидшої інтеграції України в світовий інформаційний простір; 2.) формування загальнодержавної системи автоматизованого пошуку, збору, накопичення, аналітичної обробки, систематизації, консолідації, зберігання, розповсюдження і надання інформації в сфері науково-технологічного та інноваційного розвитку, єдиної системи обліку електронних інформаційних ресурсів держави; 3.) забезпечення через систему інформаційних ресурсів НІС широкомасштабного використання існуючого науково-технічного доробку (зокрема, баз даних НДДКР) щодо його інноваційного впровадження та підвищення рівня науково-технічного потенціалу у сфері інноваційної діяльності; 4.) перегляд підходів до програмно-цільового планування та фінансування інноваційного процесу, важливою особливістю якого на даний час є проблемна орієнтованість більшості програм на комерціалізацію технологій, у т.ч. й «критичних» та/або «високих»; 5.) прискорене використання або впровадження (іноді і на безприбуткових засадах) нововведень; 6.) трансфер технологій зі сфери ВПК у цивільні галузі виробництва (у т.ч. до приватного сектора господарювання); 7.) сприяння організаційно-фінансової інфраструктури інноваційній діяльності по забезпеченню злагодженої дії ланцюжка: «наука – технологія – виробництво – ринок». До організаційно-фінансового аспекту також слід віднести «бюджет інноваційного розвитку». Такий бюджет (або ресурс) має надаватися підприємствам для проведення інноваційного оновлення виробництва через встановлення нормативів прискореної амортизації, пільгового оподаткування, надання «податкових канікул», інвестиційного кредиту, встановлення спеціального правового режиму пільгового оподаткування інноваційної продукції, виготовленої за інноваційними проектами, які мають державну підтримку та зареєстровані в установленому порядку. Досягти цього без використання індустрії венчурного бізнесу, тобто без створення приватних інвестиційних компаній, діяльність яких підтримується державними і суспільними фондами, є вкрай ускладненим; 8.) визначення національних пріоритетів науково-технічного спрямування (напрямків робіт), «критичних» та/або «високих» технологій та їх забезпечення і супровід відповідною інвестиційною, податковою та амортизаційною політиками; 9.) створення механізмів державного стимулювання інноваційної активності підприємств, а також здійснення інноваційного тиску на суб'єкти господарювання через введення санкцій на випуск застарілої продукції та використання

неефективних ресурсо- й енергоємних та екологічно небезпечних технологій; 10.) визначення територій інноваційного розвитку, як територій у межах одного чи декількох муніципальних утворень, основу економічного розвитку яких складає створення та реалізація конкурентноспроможної наукомісткої продукції, а також надання послуг по її створенню; 11.) орієнтованість політики органів влади різних рівнів на активну взаємодію і співробітництво, як між собою, так і з підприємницькими та науковими і бізнес-освітніми секторами економіки територій; 12.) цілеспрямована підготовка кадрів високої кваліфікації для високотехнологічних галузей, а також менеджерів інноваційної діяльності; 13.) упорядкування роботи технопарків, створення сучасних наукових лабораторій при корпораціях, новітньої інфраструктури і інформаційних банків технологій, спеціальних інноваційних фондів з залученням інституціональних інвесторів, комерційних банків; 14.) модернізація вільних економічних зон; 15.) створення мережі малих інноваційних впроваджувальних підприємств; 16.) удосконалення системи управління інноваційними проектами і програмами; 17.) підвищення інноваційної культури суспільства; 18.) створення системи організаційно-економічного та інформаційного забезпечення розвитку інноваційних процесів.

Використана література:

1. Абліцов В. Галактика Україна. Українська діаспора: видатні постаті // К.: КИТ, 2007
2. Гриньов Б.В., Бубенко П.Т., Гусев В.А. Проблеми формування інноваційної системи в Україні // Економіка і прогнозування. - 2004. -№ 3. - с 127-129;
3. Державна цільова економічна програма розвитку внутрішнього ринку на період до 2012 року: [затверджена постановою Кабінету Міністрів України від 5 серпня 2009 р. N 828]
4. Краснокутська Н.В. Інноваційний менеджмент: Навч. Посібник // К.: КНЕУ, 2003.
5. Лапко О. Інноваційна діяльність в системі державного регулювання // К.: ІЕП НАНУ, 1999.
6. Павленко І.А., Гончарова Н.П., Швиданенко Г.О. Економіка та організація інноваційної діяльності: Навч.-метод. Посібник // К.: КНЕУ, 2002
7. Петрина М. Базові умови створення інноваційної моделі розвитку економіки України // Економіка України. - 2006. -№ 8.

Дмитрієв В.С.*

ДЕРЖАВНА ПОЛІТИКА У БАНКІВСЬКОМУ СЕКТОРІ ЯК ЧИННИК ЗБЕРЕЖЕННЯ КОНКУРЕНТНИХ ПОЗИЦІЙ УКРАЇНИ

Стаття присвячена дослідженню теоретичних і практичних аспектів розвитку банківського сектору України в умовах нестабільності світової фінансової системи. На основі аналізу сучасного господарського поступу сформульовані пріоритетні напрями оптимізації розвитку вітчизняного банківського сектору як чинника збереження конкурентних позицій національної економіки.

Ключові слова: фінансова криза, банківська система, транснаціональні банки, кредитні механізми, державна підтримка, рефінансування державні гарантії, емісійний механізм.

This article argues the issue research of theoretical and practical aspects of development Ukraine bank sector in conditions of a global financial system instability. On the basis of the analysis of modern economic practice priority directions of optimization of domestic bank sector development as factor of preservation of competitive positions of national economy.

Key words: financial crisis, bank system, transnational banks, credit mechanisms, the state support, refinancing, the state guarantees, the emission mechanism.

Постановка проблеми. Сучасний етап глобальної фінансової нестабільності обумовлює необхідність розробки новітніх засад валютно-фінансової, грошово-кредитної та конкурентної політики в Україні як одного з визначних чинників господарського поступу в умовах світової економічної кризи. Модернізація української економіки на інноваційних засадах є одним з найважливіших завдань сучасної державної економічної політики в умовах глобалізації та необхідною базою збереження її конкурентоспроможності, передбачає оновлення організаційних структур відповідно до сучасних тенденцій світової економічної кон'юнктури та з урахуванням особливостей ринкових перетворень у країні.

Головною проблемою міжнародної банківської діяльності є відповідність рівнів розвитку кредитно-інвестиційних систем держав, у тому числі з перехідною економікою, та світової економічної й фінансової динаміки. Становлення економіки відкритого типу вимагає широкого комплексного вивчення наявного валютно-фінансового потенціалу України, запровадження дієвого інституційно-господарського механізму взаємодії вітчизняної банківської системи з міжнародними ринками капіталу, а також оптимізації грошово-кредитних засад зовнішньоекономічної стратегії України у сучасних умовах розвитку світового господарства.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання дослідження значення модернізації банківської діяльності як дієвого фактора підвищення економічної динаміки націо-

* аспірант кафедри міжнародних фінансів Київського національного університету імені Тараса Шевченка, Інститут міжнародних відносин.

Науковий керівник: д.е.н., проф. Циганов С. А.

нально-господарських систем висвітлено у працях зарубіжних науковців: П.Аллена, Б.Бухвальда, Д.Котца, Т.Коха, В.Лексіса, Е.Максімо, Р.Міллера, Д.Полфремана, Ж.Рівуара; у тому числі російських учених: І.Т.Балабанова, Л.Г.Батракової, М.В.Грачевой, Є.Ф.Жукова, В.В.Масленникова, В.О.Пономарьова, В.М.Усоскіна, В.Є.Черкасова та інших.

Аналізу різних аспектів функціонування банківської системи у період глобальної фінансової нестабільності присвячено праці провідних вітчизняних економістів: М.Д.Алексєєнка, В.В.Вітлінського, А.С.Гальчинського, В.М.Гейця, О.В.Дзюблюка, О.Т.Євнуха, Б.Л.Луцїва, В.І.Мазуренка, В.І.Міщенка, О.І.Рогача, С.А.Циганова, С.А.Шумської, О.І.Шниркова та ін. Основні дослідження стосувалися проблем розвитку банківської системи взагалі, формування та розподілу банківських ресурсів, розробки механізмів їх спрямування на фінансування інноваційно-інвестиційної діяльності підприємств України. На жаль окремих досліджень тенденцій розвитку банківської системи України через призму участі у фінансуванні інноваційно-інвестиційних проектів, визначення основних пріоритетних напрямів взаємодії з транснаціональним фінансовим капіталом та механізмів підвищення стійкості банківської системи в умовах кризових явищ на міжнародних ринках капіталу присвячено не було.

Метою дослідження є розгляд та аналіз теоретичних і практичних аспектів розвитку банківського сектору України в умовах нестабільності світової фінансової системи.

Системний підхід вивчення даної проблематики передбачає як виокремлення суто фінансових аспектів проблеми, так і врахування параметрів технологічного, інноваційного розвитку національно-господарської системи України. Ефективна взаємодія з транснаціональним банківським капіталом має особливе значення для господарського розвитку України, оскільки в умовах глобалізації світової економіки посилюються взаємозалежність країн та галузей суспільного відтворення, конкурентоспроможність держав визначається позиціями в міжнародних економічних організаціях та регіональних інтеграційних угрупованнях, у рамках яких забезпечуються сприятливі умови для функціонування галузей національної економіки, ринків банківських і фінансових послуг.

Виклад основного матеріалу. Сучасний етап розвитку банківського сектору національної економіки України позначився суттєвим впливом внутрішніх і зовнішніх дестабілізуючих факторів. Серед причин були невиважена політика державних і приватних запозичень на внутрішньому та зовнішньому фінансовому ринку, хронічна незбалансованість держбюджету і платіжного балансу, висока ціна кредитних ресурсів тощо.

В умовах нестійкої світогосподарської динаміки національна економічна система для забезпечення стабілізації та зростання потребує активізації функціонування тих механізмів, які забезпечать її само підтримуючий розвиток. До таких механізмів належить кредитно-фінансова система, розвиток якої забезпечують, перш за все, банківські установи. Безумовно, основним джерелом фінансування інноваційно-інвестиційного розвитку системи повинні стати внутрішні грошово-кредитні ресурси господарюючих суб'єктів. Однак, і сьогодні в Україні третина підприємств працюють збитково. А тому виважену взаємодію з транснаціональними банківськими й інвестиційними установами слід розглядати як механізм стабілізації економічного розвитку системи та основу для створення базису внутрішніх фінансових ресурсів у підприємств. Саме тому дослідження тенденцій розвитку сучасних банківських технологій та визначення шляхів їх залучення до процесів формування інноваційно-інвестиційної моделі розвитку України є актуальною проблемою.

Політика боротьби з фінансовою кризою шляхом накачування економіки грошми може не дати очікуваного ефекту, оскільки фундаментальні причини кризи, що охопила світ, глибші й не зводяться лише до дисбалансів у фінансовій системі. Після Великої депресії світом прокотилися хвилі глобалізації. Для перших хвиль характерним був розвиток міжнародної торгівлі, для пізніших — створення сучасної валютної системи і відкриття кор-

донів для капіталів. Інвестиції потекли в країни з дешевими ресурсами та вільними ринками. Зростав глобальний розподіл праці — трудомісткі й ресурсомісткі виробництва переносилися у третій світ. З одного боку, це дало позитивний ефект: транснаціональні корпорації (ТНК) змогли підвищити продуктивність без технологічних інновацій, а економічне зростання бідних, але відкритих економік прискорилося через приплив інвестицій. Однак з іншого боку, ТНК, дотовані дешевою робочою силою третього світу, допустили надвиробництво, що справляло враження достатку. Гіперактивність «нової економіки» призвела до небувалого надування «бульбашок» на фінансових і фондових ринках. Ємність цих ринків перевершувала до 2008 року світовий ВВП у 3-4 рази. Розвиток реального сектору був поставлений у повну залежність від економіки бірж і ходж-фондів. Спотворення інформації (нерідко свідоме) у цінах, рейтингах, звітах не лише спричинило спекулятивний бум, а й призвело до глибоких структурних диспропорцій у реальному секторі економіки. А це означає, що в деяких галузях світового господарства існують перевиробництво, надлишок потужностей і зайві робочі місця [12].

Проте поки що власники найбільших пакетів акцій економіки світу прагнуть обійтися лише косметичним ремонтом глобальної фінансової системи, уникнувши глибоких структурних реформ. Ця стратегія підтримується не лише США, а й іншими великими державами. Головні власники валютних резервів — Китай, Японія, Росія та Об'єднані Арабські Емірати — не готові до падіння долара, оскільки це принесе їм втрати у 5-6 трлн. дол. США. Поповнення ліквідності фінансового сектору обрано як пріоритет також і європейськими країнами. При цьому експерти вказують на потенційні збитки банківського сектору Європи в 12-15 трлн. євро, покрити які може лише емісія, котрий дедалі слабшає. Однак не виключено, що посилене підживлення фінансового сектору не відверне, а лише відстрочить структурну кризу у світовій економіці [13].

Криза спіймала на злеті нових лідерів світового економічного розвитку — Китай, Індію та Росію. Цим країнам призначено абсорбувати негативні наслідки світової депресії. Стиснення провідних економік означає для них втрату багатьох зовнішніх ринків, поставки на які стимулювали зростання ВВП у цих країнах. І економічна криза загрожує перетворитися на соціальну. Зокрема, Китай прагне запобігти народним заворушенням, які назрівають у регіонах-експортерах, таких як провінція Гуандун.

Однак на виході з кризи для деяких зазначених країн відкриваються нові стратегічні можливості. Основні напрями зовнішньоекономічної політики КНР полягають у тому, щоб перелаштувати економіку на забезпечення внутрішнього ринку, подолавши модель дешевої складальної фабрики. На підтримку економіки влада Піднебесної готова спрямувати 586 млрд. дол. США (80% держбюджету). Антикризовий план, розроблений на період до 2010 року, включає зниження податків (наприклад, зменшення ПДВ на сільгосппродукцію з 17% до 10%), поліпшення умов кредитування, дотації виробникам, а також субсидії бідним верствам населення. Деякі заходи нагадують кроки президента США Ф.Д.Рузвельта: план передбачає прокладання доріг, будівництво аеропортів і реконструкцію електромереж. До нових пріоритетів також увійшло й виробництво продовольства. Браку коштів Китай не відчуває. Джерелами фінансування мають стати державний та місцевий бюджети (їхня частка 40%), а також державні й приватні інвестиційні фонди. КНР має найбільші валютні резерви у світі — близько \$2 трлн. (при річному ВВП у розмірі 4,8 трлн. дол. США у 2009 р.) [7, с. 11].

Не менш важливою перевагою Китаю є й жорстке державне регулювання, що забезпечує плановірність розвитку й стабільність банківського сектору. Зокрема, індикативне планування дозволило заздалегідь вирішити завдання забезпечення зростаючої економіки металом і вугіллям. Банків, помічених у спекуляціях на фінансових ринках, у Китаї небагато. Народний банк КНР не пішов на девальвацію юаня, що була б вигідна експорте-

рам, які перебувають у занепаді, щоб не зашкодити фінансовому сектору. Вимушений ізоляціонізм на тлі несприятливої кон'юнктури світових ринків дозволить країні мобілізувати резерви для «розшивки вузьких місць» всередині економіки, а також придбання дедалі дешевших активів в інших країнах.

Антиінфляційні заходи НБУ та світова фінансова криза (західні банки перестали кредитувати наші фінансові установи) призвели до дефіциту ресурсів в українській банківській системі. Переважна кількість комерційних банків, зокрема великих, підвищили ставки за кредитами (на 1,5 – 2%), скоротили обсяги кредитування, а деякі навіть неофіційно прикрили кредитні програми на невизначений термін. Основна причина жорсткої політики НБУ – стримування інфляції, а також недопущення кризи позик, яка виникла у 2007 р. в Америці та Великій Британії. Хоча офіційний рівень проблемних кредитів в Україні невеликий – лише 1,5%, але західні аналітики стверджують, що близько 75% кредитів, виданих вітчизняними банками, мають високий ризик неповернення.

Додаткові ризики для української банківської системи створює високий рівень заборгованості перед західними інвесторами — майже 31 млрд. дол. США (35% зовнішнього боргу нашої країни). У 2008р. комерційним банкам довелося повернути приблизно 11 млрд. дол. США боргу. І якщо НБУ продовжить вилучати гроші з обігу та підвищувати вартість позикових ресурсів, то в Україні може спалахнути банківська криза аж до дефолтів деяких з банків [4, с. 50].

Негативні тенденції панують і на ринку внутрішніх облігаційних позик. Значна волатильність на міжбанківському кредитному ринку перетворює купівлю облігацій для формування ліквідного резерву на невигідну для кредитно-фінансових установ. У цій ситуації реальною допомогою для бізнесу могла б виявитися саме висока інфляція, яка б дозволила підприємствам одержувати додатковий приплив ресурсів від реалізації продукції. Однак дефіцит грошових ресурсів не дає бізнесу скористатися перевагою зростаючих цін для конкуренції з потоком імпорту [5, с. 68].

У контексті реалій глобальної фінансової нестабільності важливим для України є інтегрований розгляд базових завдань девізної та грошово-кредитної політики, а також конкуренції на фінансовому ринку. Детальне дослідження функціонування валютного ринку України дозволяє виявити ризики його лібералізації як стратегічної передумови інтеграції до європейського економічного співтовариства, необхідність активізації політики НБУ у формуванні золотовалютних резервів країни (обсяг яких на 01.01.2009 р. досяг 31,8 млрд. дол. США, на 30.11.2009 р. зменшився до рівня 27,29 млрд. дол. США) та вибору об'єкту прив'язки національної валюти. Так, за три квартали 2009 р. експорт товарів і послуг зменшився на 48,3%, а імпорт – на 51,8% в порівнянні з тим же періодом 2008 р., що призвело до формування рекордного негативного сальдо поточного рахунка в розмірі 4,9 млрд. дол. США (5% від ВВП), який було профінансовано за рахунок кредиту МВФ. Така ситуація становить загрозу різкого відтоку капіталу через зміну очікувань інвесторів. Нерегульований відтік вітчизняного та іноземного капіталу може стати чинником розгортання валютно-фінансової кризи, різкої девальвації валюти і зміни режиму валютного курсу. Не менш серйозні загрози можуть бути обумовлені і масовим неконтрольованим припливом іноземного капіталу, супроводжуваним суттєвими коливаннями обмінного курсу національної валюти. В таких умовах втручання Національного банку України (з метою стерилізації значних обсягів іноземного капіталу) може спричинити погіршення стану державних фінансів та посилення фіскального тиску.

Думки експертів щодо вступу в СОТ розділилися. Одні вважали що різке відкриття фінансового ринку призведе до зменшення вартості кредитів та послуг, збільшення конкуренції та розвитку фінансового сектора в цілому. Інші стверджували, що треба поступово відкривати ринок і таким чином підготувати вітчизняні фінансові установи від іноземного капі-

талу. На даний момент наслідки вступу України до СОТ стали негативними – із-за зростання потоку дешевих товарів із-за кордону та бажання нерезидентів заробити на більшій маржі, багато вітчизняних експортерів стали неконкурентноздатними. Це не призвело до зменшення вартості послуг, а зняття обмежень щодо входу іноземного капіталу у банківський сектор вилилося у різке збільшення частки іноземних банків в Україні (з 15% до 35%). Як бачимо в період кризи іноземні банки отримують прибутки за рахунок дешевих ресурсів, в той час як українські – несуть збитки. В умовах послаблення національної валюти для банківської системи не тільки збільшилося навантаження зовнішніх боргових виплат, але й різко погіршилася якість активів: неплатежі позичальників, що одержали кредити в іноземній валюті, стали масовим явищем. В подальшому це може призвести до відтоку іноземного капіталу, що призведе до краху фінансової системи та платоспроможності України. (див. таблиця 1).

Таблиця 1. Динаміка кількості банків в Україні [15]

Показник	1/1/01	1/1/02	1/1/03	1/1/04	1/1/05	1/1/06	1/1/07	1/1/08	1/1/09	1/1/10
Кількість зареєстрованих	195	189	182	179	181	186	193	198	198	197
Кількість банків, виключених з Державного реєстру (з початку	9	9	12	8	4	1	6	1	7	6
Кількість банків, що перебувають у стадії ліквідації	38	35	24	20	20	20	19	19	13	14
Кількість діючих банків	153	152	157	158	160	165	170	175	184	182
Із них: з іноземним капіталом;	22	21	20	19	19	23	35	47	53	51
У тому числі зі 100-відсотковим іноземним	7	6	7	7	7	9	13	17	17	18
Частка іноземного капіталу в статутному капіталі	13,30	12.5	13.7	11.3	9.6	19.5	27.6	35.0	36.7	35.8

Протягом 2006 – 2007 рр. обсяг кредитів, наданих українськими банками вітчизняній економіці, зріс утричі. На 1 січня 2008-го було видано позик на 85 млрд. дол. США, на 1 січня 2006-го — втричі менше 28 млрд. дол. США. При цьому корпоративний сектор розвивався меншими темпами, ніж ринок кредитування фізичних осіб. На початку 2006-го частка позик фізичним особам у загальному кредитному портфелі становила 23%, через два роки — 36%. У 2007-му ринок кредитування населення зріс на 72% – до 15 млрд. дол. США. Причиною цього стало те, що вітчизняні кредитно-фінансові установи мали доступ до відносно дешевих закордонних позик. За два роки банківська система отримала 24,9 млрд. дол. США іноземних кредитів (зростання зовнішньої заборгованості фінансового сектору за цей період — 410%). Ставки за ними були дещо вищими за позики українському уряду — на рівні 7.5-8,5% (урядові єврооблігації коштували 6.5-6,7% річних). Водночас на вітчизняному ринку з'явилося близько двох десятків великих закордонних

банків з дуже привабливими кредитними програмами. Більшість із них за дуже короткий термін стали лідерами на ринку споживчого, авто- і житлового кредитування [11, с. 24].

Тенденції розвитку кредитування в Україні протягом 2009 року зазнали значних змін. Після динамічного зростання протягом 7 років, відбулося поступове уповільнення темпів зростання кредитування (з 172 у грудні 2008 року до 107,6 у листопаді 2009 року), і за підсумками року вперше зафіксовано зменшення залишків за кредитами, наданими резидентам – на 1,5% до 723,3 млрд. грн. При цьому залишки за кредитами у національній валюті зросли на 18,4%, чому сприяло зростання кредитів у національній валюті, наданих сектору не фінансових корпорацій. Кредити в іноземній валюті зменшилися на 15,2% (див. таблиця 2).

Таблиця 2. Кредити за секторами економіками [16]

Показники	Залишки у загальному обсязі кредитів, %		Зміна у річному обчисленні, %					
	2008	2009	2008	2009				
				березень	червень	вересень	листопад	грудень
Нефінансові корпорації	60,4	63,9	70,3	50,6	43	32,9	13,8	4,2
до 1 року	25,9	27,6	76,3	52,6	47,4	30,9	10,8	4,7
від 1 до 5 років	27,7	28,5	58,5	43,2	35,4	31,2	13,8	1,6
більше 5 років	6,8	7,8	106,1	77,9	60,3	49,8	25,8	12,4
Домашнє господарство	38,2	33,4	74,9	42,1	28,2	18,1	-5,7	-14
до 1 року	3,8	3,1	34,1	-1,2	-14,6	-16,9	-21,1	-19
від 1 до 5 років	9,6	7	39,6	17,7	6,3	-7,3	-22,8	-27,7
більше 5 років	24,8	23,3	104,3	70,6	48,9	37,5	4	-7,9
Інші фінансові корпорації	1,4	1,9	65	86	86	78,9	60,4	43,2
Сектор загального державного управління	0	0,8	203,5	72,9
Усього	100	100	72	49	38,2	28,9	7,6	-1,5

Приплив потужного іноземного капіталу збільшив гривневу грошову масу в країні: кредитно-фінансові установи конвертували західні кредити у національну валюту. В 2007 році міжнародні резерви НБУ поповнилися на 14,9 млрд. дол. США. (або 75.2 млрд. грн.). Унаслідок високої ліквідності української фінансової системи ставки за кредитами у гривні на міжбанківському ринку знизилися до 1,5 – 2% річних – банки позичали гроші один у одного практично задарма. При цьому обсяг готівки на руках у населення збільшився на 48,2% – до 21,9 млрд. дол. США (у 2006-му грошова маса поза банками зросла на 24.5%—до 15 млрд. дол. США).

Великі вливання закордонного капіталу у фінансову систему, збільшення обсягів готівки і кредитування пришвидшили інфляцію: у 2007-му ціни зросли на 16,6% проти 11,6% у 2006-му, а з початку 2009 р. подорожчання становило 12,3%. У даних обставинах було вжито ряд антиінфляційних заходів:

- стерилізація грошової маси (НБУ підвищив ставки за депозитними сертифікатами для кредитно-фінансових установ, таким чином збільшивши обсяги залучених у них грошей, акумулювавши на своїх рахунках 19,4 млрд. грн.);
- обмеження кредитування фізичних осіб;
- висунення додаткових вимог до кредитно-фінансових установ, які залучають кредити за кордоном (банки мають резервувати отримані від нерезидентів кредити на рівні 4% одержаної суми);
- підвищення ставки з рефінансування банків до рівня інфляції (якщо у січні-листопаді 2007-го ставка на рівні 9.2%, то до кінця 2009-го ставки регулятора зросли до 16,7%);
- посилення резервних вимог за споживчими кредитами і підвищення розмірів регулятивного капіталу до 10 млн. євро для всіх без винятку кредитно-фінансових установ (досі мінімальний розмір капіталу був на рівні 1,5 млн. євро) [6].

Найнесприятливішою тенденцією, що погіршує ситуацію у банківському секторі України є світова фінансова криза. Адже саме дешеві позики західних фінансових груп протягом 2005-2007 рр. були постійним джерелом великого капіталу для вітчизняних кредитно-фінансових установ. Протягом 2008-2009 рр. українські банки практично перестали залучати кошти за кордоном: іноземні кредити стали надто дорогими [14].

Багато українських банків заявляють про плани продажу, пошуку стратегічного транснаціонального інвестора і початку виходу на найбільші фондові біржі. Але з початку 2008 р. з українських банків, що були продані іноземцям, можна виділити лише «Промінвестбанк». Привабливих об'єктів майже не залишилося, нерезиденти шукають лише цілком самодостатні банківські установи, які мають розвинену філіальну мережу, паритетне співвідношення активів і пасивів, численну клієнтську базу, розвинені банківські продукти, технічну забезпеченість установ (банкомати, колл-центри, термінали й філії у всіх регіонах країни), що стимулює вітчизняні впорядкувати свою систему корпоративного управління, в тому числі в межах проектів Міжнародної фінансової корпорації [7, с. 12].

Очевидно, що українським банкам доведеться зайнятися глибоким реформуванням своєї структури у відповідності з міжнародними стандартами. Прогнозуються серйозні реформи у внутрішній структурі банкінгу, в тому числі ребрендінг, проведення технічної модернізації, удосконалення карткових продуктів та системи електронних платежів. В Україні в основному концентрація акцій відбулася в руках великих власників. Володіння невеликим пакетом акцій в умовах України практично нічого не дає інвестору, оскільки, як свідчить аналіз річних звітів емітентів, переважна їх більшість не виплачує дивідендів. В свою чергу відсутність коштів для інвестування призводить до зниження курсу акцій. Звідси випливає, що акції компаній не котуються на біржах. Це, в свою чергу, стримує розвиток вітчизняного фондового ринку. Тому лише найбільш успішні крупні компанії, в структурі акціонерного капіталу яких, як правило, присутні іноземні інвестори, активно беруть участь у залученні коштів на міжнародних фондових ринках [3].

Адже на сьогоднішній день 90% капіталу, який обертається на українському фондовому ринку – гроші іноземних інвесторів. Національним фондовий ринок називається тільки тому, що емітенти українські. Насправді українські громадяни й фонди беруть участь поки лише в мінімальних кількостях.

Ефективним чинником підвищення стійкості банківської системи, запобігання фінансовій кризі та збереження темпів господарського зростання України виступає узгодження п'яти складових економічної політики: 1) валютної політики (невеликим

здешевленням національної грошової одиниці); 2) грошово-кредитної політики (зміцненням резервів і зменшенням облікової ставки); 3) зовнішньоторговельної політики (активізацією усього інструментарію як тарифного, так і нетарифного регулювання з метою захисту найвразливіших експорторієнтованих галузей); 4) бюджетної політики (інвестиційна спрямованість) та 5) регуляторної політики (загальним зростанням економічної свободи, боротьби з корупцією та тінізацією підприємництва) [8, с. 27].

Існують декілька науково-практичних підходів щодо мінімізації негативного впливу світової фінансової кризи на розвиток банківської системи. Найпростішим з них є запровадження жорстких адміністративних обмежень, що регулюють як достатність капіталу, рівень процентних ставок ліміти кредитування, фіксація валютних курсів та ін.

Заходи ж підтримки банківського сектору в умовах світової фінансової кризи були достатньо схожими із західними аналогами: 1) у період початку кризових явищ – більш ніж секретні обсяги надання рефінансування комерційним банкам; 2) на другому етапі – із семи проблемних великих банків були обрані три найбільш придатні для отримання державної допомоги (Укргазбанк, Родовід Банк і банк «Київ»).

Важливо, що вартість націоналізації проблемних фінансових закладів для держави – тобто для платників податків – перевищила 18,5 млрд. грн. Якщо припустити, що курс гривні протягом найближчих двох-трьох років знизиться до прогнозованого урядом значення 7,5 грн. за дол. США, то собівартість націоналізованих банків становитиме близько 2,5 млрд. дол. США – сума, якої вони не були варті навіть у найкращі до кризові роки, під час піку попиту на українські фінустанови з боку іноземних інвесторів. Отже, дешевше було просто ліквідувати проблемні фінструктури, передавши їх найцінніші активи (ті, які знаходяться в заставі) в НБУ та наявні пасиви до стабільних банків [1, с. 61].

Висновки. У сучасних умовах основним завданням державної політики України є спрямування фінансових ресурсів у реальний сектор економіки. Для кредитування пріоритетних для країни проектів можна використати непопулярний, але прозорий механізм залучення коштів – кредити НБУ, який може рефінансувати державні банки за ставкою 10,5%. Фінустанови, у свою чергу, повинні спрямовувати отримані ресурси на проекти, затверджені спеціальною державною програмою (наприклад, авіабудування, житлове та комерційне капітальне будівництво, інфраструктурні проекти тощо).

Щодо збереження відкритої конкуренції та захисту вітчизняних банків державна політика повинна бути виваженою та послідовною. На даний момент ми не бачимо значних позитивних наслідків відкриття фінансового ринку України. Прогнози щодо здешевлення вартості послуг за рахунок залучення дешевих ресурсів з-за кордону не справдилися. Іноземні банки здебільшого наживаються на маржі, зменшивши відсотки по кредитах не більше 2 відсотка. Це гарно видно з їхніх прибутків за минулий рік. Коли майже всі банки з іноземним капіталом отримали прибутки. Якщо ж говорити про виважену політику, то можна скористатися досвідом інших країн та виділити наступні кроки:

- домовитися про тимчасове обмеження максимальної присутності іноземного капіталу в країні для підготовки вітчизняних банків до вільної конкуренції та обмеження ризику відтоку капіталу з країни;
- тимчасово обмежити частку володіння одного банку іноземним капіталом, як це зроблено у Китаї;
- посилити нагляд та регулювання операцій іноземних банків для запобігання різкого відтоку капіталу та убезпечення від валютних махінацій відповідно до стандартів Базельського комітету.

А стратегічними ж орієнтирами державної політики у сфері регулювання банківської діяльності та конкуренції слід обрати зростання реального ВВП та поєднання акцентів на збільшення інвестицій в основний капітал (що також стабілізує інфляцію шляхом про-

лонгації попиту) та забезпечення стійкості економіки на базі розширення внутрішнього платоспроможного попиту, а також створення передумов для посилення конкуренції внутрішнього та зовнішнього ринків.

У контексті реалій глобальної фінансової нестабільності важливим для України є інтегрований розгляд базових завдань девізної, грошово-кредитної та конкурентної політики. Детальне дослідження функціонування валютного ринку України дозволяє виявити ризики його лібералізації як стратегічної передумови інтеграції до європейського економічного співтовариства, необхідність активізації політики НБУ у формуванні золотовалютних резервів та вибору об'єкту прив'язки національної валюти.

Література:

1. Батрименко В.В. Шляхи запобігання фінансовим ризикам державної підтримки банківського сектору в умовах світової економічної кризи / В.В.Батрименко // Економіка і управління. – № 2 (44). – К.: Європейський університет, 2009. – С. 59 – 65.
2. Геец В.М. Нужно стимулировать предпринимательскую инициативу, а не изживенческие настроения // Экономические известия. – 20.03.2008. – №50 (813). – С.1,7.
3. Горовий О. Як криза ліквідності банків вплине на фондовий ринок та українську економіку // Контракти. – 2008. – № 28(833). – С. 22.
4. Гриньков Д. Объемное изображение // Бизнес. – 2008. - № 12. – С. 50 – 51.
5. Гудзинська Л.Ю. Фінансові аспекти конкурентоспроможності національної економіки в умовах кризи / Л.Ю.Гудзинська // Теоретичні та прикладні питання економіки : зб. наук. праць. Вип. 18. – К.: КНУ ім. Тараса Шевченка, 2009. – С. 66 – 71.
6. Дубинский А. Экономика испытывает денежную недостаточность // Экономические известия. – 26.03.2008. – №54 (817). – С.7.
7. Липницький Д. Нефінансова криза // Контракти. – 2009. – № 9 (876). – С. 10 – 12.
8. Рогач Ф.І. Щодо цілей валютно-курсового регулювання в Україні / Ф.І.Рогач // Економіст, 2008. – №1(255). – С.25 – 27.
9. Циганов С.А. Генезис банківських систем у трансформаційних економіках: структурно-функціональний аналіз. – К.: Академпрес, 2006.- 412 с.
10. Шепель Д. Капитальное наступление. // Коммерстантъ Банк. – 2006. – №201 (09.11.2006). – С. 15.
11. Шкарпова О. Ставка більша за життя // Контракти. – 2008. – № 20(835). – С. 22 – 26.
12. Cohen Benjamin J. The Future of Money. - Princeton University Press, 2006 с. – 320 pp.
13. Global Development Finance 2008: The Development Potential of Surging Capital Flows. - World Bank Publications, 2008.
14. Quentin P. Ukraine and Belarus Show Limits of EU Influence / Peel Quentin // Financial Times. – 2006. – March 28. – P. 2.
15. http://www.bank.gov.ua/Bank_supervision/dynamics.htm
16. <http://www.bank.gov.ua/Publication/econom.htm> Бюлетень Національного банку України за 2009 рік.

Андрійчук Ф.Ю.*

ФАКТОРИНГОВІ ПОСЛУГИ: ЗАКОРДОННИЙ ДОСВІД І ПРАКТИКА УКРАЇНСЬКИХ БАНКІВ

The article analyses the home and foreign practice of factoring services in banking; provides a brief survey of the history of factoring services development in Ukraine. There is some proposed changing for the definition of factoring in the Ukrainian legislation in according to UNIDROIT Convention on International Factoring (Ottawa, 28 May 1988).

Постановка проблеми. Застосування факторингу як послуги в окремих країнах відоме ще з кінця XIX століття. Протягом XX ст. факторинг набув бурхливого поширення. Факторинг допомагає долати труднощі, пов'язані з виникненням у постачальника дебіторської заборгованості, касових «розривів», вірогідності невчасної сплати контрагентом за імпортовані товари і послуги, що неминує збільшує додаткові витрати та ризики постачальника. В Україні факторинг – це сегмент ринку фінансових послуг, що тільки набуває свого розвитку. Але кризовий стан вітчизняного банківського сектору, падіння зовнішньоторговельного обороту актуалізують дослідження, спрямовані на покращення умов функціонування суб'єктів зовнішньоекономічної діяльності.

Ступінь розробленості проблеми та її невирішені частини. Регулювання діяльності з надання факторингових послуг в Україні відбувається в межах певної недосконалості правового поля. Чинні нормативно-правові та законодавчі акти не повною мірою розкривають факторинг як інструмент страхування постачальника від кредитного ризику. Крім того, на вітчизняному ринку факторингу наразі бракує спеціалізованих факторингових компаній, а надання цих послуг здійснюється переважно банками. На ринках фінансових послуг розвинутих країн спостерігається протилежна картина.

Мета статті полягає у дослідженні розвитку надання факторингових послуг українськими банками та спеціалізованими компаніями, виявленні проблем у цій сфері та визначенні шляхів їх подолання з урахуванням міжнародного досвіду.

Виклад основного матеріалу. Користування товарним кредитом неодмінно пов'язане з виникненням у постачальника дебіторської заборгованості, яка відволікає значну частину грошей замість їх розподілу між авансами, товарами на складі та грошовими коштами. Все це веде до касових «розривів», виникає вірогідність невчасної сплати контрагентом за імпортовані товари і послуги, що неминує збільшує додаткові витрати та ризики постачальника. При цьому постачальники самі можуть відчувати нестачу оборотних коштів і бути фінансово не здатними надати розстрочку платежу. Використання факторингу дає змогу долати такі труднощі.

Факторингове обслуговування – це комплекс фінансових послуг, які надаються фактором (банком або спеціалізованою факторинговою компанією) клієнту: фінансування поставок товарів, страхування кредитних ризиків, облік стану дебіторської заборгованості, контроль своєчасності оплати.

* аспірант кафедри банківської справи ДВНЗ «Київський національний економічний університет імені Вадима Гетьмана» (м. Київ)

Здійснюючи фінансування поставок товарів, фактор достроково сплачує значну частину суми поставки. За світовою практикою, розмір дострокового платежу в різних країнах становить від 50% до 90% суми поставки. Залишок, тобто сума поставки за вирахуванням сплати дострокового платежу та факторингової комісії сплачується продавцеві в день надходження коштів від дебітора.

Завдяки факторингу постачальник має можливість концентрації на основній виробничій діяльності, прискорення обороту капіталу, збільшення доходності. Постачальник може планувати надходження коштів та погашення власної заборгованості. Авансування постачальника з боку факторингової компанії не створює для нього нового пасиву, а відтак – не знижує його кредитоспроможність. Факторинг зменшує суму балансу постачальника та поліпшує його структуру через зміну співвідношення власного й залученого капіталу. Укладаючи угоду про факторингове обслуговування, постачальник має можливість відмовитись від власного штату службовців, які виконуватимуть функції факторингової компанії. При цьому постачальник несе додаткові витрати на сплату факторингової комісії. Але відмовляючись від банківського кредитування на користь факторингу, постачальник не сплачуватиме процентів за користування кредитом, не сплачуватиме за оформлення кредиту, уникаючи тим самим сплати непередбачуваного зростання процентних ставок в країні. Йому також не доведеться вдаватися до мобілізації коштів при настанні терміну погашення кредиту та/або сплати процентів, включаючи упущену вигоду, пов'язану з виводом цих коштів з обороту.

Використання факторингу створює передумови для раціональнішого використання ліміту банківського кредитування (для відкриття акредитиву без покриття, отримання гарантії, вексельного кредиту та ін.).

Вартість факторингу зменшується при збільшенні обсягів переданої на обслуговування дебіторської заборгованості. Сукупна економія, яка виникає від використання факторингу, разом із вигодами від кредитування, компенсує досить високу вартість факторингових послуг.

Факторингові послуги є предметом регулювання як на національному, так і на міжнародному рівнях. На міжнародному рівні регулювання факторингових послуг відбувається на основі Конвенції УНІДРУА¹ про міжнародний факторинг, укладеної 28 травня 1988 року в м. Оттаві (Канада).

31 січня 2002 року Генеральна Асамблея ООН прийняла резолюцію № 56/81 про регулювання переуступки дебіторської заборгованості в міжнародній торгівлі. Діяльність в рамках міжнародного факторингу також регулюється «Правилами міжнародної факторингової діяльності» (GRIF — General Rules for International Factoring), які прийняті членами міжнародних факторингових асоціацій International Factors Group S.C. (IFG)² та Factors Chain International (FCI)³.

¹ УНІДРУА - міжнародний інститут з уніфікації приватного права в Римі; міжурядова організація, створена у 1926 р.

² International Factors Group S.C. (IFG) — перша міжнародна факторингова асоціація, що почала свою діяльність в 1960 р. Діяльність асоціації зосереджена на організації проведення міжнародних факторингових операцій для різних компаній по всьому світу. Об'єднує 135 членів з 50 країн світу. В даний час IFG вступає в процес перетворення в глобальну торговельну асоціацію, включаючи розвиток східноєвропейського і азіатського напрямів своєї діяльності, привертаючи до роботи партнерів і спонсорів.

³ Factors Chain International (FCI) - міжнародна факторингова асоціація, створена у 1968 р. Сучасна FCI – це глобальна мережа, що об'єднує 242 факторингових компанії з 64 країн світу і покликана сприяти зростанню міжнародної торгівлі за допомогою розвитку факторингу. Найбільша за кількістю членів факторингова асоціація в світі.

У 2001 р. створена East European Factoring Association (EEFA) - Східноєвропейська факторингова асоціація, в цілях стимулювання розвитку факторингу на території регіону і забезпечення інтересів східноєвропейських факторингових компаній. Учасником EEFA є український банк ВАТ «БІГ Енергія».

Україна приєдналась до Конвенції УНІДРУА про міжнародний факторинг згідно з Законом України «Про приєднання України до Конвенції УНІДРУА про міжнародний факторинг» від 11 січня 2006 року N 3302-IV [2].

Відповідно до Конвенції про міжнародний факторинг, операція вважається факторингом в тому випадку, якщо вона задовольняє як мінімум двом з чотирьох ознак: 1) наявність кредитування у формі попередньої оплати боргових вимог; 2) ведення бухгалтерського обліку постачальника раніше всього обліку реалізації; 3) інкасування його заборгованості; 4) страхування постачальника від кредитного ризику.

Важливою перевагою факторингу в міжнародних торговельних відносинах є той факт, що, використовуючи схему факторингу, експортер значно знижує ризик курсових різниць. Оскільки значна частина від вартості проданого товару перераховується експортерів практично одразу після відвантаження товару, або у визначений договором факторингу момент, експортер практично уникає валютного ризику.

За даними FCI, у 2008 році об'єм факторингових операцій виріс на 2% (в порівнянні з 15% за 2007 рік) і склав 1, 325 трлн. євро. Уповільнення темпів зростання було багато в чому пов'язане з девальвацією англійського фунта по відношенню до євро, що привело до номінального скорочення на 32% найбільшого ринку факторингу в світі — ринку Великобританії (при оцінці в євро). Частка міжнародного факторингу склала 13% від загального об'єму світового ринку. В цілому 2008 рік був сприятливим для ринку факторингу. Об'єм міжнародних операцій збільшився на 20%, що є одним з найвищих показників за останні роки. При цьому найбільш швидкими темпами розвивалися ринки азіатських країн. Найбільшими гравцями на ринку експортного факторингу в 2008 році стали Китай і Туреччина з об'ємом операцій 4 115 млн. євро і 2 202 млн. євро відповідно, тоді як основний об'єм імпорتنих операцій припав на США і Західну Європу [16].

На даному етапі здійснення факторингових операцій в Україні регламентується Цивільним кодексом України, Законом України «Про банки і банківську діяльність», Законом України «Про податок на додану вартість». За Цивільним кодексом України (глава 73, ст. 1077), факторинг — договір (фінансування під відступлення права грошової вимоги), де одна сторона (фактор) передає або зобов'язується передати грошові кошти в розпорядження другої сторони (клієнта) за плату, а клієнт відступає або зобов'язується відступити факторові своє право грошової вимоги до третьої особи (боржника) [1].

Згідно з Законом України «Про банки і банківську діяльність», факторингом є «...придбання банком права вимоги на виконання зобов'язань у грошовій формі за поставлені товари чи надані послуги, приймаючи на себе ризик виконання таких вимог та прийом платежів [3].

Закон України «Про податок на додану вартість» визначає факторинг як операцію з переуступки першим кредитором прав вимоги боргу третьої особи другому кредитору з попередньою або наступною компенсацією вартості такого боргу першому кредитору [4].

Наведені вище визначення, хоча і відрізняються за формою, в цілому, на нашу думку, однаково трактують суть факторингу: при здійсненні факторингової операції відбувається придбання фактором прав вимоги на виконання зобов'язань в грошовій формі за поставлені товари або надані послуги. Водночас важливою рисою факторингу є те, що це різновид торговельно-комісійної операції, яка поєднується з кредитуванням оборотного капіталу клієнта.

Важливість ролі факторингу для розвитку експортного потенціалу України знайшла відображення у розробці проекту Закону України «Про державну фінансову підтримку експорту», який 18 червня 2009 р. був опублікований на сайті Міністерства економіки України. За проектом, експортний факторинг, поряд з експортним кредитом, експортним форфейтингом, експортним фінансовим лізингом, є складовою фінансово-кредитного механізму забезпечення експорту товарів українського походження та їх виробництва.

За проектом, «експортний факторинг – фінансова послуга, яка полягає в передачі фактором (банком та/або іншими фінансовими установами, які отримали право на здійснення експортного фінансування в межах цього Закону) відповідно до договору факторингу грошових коштів у розпорядження клієнта (експортера) за плату, а також у відступленні експортером фактору свого права грошової вимоги до іноземного покупця, що впливає із зовнішньоекономічного договору (контракту). Особливості застосування експортного факторингу регулюються Конвенцією УНІДРУА про міжнародний факторинг». На нашу думку, це визначення в цілому враховує механізм міжнародної факторингової операції, підкреслює її договірний характер, наголошує на приєднанні України до Конвенції УНІДРУА. Разом з цим, воно не відображає найсуттєвішу функцію факторингу, про яку йдеться у Конвенції УНІДРУА – страхування постачальника від кредитного ризику. Тому, в частині визначення експортного факторингу необхідно внести до проекту Закону України «Про державну фінансову підтримку експорту» такі зміни (позначені курсивом): «експортний факторинг – фінансова послуга, яка полягає в передачі фактором (банком та/або іншими фінансовими установами, які отримали право на здійснення експортного фінансування в межах цього Закону) відповідно до договору факторингу грошових коштів у розпорядження клієнта (експортера), *прийнятті на себе всіх ризиків виконання таких вимог та прийому платежів, за плату*, а також у відступленні експортером фактору свого права грошової вимоги до іноземного покупця, що впливає із зовнішньоекономічного договору (контракту). Особливості застосування експортного факторингу регулюються Конвенцією УНІДРУА про міжнародний факторинг».

Українські суб'єкти ЗЕД, здійснюючи міжнародні торговельні операції, користуються факторинговими послугами. За Цивільним кодексом України, операції з фінансування суб'єктів підприємницької діяльності під відступлення права грошової вимоги через договори факторингу (надання факторингових послуг) мають право здійснювати виключно банки, фінансові установи, а також фізичні особи – суб'єкти підприємницької діяльності, якщо це прямо передбачено законом [1].

За частиною першою статті 4 Закону України «Про фінансові послуги і державне регулювання ринків фінансових послуг», факторинг віднесено до фінансових послуг [5]. Тому державне регулювання діяльності факторингових компаній (та фінансових компаній, що надають факторингові послуги) здійснюється Державною комісією з регулювання ринків фінансових послуг (далі – Держфінпослуг), створеною у 2002 р.

Статистичні дані щодо розвитку ринку факторингових послуг в Україні наявні, починаючи з 2003 р., відколи розпочала свою діяльність Держфінпослуг. Так, у 2003 р. як факторингові ідентифікували себе 8 компаній. У наступні три роки спостерігається суттєве збільшення кількості компаній, яким надане право на здійснення факторингу: з 25 у 2005 р. до 29 у 2006 та 39 у 2007 р. Однак з них лише 8, 7 та 14 надавали реальні факторингові послуги у 2005, 2006 та 2007 роках відповідно. Станом на 30.09.09 до Державного реєстру фінансових установ внесено інформацію про 51 фінансову компанію, які мають право надавати послуги з факторингу.

Важливим показником, який характеризує факторингові послуги, є джерела їх фінансування. За даними Держфінпослуг, у структурі джерел фінансування питома вага банківського кредиту становила у 2005 р. майже 66% та зросла до майже 90% у 2009 р. (за

9 місяців 2009 р.); частка власних коштів факторингових компаній змінилася з 25,2% у 2005 р. до лише 0,7% у 2009 р. [19]. Отже в Україні розвиток факторингових послуг фінансується переважно банками.

Характеризуючи український ринок факторингу, слід зазначити, що він розвивається, подібно до європейського. В світі існує дві моделі розвитку факторингового бізнесу - європейська і американська. За європейською моделлю, послуги надаються крупними вузькоспеціалізованими компаніями, що, як правило, мають банківське походження. Такі компанії були сформовані дочірніми структурами банків перш за все Великої Британії в кінці 1950-х років. Пізніше вони відмежувалися від материнських структур, хоча деякі з них зберегли частку банківського капіталу або встановили партнерські відносини з банками, підрозділами яких вони були. Американські факторингові компанії створювалися в 1960-і роки приватними підприємцями без участі банків. Банки незабаром зацікавилися новим бізнесом і придбали деякі факторингові компанії в управління або власність, розширивши таким чином свій банківський портфель. Проте на американському ринку, як і раніше, функціонують порівняно невеликі факторингові компанії.

В Україні в більшості випадків гравцями ринку факторингу виступають комерційні банки, набагато рідше це підрозділи банків або банківських структур, ще рідше це самостійні операційні факторингові компанії. За результатами проведеного аналізу, піонерами на ринку вітчизняного факторингу були: ТАС Комерцбанк (зараз Сведбанк, Укрсоцбанк, Укрексімбанк. Торговельно-фінансовий банк «Контракт» вийшов осінню 2006 року на ринок факторингу з пропозицією відстрочення платежу не на 90 днів, як в більшості випадків, а на 180. КБ «Українська фінансова група» запропонувала ексклюзивний порядок отримання факторингового обслуговування при відкритті поточного рахунку юридичної особи.

Оскільки факторингових компаній в Україні ще дуже мало, лідирують на ринку факторингу банки. Вони формують і впроваджують вигідніші умови факторингу в боротьбі за клієнта. Так, на сьогоднішній день основними гравцями на ринку факторингу залишаються три його «першовідкривача»: ТАС Комерцбанк (зараз Сведбанк), Укрсоцбанк, Укрексімбанк і «Райффайзенбанк Аваль», «Петрокоммерц», Банк Європейський; факторингові компанії «Арма Факторинг», «Перша факторингова компанія», «Факторинг». Так званий крос-продукт (банківський продукт, заявлений як факторинг, що проте відрізняється від класичного вигляду) можна отримати в Себбанку, VAB Банку, Активбанку та Унікредитбанку. КБ «Українська фінансова група» посідає четверте - п'яте місце за рівнем свого портфеля і позицією на ринку (портфель – близько 130 млн. грн.). Портфелі основних гравців— в середньому 250-200 млн. грн., зокрема портфель Укрексімбанку складає близько 300 млн. грн.[21].

В Україні найчастіше факторингом користуються підприємства харчової промисловості, поліграфії, машинобудування, IT-індустрії і хімічної промисловості. Найбільш активними і зацікавленими користувачами факторингових послуг є компанії, що працюють у сфері продажів різних товарів, де об'єми обороту продукції великі і часто потрібне відстрочення платежу.

Факторинг є для банків «нетрадиційною» або «нестандартною» кредитною операцією. Для ефективного продажу факторингу неможливо використовувати банківську філіальну мережу, для ефективного управління ризиками у факторингу неможливо спиратися на банківську статистику, навіть операційні процеси в банках і у факторингу абсолютно різні. Отже, найуспішнішим є факторинг в рамках спеціалізованої компанії. Це від початку не банківський продукт. Факторинг є ефективним інструментом тільки на ринку покупців, тоді як на ринку продавців набагато сильнішою є роль банків.

Для факторингових компаній дуже важливо, щоб постачальник продавав свої товари з відстроченням платежу по відкритому рахунку. Це означає, що між постачальником і покупцем є тільки договір купівлі-продажу з відстроченням платежу, але немає ні векселів, ні банківських гарантій, ні акредитивів, які дозволяють банкам застосовувати інструменти торговельного фінансування. Очевидно, що банки зацікавлені в тому, щоб таких договорів купівлі-продажу з відстроченням платежу було якомога менше. Конкуренція між банками і факторинговими компаніями є можливою в різних моделях розвитку бізнесу для клієнта. Якщо розвиватиметься товарне кредитування постачальників з оплатою по відкритому рахунку - а саме його активно пропагують сьогодні гравці ринку факторингу, то активно розвиватиметься і факторинг, певною мірою на збиток банківському кредитуванню і торговельному фінансуванню.

В Україні про реальну конкуренцію факторингових компаній і банків в сегменті товарного кредитування говорити не доводиться через слабкість ринку. Об'єм дебіторської заборгованості в Україні за станом на 1 квітня 2008 року складав близько 560 млрд. гривень. Загальний розмір портфелів перевідданих прав вимоги гравців українського ринку факторингу на цю ж дату складає не більше 1,5 млрд. гривень. Це значно менше навіть за 1% від загального об'єму дебіторської заборгованості. Отже ні про яку конкуренцію не може йтися.

Висновки. Досвід розвинених країн світу показує, що надання банками послуг факторингу - це неперспективна модель розвитку, прикладів успішної роботи універсальних банків по класичному факторингу вкрай мало. Крупних банків в світі, що успішно займаються факторингом, майже немає.

Найбільш далекоглядні банки повинні з конкурентів стати партнерами факторингових компаній. Вони можуть фінансувати факторингові компанії і привертати у факторингові компанії своїх клієнтів. Якщо банк прагне займатися факторингом, він може інвестувати кошти в створення незалежної або спеціалізованої факторингової компанії, або стати її партнером і отримувати частину доходу від діяльності факторингової компанії. Крім того, у незалежної факторингової компанії значно більше можливостей для розвитку. На думку експертів, така компанія швидко переростає граничні фінансові можливості одного банку, тому їй доводиться фінансуватися в декількох банках, що веде до диверсифікації джерел фінансування, а відтак - і до зменшення ризиків.

На нашу думку, майбутнє - за спеціалізованими факторинговими компаніями, здатними на належному рівні надавати такі послуги, як адміністрування дебіторської заборгованості, юридичний супровід, інформаційна підтримка постачальника, страхування ризиків, які несе постачальник при роботі з відстрочкою платежу. Відчувши різницю в якості обслуговування, ринок сам віддасть перевагу таким спеціалізованим факторинговим компаніям перед банками. Крім того, в умовах нестабільності фінансового ринку, факторингова компанія є надійнішим гравцем на ринку факторингових послуг, ніж банк. На відміну від банку, який завжди може змінити напрям фінансування і відмовитися від факторингової послуги на користь менш ризикових продуктів, незалежна факторингова компанія буде виконувати свої зобов'язання, тому що факторинг - це її спеціалізація, це суть її бізнесу. Крім того, у незалежних факторингових компаній, як правило, більше набір послуг, вони більш зорієнтовані на клієнта і менше часу витрачають на ухвалення рішень, тоді як в банках це триваліша і менш прозора процедура.

Акумуляція факторингом ряду функцій є його основоположною перевагою перед іншими формами фінансування. Особливо велике значення це має для підприємств малого і середнього бізнесу, які не володіють достатнім об'ємом трудових і фінансових ресурсів.

Література

1. Цивільний Кодекс України // Відомості Верховної Ради України. – 2003. - № 40-44, ст.356.
2. Закон України « Про приєднання України до Конвенції УНІДРУА про міжнародний факторинг»: Прийнятий 11 січ. 2006 р. № 3302 // Голос України. - 2006. – 1 берез. (№ 39). - С.7.
3. Закон України «Про банки і банківську діяльність» від 7.12.2000 р. № 2121-III // Відомості Верховної Ради України.– 2001.– № 5–6, ст.30 (із змінами і доповненнями).
4. Закон України «Про податок на додану вартість» // Відомості Верховної Ради України, 1997, N 21, ст.156 (із змінами і доповненнями).
5. Закон України «Про фінансові послуги та державне регулювання ринків фінансових послуг». – від 12.07.2001 р., № 2664-III // Відомості Верховної Ради України. – 2002. – № 1, 4.01.2002 р. (із змінами і доповненнями).
6. Басюк Т.П. Фінансові аспекти зовнішньоекономічних операцій // Економіка. Фінанси. Право.- 2007.- № 6.- С.20-25.
7. Волкова Н. Щодо окремих переваг факторингу над кредитуванням // Юридична Україна.- 2006.- № 11.-С. 40-42
8. Науково-практичний коментар Цивільного кодексу України / За загальною редакцією Є.О. Харитонова. – Х.: ТОВ «Одіссей», 2003. – 704 с.
9. Панкевич Т. Застосування факторингу в Україні: порівняння з традиційними формами кредитування // Наук. зап. Тернопіль, 2006. Вип.16. С.170–174.
10. Покаместов И. Международный опыт осуществления факторинговых операций // Финансовый бизнес.- 2007.- № 2.- С. 40-52
11. Про ратифікацію Протоколу про вступ України до Світової організації торгівлі. Закон України № 250–VI // ВВР. – 2008. - № 23.
12. Смачило В.В., Дубровська Є.В. Сутність факторингу та його використання при управлінні дебіторською заборгованістю в Україні // Фінанси України.- 2007.- № 7.- С. 35-46.
13. Asselberg, G. Financing Firms with Restricted Access to Financial Markets: the Use of Trade Credit and Factoring in Belgium // European Journal of Finance. – 2002. – Vol.8. - № 1. – P. 2 – 20.
14. Bogin, M., Borkowski, M. Factoring for Future Success // CMA Management. – 2002. – Vol. 76. - № 7. – P. 12 – 13.
15. Summers, B., Wilson, N. Trade Credit Management and the Decision to Use Factoring: an Empirical Study // Journal of Business Finance & Accounting. – Vol. 27. - № ½. – P. 37 – 68.
16. Офіційний сайт Factors Chain International (FCI) - <http://www.factors-chain.com>
17. Офіційний сайт International Factors Group (IFG) – www.ifgroup.com
18. Офіційний сайт East European Factoring Association (EEFA) - <http://www.eefa.ru>
19. Офіційний сайт Державної комісії з регулювання ринків фінансових послуг - <http://www.dfp.gov.ua>
20. Офіційний сайт Європейського банку реконструкції та розвитку (ЄБРР) - <http://www.ebrd.com>
21. Офіційний сайт Укрексімбанку - www.eximb.com
22. Факторинговий портал - <http://www.factoring.co.ua>

Козловський К.В.*

МІЖНАРОДНИЙ ДОСВІД В УПРАВЛІННІ ДІЛОВИМИ ПЕРЕВЕЗЕННЯМИ ЯК ЕЛЕМЕНТ ПІДВИЩЕННЯ КОНКУРЕНТОСПРОМОЖНОСТІ УКРАЇНСЬКОЇ БІЗНЕС-АВІАЦІЇ

У статті досліджується світовий досвід в управлінні міжнародними діловими перевезеннями та практика його використання у бізнес-авіації України.

В статье исследуется мировой опыт в управлении международными деловыми перевозками и практика его использования в бизнес-авиации Украины.

This article researches the world experience in international business transportation's management and practice of its using in Ukrainian business-aviation.

Постановка проблеми. Сучасний український ринок послуг у сфері авіап перевезень є високоприбутковим та створює розвинену інфраструктуру, забезпечує високий рівень заробітної плати для персоналу, зайнятого в діловій авіації, дає змогу використовувати переваги географічного положення України, формує значний обсяг доходів місцевого та державного бюджетів, пенсійного та інших соціальних страхових фондів. Разом з тим, розвиток ділової авіації як на міжнародному, так і на національному рівні потребує використання міжнародно визнаних передових форм і методів управління діловими перевезеннями, запровадження ефективних правил для безпеки перевезень, що, в свою чергу, дає змогу отримати окремим учасникам авіаринку конкурентні переваги у цьому специфічному сегменті міжнародного бізнесу [1].

Ступінь розробки проблеми. Основи дослідження розвитку ринку ділової авіації закладено в працях зарубіжних і вітчизняних вчених, таких як Б. Стріклент, Дж. Томпсон, І. Фамінський, Л. Островський, Легенький Г. В., Новикова О. П., Левковець П. Р., Маруніч В. С., Галан Н. І., Лозова Г. П., Максимович А. О. Однак, у сучасній вітчизняній науковій літературі майже не досліджуються особливості формування сектора бізнес-авіації в Україні під кутом зору сучасних чинників розвитку міжнародного ринку ділової авіації, практика імплементації українського законодавства у механізм міжнародного регулювання ринку ділової авіації.

Метою статті є аналіз сучасних форм управління повітряними суднами на базі виокремлення системи чинників управління ринком ділової авіації, дослідження та узагальнення світового досвіду в управлінні діловими перевезеннями, його корисність для бізнес-авіації України.

За останні декілька років парк літаків бізнес-авіації в світі збільшився втричі (рис. 1). В рік на цих літаках здійснюється більш ніж 3,5 мільйонів польотів. [2, с.43]. Основними суб'єктами управління повітряними суднами: 1) власники повітряних суден; 2) опе-

* здобувач кафедри міжнародного бізнесу Інституту міжнародних відносин Київського національного університету імені Тараса Шевченка
Науковий керівник: к.е.н., проф. Ступницький О.І.

ратори повітряних суден (авіакомпанії); 3) авіаброкери / авіаброкери – оператори; 4) оператори програми «роздільне володіння».

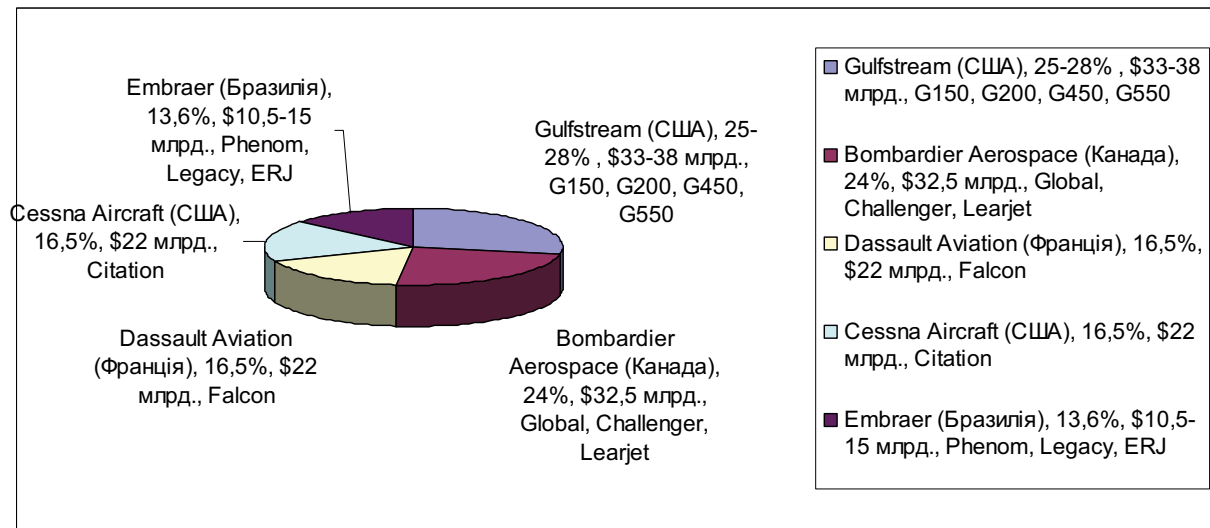

Рис. 1. Частки компаній виробників бізнес-джетів на ринку ділової авіації

Власники повітряних суден вітчизняного виробництва можуть реєструвати свої літаки на території України, оскільки мають можливість сертифікувати ПС. При володінні літаком іноземного виробництва, для реєстрації його на українській території, необхідно здійснити його сертифікацію. Це можливо лише у тому випадку, якщо Державна авіаційна адміністрація, має необхідні затверджені документи, що підтверджують відповідність даної авіаційної техніки до українського законодавства. В іншому випадку, як показують статистичні дані, власники бізнес-літаків реєструють, відповідно і сертифікують, свої ПС на території інших країн, де є можливість це зробити. Управління приватними бізнес-джетами здійснюється на рівні простої схеми менеджменту. Таким чином, технічне обслуговування та надання послуг в аеропортовій зоні займається хендлінгова компанія, що наймається власником одноразово.

Авіакомпанії бізнес-перевезень в структурі ринку ділової авіації займають значне місце. Основним видом діяльності авіакомпаній є організація та виконання «ділових польотів» на національному та міжнародному рівні. Авіакомпанія отримує сертифікат на здійснення внутрішніх та міжнародних перевезень, технічного обслуговування та ремонт ПС, комерційної діяльності щодо укладання договорів (угод), авіахендлінгові послуги тощо. На сьогоднішній день такі форми управління як авіакомпанії та власники повітряних суден в Україні вже відомі. Розповсюдження набуває така форма управління як авіаброкер [3].

Авіаброкер – це юридична або фізична особа, яка організовує чартерні авіарейси, фрахтує для цього повітряні судна, вирішує питання страхування літаків і вантажів, перевезених повітряним транспортом, організовує і забезпечує необхідні додаткові сервіси, від свого імені або від імені клієнта отримуючи за роботу агентську винагороду. Авіаброкери не є власниками літаків тому, що в цьому випадку вони не зможуть запропонувати клієнтові будь-який літак на вибір. Вони є залежними від вкладених в авіатехніку інвестицій і пропонуючи оптимальні варіанти згідно з запитом клієнта. Іноді авіаброкери беруть в оперативне управління літаки на короткий час: від 1 місяця до 1 року, роблячи це найчастіше на гроші клієнта для забезпечення потреб клієнта в замовлених чартерах. Брокер, що отримав в оперативне управління літак, прийнято вважати «оператором». Основна відмінність полягає у відсутності в авіаброкера сертифіката експлуатанта, який є в

авіакомпанії, хоча при вірно поставленому сервісі авіаброкер має можливості на забезпечення авіарейсів на рівні авіакомпанії. Клієнтам, що замовляють рейси 1, 2 чи 3 рази на місяць, вигідніше працювати з авіаброкером, тому що він для конкретного рейсу вибирає з десятків авіаперевізників одного-двох найбільш оптимальних, використовуючи свої знання ринку, базу наявних у нього договорів з авіакомпаніями і свою кредитну історію. Замовникам бізнес-літаків 20 разів в місяць потрібен оператор, який надасть спеціально зафрахтоване повітряне судно, виходячи з географії польотів і бюджету клієнта.

Серед існуючих форм управління ПС найновішим та високоефективним механізмом оперування бізнес-літаками є «роздільне володіння», яке використовується як елемент підвищення конкурентоспроможності авіаперевезень в бізнес-авіації. Літаки ділової авіації, як правило, перебувають у володінні однієї особи. Однак висока вартість бізнес-джетів накладає певні обмеження на потенційних покупців і суттєво зменшує їх коло. При цьому переваги ділової авіації не дозволяють відмовитися від її використання. Така ситуація змусила виробників і експлуатантів шукати нові форми володіння і експлуатації авіаційної техніки бізнес-класу. Однією з таких форм стало «роздільне володіння», яке одержує все більшу популярність на Заході. Суть його полягає в тому, що компанії або приватні особи отримують не весь літак, а лише частину його - частку, відповідно до якої вони одержують льотні години з екіпажем. Така система дозволяє компаніям, що не мають досвіду експлуатації авіаційної техніки, уникнути багатьох помилок, характерних для починаючих експлуатантів. Вона також дозволяє обходитися без створення спеціальних авіаційних відділів у середині компанії. Як правило, більшість компаній, що вже мають літаки ділової авіації, при вступі в пайове володіння новим літаком зберігають свої авіаційні відділи, а пайове володіння використовують як доповнення до вже наявного парку для використання по необхідності. Однак є і такі компанії, що приєднуються до пайового володіння для одержання можливості користуватися літаками, не створюючи свого авіаційного підрозділу. Таким чином, систему пайового володіння можна розглядати як доповнення до традиційних видів володіння, як свого роду перехідний етап для починаючих експлуатантів. Однак у чистому виді концепція роздільного володіння, коли один літак належить декільком компаніям, має ряд істотних недоліків. Насамперед, варто зазначити, що необхідно узгоджувати графіки польотів, існує потреба в декількох екіпажах та виникають труднощі з обслуговуванням тощо. Уникнути цих недоліків допомагає створення спеціальних компаній, які володіють парком літаків і здійснюють їхню експлуатацію в інтересах компаній-власників літаків[4].

Однією з перших таких компаній стала Executive Jet Aviation (Netjets), яка почала свою програму роздільного володіння в 1986 р. Потім до неї приєдналися Business Jet Solutions (Flexjet), Raytheon Travel Air та інші. Сьогодні програма «роздільного володіння» - одна із самих швидкозростаючих в діловій авіації всього світу. Якщо у 1986 році у рамках програми роздільного володіння існувало всього 4 власника літаків, то вже у 1993 році їх було вже 89. Тільки з 1997 року по 1999 рік кількість компаній, що експлуатують бізнес-літаки по програмі роздільного володіння виросло більш ніж на 50 % - з 743 до 1567. Якщо на початок вересня 1999 року у США налічувалося 329 реактивних ділових літаків, експлуатованих по програмі роздільного володіння компаніями Netjets, Flexjets, Travelair, Flight Options і Starshares і у загальній сумі на ці літаки доводиться 1 567 власників акцій то у 2008 році відповідні показники становили – 2180 та 3978 [5, с. 22]. Динаміку росту парку літаків, експлуатованих по програмі роздільного володіння, можна простежити по наступних цифрах (табл. 1):

Таблиця 1. Динаміка росту парку літаків

Рік	Парк	Компанії
2008	2180	3978
2007	2070	3681
2006	1390	3408
2005	1075	3190
2004	953	2833
2003	810	2600
2002	729	2370
2001	591	2040
2000	488	1940
1999	329	1567
1998	296	1125
1997	165	743
1996	102	452
1995	72	249
1994	32	140
1993	24	89

Аналізуючи таблицю, що показує динаміку росту парку літаків, необхідно зазначити, що парк літаків по даній програмі збільшився більш ніж в 13 раз, або в середньому майже на 60 % щорічно. Сьогодні близько 15 % усіх нових реактивних ділових літаків поставляються в рамках програм пайового володіння. На сьогоднішній день із 4 000 найбільших компаній США, що володіють літаками ділової авіації і представлені у списку Fortune-500, 72 із них мають дольову частку володіння. Тобто, ріст перевезень літаками ділової авіації здійснюється не за рахунок активізації вже існуючих експлуатантів, а винятково за рахунок залучення в сферу використання ділової авіації нових компаній. В ХХІ столітті успіх бізнесу багато в чому залежить від того, наскільки він мобільний і пунктуальний. Регулярні авіарейси суворо прив'язані до розкладу, що, у свою чергу, може заважати швидкості прийняття рішень в міжнародному бізнесі. Тому ідеальним розв'язанням даної проблеми стає послуга в особі бізнес-авіації. Таким чином, скористатися послугами авіакомпанії по чартерним перевезенням є необхідною умовою для ефективного використання власного часу і складання необхідного графіку з урахуванням власним побажань [6, с.44].

Правильна організація часу дає неоціненні переваги, які допомагають не тільки заощаджувати сам час, але і гроші, адже ведення сучасного бізнесу вимагає швидкості і практичності. Раціональним підходом у використанні послуг ділової авіації, що є одним із ключових інструментів в успішній підприємницькій діяльності, безумовно, можна назвати застосування «Empty Legs» – «вільних» або «порожніх перегонів», тобто ситуацій, коли по певних ділянках маршруту літак виконує рейс без пасажирів, у результаті чого з'являється можливість організувати чартерний переліт за привабливою ціною. Всі авіакомпанії, які працюють в сфері бізнес-перевезень, розраховують вартість польоту в два боки, таким чином, замовник при необхідності здійснення рейсу в один бік, замовляючи

бізнес-джет, сплатить кошти в обидва боки. Наслідком цього, став розвиток послуги «вільний переліт», що є взаємовигідним як для авіакомпанії, так і для замовника. Для авіакомпанії – це додатковий прибуток, для замовника – можливість зекономити. Наразі «Empty Legs» - послуга в бізнес-авіації, що дозволяє заощадити до 50% від вартості замовлення. У якості послуги, продаж «Empty Legs» з'явилася завдяки всесвітній павутині Internet, одержавши структуровану форму і ставши доступним для потенційних замовників. До того, як списки «Empty Legs» не одержали широкого поширення в мережі і не почали приносити реальний прибуток, авіакомпанії були змушені переганяти порожні літаки, втрачаючи потенційний заробіток. Інтерактивна система подачі актуальної інформації, що забезпечила «Empty Legs» найбільшу популярність у Європі і США, зараз активно завойовує вітчизняний ринок ділової авіації. На даний момент у світі існує кілька інтерактивних систем, наприклад, JETS.ru, які відповідно до індивідуальних параметрів польоту, дозволяють одержати відомості про наявні на ринку пропозиції, включаючи вартість, модель літака і аеропорти вильоту і призначення [7, с. 64].

Найбільш розвиненим і передовим законодавством в регулюванні ділової авіації і авіації загального призначення слід вважати авіаційне законодавство США. Термінологія, яка використовується в законодавстві США, значно відрізняється від українського законодавства. Основний закон називається: Federal Aviation Act (1958), а в українській юридичній літературі про нього говориться як про Повітряний кодекс США 1958 року. Це об'ємний документ, що детально регулює всі питання авіаційної діяльності і по суті більшість його норм – це норми прямої дії, що робить його ефективним регулятором безлічі авіаційних відносин, у тому числі виникаючих у зв'язку з діяльністю авіації загального призначення і ділової авіації. Повітряний кодекс США 1958 постійно оновлюється: істотні зміни вносилися в нього Конгресом США в 1975, 1978, 1990, 1992, 1994, 2002 і 2006 рр. Питання, які стосуються регулювання ділової авіації і авіації загального призначення, включені як у кодекс, так і в інші правові акти авіаційного законодавства США. Застосовність Повітряного кодексу 1958 р. забезпечується за допомогою детальної проробки термінів [8, р.11-34]. Управляє і контролює діяльність ділової авіації один єдиний орган - Федеральне управління цивільною авіацією США, у компетенцію якого входить державне управління діловою авіацією і видання правових актів, що стосуються регулювання підготовки пілотів, технічного персоналу, їх кваліфікації та сертифікації. Воно також розробляє та здійснює державну політику в галузі ділової авіації і у його рамках існує Національний комітет з безпеки США, який відслідковує та контролює всю ситуацію з безпекою перевезень, що здійснюються комерційними та іншими перевізниками [9].

Структуру та основні напрямки правового регулювання діяльності ділової авіації (авіації загального призначення) в американському законодавстві визначають різні групи питань. Головною діючою особою в керуванні літаком визнається пілот. Американський закон розрізняє пілотів і по-різному визначає їхній статус: «пілот-курсант», «пілот-аматор», «пілот-власник приватного літака», «пілот, що має право здійснювати комерційні повітряні перевезення», «пілот транспортної авіакомпанії», «пілот, що має посвідчення льотчика-інструктора або інструктора з техніки пілотування» - цей перелік пілотів дає уявлення про рівень їх кваліфікації і кожному з них видається відповідне його кваліфікації посвідчення. Аналогічним чином американський закон визначає поняття кваліфікації механіків, що обслуговують літаки: «механік з технічного обслуговування і ремонту літака», «механік з технічного обслуговування і ремонту двигунів», «механік, що має дозвіл на проведення інспекційних робіт».

Цікаві та своєрідні правила придбання повітряного судна у власність. Американський закон у цьому випадку визначає процедуру здійснення угоди з повітряними суднами і наступну їх реєстрацію, самостійного обслуговування і ремонту повітряних суден. Крім

того, закон регламентує саму процедуру придбання повітряного судна, яка включає інспектування повітряного судна, виставленого на продаж, містить проформу договору про купівлю-продаж повітряного судна, визначає форму та зміст документа, що встановлює право власності на повітряне судно. У процедуру придбання входить також видача заставної, угода про гарантії, видача свідоцтва про реєстрацію повітряного судна. Особливі правила діють і передбачені законом відносно спільного володіння повітряним судном аероклубами, самостійного технічного обслуговування і ремонту. Окремо в авіаційному законодавстві регулюються питання сертифікації та експлуатації аматорських повітряних суден не заводського виготовлення. В основі, при виготовленні аматорського повітряного судна, закон встановив докладний план виконання всіх робіт, регулює етапи його сертифікації, технічного обслуговування та ремонту, експлуатації та страхування, а також продажу.

Досить специфічно підходить американський закон до регулювання авіаційного страхування. Його основними питаннями є визначення: 1) обмежень, пов'язаних із сферою застосування повітряного судна, суми страхування повітряних суден адміністративного класу, а також повітряних суден, що застосовуються у спортивних цілях і для відпочинку; 2) суми страхування повітряних суден, пов'язаних зі здійсненням технічної допомоги, яка виявляється спеціалізованими компаніями; 3) суми страхування повітряних суден, що здійснюють комерційні перевезення; 4) страхових гарантій пілотів повітряних суден; 5) загальної суми ризику, покритої договором страхування повітряного судна; 6) загальна сума ризику, покрита договором страхування відповідальності; 7) суми страхування, виплачуваної пілотові повітряного судна, що орендує літак. Крім того, при авіаційному страхуванні визначаються обмеження страхових сум, що виплачуються потерпілому при комбінованому страхуванні, зобов'язання страхових компаній по забезпеченню захисту прав постраждалої сторони, особливо обмовляється перехід прав страхувальника до страховика і випадки незаконного використання повітряного судна.

Американське авіаційне законодавство відрізняється ретельним проробленням питань використання повітряного простору всіма видами авіації і являє собою досить збалансований документ, що поєднує в собі суворість і вимогливість до дотримання закону всіма його користувачами, включаючи заклади адміністративного, кримінального та іншого впливу, що і визначає умови доступу до комерційного використання цивільної авіації на ринкових засадах.

У США прийнято розділяти ділові перевезення на дві категорії: а) бізнес - перевезення — використання літаків для польотів, пов'язаних з бізнесом, у який залучені підприємці-власники літаків; б) корпоративні перевезення — використання літаків корпораціями (компаніями) для перевезень співробітників і майна компаній. Останні роки були відзначені ростом популярності авіація загального призначення (АЗП), що призвело до її великого поширення у світі. Завдяки цьому АЗП сьогодні відіграє велику роль в економіці країн Заходу. Наприклад, у США компанії, що представляють ділову авіацію, відзначено одним із самих більших рівнів виплачуваних дивідендів по акціях серед приватних компаній. Щорічні кошти АЗП в економіку країни становлять 51 млрд. доларів. Тільки у вигляді податків щорічно держава одержує більш ніж 1,2 млрд. доларів від компаній-експлуатантів літаків бізнес авіації [5].

Що стосується Європейського Союзу, то основи правового регулювання міжнародних повітряних сполучень у рамках ЄС були закладені ще в Договорі, що засновує Європейське Економічне Співтовариство, підписаному в Римі в 1957 році (далі - Римський договір). Римський договір 1957 р. містить спеціальний розділ, присвячений свободі надання послуг у галузі транспорту. Слід зазначити, що до середини 1980 років Рада ЄС практично не застосовувала серйозних кроків у напрямку створення системи правового

регулювання, що забезпечувала б вільне надання послуг у сфері повітряного транспорту. Дана обставина була обумовлена прагненням держав-членів зберегти національний статус цього стратегічно важливого виду транспорту. Реальний прогрес у лібералізації регулювання повітряних сполучень у рамках ЄС намітився наприкінці 1987 р., коли Радою ЄС був прийнятий так званий перший «пакет» документів по даному питанню. Активізація діяльності Ради може бути пояснена причинами як економічного, так і правового характеру [10]. Однієї з головних економічних причин був вплив політики дерегулювання повітряного транспорту, що проводилася США з кінця 1970 років. У результаті цієї політики підсилювалися позиції американських авіапідприємств на міжнародних, і зокрема, на європейських ринках авіаперевезень, і перед державами-членами ЄС встала проблема підвищення конкурентоспроможності своєї авіатранспортної галузі. Жорстка конкуренція з боку американських авіакомпаній європейським компаніям змусила ЄС вдатися на початку 80 років до розробки нової транспортної політики і стратегії відносно польотів і перевезень усіма видами транспорту на європейському континенті. Поетапно і методично ЄС майже двадцять років створювало «єдиний повітряний простір», відкритий для «авіаперевізників Співтовариства» на засадах конкуренції ринку авіаперевезень. Хоча вся правова конструкція «відкритого неба» орієнтована переважно на регулярний повітряний транспорт, у ній знайшлося місце для безперешкодної і ефективної діяльності ділової авіації і авіації загального призначення. Завдяки планомірним і продуманим рішенням ЄС була проведена глибинна уніфікація повітряного законодавства в країнах Євросоюзу [11].

Наразі українське повітряне законодавство не схоже ані на уніфіковане законодавство ЄС, ні, тим паче, на законодавство США, а у багатьох випадках вони розходяться на діаметрально протилежні сторони. Тим часом і в інтересах України і країн ЄС було б дуже важливо, щоб українське і європейське повітряне законодавство було гармонізовано, працювало в унісон в інтересах розвитку повітряного транспорту в європейському регіоні. Україна є потужним світовим авіатранспортним вузлом і ринком, у якому українські перевізники займають далеко не останнє місце. От чому має велике значення проведення об'ємних робіт з гармонізації українського і європейського повітряного законодавства, із чим Україна дуже запізнюється. Серед багатьох цікавих підходів до зближення законодавств України і ЄС у цій сфері дуже важливим представляється європейський досвід по розробці вимог до виробників авіаційної техніки, її технічної експлуатації і сертифікації, що повинне зацікавити українських авіавиробників літаків різного типу і класу, якщо вони мають намір поставляти свою продукцію на європейський ринок.

Найбільш наближеним до українського авіаційного законодавства до недавнього часу було законодавство Росії, в якому також не визначено статус перевезень бізнес-джетами, існують високі митні ставки (до 40 відсотків) на ввезення повітряних суден, виникають ускладнення з поверненням ПДВ, який нараховується на послугу по міжнародному перевезенню. Частково проблеми в регулюванні бізнес-авіації були вирішені в 2006 році внесенням змін до Повітряного кодексу Російської федерації, якими визначено дефініцію «авіація загального призначення», введено нові поняття - «вертодром» та «посадочна площадка», внесено зміни в процедури реєстрації повітряних суден для приватного користування. За таких змін власники приватних літаків та вертольотів звільняються від процедури отримання свідоцтва експлуатанта (документу, яким підтверджує право на ведення комерційної діяльності), що одразу ж автоматично викликало необхідність створення авіакомпаній (тобто за рахунок значно зменшених витрат на експлуатацію повітряних суден). Знято вимогу щодо отримання сертифікату типу повітряного судна у випадку, коли таке судно не використовується з комерційною метою. Введено новий порядок визначення зон повітряного простору та надано право власнику здійснювати по-

льоти в порядку повідомлення, а не дозвільному, що значно скоротило час для підготовки чартерних рейсів. Така лібералізація законодавства привела до значного зростання ринку ділової авіації в Росії [12, с. 53].

У результаті лібералізації правового регулювання ринку авіаперевезень у рамках ЄС розроблено баланс між режимом «відкритого неба» і можливістю забезпечувати інтереси суспільства і держави. Так, регулювання доступу до ринку в цілому засноване на повній свободі авіаперевізників ЄС в користуванні всіма комерційними правами на будь-яких повітряних лініях усередині ЄС. Разом з тим, воно дозволяє державам-членам ЄС вирішувати наступні найважливіші завдання: 1)забезпечення регулярних авіатранспортних зв'язків з регіонами, перевезення в які є свідомо збитковими завдяки географічному або економічному становищу даних регіонів; 2)запобігання невинуватеній конкуренції на деяких повітряних лініях і тимчасова підтримка дрібних авіакомпаній; 3)захист навколишнього середовища від шкідливого впливу цивільної авіації; 4)усунення проблеми перевантаженості аеропортів і інших об'єктів авіаційної наземної інфраструктури; 5)підтримка на необхідному рівні безпеки польотів. Слід мати на увазі, що в 2005-2008 роках ЄС став проводити досить агресивну політику відносно третіх країн, у тому числі і проти України. Одним з її проявів є спроба Євросоюзу поширити свої рішення, у розробці яких треті країни не можуть брати участь як не члени цієї організації, на авіаперевізників з інших країн, а також в односторонньому порядку, у порушення двосторонніх угод про повітряне сполучення, нав'язати свої правила взаємин з авіаперевізниками і пасажирями. За всім цим стоїть відверте лобіювання інтересів західних авіакомпаній.

Висновок. Лібералізація повітряного транспорту приймає все більші і більші масштаби. До 2020-2030 років режим лібералізації охопить практично весь світовий повітряний транспорт, включаючи ділову авіацію. Поза нього залишаться консервативно налаштовані країни. Виходячи із сьогоденного індиферентного відношення до лібералізації, у числі таких країн може опинитися і Україна. Авіакомпанії країн, що встали на шлях лібералізації, бурхливо нарощують обсяги перевезень. Авіакомпанії країн із традиційним уявленням про роботу на ринку міжнародних авіаперевезень уже давно помітно здали свої позиції. Частка українських перевізників на цьому ринку всього 1%. При таких обсягах продукція виробників авіаційної техніки не може користуватися великим попитом. Зовсім по-іншому складаються справи при лібералізації, що стимулює ріст перевезень, а щоб їх забезпечити потрібно все більше літаків. Ця залежність давно вже усвідомлена в країнах з ліберальним режимом. Щоб вигоди лібералізації одержати, необхідно врегулювати національне законодавство та застосовувати на практиці глобальні принципи лібералізації, схвалені ІКАО. Важливо це врахувати при підготовці і прийнятті нових законів і правил у сфері українського повітряного законодавства, тому що ні Повітряний кодекс 1993 р., ні пов'язані з ним правові акти, що його конкретизують, не передбачають нічого такого, щоб говорило про лібералізацію повітряного транспорту. Позитивний досвід країн-лідерів в регулюванні ділової авіації, розроблені і запропоновані норми законодавства необхідно прийняти найближчим часом для зняття перепон в розвитку української ділової авіації.

Список використаних джерел:

1. Решение Международной организации гражданской авиации (ИКАО) на Всемирной встрече на высшем уровне по устойчивому развитию (Йоханнесбург, Южная Африка, 26 августа – 4 сентября 2002 года).
2. Петроченко Д. И. Ассоциация деловой авиации //Бизнес авиация. – 2005. - № 9. – с. 40-44.

3. <http://businessaviation.ua/> - Бизнес-Авиация. Журнал чартерной авиации. Украина.
4. Рябоконов Д. Н. Аналитический обзор рынка деловой авиации // Business Week, Россия (Москва), № 027, 16.07.2007.
5. Департамент консалтинга. Аналитический обзор / Деловая авиация в России, Корпорация «РосБизнесКонсалтинг», г. Москва, 2008, - 160с.
6. Костромина Е.В. Экономика авиакомпаний в условиях рынка. – М.: НОУ, ВКШ, «Авиа-бизнес», 2002. – 304с.
7. Гречникова М. І. Розрахунок пасажирських тарифів на міжнародні авіаційні перевезення та правила оформлення квитка. Навч. посібник. Часина II. М.: НОУ ВКШ «Авіа-бизнес», 1999. – 111с.
8. P. Shearman. «Airline Marketing Course», IATA, Geneva 1996. – 214 pp.
9. Римська конвенція про шкоду, заподіяну, іноземними повітряними суднами третім особам на поверхні від 7 жовтня 1952 року.
10. www.rbaa.ru -Национальная Ассоциация Деловой Авиации России.
11. www.ecac-seac.org - Європейська конференція цивільної авіації.
12. Аніловська Г. П. Інтеграція України у світове господарство. // Фінанси України – 2004. - №1. – с.51-54.

*Лебедь І.Г.**

ІНВЕСТИЦІЙНИЙ КЛІМАТ В УКРАЇНІ: ПРОБЛЕМНІСТЬ ЧИ ПРІОРИТЕТНІСТЬ ДЛЯ ЗАХІДНОГО ІНВЕСТОРА?

Стаття присвячена аналізу проблем «інвестиційного клімату» в Україні та напрямкам формування державної політики інвестиційних пріоритетів для інвесторів країн ОЕСР.

Статья посвящена анализу проблем «инвестиционного климата» в Украине и направлениям формирования государственной политики инвестиционных приоритетов для инвесторов стран ОЭСР.

This article is about analyze the problems of «investment climate» in Ukraine and the ways of formation the investing priorities state policy for investors from OECD countries.

Постановка проблеми. Характеризуючи сучасний стан інвестицій в Україні, можна зазначити, що на даний момент наша держава не здобула серйозних досягнень у забезпеченні національної конкурентоспроможності та інвестиційної привабливості. При розрахунку індексу глобальної конкурентоспроможності України, беручи до уваги розвиток таких економічних параметрів, як інституції, інфраструктура, макроекономіка, охорона здоров'я, освіта, ефективність ринків, технологічне оснащення, бізнесове середовище та інноваційну сферу, згідно «Глобального звіту про конкурентоспроможність 2007—2008» Всесвітнього економічного форуму, рейтинг країни знизився з 69-ї до 73-ї позиції із 131 країни світу. Падіння рейтингу України пов'язано не лише з низькою продуктивністю економіки, а насамперед превілеюванням лімітуючих чинників (торговельні бар'єри, інвестиційне законодавство, прозорість державної політики, надійність банківської системи, митні процедури) перед конкурентними перевагами (гідна вища освіта, розмір державного боргу, вартість робочої сили, залізнична мережа, інноваційний потенціал). Природно постає питання: з чим пов'язані вказані негативні процеси і яку макро- і мікроекономічну стратегію слід наразі застосувати у якості ліків від українського «інвестиційного паралічу»?

Ступінь розробки проблеми. Дійсно, останнім часом проблемі дослідження розвитку світових інвестиційних процесів присвячено достатньо наукових праць багатьох вітчизняних і закордонних вчених, серед яких В.В. Козюк, Д.Г. Лук'яненко, Ю.В. Макогон, В.В. Мельник, В.А. Вергун, О.І. Ступницький, І.Л. Сазонець, А.С. Філіпенко, М.Г. Чумаченко, У. Шарп та інші. Проте, дослідження впливу глобалізаційних процесів на динаміку інвестування окремих країн і регіонів наразі залишається дискусійним, а науково обґрунтовані рекомендації і пропозиції щодо його оптимізації у контексті сучасних кризових явищ – недостатньо розробленими.

* економіст II категорії, що проводить НТР, науково-дослідної частини Інституту міжнародних відносин Київського національного університету імені Тараса Шевченка
Науковий керівник: д.е.н., проф. Вергун В.А.

Метою статті є аналіз стану та перспектив підвищення ефективності інвестиційного клімату в Україні для західних інвесторів на основі виявлення й якісної оцінки глобалізаційних тенденцій і світогосподарських перспектив його розвитку.

З точки зору економіко-географічного положення Україна є одним з перспективних ринків для вкладання капіталів, однак, за обсягами надходження прямих іноземних інвестицій Україна відстає від більшості країн світу з перехідною економікою. Якщо у кінці 90-х – на початку 2000 рр. експерти ООН відносили Україну до двадцятки найпривабливіших для прямих іноземних інвестицій країн і пояснення привабливості України полягало в тому, що вкладення у неї розглядалися як інвестиції у дочірній регіон Росії, то наразі представники багатьох іноземних компаній відкрито стверджують, що надходження масштабних інвестицій в Україну ускладнюється відсутністю стабільності навіть на короткий проміжок часу. Внаслідок цього привабливість українських компаній для іноземних інвесторів зменшується, а значна частина з них займають вичікувальну позицію. Ключовими характерними особливостями, які стримують поліпшення інвестиційного клімату, є: [1; 2]

По-перше, відсутність в Україні сталої стратегії та відповідного національного плану дій, який є прийнятним та наслідуються усіма політичними «командами» й орієнтований на забезпечення усім суб'єктам економічних відносин рівних економічних прав та обов'язків у здійсненні фінансово-економічної діяльності. Суттєвою вадою розбудови сприятливого інвестиційного клімату є фокусування політики переважно на розвиток великого бізнесу і відставання у здійсненні регуляторної реформи, що гальмує розвиток підприємницького середовища в країні. Зосередження заходів державних стратегій і програм на розподілі державних коштів чи наданні преференцій окремим групам господарюючих суб'єктів призвело до викривлення конкурентних можливостей на національному ринку та непрозорості в сфері розподілу ресурсів, а як наслідок не дозволило сформувати на державному рівні єдине нормативно-правове поле реалізації економічної діяльності. А саме воно у кінцевому підсумку і формує високомотиваційний інвестиційний клімат, привабливий для вітчизняних та іноземних інвесторів. У цьому контексті важливим негативним наслідком створення «інвестиційного клімату для обраних» стала втрата довіри суспільства до влади. Зміни, які сталися внаслідок політичної реформи, не сприяли підвищенню впевненості суспільства в наступності економічного курсу, зокрема – ключових його складових – політики щодо захисту прав приватної власності, ринку землі, механізмів прибутку на додану вартість (ПДВ), стабільності курсу національної валюти, напрямів зовнішньоекономічної інтеграції тощо.

По-друге, обмеженість потенціалу залучення прямих іноземних інвестицій (ПІІ) в Україну через приватизацію державних підприємств. Попри існування певної кількості державних підприємств, під які можна залучати інвестиції, перспектива розвитку цього джерела залучення інвестицій є обмеженою вже у короткостроковому періоді. Подальше залучення ПІІ в економіку України залежатиме від оперативності усунення невиправданих витрат, ризиків і бар'єрів для конкуренції, які стимулюють інвесторів здійснювати інвестиції. Малоперспективними є також сподівання виграти в конкуренції за залучення інвестицій на основі низької вартості трудових ресурсів, оскільки цей чинник дозволяє залучати інвестиції лише в сировинні та низькотехнологічні сектори економіки.

По-третє, переобтяженість регуляторними нормами та складність податкової системи. Так, за даними Світового Банку, Україна у 2008 р. за рівнем якості середовища для здійснення господарської діяльності посідає 128 місце з 175 країн, поступаючись всім країнам Центрально-Східної Європи, та навіть більшості пострадянських країн, таким як Вірменія (34), Грузія (37), Казахстан (63), Киргизстан (90), Росія (96), Азербайджан (99), Молдова (103). В Україні нараховується 98 видів податкових платежів, на опрацювання та

сплату яких компанії витрачають 2185 годин робочого часу щороку. При цьому підприємство має заповнити 92 сторінки податкових декларацій, тоді як середній в світі показник становить 35 сторінок (табл. 1). Між тим, наприклад, в Естонії підприємства сплачують 11 видів податків, на які витрачається лише 104 години, в Болгарії – відповідно 27 і 616, Польщі - 43 і 175, Казахстані - 34 і 156. Фактично податкова система України є однією з найбільш ускладнених та громіздких серед країн Центрально-Східної Європи, для яких ці показники складають 50 і 423 відповідно. За даним критерієм вона значно поступається країнам ЄС-25 (найбільша кількість податків в Польщі - 43, Словенії - 34).

Таблиця 1. Кількість податкових платежів та час, який витрачається на їх сплату, в країнах ЄС, ЦСЄ та СНД у 2009 р.

Країна	Загалом		Податки на прибуток корпорацій		Податки на робочу силу		Інші податкові платежі	
	к-сть податкових платежів	години	кількість податкових платежів	години	к-сть податкових платежів	години	к-сть податкових платежів	години
Албанія	42	240	13	120	12	96	17	24
Вірменія	50	1,12	13	160	12	480	25	480
Австрія	20	272	1	80	4	96	15	96
Азербайджан	36	1	4	250	12	150	20	600
Білорусь	125	1,188	24	960	36	180	65	48
Бельгія	10	160	1	24	2	40	7	96
Боснія і Герцеговина	73	100	12	25	36	40	25	35
Болгарія	27	616	4	40	12	288	11	288
Китай	44	872	5	200	12	288	30	384
Хорватія	39	196	1	60	24	96	14	40
Чехія	14	930	1	150	4	420	9	360
Данія	18	135	1	25	2	70	15	40
Естонія	11	104	1	20	1	36	9	48
Фінляндія	19	264	13	16	2	200	4	48
Франція	33	128	1	24	24	80	8	24
Грузія	35	423	4	144	12	67	19	212
Німеччина	32	105	15	30	3	35	14	40
Греція	33	204	1	12	12	48	20	144
Угорщина	24	304	1	16	8	192	15	96
Ірландія	8	76	1	10	1	36	6	30
Італія	15	360	2	24	1	320	12	16
Казахстан	34	156	12	60	4	64	18	32
Киргизія	89	204	12	60	30	72	47	72
Латвія	8	320	1	32	2	192	5	96
Литва	13	162	1	28	2	76	10	58
Македонія	54	96	12	30	24	36	18	30
Молдова	44	250	4	100	28	100	12	50

Чорногорія	75	208	12	16	48	96	15	96
Нідерланди	22	250	1	40	12	150	9	60
Норвегія	3	87	1	24	1	15	1	48
Польща	43	175	12	50	3	100	28	25
Португалія	7	328	2	40	1	192	4	96
Румунія	89	198	4	42	60	96	25	60
Росія	70	256	12	64	36	96	22	96
Сербія	41	168	12	48	12	60	17	60
Словаччина	30	344	1	80	12	120	17	144
Словенія	34	272	1	80	24	96	9	96
Іспанія	7	602	1	26	1	288	5	288
Швеція	5	122	1	50	2	36	2	36
Таджикистан	55	224	12	80	12	48	31	96
Туреччина	18	254	2	50	2	84	14	120
Україна	98	2,185	5	425	60	800	33	960
Сполучене Королівство	7	105	1	35	1	45	5	25
Узбекистан	130	152	24	32	12	48	94	72

Джерело: [3]

По-четверте, суттєве податкове навантаження. Ставка податку на прибуток в Україні (25 %) і є вищою, ніж у багатьох країнах Центрально-Східної Європи (табл. 2), проте, зважаючи на високу порівняно з країнами ЄС прибутковість вкладення капіталу, ця різниця не є значною перепорою для інвестицій.

Таблиця 2. Рівень оподаткування прибутків підприємств в країнах ЦСЄ та СНД, %

Країна	Податок на прибуток	Країна	Ставка податку на прибуток
Вірменія	20	Литва	15
Азербайджан	24	Македонія	15
Білорусь	24 % на прибутки до оподаткування + 4% на	Польща	19
Болгарія	15	Румунія	16
Хорватія	20	Росія	24
Чехія	26	Словаччин	19
Естонія	24	Словенія	25
Грузія	20	Таджикист	25% на прибутки або 1% від
Угорщина	16	Туреччина	30
Казахстан	30	Україна	25
Киргизія	20	Узбекистан	15% на прибутки до оподаткування + 8% на
Латвія	15		

Джерело: [3]

Водночас стримуючим чинником для поліпшення інвестиційного клімату є механізм адміністрування податків, зборів та обов'язкових платежів, а також непрогнозованість дій уряду щодо встановлення та адміністрування інших податків та податкових платежів.

По-н'яте, недієздатність механізмів забезпечення ринкових прав і свобод інвесторів, а також низький рівень захисту інвесторів. Значним є відставання за цими показниками України від «країн-еталонів» ОЕСР (табл. 3), з розвиненим корпоративним законодавством та менеджментом. Зокрема, найбільше відставання спостерігається за критерієм розкриття інформації, що ускладнює прихід на український ринок іноземних інвесторів, а також підвищує ризики придбання пакетів акцій, які не є контрольними, внаслідок зростання витрат на вивчення потенційних партнерів та загроз і втрати оперативного управління інвестиціями.

Таблиця 3. Оцінка бізнес середовища в Україні за критерієм захисту інвесторів у 2008р.

Показник	Україна	ЦСЄ та СНД	ОЕСР
Індекс розкриття інформації	1	4,7	6,3
Індекс відповідальності директора	3	3,8	5
Індекс судових позовів акціонерів	7	6	6,6
Індекс захисту інвесторів	3,7	4,8	6

Джерело: [3]

Привабливість України як об'єкта для інвестицій іноземного капіталу можна охарактеризувати на основі такого сценарію вкладення коштів: найбільшою популярністю користуються галузі, які переживають піднесення і зорієнтовані на внутрішнє споживання (банківська сфера і страхування, зв'язок). Найбільшими інвесторами є Німеччина, Кіпр, Великобританія, Сполучені Штати Америки, Нідерланди, Російська Федерація, Австрія, Польща (табл. 4).

Таблиця 4. Прямі іноземні інвестиції в Україну (розріз по країнах)

	Обсяги прямих інвестицій на 01.10.2009 (млн. USD)	в % до підсумку
Усього	38591	100
у тому числі		
Кіпр	8201,7	21,3
Німеччина	6580,7	17,1
Нідерланди	3814,2	9,9
Австрія	2564,8	6,6
США	2418	6,5
Велика Британія	2257,2	5,4
Російська Федерація	1280,8	4,6
Франція	1026,8	3,9
Віргінські Британські острови	908,3	3,8
Швейцарія	504,9	2,4
Польща	566	1,7
Угорщина	564,5	1,7
Інші країни	6174,3	16,1

Джерело: [4]

Фінансовий сектор є привабливим для зовнішнього інвестора завдяки вищим порівняно з європейськими країнами процентним ставкам і значним темпам динаміки банківської діяльності. Іноземна присутність у вітчизняних фінансових установах з кожним роком зростає: за 2006—2009 роки на український банківський ринок вийшло 12 нових серйозних іноземних контрагентів, серед яких «UniCredit» (Італія), «Reiffeisen» (Австрія), «BNP Paribas» (Франція), «Swedbank» (Швеція), «Erste» (Австрія). Певною привабливістю відзначається і сфера високих технологій. У світі існує нестача кваліфікованих кадрів, а в Україні у наявності гідна освітня база для побудови експортоорієнтованого ІТ-бізнесу. І хоча Україна практично вже втратила шанс зайняти місце на ринку софтверного виробництва, але в галузі створення та управління додатками володіє великим потенціалом. У найближчому майбутньому Україна може стати для Європи рентабельним виробничим цехом, а також лідером у залученні інвестицій в електронну промисловість. В Україні вже функціонують заводи «Flextronics International» (Сінгапур) і «Jabil Circuit» (США) — компаній, що виробляють продукцію для «Ericsson», «Nokia», «Philips» тощо. Інші мультинаціональні компанії, такі як «Intel» і «Foxconn», також планують налагодження виробництва в Україні. [5] Прагнення Росії до збільшення експорту енергоносіїв, а Європи — до диверсифікації джерел поставок приводять до високих обсягів замовлень на продукцію українських трубних компаній та підвищення інтересу інвесторів до їхніх цінних паперів. Тому особливу увагу привертають об'єкти нафтогазової, трубої та енергетичної промисловості, а також споживчого сектору.

Інвестиції із країн ЄС дуже важливі для української економіки. Розширення ЄС на Схід, найімовірніше, матиме позитивний вплив на потоки прямих європейських інвестицій в Україну. Останні хвилі розширення ЄС (у 2004-му та 2007-му роках) надали нові можливості для розвитку співпраці України з Євросоюзом, у тому числі в контексті залучення європейського капіталу. Компанії Євросоюзу в рамках реалізації стратегій розвитку розглядають можливості подальшого розширення діяльності, нових ринків та факторів продуктивності. Цим може скористатися Україна, яка має порівняно нижчі витрати на кваліфіковану робочу силу, місткий внутрішній ринок (у разі подальшого зростання ВВП та продуктивності праці), що розташований на кордоні розширеного ЄС. Необхідно відзначити, що бар'єри і ризики для інвестицій залишаються досить високими. У рішенні Ради національної безпеки і оборони України «Про хід виконання рішень Ради національної безпеки і оборони України щодо поліпшення інвестиційного клімату в Україні» від 15 червня 2007 року зазначається: «Інвестиційний клімат у державі продовжує залишатися несприятливим через недостатній рівень захисту права власності, в тому числі державної, а також недосконалість законодавства з корпоративного управління та низьку корпоративну культуру».

Пріоритетними зонами для іноземних інвестицій в Україні є: (табл. 5). Західний регіон (Львівська, Івано-Франківська, Закарпатська, Тернопільська, Волинська області), де ефективним може бути створення виробництва з використанням місцевих природних ресурсів - сірки, калійної та кухонної солі, вугілля, нафти та газу, а також розвиток мережі оздоровчих курортно-туристичних комплексів. Донецько-Придніпровський регіон (Донецька, Луганська, Запорізька, Дніпропетровська області), де необхідно здійснити реконструкцію та технічне переобладнання шахт, металургійних, хімічних виробництв на базі безвідходних, маловідходних та екологічно чистих технологій; дати потужний імпульс розвитку малоенергомістких виробництв середнього та точного машинобудування, автомобіле- та літакобудування. Південний регіон (Одеська, Миколаївська, Херсонська області), де найбільш вигідним є проведення реконструкції та технічного переоснащення портового господарства, розвиток виробництва обладнання для харчової та консервної промисловості, розширення мережі оздоровчих курортно-туристичних комплексів. Ре-

гіони України, забруднені внаслідок аварії на Чорнобильській атомній електростанції, у яких, поряд із запровадженням унікальних наукових досліджень, необхідно впровадити найновітніші технології та здійснити комплекс заходів щодо екологічного, економічного та соціального відродження територій.

Таблиця 5. Прямі іноземні інвестиції у регіони України (на 1 жовтня 2009 року)

	Приріст (зменшення) прямих іноземних інвестицій до початку року, млн. дол. США		На одну особу наростаючим підсумком з початку інвестування, дол. США	
	2008	2009*	2008	2009*
Україна	8079,4	2972,1	812,1	837,5
АР Крим	33,4	72,9	386,5	354,5
Вінницька	10,4	17,1	97,4	107,5
Волинська	28,1	59,6	406,5	318,1
Дніпропетровська	421,7	90,1	984,9	815,9
Донецька	320,5	83,6	368,6	354,3
Житомирська	28,5	28,1	154	158
Закарпатська	14,2	3,2	289,8	289,9
Запорізька	220,4	31,8	533,8	477,7
Івано-Франківська	91	120,8	344,6	436,2
Київська	303,2	137,8	797,8	838,7
Кіровоградська	3,2	1,8	56,3	63,9
Луганська	38,9	258,2	147,2	254
Львівська	202,8	224,7	382,7	440,8
Миколаївська	51,8	10,2	156,3	143,5
Одеська	101,4	27,4	412	418,7
Полтавська	79	-92,5	293,1	280
Рівненська	60,3	3,9	254,7	239,9
Сумська	-0,9	59,8	149,4	183,3
Тернопільська	5,3	10	51,2	62,8
Харківська	477,8	398,3	629,9	724,1
Херсонська	24,4	5,1	162,1	163,4
Хмельницька	4,1	52,1	98,4	141,1
Черкаська	7,7	61,9	138,6	176,1
Чернівецька	14,9	2,6	73,3	69,5
Чернігівська	12,3	-8,6	87,1	76,6
м. Київ	4022,7	1188,4	5098,5	5403,8
м. Севастополь	16,2	0	433,1	375,2

*Дані на 1 жовтня 2009 р.

Джерело: [6]

Одночасно з пріоритетними сферами та зонами для іноземного капіталу визначаються об'єкти з особливими умовами інвестування, куди іноземні інвестиції залучаються з дозволу уряду України. До таких об'єктів належать: підприємства атомного машинобудування; підприємства та об'єднання паливно-енергетичного комплексу, у тому числі ву-

гільно-, нафто- та газопереробні підприємства; об'єкти нафтопродуктозабезпечення, нафтосховища міжобласного та республіканського значення; підприємства залізничного, морського, річкового, авіаційного та автомобільного транспорту загального користування; підприємства та об'єкти електроенергетики, гідроелектростанції, теплоелектростанції; об'єкти освіти, науки, що фінансуються з державного бюджету; автомобільні дороги загального користування; метрополітени; магістральні лінії електропередачі; нафто- та газопроводи, трубопровідний транспорт; соледобувальні підприємства та багато інших. До числа пріоритетних напрямків іноземного інвестування слід віднести й створення в Україні сучасної інфраструктури, включаючи транспорт, технічно оснащене складське господарство, телекомунікації, ділову інфраструктуру (офіси, ділові центри, банки даних та інші об'єкти) та побутовий сервіс. Без цього практично неможливі перехід до повноцінного ринку та широкий розвиток міжнародної інвестиційної діяльності. Розвиток цієї сфери не тільки актуальний, але й досить привабливий для зарубіжних інвесторів, оскільки в ній, як правило, у відносно короткі строки окупаються початкові затрати й одночасно створюється сприятлива матеріальна основа для подальшої ділової активності іноземного капіталу.

Однак слід розуміти що іноземні інвестиції в економіку України є досить мізерними. Українським чиновникам потрібно досягати мистецтва привабливості. За експертними оцінками, Україна зможе досягти рівня ВВП 1990 року не раніше 2020 року. І це за умови, що промисловий ріст збереже хоча б існуючі темпи. Поки що, в порівнянні з минулим 2008 роком, ці темпи упали в три рази — українська промисловість почала видихатися. Західні експерти вважають, що для нормального розвитку українській економіці необхідно 80-100 млрд. дол. США протягом 10 років, тобто по 8-10 млрд. дол. США у рік. За обсягами іноземних інвестицій на душу населення Україна поступається навіть Албанії і Казахстану. За даними офіційної статистики, щорічний приріст надходжень іноземного капіталу в країну складає близько 15%, але це без обліку грошей, ввезених іноземцями назад. Наприклад, у першому півріччі 2008 року іноземці вклали у нашу економіку 425,5 млн. доларів США, а вивезли — 186,7 млн. доларів США. Портфельних інвестицій в Україні практично немає — за весь час їх обсяги не перевищили 250 млн. доларів США, з яких третина надійшла до нас з офшорів.

Звідси і типовий образ, що сформувався в Україні, іноземного інвестора - могутня транснаціональна корпорація з великими лобістськими можливостями. Саме ці інвестори (типу «Coca-Cola») уклали найбільше великі кошти в нашу економіку. В інноваційні проекти і наукомісткі галузі ніхто інвестувати не поспішає, незважаючи на пільги. Західний капітал в основному зосередився в харчовій і тютюновій промисловості, торгівлі, фінансах, енергетиці. Тобто в галузях зі швидкою оборотністю капіталів і забезпечених ринків збуту. Ці інвестори поки розглядають свої вкладення в Україну переважно як можливість забезпечити збут продукції без митних і протекціоністських обмежень. На жаль, приватизація не зіграла в залученні західних інвесторів істотної ролі (виключення — приватизація американцями і словаками деяких обленерго). По-перше, через численні приватизаційні скандали і перегляди результатів торгів. По-друге, через закритість самого процесу. Більшість західних інвесторів вкладали гроші в Україну через створення виробництв «з нуля» чи викуп акцій у фінансових посередників. Крім працюючих інвесторів, в Україні є чимало компаній, в основному західних, котрі просто відстежують ринок на майбутнє. Поки ці компанії здебільшого займаються імпортом-експортом сільгосппродукції і супутніх товарів (пестициди, гербіциди і т.д.). Дуже помітними операторами зернового ринку України стали дочірні підприємства іноземних сільгоспгігантів — Cargill і Toerfer. Останнім часом у цих компаній з'являється інтерес уже не тільки до торгівлі, але і до виробництва, наприклад, зернових.

У 2004 році німецька консультативна група спеціально для українського уряду провела опитування 20 іноземних компаній, що працюють в Україні. Ціль — визначити найбільше істотні перешкоди для інвестування в Україну. Інвестори назвали наступні фактори (розташовані починаючи з більш важливих), що заважають їм працювати: 1) нестабільність правового режиму; 2) невиконання урядом своїх обіцянок; 3) сильний державний контроль над економікою; 4) відсутність підтримки з боку влади; 5) корупція; 6) занадто довгі процедури одержання необхідних дозволів. У 2006 році Український міжнародний центр політичних досліджень запропонував 65 найбільшим іноземним компаніям, що мають в Україні свої представництва, визначити головні перешкоди для інвестування в нашу економіку. Опитані компанії направили в Україну більш 2,0 млрд. доларів США прямих іноземних інвестицій. На думку представників цих компаній, в Україні основними перешкодами для залучення іноземних інвестицій стали (починаючи з більш важливих) наступні: 1) нестабільність і величезний обсяг державного регулювання; 2) невизначеність економічного середовища; 3) корупція; 4) сильний податковий тиск; 5) труднощі у визначенні чітких умов одержання права власності; 6) занижені можливі рівні прибутку; 7) труднощі в переговорах з урядовими структурами; 8) нестабільність політичного середовища; 9) обмеженість матеріальної інфраструктури.

Висновок. Інвестори промислово розвинених країн історично були серед лідерів вкладення капіталу в нашу державу. Їх інвестиції мають велике значення для економіки України, оскільки вони забезпечують ефективну інтеграцію національної економіки у світову завдяки виробничій та науково-технічній кооперації, слугують джерелом капіталовкладень, причому у формі сучасних засобів виробництва, залучають вітчизняних підприємців до передового господарчого досвіду, сприяють поширенню інновацій, стимулюванню імітації та запозичення найкращої ділової практики розвинених країн, збільшенню продуктивності праці та підвищенню доброту населення. Виходячи з поки що недостатньо високого рейтингу інвестиційної привабливості української економіки, можна спрогнозувати особливості інвестиційної політики промисловорозвинених держав щодо нашої держави на найближчий час: по-перше, найшвидше основними інвесторами будуть міжнародні фінансові організації та уряди західних держав з неекономічними пріоритетами під гарантії Уряду України; по-друге, особливістю інвестиційної стратегії іноземних інвесторів буде пріоритет короткотермінової максимізації прибутків, що означає концентрацію активності насамперед у сфері послуг, торговельно-посередницькій діяльності, а також у харчовій і легкій промисловості та інших схожих за виробничо-економічними характеристиками галузях; по-третє, іноземні інвестори не зацікавлені фінансувати в Україні високотехнологічне виробництво; по-четверте, участь в інвестиційному процесі відомих фірм, очевидно, зводиться до створення стратегічних засад на перспективному ринку і поки що не буде масштабною. Ділової активності слід чекати від малих та середніх компаній.

Список використаних джерел:

1. Гаврилюк О. В. Інвестиційний імідж та інвестиційна привабливість України // Фінанси України. — 2008. — № 2 (147). — с. 68-81;
2. Гаврилюк О. В. Інвестиційний імідж та інвестиційна привабливість України // Фінанси України. — 2008. — № 3 (148). — с. 79-93
3. The Group of States against Corruption (GRECO) Publishes its Report on Ukraine. Strasbourg, 29/10/09. — <http://www.coe.int/t/dg1/greco/>
4. Національний банк України. — <http://www.bank.gov.ua>
5. Дибя М.І., Осадчий Є.С. Вплив іноземного капіталу на економічні процеси в Україні // Фінанси України. — 2009. — № 11 (168). — с. 35-46
6. Державний комітет статистики України. — <http://www.ukrstat.gov.ua>

Бояр А.О.*

«БРИТАНСЬКИЙ ЧЕК» У БЮДЖЕТІ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СОЮЗУ: ДАНИНА СПРАВЕДЛИВОСТІ ЧИ ПЕРЕЖИТОК МИНУЛОГО?

Розглядаються передумови та сучасний стан функціонування у бюджеті ЄС механізму компенсацій Великобританії її надмірного негативного нетто-балансу у комунітарному бюджеті. Розкривається методика розрахунку «британського чека», що використовується у Спільноті станом на 2010 р. Обґрунтовуються наслідки 25-річного існування у бюджеті ЄС цього механізму та висловлюється думка автора щодо подальшого його розвитку.

Ключові слова: бюджет ЄС, «британський чек» (поправка для Великобританії), власні ресурси.

Preconditions and current status of compensatory mechanism for British excessive negative net-balance in the EU budget are considered. The formula of «British cheque» calculations used in the Community as for the year 2010 is presented. Some consequences of 25 years of application of this mechanism upon the EU budgetary system are revealed as well as possible future scenarios of the compensatory mechanism are forecasted.

Key words: the EU budget, «British cheque» (UK correction), own resources.

З набуттям чинності Лісабонської угоди Європейський Союз вступає у нову фазу свого розвитку. Передбачені угодою політичні й інституційні реформи відкривають перед нашою державою нові можливості співпраці з ЄС і дають змогу поставити питання вступу України до ЄС у площину практичної реалізації. Однак на сьогоднішній день цілий ряд теоретичних і практичних питань європейської інтеграції залишаються не дослідженими вітчизняною науковою школою. Серед них особливо помітним є питання організації та механізмів функціонування бюджетної системи ЄС, що, без сумніву, вимагає коректив.

Не дивлячись на те, що європейські вчені досить давно і плідно працюють над дослідженням різних аспектів цієї проблематики, у вітчизняному науковому доробку і дискусіях відповідна проблематика не знаходить суттєвого резонансу. Серед праць іноземців помітними є дослідження, у яких розкриваються загальні принципи, механізми та структурні особливості функціонування бюджетної системи ЄС (Й. Феррер (Бельгія), М. Буті, М. Нава (Італія), Я. Петрась (Польща), Х. Шімовіч (Хорватія), В. Рант (Словенія), Т. Шемлер (Угорщина) та ін.); проблеми та перспективи бюджетної політики ЄС (Ф. Фігуейра, С. Едервін, Ф. Ніколайдес (Нідерланди), Ф. Хайнеман, Д. Шварцер (Німеччина), І. Бег, Дж. Піт (Великобританія), Т. Данел, А. Остхол (Швеція) та ін.); бюджетно-фінансові наслідки розширення ЄС (О. Шнайдер (Німеччина), М. Маттіла, Х. Кауппі (Фінляндія), Р. Болдвін (Швейцарія) та ін.) тощо. Серед українських авторів, які частково працюють у зазначеній площині, можна виділити праці В. Посельського та О. Приходько. Загальні питання щодо

* кандидат географічних наук, магістр економіки (США), кафедра міжнародних економічних відносин факультету міжнародних відносин Волинського національного університету імені Лесі Українки

бюджету ЄС присутні також у посібниках, присвячених правовим та інституційним основам європейської інтеграції.

Виходячи із зазначених міркувань, метою нашого дослідження є детальний системний і критичний аналіз механізму відшкодування негативного нетто-балансу Великобританії у бюджеті ЄС («британського чека»). Досягненню мети сприятиме вирішення таких завдань: 1) здійснити короткий огляд причин виникнення і сучасного стану механізму відшкодування негативного нетто-балансу Великобританії у бюджеті ЄС; 2) розкрити діючу методику розрахунку «британського чека» (на прикладі 2010 р.); 3) виявити наслідки 25-річного функціонування у системі бюджетних доходів ЄС поправки на користь Сполученого Королівства; 4) висвітлити можливі напрями подальших реформ механізму коригування дисбалансів у бюджеті ЄС; 5) виділити напрями подальших досліджень бюджетної системи ЄС.

Виникнення та загальні риси механізму

Спеціальний механізм відшкодування надмірного негативного нетто-балансу Великобританії у бюджеті ЄС діє з 1985 р. Сполучене Королівство, яке є членом Спільноти з 1973 р., домоглося цього на саміті Європейської Ради у Фонтенбло у 1984 р. завдяки дипломатичним здібностям Прем'єр-Міністра М. Тетчер і її команди. Глави держав і урядів, що були присутні на саміті, прийняли аргументацію Великобританії, яка зводилась до того, що ця країна має значно більший негативний нетто-баланс у бюджеті ЄС, ніж інші держави-члени, і доручили інституціям ЄС розробити та прийняти механізм, який би дозволяв певною мірою відшкодовувати Великобританії цей дисбаланс. Цей механізм був впроваджений Рішенням Ради щодо системи власних ресурсів Спільнот у 1985 р. [4] (надалі – РВР з вказівкою року прийняття через дефіс) і отримав офіційну назву «*поправка для Великобританії*» (англ. – UK correction) або, у побуті, – «британський чек».

Основними діями з розрахунку поправки для Великобританії є визначення обсягу негативного бюджетного нетто-балансу цієї країни, який підлягає відшкодуванню, і його розподіл між державами-членами для відшкодування. Механізм працює таким чином, що держави-члени не сплачують відшкодування Великобританії напряму, а роблять це через бюджет Спільноти. Тобто обсяг бюджетних внесків Великобританії зменшується, а одержану нестачу коштів покривають інші держави-члени шляхом збільшення їхніх ВНД-платежів (платежів до бюджету ЄС за статтею «Відсоткові відрахування від Валового національного доходу (ВНД)»). «Формула», за якою розраховується «британський чек», неодноразово змінювалась зі змінами інших параметрів бюджетної системи ЄС.

Оскільки розмір «британського чека» напряму пов'язаний з такою величиною як гармонізована база податку на додану вартість (ПДВ), він розраховується Комісією у комплексі з розрахунками ПДВ-ресурсу (платежів держав-членів до бюджету ЄС за статтею «Відсоткові відрахування від гармонізованої бази ПДВ») при розробці попереднього проекту річного бюджету ЄС. Причому поправка («чек») за певний рік закладається у бюджет наступного фінансового року. Тобто відшкодування за негативний нетто-баланс у 2009 р. Великобританія отримає протягом 2010 р. Закономірно, що при його розрахунку Комісія має змогу оперувати як фактичними даними (наприклад, щодо видатків), так і попередніми та прогнозними даними (щодо бази ПДВ, ВНД, традиційних власних ресурсів), що наявні на момент складання попереднього проекту бюджету (кінець фінансового року).

Методика розрахунку

Первинно поправка для Великобританії розраховувалась як різниця між часткою Сполученого Королівства у сукупній необмеженій базі ПДВ ЄС і часткою цієї країни у су-

купних розподілених видатках Спільноти¹, що здійснюються у державах-членах, помножена на сукупні видатки ЄС у державах-членах. Поступово шляхом політичних компромісів частка бюджетного дисбалансу, яка відшкодовується, була зменшена до 66 %. Розраховану таким чином поправку прийнято називати первинною поправкою для Великобританії (англ. – original UK correction). Сьогодні вона слугує проміжним значенням кінцевої поправки.

Зі встановленням обмеження на базу ПДВ і впровадженням ресурсу ВНД у 1988 р. (РВР-1988) до формули розрахунку «британського чека» були внесені зміни. Зокрема було введено поправку на так звану «вигоду Великобританії» (англ. – UK advantage), яка була покликана нейтралізувати (відняти) додаткову вигоду, що отримувало б Королівство в рамках механізму поправки на його користь у результаті цих двох нововведень. З пізнішими змінами обмеження бази ПДВ (з 55 % до 50 % ВНД) «вигода» коригувалась, однак вона і на сьогоднішній день використовується при розрахунку поправки для Великобританії. Підкориговану з урахуванням «вигоди» поправку прийнято називати базовою поправкою для Великобританії (англ. – core UK correction).

Наступні зміни до методики розрахунку обсягу поправки на користь Великобританії були внесені РВР-2000. Зокрема було обґрунтовано і запроваджено ще два інструменти, які знижували розмір «британського чека». Перший став наслідком збільшення з 10 % до 25 % частки традиційних власних ресурсів, які держави-члени залишають як кошти на збір цих ресурсів, а другий стосувався надання передвступної допомоги країнам-кандидатам, які вступили до ЄС після 30 квітня 2004 р.

Зокрема було встановлено, що зменшення з 90 % до 75 % частки традиційних власних ресурсів, які держави-члени перераховують до бюджету ЄС, призведе до збільшення частки ВНД-платежів держав-членів, а це, в свою чергу, спричинить перерозподіл сукупних внесків державами-членами власних ресурсів, який, як показали розрахунки, буде на користь Великобританії [5, 244]. Застосована тут логіка співпадає з логікою відрахування від «британського чека» «вигоди», про яку йшлося вище. Нову «знижку» назвали «випадкові здобутки від традиційних власних ресурсів» (англ. – traditional own resources windfall gains).

Випадкові здобутки від традиційних власних ресурсів розраховуються як добуток 20 % зібраних Великобританією традиційних власних ресурсів (20 % – це співвідношення між додатковою часткою традиційних власних ресурсів, що залишаються у розпорядженні держав-членів (15 %), і часткою перерахованих до бюджету ЄС традиційних власних ресурсів (75 %)) на різницю між часткою Великобританії у сукупних зібраних традиційних власних ресурсах і часткою цієї країни у необмежених базах ПДВ держав-членів ЄС [5, 243].

Така категорія бюджетних видатків як «Започатковані в останній рік до членства програми надання передвступної допомоги країнам-кандидатам, які вступили до ЄС після 30 квітня 2004 р.», РВР-2000 була виключена з обсягу сукупних розподілених видатків ЄС – одного з базових показників, що використовується при розрахунку «британського чека» (див. вище). Хоча за визначенням видатки на ці потреби не включаються до сукупних розподілених видатків, введення такого положення було необхідним з огляду на те, що програми передвступної допомоги фінансуються і після вступу відповідних держав до Спільноти.

Слід, однак, зазначити, що РВР-2007 скасовує це нововведення РВР-2000, починаючи з 2014 р. Крім того, РВР-2007 впроваджує у методику розрахунку поправки на користь

¹До «сукупних розподілених видатків» (англ. – total allocated expenditure) відносяться ті бюджетні видатки ЄС, які розподіляються між державами-членами. Вони розраховуються шляхом віднімання від сукупних бюджетних видатків адміністративних витрат, витрат на зовнішню політику та деяких інших витрат.

Великобританії інше нововведення. Зокрема з 2009 р. передбачено виключення з обсягу сукупних розподілених видатків витрат, що здійснюються у державах-членах, які вступили до ЄС після 30 квітня 2004 р., окрім прямих і ринкових сільськогосподарських витрат і витрат на розвиток сільської місцевості Європейського фонду орієнтації та гарантій сільського господарства. Це нововведення запроваджується за прогресивною шкалою, а саме: у 2009 р. не враховується 20 % відповідних видатків; у 2010 р. – 70 %; у 2011 р. і далі – 100 % (ст. 4 (1)(g) [3]). Це коректування «британського чека» спрямоване на повне залучення Сполученого Королівства до фінансування розширення ЄС.

Ст. 4 (2) РВР-2007, однак, встановлює обмеження на обсяг фінансування Великобританією процесів розширення. Протягом періоду 2007-2013 рр. воно не повинно перевищити 10,5 млрд. євро у цінах 2004 р. У разі, якщо нове розширення відбудеться до 2013 р., це обмеження буде переглянуте в бік збільшення [3].

Фінансування поправки для Великобританії лягає на плечі інших держав-членів відповідно до їх частки у ВНД ЄС. Саме Сполучене Королівство виключається з розрахунку поправки на свою користь. З 1985 р. внесок Німеччини у фінансування «британського чека» був обмежений на рівні двох третіх її нормального внеску. З 2002 р. (РВР-2000) обмеження було змінено до однієї четвертої внеску, а до списку «пільговиків» були віднесені ще й Нідерланди, Австрія і Швеція. Знижки цим країнам були надані з огляду на все ту ж аргументацію – їх великий негативний нетто-баланс у бюджеті Спільноти. РВР-2007 залишає положення РВР-2000 щодо знижок цим державам в силі. Закономірно, недоплата відшкодувань Великобританії одними державами-членами створює додаткові фінансові зобов'язання іншим, включаючи і нових.

У бюджеті на 2010 р. поправка для Великобританії розраховується за підкоригованою методикою, прописаною у ст. 4 та 5 РВР-2007. Базові її етапи наведені у табл. 1.

Таблиця 1. Розрахунок поправки для Великобританії у бюджеті ЄС на 2010 р.

№ п/п	Розраховані показники та значення	Значення, % або млн. євро
1	Частка Великобританії у сукупній необмеженій базі ПДВ ЄС	13,83%
2	Частка Великобританії у сукупних розподілених видатках ЄС без видатків, пов'язаних з розширенням	7,26%
3	= (1) – (2)	6,57%
4	Сукупні розподілені видатки ЄС	104614,8951
5	Видатки, пов'язані з розширенням	12586,76735
(5a)	Витрати на передвступну допомогу	3023,312156
(5б)	Інші витрати, пов'язані з розширенням (ст. 4 (1)(g) РВР-2007)	9563,455197
6	Сукупні розподілені видатки ЄС без видатків, пов'язаних з розширенням = (4) – (5)	92028,12777
7	Первинний розмір поправки для Великобританії = (3) x (6)	3991,091896
8	Вигода Великобританії	19,42765
9	Базова поправка для Великобританії = (7) – (8)	3971,664246
10	Випадкові здобутки у традиційних власних ресурсах	13,121864
11	Поправка для Великобританії = (9) – (10)	3958,542381

Джерело: Складено за: [7, 188].

Наслідки

Наслідком впровадження «британського чека» у бюджетну практику Спільноти стало невинуватене, на думку багатьох експертів, ускладнення механізму формування бюджету ЄС, що, у свою чергу, значно зменшило розуміння і сприйняття системи фінансування політик ЄС широкою громадськістю. Саме складність і відірваність від громадськості вважаються одними з найбільших недоліків діючої системи бюджетних доходів ЄС [1; 5, 146].

Впровадження механізму виплати компенсацій Великобританії у 1985 р. дало також поштовх формуванню особливого підходу до трактування справедливого розподілу бюджетних коштів ЄС, який у термінології Спільноти прийнято називати *juste retour* (з фр. дослівно – справедливе повернення), тобто нетто-балансового підходу. Цей підхід коротко можна описати відомою фразою (заявою) Прем'єр-Міністра Великобританії Маргарет Тетчер, висловленою на згаданому на початку статті саміті ЄС у Фонтенбло, – «Я хочу повернути свої гроші» (англ. – «I want my money back»). Суть його полягає у прямому розрахунку різниці між коштами, сплаченими до єдиного бюджету, і одержаними з нього коштами кожною державою-членом союзу. Відповідно справедливим (читай – таким, що відповідає національним інтересам держави) вважається розподіл коштів, за якого нетто-баланс країни у бюджеті є позитивним або, принаймні, не є суттєво негативним.

Не дивлячись на значну критику науковців, підхід *juste retour* з часів заяви британського Прем'єр-Міністра і до сьогодні здійснював і продовжує здійснювати великий вплив на формування структури бюджету ЄС. Доказом цього є багаторічне існування механізму виплат компенсацій Великобританії та зниження на 3/4, починаючи з 2001 р., компенсаційних виплат Великобританії з боку найбільших нетто-донорів бюджету ЄС – Німеччини, Австрії, Нідерландів і Швеції.

Найбільшим недоліком такого підходу є те, що він не враховує непрямих здобутків (втрат) держав-членів союзу від інтеграції, а саме: макроекономічний ефект від інтеграції (створення спільного ринку, в першу чергу), екстерналії витрат, що здійснюються на рівні союзу, економія від масштабу тощо. А також робить структуру бюджетних асигнувань жорсткою та нездатною до оперативної ситуативної адаптації.

Перспективи

Складний механізм поправок на користь Великобританії та деяких інших держав-членів ЄС викликає хвилю справедливої критики з боку багатьох вчених, аналітиків, громадських діячів, представників як інституцій ЄС, так і окремих держав-членів Спільноти. Це пояснюється суттєвою складністю для розуміння пересічними громадянами, застарілістю і суб'єктивністю цього механізму. Пропонується його скасувати [2, 10] або замінити єдиним універсальним механізмом, який би застосовувався до усіх держав, негативний нетто-баланс яких у бюджеті ЄС перевищує певний пороговий рівень, і лише щодо політик, які не є політично прийнятними для усіх держав-членів Спільноти [6, 10].

Новий узагальнений механізм коригування бюджетних дисбалансів запропонувала до розгляду Ради і сама Європейська комісія [8]. Основними його елементами є: 1) встановлення порогового рівня негативного нетто-балансу (у відсотках від ВНД), перевищення якого надає державі право на його відшкодування; 2) обмеження обсягу відшкодування; 3) спрощення механізму виплати відшкодувань, за якого фінансове навантаження лягатиме на усі держави-члени пропорційно до їх ВНД. Впровадження саме такого механізму коригування міжнаціональних дисбалансів у бюджеті ЄС видається найбільш ймовірним у перспективі.

Висновки

Таким чином, механізм часткового відшкодування Великобританії її негативного нетто-балансу у бюджеті ЄС, що здійснюється під час формування бюджетних доходів, має уже 25-річну історію. Протягом цих років підходи та методика розрахунку «британ-

ського чека» суттєво змінилися, що було зумовлено, в першу чергу, змінами структури бюджетних доходів і видатків ЄС. Однак ці зміни ще більше ускладнили і без того непросту для розуміння пересічними громадянами систему формування бюджетних доходів Європейської спільноти.

Ще одним негативним наслідком довготривалого існування у бюджеті ЄС поправок на користь Великобританії стало формування у бюджетній практиці Спільноти неформального підходу *juste retour*, за яким ефективність своєї участі у реалізації політик ЄС держава-член оцінює шляхом розрахунку простої різниці між внесеними нею до єдиного бюджету коштами і отриманими з нього асигнуваннями.

Зважаючи на ці та інші недоліки існуючого механізму знижок внесків окремих держав-членів до бюджету ЄС суспільна прийнятність і політична доцільність такого механізму стає все більшим спірним питанням. У таких умовах є усі підстави очікувати його скасування або заміни у найближчому майбутньому. Найбільш ймовірним, на нашу думку, є впровадження нового універсального механізму коригування бюджетних дисбалансів, який міг би застосовуватись до усіх (а не окремих) держав-членів ЄС, уже на період нової фінансової перспективи (2014-2020 рр.). Відповідні проектні напрацювання уже оприлюднені і запропоновані на розгляд Раді ЄС Європейською комісією.

Слід також зауважити, що розкриті у цій статті особливості функціонування механізму компенсаційних виплат Великобританії далеко не вичерпують перелік питань бюджетно-фінансового системотворення у ЄС, що підлягають поглибленому вивченню вітчизняною наукою. На першочергову увагу заслуговують, зокрема, питання формування і структури дохідної та витратної частин бюджету ЄС, його інституційного та правового забезпечення, бюджетної процедури і бюджетного планування у ЄС, перспектив розвитку окремих елементів комунітарної бюджетної системи, впливу процесу розширення на бюджетну систему Спільноти тощо.

Література

1. Begg I. Rethinking the EU's Finances // Speech delivered at London School of Economics European Institute Debate (in association with European Commission and FT Business). – London, 27 November 2008 // <http://www2.lse.ac.uk/publicEvents/pdf/20081127GrybauskaiteBegg.pdf>
2. Consultation Report «Reforming the Budget, Changing Europe: Short Summary of Contributions» / Working document prepared by the Secretariat-General and DG Budget. SEC(2008) 2739. – Brussels, 3.11.2008. – 22 p. // http://ec.europa.eu/budget/reform/library/issue_paper/summary_consultation_doc_final_en.pdf
3. Council Decision 2007/436/EC, Euratom of 7 June 2007 on the system of the European Communities' own resources // Official Journal of the European Union. – 2007 (23.06). – L 163. – P. 20 // http://ec.europa.eu/budget/documents/eu_financing_system_en.htm#table-1_1
4. Council Decision 85/257/EEC, Euratom of 7 May 1985 on the Communities' system of own resources // Official Journal of the European Communities. – 1985 (14.05). – L 128. – P. 15 // <http://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=CELEX:31985D0257:EN:HTML>
5. European Union Public Finance. Fourth edition / European Commission. – Luxembourg: Office for Official Publications of the European Communities, 2008. – 427 p. – Режим доступу: http://ec.europa.eu/budget/library/publications/financial_pub/EU_pub_fin_en.pdf
6. Heinemann F., Mohl Ph., Osterloh S. Reform Options for the EU Own Resources System: Abstract and Executive Summary / Research Project 8/06 Commissioned by the German Federal Ministry of Finance. – Mannheim: Zentrum für Europäische Wirtschaftsforschung,

2008. – 13 p. // http://ec.europa.eu/budget/reform/library/contributions/us/20080326_US_14_en.pdf
7. Preliminary draft general budget of the European Communities for the financial year 2010. – Brussels: European Commission, 2009 (15.06). – 192 p. // http://eur-lex.europa.eu/budget/data/AP2009_VOL0/EN/Vol0.pdf
8. Report on the system of own resources // http://europa.eu/legislation_summaries/budget/134016_en.htm

ЗМІСТ

ПОЛІТИЧНІ ПРОБЛЕМИ МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИН

Галака С.П. Іран та ядерне нерозповсюдження.....	3
Коппель О.А., Пархомчук О.С. Деякі питання ґносеології міжнародних відносин в контексті парадигмальної еволюції науки.....	8
Андрущенко С.В. Вплив іранського й афганського питань на геополітику Близького й Середнього Сходу.....	18
Миронова М.А. Еволюція політики ЄС щодо країн Західних Балкан.....	28
Гнатюк М.М. Україна потребує нової стратегії європейської інтеграції: мотиви та стратегічні завдання щодо виходу на новий рівень відносин з ЄС.....	38
Седляр Ю.О. Еволюція аналізу зовнішньої політики як наукового напрямку.....	43
Божко С.О. Організаційні основи зовнішньої політики Швеції.....	51
Бовсунівський П.В. Проблема розподілу вод Нілу у зовнішній політиці Арабської Республіки Єгипет....	58
Варенко А.О. Військово-політичне співробітництво в рамках Ліги арабських держав.....	65
Романова В.О. «Світосистемний аналіз Іммануїла Валлерстайна».....	73
Цибуляк А.Г. Роль ОДКБ і ШОС у стратегії військово-політичної безпеки Російської Федерації....	80
Захаров В.В. Аналіз досвіду США в організації системної протидії терористичним загрозам.....	92

СУЧАСНА СИСТЕМА МІЖНАРОДНОГО ПРАВА

Криволапов Б.М.	
Місце міжнародного валютного права в сучасній системі права.....	98
Скринька Д.В.	
Проблема екстерналій (зовнішніх ефектів) в міжнародному публічному праві.....	103
Цірат Г.В.	
Історія створення Конвенції про міжнародні обтяження пересувного обладнання.....	111
Медведєва М.О.	
До питання про відповідальність в міжнародному екологічному праві.....	116
Савчук К.О., Драчов О.В.	
Генезис проблеми співвідношення міжнародного та внутрішньодержавного права...	128
Башун А.В.	
Альтернативні джерела енергії – новий шлях України.....	136
Пап'ян Т.М.	
Туреччина та Чорноморські протоки.....	141
Стахєєва Г.О.	
Особливості правового регулювання положення про заборону конкуренції як невід'ємного аспекту концентрації: практика Європейського Союзу та України.....	146
Чорнобай Д.В.	
Проблема міжнародної відповідальності за правомірну діяльність.....	153
Дмитрасевич Н.О.	
УСРР 1919-1922 рр. як суб'єкт міжнародного права.....	159

ОСОБЛИВОСТІ РОЗВИТКУ СВІТОВОГО ГОСПОДАРСТВА ТА МІЖНАРОДНИХ ЕКОНОМІЧНИХ ВІДНОСИН

Циганов С.А., Циганова Н.В.	
Шляхи капіталізації банківської системи України в умовах фінансово-економічної кризи.....	166
Заблоцька Р.О.	
Порівняльні переваги країн, що розвиваються, у міжнародній торгівлі послугами.....	175
Шебет Т.С.	
Механізм обмінного курсу як інструмент розвитку валютної інтеграції в ЄС.....	183

Прохорова М.Е., Пукас А.О.

Регіональні валютні ініціативи..... 190

Рилад Н.М.

Запровадження європейських стандартів в галузі науки та технологій в Україні як необхідна умова двосторонньої взаємодії..... 198

Кузнецов О.В.

Структурні фактори економічного зростання у Великобританії..... 209

Онищенко А.М.

Аналіз динаміки валового випуску продукції на рівні міждержавної взаємодії в рамках реалізації Кіотського протоколу..... 216

Глухова Д.А.

Тенденції розвитку науково – інноваційної сфери України на сучасному етапі..... 224

Дмітрієв В.С.

Державна політика у банківському секторі як чинник збереження конкурентних позицій України..... 230

Андрійчук Ф.Ю.

Факторингові послуги: закордонний досвід і практика українських банків..... 239

Козловский К.

Міжнародний досвід в управлінні діловими перевезеннями як елемент підвищення конкурентоспроможності української бізнес-авіації..... 246

Лебедь І.Г.

Інвестиційний клімат в Україні: проблемність чи пріоритетність для західного інвестора?..... 253

Бояр А.О.

«Британський чек» у бюджеті Європейського Союзу: данина справедливості чи пережиток минулого?..... 264

АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИН

Збірник наукових праць

ВИПУСК 93

(Частина II)

Засновано 1996 року.

Засновник: Інститут міжнародних відносин
Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Свідоцтво про державну реєстрацію: К1 № 292 від 05.11.1998 р.

Науковий редактор: д-р екон. наук, проф. Шнирков О. І.

**Рекомендовано до друку Вченою Радою Інституту міжнародних відносин
Київського національного університету імені Тараса Шевченка.
Протокол № 11 від 29 червня 2010 року.**

Підписано до друку 30.06.2010
Наклад 1000 прим.

Відділ оперативної поліграфії
Інституту міжнародних відносин
Київського національного університету імені Тараса Шевченка
Тел. 483–11–25